

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 268

ΓΙΩΡΓΟΣ Ι. ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΑΡΤΕΜΙΣ ΒΡΑΥΡΩΝΙΑ

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΣΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2010

ΑΡΤΕΜΙΣ ΒΡΑΥΡΩΝΙΑ

**ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΣΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ**

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3609689
secr@archetai.gr – www.archetai.gr

ISBN 978-960-8145-82-5

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» (πίν. 10.1).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα 13
2. Ἴφιγένεια καὶ Ὀρέστης. Προτάσεις ἐρμηνείας δύο γλυπτῶν εὐρημάτων ἀπὸ τῆ Βραυρῶνα 61
3. Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴ Βραυρῶνα 85
4. Τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀριστονίκης στὴν Ἄρτεμη Βραυρωνία 105
5. Μαρμάρινες πλαγγόνες 115

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

6. Νεότερα γιὰ ἓνα παλαιὸ εὐρημα 125
7. Τὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀθήνας 151

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ 157

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ 162

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ 169

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τὸν τίτλο ἼΑρτεμις Βραυρωνία παρουσιάζονται, μεταφρασμένες στὰ ἑλληνικά, ἔξι μελέτες πὸν δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ ξενόγλωσσα περιοδικὰ καὶ βιβλία, καθὼς καὶ μιὰ ἔβδομη, γραμμένη στὰ ἑλληνικά, πὸν ἀναδημοσιεύεται, ὅλες σχετικὲς μετὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς ἼΑρτεμις καὶ μετὰ ὀρισμένα ἀναθήματα στῆ θεὰ ἀπὸ τὰ ἱερὰ στῆ Βραυρῶνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας. Πρόθεση τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ διευκολύνει τοὺς ἑλληνες ἀρχαιολόγους, φοιτητὲς ἀρχαιολογίας καὶ φιλόλογοι νὰ ἐνημερωθοῦν γιὰ τὴν ἔρευνα πὸν ἔγινε στὰ συγκεκριμένα θέματα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, διαβάζοντας στῆ γλώσσα μας αὐτὲς τίς μελέτες. Τὰ κείμενα δημοσιεύονται, ὅπως ἀκριβῶς στὴν ἀρχικὴ δημοσίευσή τους, χωρὶς ἀλλαγὲς ἢ προσθήκες, μετὰ ἔξαιρέση τοὺς πίνακες, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖται νέα, συνεχῆς ἀρίθμηση. Γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ἔχει προστεθεῖ στὸ τέλος ἕνα τοπογραφικὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρῶνας πὸν κρίθηκε ἀπαραίτητο.

Οἱ μελέτες γιὰ τὴν ἼΑρτεμη Βραυρωνία παρουσιάζονται συγκεντρωμένες σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο εἶναι οἱ μελέτες πὸν ἀναφέρονται σὲ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἼΑρτεμις στῆ Βραυρῶνα, στὸ δεύτερο οἱ μελέτες πὸν ἀναφέρονται στὸ θυγατρικὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴν Ἀκρόπολη. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς μελέτες δημοσιεύτηκαν πρὶν ἀπὸ τίς μελέτες τοῦ πρῶτου μέρους. Θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ προηγοῦνται καὶ σὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα. Ἀντίθετα, τὰ συμπεράσματα τῶν μελετῶν τοῦ πρῶτου μέρους βοηθοῦν στὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν προβλημάτων πὸν συζητοῦνται στὸ δεύτερο μέρος.

Γιὰ τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Βραυρῶνας ἔχω ἔτοιμο ἀπὸ χρόνια ἕναν κατάλογο, τὸν ὁποῖο ἐλπίζω σύντομα νὰ παραδώσω γιὰ δημοσίευσή. Τὰ γλυπτὰ, τὰ ὁποῖα συζητῶ στὶς μελέτες τοῦ πρῶτου μέρους καὶ τὰ ὁποῖα πραγματεύτηκα ξεχωριστὰ, ἐπειδὴ ἀπαιτοῦσαν διεξοδικὴ μελέτη, θὰ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο χωρὶς σχόλια.

Εὐχαριστῶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰδικότερα τὸν Γενικὸ Γραμματέα κύριο Βασίλειο Πετράκο πὸν δέχθηκα νὰ συμπεριληφθεῖ αὐτὴ ἡ συλλογὴ μελετῶν στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας. Τέλος εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Ἐλευθερία Κονδυλάκη πὸν εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης.

Ἀθήνα 1. 9. 2009

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1.

ΤΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ ΣΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ*

Στὴ μνήμη τοῦ ἀνασκαφέα τῆς Βραυρώνας,
Ι. Κ. Παπαδημητρίου

1. Εἰσαγωγικά

Γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἄρτεμης στὸ ἱερό τῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα, ἀλλὰ καὶ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στὸ θυγατρικὸ ἱερό τῆς στῆν

---

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Giorgos I. Despinis, *Die Kultstatuen der Artemis in Brauron*, *AM* 119, 2004, 261-315 Taf. 64-75.

Οἱ φωτογραφίες τῶν πιν. 1-4, 1-4. 5, 2-5. 6-8, 1. 8, 3-4. 9, 1-2. εἶναι ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ DAI Athen, ἀπὸ τὸν φωτογράφο E. F. Gehnen, τῶν πιν. 4, 5-6. 5.1. 8, 2 ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Οἱ φωτογραφίες τοῦ πίν. 9, 3-4 εἶναι ἀνατυπώσεις ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ F. Oelmann, *BJb* 157, 1957, 18 σημ. 31 πίν. 1,1-2. Γιὰ τὴ μετάφραση στὰ γερμανικὰ εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν W. Schürmann.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συντομογραφίες ποὺ καθορίζονται στὸν *AA* 1997, 611 κέ. χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

Bald Romano 1980 I. Bald Romano, *Early Greek Cult Images* (1980).

Despinis 2004 G. I. Despinis, *Zu Akrolithstatuen griechischer und römischer Zeit*, *NachrAkGöttingen* 2004 Nr. 8, 243-301 [1-59] εἰκ. 1-56 πίν. 1-24 (οἱ παραπομπές δίνονται μὲ τὴν οὐκ ἐπισημασμένην σελιδαρίθμηση τοῦ τεύχους).

Hollinshead 1983 M. B. B. Hollinshead, *Legend, Cult and Architecture at three Sanctuaries of Artemis* (1983).

Κοντῆς 1967

Ἰ. Κοντῆς, Ἄρτεμις Βραυρωνία, *ΑΔ* 22, 1967 Μελέται 169-206.

Linders 1972

T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens* (1972).

Περιεχόμενα: 1. Εἰσαγωγικά. 2. Τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιγραφῶν. 3. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων. 4. Θραύσματα λατρευτικῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ τὴ Βραυρώνα: 4.1. Θραύσματα κολλοσσικοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος, τρεῖς φορές μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. 4.2. Θραύσματα ἀκρολίθου ἀγάλματος, μικρότερου ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. 4.3. Δάκτυλος ποδιοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους. 4.4. Θραύσματα ἀκρολίθου ἀγάλματος, δύο φορές περίπου μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. 5. Συμπεράσματα. 6. Ἀρχαῖος ναὸς καὶ Παρθενών. 7. Κολλοσσικὰ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. 8. Ἡ ἔνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων. 9. Ἄλλα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἐπίμετρο 1: Γιὰ τὸ μεγάλο θεμέλιο δυτικὰ καὶ νότια ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα. Ἐπίμετρο 2: Ἄρτεμις Βραυρωνία ἢ Ἄρτεμις Ταυροπόλος;

Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, εἶναι καθοριστικὸ τὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο εἶχε καταλήξει, ἀπὸ τὸ 1950 ἤδη, ὁ ἀνασκαφέας τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας Ἰ. Παπαδημητρίου. Σχολιάζοντας τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου ἀπὸ τὸν G. P. Stevens καὶ τὴν ὑπόθεση ὅτι στὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς Στοᾶς οἰκήματα στεγάζονταν τὰ δύο, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα τότε ἄποψη, λατρευτικὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου, ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου¹ ἔγραφε: «Υποθέτω ὅμως, ὅτι τὰ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν Βραυρωνίων ἀφιερωμάτων ἀναγραφόμενα ἀγάλματα, τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν, τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός, τὸ ἄγαλμα, τὸ ἔδος τὸ λίθινον ἀναφέρονται εἰς ἀγάλματα εὐρισκόμενα ἐν τῷ κυρίως ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Βραυρώνι, ὅπου ἄλλωστε, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνεγράφοντο τὸ πρῶτον ἐν στήλαις, ὧν πλεῖστα τεμάχια ἀνευρέθησαν καὶ ἐφέτος κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς καὶ αἴπινες, ὡς καὶ πέρυσιν ἀνέφερον, εἶναι τὰ πρωτότυπα τῶν ἐν Ἀκροπόλει ἀντιγράφων. Διὰ τοῦτο νομίζω, ὅτι ὅλα τὰ σχετικῶς ἀναγραφέντα περὶ τῶν ἐν τῷ Βραυρωνίῳ τῆς Ἀκροπόλεως ἀγαλμάτων πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν. Ὑπῆρχε βεβαίως ἐν τῷ Βραυρωνίῳ τῆς Ἀκροπόλεως τὸ ὑπὸ τοῦ Πausanίου ἀναφερόμενον ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλους, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ συσχετισμὸς πρὸς τὰ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ἀναφερόμενα ἄλλα ἀγάλματα, ἅτινα δέον νὰ ἀναζητηθοῦν ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Βραυρώνας, ἔνθα ὑπῆρχεν ἄνευ ἀμφιβολίας καὶ τὸ ἀρχαιότερον ξόανον, τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, τῶν ἐπιγραφῶν». Τὸ 1956 νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα ἦρθαν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπιγραφὰς τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι πράγματι ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων ἀναγραφῶν τῶν ἀφιερωμάτων ποὺ ἦσαν στημένες στὴ Βραυρώνα². Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνει ὁ Παπαδημητρίου καὶ σὲ ἄλλα δημοσιεύματά του³.

Τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρονται στοὺς καταλόγους ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας δὲν βρισκόνταν στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ στὴ Βραυρώνα, ἐπανελάβε καὶ ἐνίσχυσε τὸ 1972 ἡ T. Linders⁴. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συντάχθησαν ἡ M. B. B. Hollinshead⁵, ἡ I. Bald Romano⁶, ἡ L. Kahil⁷ καὶ ἄλλοι ἐρευνητές⁸. Μὲ αὐτὴν συντάχθηκα καὶ ἐγώ⁹, κάνοντας λόγο πρὶν μερικὰ χρόνια γιὰ

1. Ἰ. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1950, 187.

2. Τοῦ ἴδιου, *ΠΑΕ* 1956, 76. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ εἶχε καταλήξει ὁ Παπαδημητρίου ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη χρονιά τῆς ἀνασκαφῆς, βλ. *ΠΑΕ* 1949, 84 κέ.: «Ἐκ τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπιγραφῶν αἱ πλεῖστοι εἶναι κατάλογοι ἀφιερωμάτων γυναικείων ἐνδυμάτων καὶ κοσμημάτων εἰς τὴν Ἀρτεμιν, ἐξ ἀντιπαραβολῆς δὲ διεπιστώθη κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ὅτι εἶναι αἱ πρωτότυποι ἀναγραφὰι τῶν ἀφιερωμάτων, ἅτινα μεταφερόμενα κατετίθεντο πρὸς φύλαξιν ἐν τῇ Ἀκροπόλει τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀντεγράφοντο κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς ἰδιαιτέρας στήλας».

3. Τοῦ ἴδιου, *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Συμπλήρωμα Β (1962) 149 λ. *Βραυρών*: «Ἀπετέλουν δηλαδὴ αἱ ἐπιγραφὰι αὗται οἰονεῖ

πρωτόκολλα παραδόσεως καὶ παραλαβῆς εἰς διπλοῦν, ἐξ ὧν τὸ μὲν παρέμεν ἐν Βραυρώνι, τὸ δὲ ἄλλο κατετίθετο εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν». Πρβ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Scientific American* 208, 1963, 113.

4. Linders 1972, 3 κέ., 15 κέ.

5. Hollinshead 1983, 45, 53. Πρβ. ἐπίσης M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 434.

6. Bald Romano 1980, 86.

7. *LIMC* II (1984) 620 κέ. λ. *Artemis* (L. Kahil).

8. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter* (1982) 179 κέ. σημ. 90 b. G. Kuhn, *JdI* 100, 1985, 292 σημ. 797.

9. G. Despini, *AM* 109, 1994, 190 κέ.

τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀκρόπολης, τὸ ὁποῖο ὁ Πausanias I 23, 7 ἀναφέρει ὡς ἔργο τοῦ Πραξιτέλη καὶ τὸ ὁποῖο, ὅπως σημείωσε καὶ ὁ Παπαδημητρίου, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτίζεται μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές. Γιὰ τὸ ἐνδεχόμενον ποὺ συζητεῖ ἡ Linders, τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη νὰ εἶχε στηθεῖ ἀρχικὰ στὴ Βραυρώνα καὶ νὰ μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα, δὲν ἔχουμε καμιά ἐνδειξη¹⁰. Ὁληθὲς αὐτὴ ἡ συζήτηση γιὰ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀνέτρεψαν τὰ μέχρι τὸ 1950 ἰσχύοντα γιὰ τὰ ἀναφερόμενα στὶς ἐπιγραφές τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου ἀγάλματα, δὲν ἔχει γίνει εὐρύτερα γνωστὴ. Ἀκόμα καὶ σήμερα βρίσκει κανεὶς οὐδὲ ὀρισμένες μελέτες νὰ ἐπαναλαμβάνεται¹¹ ἡ παλαιότερη, λανθασμένη, ἄποψη ποὺ ἐντόπιζε τὰ ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν στὴν Ἀκρόπολη καὶ ὄχι στὴ Βραυρώνα.

Γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτεμῆς στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας καὶ στὴ Βραυρώνα ὅμως ἔχουμε σήμερα ἀκόμα περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές καὶ ὁ Pausanias. Ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτεμῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου, ἀναγνωρίστηκε ἡ κεφαλὴ, ἡ ὁποία, ὅπως προσπάθησα νὰ δεῖξω¹², δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κολοσσικὴ κεφαλὴ *M. Ἀκρ. 1352*. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ εἶχε βρεθεῖ λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὶς ἀνασκαφές τοῦ Κ. Πιττάκη στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Βραυρωνίου, ἀλλὰ παρέμενε ἀταύτιστη¹³. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας στὴν Ἀκρόπολη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ κεφαλὴ, ἦταν ἀκρόλιθο ἄγαλμα¹⁴. Τίποτε δὲν ξέρουμε γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα ἢ τὰ ἀγάλματα τοῦ ἱεροῦ τοῦ 6ου αἰῶνα. Ἡ πρόταση τοῦ V. Brinkmann¹⁵ ὅτι ἡ πεπλοφόρος *M. Ἀκρ. 679* εἰκονίζει τὴν Ἀρτεμὴ καὶ ἀποτελεῖ «Reflex» τοῦ ἀρχαϊκοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας τῆς Ἀκρόπολης δίνει μιὰ νέα διάσταση στὸ πρόβλημα.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτεμῆς τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Βραυρώνα ἔχουμε τώρα νέα στοιχεῖα. Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα γλυπτῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου, συγκαταλέγονται, ὅπως θὰ δοῦμε, ὀρισμένα θραύσματα, στὰ ὁποῖα μὲ

10. Πρβ. Bald Romano 1980, 85 κέ. Kuhn ὁ.π. 292 σημ. 797. Despinis, ὁ.π. 191 μὲ σημ. 69.

11. Βλ. π.χ. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*. 14. Beih. *AM* (2002) 95 κέ.

12. Despinis, ὁ.π. 173 κέ. πίν. 31-36. Πρβ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, στὸν τόμο: W. Hoerfner (ἐκδ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium von 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin* (1997) 209 κέ.

13. Στὶς φωτογραφίες τοῦ J. Robertson καὶ τοῦ J. A. Lorent ποὺ βοήθησαν στὴν ταύτιση (βλ. G. Despinis, *AM* 109, 1994, 176, 198 Πίν. 44,2-45. Πρβ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, στὸν τόμο: Hoerfner, ὁ.π. 209 σημ. 8-9, εἰκ. 4-5) καὶ οἱ ὁποῖες δείχνουν τὴν κεφαλὴ ἐκτεθειμένη στὴν πρόσοψη τῆς Πι-

νακοθήκης, δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, πρόσθεσε καὶ τὴ φωτογραφία τοῦ Δ. Κωνσταντίνου, βλ. X. Γιακουμῆς, *Ἡ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Φωτογραφίες 1839-1959* (2000) 249.

14. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα δυσκολία στὴν ὑπόθεση τῆς Linders, ὁ.π. περὶ μεταφορᾶς τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴ Βραυρώνα. Ἀκρόλιθα καὶ χρυσελεφάντινα, «ὑπόξυλα» δηλαδὴ ἀγάλματα, κολοσσικὰ οὐ μὲγεθος, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ μετακινηθοῦν. Πρβ. ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ Ἰώσηπος, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 19.1 (=Overbeck, *Schriftquellen* 749) γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ Φειδία στὴν Ὀλυμπία.

15. V. Brinkmann, *Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur* (2003) 76 κέ. Κατ. ἀριθ. 100.

βεβαιότητα μπορούμε να αναγνωρίσουμε ύπολείμματα των λατρευτικών αγαλμάτων της θεάς στη Βραυρώνα. Έτσι κερδίζουμε νέα στοιχεία που συμπληρώνουν τις πληροφορίες των έπιγραφών και βοηθούν στην έξαγωγή νέων συμπερασμάτων. Πριν όμως έξετάσουμε, πώς μπορούν να συνδυασθούν τα εύρηματα με τις πληροφορίες που έχουμε από τις έπιγραφές, ως δούμε τα σχετικά κείμενα, καθώς και τα προβλήματα που θέτουν.

2. Τα στοιχεία των έπιγραφών

Τα αγάλματα αναφέρονται στις γνωστές ως τώρα έπιγραφές με έξι διαφορετικές¹⁶ ονομασίες: τὸ ξδος τὸ ἀρχαῖον¹⁷, τὸ λίθινον ξδος¹⁸, τὸ ξδος¹⁹, τὸ ἄγαλμα²⁰, τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν²¹, τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός²².

16. Εἶναι ἐνδεχόμενο οἱ νέες έπιγραφές που βρέθηκαν σὺς ἀνασκαφές τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου σὺς Βραυρώνα καὶ που πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν Ντ. Πέππα-Δελμούζου, νὰ δώσουν νέα στοιχεία γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα που συζητοῦνται σὲ αὐτὴ τὴ μελέτη. Ἐνδέχεται λοιπὸν γιὰ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα νὰ χρειασεῖ νὰ ἐπανεέλθουμε.

17. ξδος τὸ ἀρχαῖον:

IG I³ 403 b 13 (γύρω σὺς 416/5 π.Χ.): ἀπὸ το] ἀρχαῖο ἡέδος·

IG II² 1514, 34-39 (345/4 π.Χ.): ἀμπέχονον, Ἄρτέμιδος ἱερὸν ἐπιγέγραπται]α], περὶ τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· ἀμπέχονον περὶ τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι Πεντετηρίς· ταραντῖνον περὶ τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· κατάστικτον διπτέρυγον περὶ τῶι ἔδει [τῶι] ἀρχαίωι·

IG II² 1515, 26-31: ἀμπέχονον, Ἄρτεμιδος] ἱερὸν [ἐπιγέγραπται .....⁹ π]ερί τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· ἀμπέχονον περὶ τῶι] ἔδει [τῶι ἀρχαίωι Πεντετηρίς· ταραντῖνον .....⁷] π[ερί τῶι ἔδει] τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· κατάστικτον διπτέρυγ περὶ τῶι] ἔδει [τῶι] ἀρχαίωι·

IG II² 1516, 13-17: ἀμπέχονον, Ἄρτεμιδος] ἱερὸν ἐπιγέγραπται περὶ τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· [ἀμπέχονον] περὶ τῶι ἔδει [τῶι] ἀρχαίωι, Πεντετηρίς· ταραντῖνον περὶ τῶι] ἔδει τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· κατάστικτον διπτέρυγον περὶ τῶι] ἔδει [τῶι] ἀρχαίωι·

IG II² 1517, B II 140-143: Θεανῶ· ἀμπέχονον περὶ τῶι] ἔδει τῶι ἀρχαίωι, [Πεντετηρίς· ταραντῖνον π[ερί τῶι ἔδει] τῶι ἀρχαίωι, Θεανῶ· κατάστικ[τον διπτέρυγ περὶ τῶι ἔδει τῶι ἀρχαίωι·

18. λίθινον ξδος:

IG I³ 403 b 12 (γύρω σὺς 416/5 π.Χ.): ἀπὸ το λίθιν[ο ἡέδος·

IG II² 1514, 26-28 (346/5 π.Χ.): Μνησιστράτη Ζενοφίλ[ου] ἱμάτιον λευκὸν παραλουργές, τοῦτο τὸ λίθινον ἔ[δ]ος ἀμπέχεται·

IG II² 1515, 18-20: Μνησιστράτ[η] Ζενοφίλου] [ἱ]μάτι[ον] λ[ευκ]ὸ[ν] π[αρα]λουργ[γ], τοῦτ]ο [τ]ὸ λίθινον ἔδος ἀμπέχεται·

IG II² 1516, 6-7: Μνησιστράτη Ζενοφίλου ἱμάτιον λευκὸν π[αρα]λουργές], τοῦτ]ο τὸ λίθινον ἔ[δ]ος ἀμπέχεται·

19. ξδος:

IG II² 1514, 22-23 (347/6 π.Χ.): Νικολέα χιτῶνα ἀμόργινον, π[ε]ρὶ τῶι ἔδει·

IG II² 1515, 14-15: Νικολέα χιτῶνα ἀμόργιν], [π]ερί τῶι ἔδει·

IG II² 1516, 2: [Νικολέα χιτῶνα ἀ]μόργιν [περὶ τῶι ἔδει]·

20. ἄγαλμα:

IG II² 1523 B II, 27-29 (343/2 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα): κἀνδυν, τὸ ἄγαλμα ἔχει, Μόσχου θυγάτηρ Λεωσ[θένους] γυνὴ ἀνέθηκεν.

IG II² 1524 B II, 202-4 (γύρω σὺς 320 π.Χ.): κἀνδυν, τὸ ἄγαλμα ἔχει, Μόσχου θυγάτηρ Λεωσ[θένους] γυνὴ ἀνέθηκεν.

IG II² 1524 B II, 204-5: κἀνδυν, τὸ ἄγαλμα] ἔχει, Φίλη Δημοχαρίδου γυνὴ· 205-6: ἱμάτιον λευκὸν περὶ τῶι ἀγάλματι, ράκος,

IG II² 1524 B II, 214-216: Ἰππίσκου θυγάτηρ χιτωνίσκον περιήγη περὶ τῶι ἀγάλματι,

IG II² 1524 B II, 224: .....¹³ περὶ τῶι ἀγάλματι .....⁶.

21. ἄγαλμα τὸ ὀρθόν:

IG II² 1514, 41-42 (345/4 π.Χ.): χιτ[ωνί]-

Οί δύο τελευταίες όνομασίες είναι βέβαιο ότι αναφέρονται στο ίδιο άγαλμα. Ο αριθμός επομένως των αγαλμάτων που κατονομάζονται στις έπιγραφές μειώνεται κατά μία μονάδα και τα άγάλματα γίνονται πέντε. Άλλα και από αυτά τα πέντε υπάρχει ένδεχόμενο κάποιο να αναφέρεται με δύο όνομασίες. Το έρώτημα όμως, πόσα ήταν τα λατρευτικά άγάλματα της Άρτεμης στη Βραυρώνα, θα μās άπασχολήσει διεξοδικά παρακάτω.

Το λίθινο έδος και το έδος το άρχαϊον αναφέρονται για πρώτη φορά σε έπιγραφή που χρονολογείται γύρω στο έτος 416/415 π.Χ. Τα άλλα, το έδος, το άγαλμα, το άγαλμα το όρθόν και το άγαλμα το έστηκός, αναφέρονται σε έπιγραφές που χρονολογούνται από το 347/346 π.Χ. και έξης. Η νεότερη άναφορά είναι γύρω στα 320 π.Χ. Το άγαλμα αναφέρεται επίσης σε μια έπιγραφή από τη Βραυρώνα του 3ου αιώνα π.Χ., εύρημα του Ι. Παπαδημητρίου²³, η όποία περιλαμβάνει ψήφισμα του δήμου των Άθηναίων, το όποιο, μεταξύ άλλων όρίζει ότι ο άρχιτέκτων ό επί τα ιερά κεχειροτονημένος θα συντάξει συγγραφάς για την έπισκευή των οικοδομημάτων του ιεροϋ που αναφέρονται όνομαστικά. Ο άρχιτέκτων καλείται να φροντίσει και για το άγαλμα, το όποιο δέν πρέπει να είναι άλλο από το άγαλμα που αναφέρουν οι έπιγραφές του 4ου αιώνα.

Άπό τις έπιγραφές προκύπτει ότι τα λατρευτικά άγάλματα της Βραυρώνας ήταν ντυμένα με ένδύματα, τα όποια αναφέρονται με τις όνομασίες τους. Για τα έρωτήματα που σχετίζονται με την ένδυση των αγαλμάτων έχουν γίνει ήδη άναφορές και σχόλια στα πλαίσια των έρευνών που αναφέρονται στα ντυμένα με πραγματικά ένδύματα λατρευτικά άγάλματα της άρχαιότητας²⁴, άλλα πολλές λεπτομέρειες παραμένουν άκόμη άδιευκρίνιστες.

σκος κτενωτός περιποίκιλος, περι τῶι ἀγάλμα[α]τι τῶ ὀρθῶ·

IG II² 1522, 29 (336/5 π.Χ.): .. ἀγαλ[μ]α το ὀρθόν ἔχει.

22. Άγαλμα το έστηκός:

IG II² 1524 B II, 207 (343/2 π.Χ. η λίγο άργότερα): ένκυκλον λευκ άνεπίγραφ περι τῶι ἀγάλματι τῶι έστηκῶτι, ράκος.

23. Για την έπιγραφή αυτή βλ. Έργον 1961, 24 κέ. BCH 86, 1962, 671, 674. J. Papadimitriou, *Scientific American* 1963, 118, 120. REG 76, 1963, 134 κέ. Κοντής 1967, 169 κέ. Linders 1972, 71 κέ. L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 96 κέ. Hollinshead 1983, 48 κέ. Π. Θέμελης, *Βραυρών. Οδηγός του χώρου και του Μουσείου* (χ. χρ.) 13. M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 434. Π. Θέμελης, σδόν τόμο: *Πρακτικά Β Έπιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Άττικής, Καλύβια Άττικής 25-28 Οκτώβρη 1985* (1986) 226 σημ. 13, 230 κέ. Α. Άντωνίου, *Βραυρών. Συμβολή στην ιστορία του ιεροϋ της Βραυρωνίας Αρτέμιδος* (1990) 280 κέ. άριθ. 4. E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian*

Sanctuaries of Artemis (1994) 331 κέ. J. Mylonopoulos - F. Bubenheimer, *AA* 1996, 8 κέ. *SEG* 46 (1996) 133. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 34 κέ. P. Themelis, σδόν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 112 κέ.

24. A. W. Persson, *Staat und Manufaktur im römischen Reiche* (1923) 117 κέ. F. Willemsen, *Frühe griechische Kultbilder* (1939) 36 κέ. R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (1973) 390 κέ. Bald Romano 1980, 411 κέ. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 442 κέ. I. Bald Romano, σδόν τόμο: *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986* (1988) 129 κέ. A. Pekridou-Gorecki, *Mode im antiken Griechenland. Textile Fertigung und Kleidung* (1989) 102 κέ. M. M. Lee, *The Myth of the Classical Peplos* (1999) 222 κέ., 245 κέ. T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 55 κέ.

Για τη σημασία του ρήματος ἔχει πού χρησιμοποιεῖται στην περίπτωση τῶν ἐνδυμάτων του ἀγάλματος²⁵, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σημασία του ἀμπέχεται²⁶ καὶ τῶν ἐμπρόθετων προσδιορισμῶν περὶ τῶ ἔδει²⁷ καὶ περὶ τῶι ἀγάλματι πού χρησιμοποιοῦνται σὺς ὑπόλοιπες περιπτώσεις, δὲν ὑπάρχει, νομίζω, πρόβλημα κατανόησης. Τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρώνα ἔφεραν πραγματικὰ ἐνδύματα δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Τέτοιου εἴδους ἀγάλματα γυναικείων καὶ ἀνδρικών θεοτήτων, συνήθως ξύλινα ἢ ἀκρόλιθα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα ὑλικά, ὄρθια ἢ καθιστά, δὲν ἦταν καθόλου σπάνια, ὅπως δείχνουν οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς σὺς γραπτὲς πηγὲς καὶ τὲς ἐπιγραφές²⁸. Τὰ ἐνδύματα πού ἀναφέρονται σὺς ἐπιγραφές τῆς Βραυρώνας καὶ τὰ ὅποια ἀποτελοῦσαν προσφορὲς γυναικῶν εὐκατάστατων οἰκογενειῶν, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα²⁹, πρέπει νὰ εἶχαν κατασκευασθεῖ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐνδυση τῶν ἀγαλμάτων. Ἦταν, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, κομμένα καὶ ραμμένα στὰ μέτρα τους. Τὰ ἐνδύματα αὐτὰ ἦταν διαφορετικὰ ἀπὸ ἄλλα ἐνδύματα πού ἀνέθεταν στὴ θεὰ καὶ τὰ ὅποια καταλογογραφοῦνται ἐπίσης σὺς ἐπιγραφές³⁰. Ἀναθήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέχονταν καὶ ἄλλες θεότητες³¹, ἀλλὰ ἡ Ἄρτεμις κατεξοχὴν³². Ἡ Ἄρτεμις Κιθώνη στὴ Μίλητο ἔχει καὶ ἐπίθετο χαρακτη-

25. Τὸ ἔχει σημαίνει ὅτι τὸ ἐνδυμα εἶναι στὴν κατοχὴ τοῦ ἀγάλματος, κατ' ἐπέκταση ὅτι φοριέται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα. Τὴν ἔννοια φέρω, φορῶ ἔχει τὸ ρῆμα προκειμένου περὶ ὄπλων καὶ ἐνδυμάτων, βλ. LSJ λ. ἔχω A II 3 «of arms and clothes, bear, wear». Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια χρησιμοποιεῖται καὶ σὺς ἐπιγραφές τῆς Σάμου IG XII 6 1, 261 (D. Ohly, AM 68, 1953, 36, 37. Πρβ. Bald Romano 1980, 256 κέ. Τῆς ἴδιας, στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice* [1988] 132 σημ. 56) καὶ τῆς Δήλου ID 1417 A I, 49-53. ID 1425 II 14 σινδόνας μελιταίας δύο ἄς ἔχουσιν αἰ θ[εαί ID 1442 B 17-18 ἀγάλματα θεῶν δύο ἐν θρόνοις ἀκρόλιθα ἔχοντα στεφάνας ἐπιχρῦσους καὶ ἐνώδιδα [ξύλινα ἐπίχρυστα - - -] σινδόνας μελιταίας δύο, καρπάσους δύο, ὀθόνην, χιτῶνα λινοῦν ἄσημον (πρβ. Mansfield, ὅ.π. 481 ἀριθ. 23. Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* [1970] 277(i) κέ.). Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἀμφισβητεῖ ὁ Κοντῆς 1967, 185 σημ. 99. Τὸν προβληματισμό τῆς ὡς πρὸς τὸ ἔχει ἐκφράζει καὶ ἡ B. Bergquist, *The Archaic Greek Temenos* (1967) 45.

26. Ἡ χρῆση τοῦ ἐνεστώτα ἀμπέχεται προβληματίζει τὸν Κοντῆ 1967, 185 σημ. 99, ἐπειδὴ «πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἄγαλμα παρέμεινε ἐπὶ μακρὸν φέρον τὸ αὐτὸ φόρεμα, ἐνῶ κανονικῶς ἡ τελετουργικὴ ἐνδυση τῶν ἀγαλμάτων ἀπετελεῖ λατρευτικὸν ἔθιμον περιοδικῶς ἐπαναλαμβανόμενον, ἢ ὅτι ὁ ἐνεστώδης σημαίνει τὸ συνήθως γινόμενον». Ἡ ὑπόθεση πού ἀκολουθεῖ

ὅτι τὸ λίθινον ἔδος ἀντικαταστάθηκε καὶ ἦταν ἐκτός λατρευτικῆς χρήσης δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ.

27. Ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμός, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται στὸ ἴδιο χωρίο γιὰ τὸ ἴδιο ἄγαλμα τέσσερις φορές, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κοντῆς 1967, 185 σημ. 99, παρὰ μόνον καθορισμὸ τῆς θέσης.

28. Βλ. παραπάνω σημ. 24.

29. Βλ. P. Brulé, *La fille d'Athènes* (1987) 226 κέ., κυρίως 237 κέ.

30. Κοντῆς 1967, 160 κέ. Bald Romano 1980, 91 κέ. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 57 κέ. T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 56.

31. Βλ. W. Günther, στὸν τόμο: *Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque international d'épigraphie tenu à Neuchâtel du 23 au 26 sept. 1986 en honneur de J. Tréheux* (1988) 232 κέ. S. G. Cole, στὸν τόμο: S. Blundell - M. Williamson (ἐκδ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece* (1998) 38 κέ. A. Herda, *OJh* 67, 1998, 31 κέ. Γιὰ τὰ ἐνδύματα τῆς Ἥρας βλ. καὶ G. Greco, στὸν τόμο: J. de La Genière (ἐκδ.), *Héra. Images, espaces, cultes, Actes du Colloque international, Lille, 29-30 novembre 1993* (1997) 194 κέ.

32. Günther, ὅ.π. 233 κέ. Μοναδικὸ εἶναι τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ἀχινὸ Φθιώτιδας, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. L. Gounaropoulou - F. Dakoronia, AM

ριστικό³³. Ἀλλὰ καὶ μὲ ὀρισμένες εἰδικές τελεουργικές πράξεις φαίνεται ὅτι σχετίζονταν ὀρισμένα ἐνδύματα. Γιὰ τὸ ἱερὸν κυνηγέσιον π.χ. ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα χρησιμοποιοῦνταν ἱερὰ ἱμάτια, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν *Kat' Ἀριστογείτονος* Α λόγῳ τοῦ Δημοσοθένη³⁴.

Τὰ ἀγάλματα διαφοροποιοῦνται μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐνδυμάτων. Τὸ ἔδος ἔχει χιτῶνα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται περὶ τῶι ἔδει, τὸ λίθινον ἔδος ἀμπέχεται ἱμάτιον, τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον ἔχει ἀμπέχονον³⁵, ταραντῖνον³⁶ καὶ κατάστικτον διπτέρυγον (καὶ τὰ τρία ἐνδύματα εἶναι εἶδη ἱματίων καὶ ἀναφέρονται περὶ τῶι ἔδει). Σὲ δύο περιπτώσεις ἔχουμε συνδυασμοὺς ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐνδυμάτων: τὸ ἄγαλμα ἔχει κἀνδυν³⁷, ἱμάτιον (ἀναφέρεται περὶ τῶι ἀγάλματι) καὶ χιτωνίσκον περιήγητον³⁸ (ἀναφέρεται ἐπίσης περὶ τῶι ἀγάλματι), τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθὸν ἢ ἐστηκὸς ἔχει κτενωτὸν χιτωνίσκον (ἀναφέρεται περὶ τῶι ἀγάλματι) καὶ ἔγκυκλον³⁹ (καὶ αὐτὸ ἀναφέρεται περὶ τῶι ἀγάλματι). Τὰ ὀνόματα δημιουργοῦν προβλήματα, ἀφοῦ σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ ποιὰ συγκεκριμένα ἐνδύματα ταυτίζονται. Ὁ χιτῶν π.χ. δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε πέπλο⁴⁰. Οἱ χιτωνίσκοι ἐπίσης δὲν ξέρουμε ἐὰν ἦταν μὲ κοντὲς ἢ μακριὰς χειρίδες. Ἡ διάκριση ἔχει σημασία, γιατί ὁ χιτωνίσκος μὲ μακριὰς χειρίδες δὲν φοριέται κατάσαρκα, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ μακρὸ χιτῶνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ποὺ εὐκόλα ἀναγνωρίζεται σὶς παραστάσεις, μὲ πολλὴ πιθανότητα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει καὶ δύο ἄλλα ἐνδύματα τῶν ἐπιγραφῶν, τὸν κἀνδυν⁴¹ καὶ τὸ διπτέρυγον. Τὸ τελευταῖο ἦταν πιθανότατα ἓνα μικρὸ ἱμάτιο, οἱ ἄκρες τοῦ ὁποῖου ἐπεφταν ἀπὸ τοὺς ὤμους, χαρακτηριζόμενες ἔτσι ὡς πτέρυγες. Τέτοια ἱμάτια φοροῦν ἀνδρικές καὶ γυναικεῖες μορφὲς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Σὲ μεταγενέστερες ἀρχαῖστικὲς μορφὲς εἶναι πολὺ χαρακτηριστικά⁴².

Ἀπορίες δημιουργεῖ ἡ περίπτωση τοῦ λιθίνου ἔδους, τὸ ὁποῖο ἀμπέχεται ἱμάτιο, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἓνα μαρμάρينو ἄγαλμα δύσκολα τὸ φαντάζεται κανεὶς σήμε-

107, 1992, 217 κέ. πίν. 57 κέ. F. T. van Straten, *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (1995) 82 κέ., 293 ἀριθ. R 75 bis. Cole, ὁ.π. 34 κέ. M. Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion* (2001) 231 κέ. εἰκ. 7, 4. M. M. Lee, *The Myth of the Classical Peplos* (1999) 254 κέ.

33. Günther, ὁ.π. 235 κέ. Cole, ὁ.π. 39. Herda, ὁ.π. 25 κέ.

34. Linders 1972, 13 μὲ σημ. 46. Κοντῆς 1967, 187 κέ. L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 93.

35. *RE* I 2 (1894) 1880 λ. ἀμπέχονον (Mau).

36. *RE* IV A2 (1932) 2284 κέ. λ. ταραντῖνον (Schuppe). Günther, ὁ.π. 225 σημ. 55.

37. Γιὰ τὸν κἀνδυν βλ. T. Linders, *OpAth* 15, 1984, 107 κέ. M. Miller, *Athens and Persia in the fifth century BC* (1997) 165 κέ. Πρβ. A. Scholl,

JdI 115, 2000, 100 μὲ σημ. 66. Στὴν ἐπιγραφὴ *IG* II² 1524 II, 202-4 καὶ 204-5 ἀναφέρονται δύο ἐνδύματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

38. Γιὰ τὸ ἐνδυμα αὐτό (LSJ λ. περιήγητός «with a border round it») βλ. Linders 1972, 11 μὲ σημ. 34, 61. Miller, ὁ.π. 157.

39. *RE* V 2 (1905) 2585 κέ. λ. ἔγκυκλον (Amelung).

40. Πέπλος περιέργως δὲν ἀναφέρεται σὶς ἐπιγραφές, ὅπως ἐπρόσεξε ἡ B. S. Ridgway, *GettyMusJ* 12, 1984, 32, ἀν καὶ ἡ Ἄρτεμη σιὸν 5ο καὶ 4ο αἰῶνα πολὺ συχνὰ εἰκονίζεται φορώντας πέπλο καὶ μάλιστα τοῦ λεγόμενου ἀπτικού τύπου.

41. Βλ. παραπάνω σημ. 37.

42. E. Harrison, *Archaic and Archaistic Sculpture. Agora* XI (1965) 61.

ρα⁴³ νὰ περιβάλλεται ἀπὸ πραγματικὸ ἔνδυμα. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὅμως ὁ συνδυασμὸς δὲν παρουσίαζε, ὅπως φαίνεται, πρόβλημα. Ὁ Πausanias ἀναφέρει στὴ Βούρα ἓνα μαρμάρινο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Δήμητρας ποὺ φοροῦσε ἐσθῆτα⁴⁴. Καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀμυκλαίου φοροῦσε πάνω ἀπὸ τὰ χάλκινα ἐλάσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ἐπενδυμένο, ἓνα πραγματικὸ ἔνδυμα⁴⁵. Γιὰ τὴν ἔνδυση ἐπομένως τοῦ λιθίνου ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα μὲ πραγματικὸ ἔνδυμα πάνω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως φοροῦσε ἢ μορφή (τὸ ἄγαλμα εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε ὅτι εἰκόνιζε τὴν Ἄρτεμη γυμνή), δὲν βλέπω νὰ ὑπάρχει δυσκολία⁴⁶. Γιὰ τὴν ὀρθότητα αὐτῶν τῶν σκέψεων μᾶς βεβαιώνουν οἱ μαρτυρίες τῶν ἀγαλμάτων τῆς θρησκευτικῆς τέχνης τῆς Δύσης, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα, τὰ ντύνουν οἱ πιστοὶ μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο τοῦ 13ου αἰῶνα στὸ Buschhoven, τὸ ὁποῖο ἀπεικονίζω καὶ συζητῶ παρακάτω⁴⁷ (πίν. 9, 3-4), δείχνει ὅτι οἱ μορφὲς τῆς καθιστῆς Μαρίας καὶ τοῦ μικροῦ Χριστοῦ ποὺ κρατᾷ στὰ γόνατά της, ἀπεικονίζονται ντυμένες, κάτω ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ἀφιερῶματα ποὺ τοὺς φοροῦν.

Σχετικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐνδυμάτων μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἀγαλματικούς τύπους. Ὁ χιτωνίσκος π.χ. καὶ τὸ ἔγκυκλον τοῦ ὀρθοῦ ἢ ἐστηκότος ἀγάλματος θὰ μπορούσαν πρὸς στιγμὴν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι παραπέμπουν σὲ μιὰ μορφή Ἄρτεμης μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ ἔπεφτε μαζεμένο ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τυλιγόταν γύρω στὴ μέση, σὲ εἰκονογραφικούς δηλαδὴ τύπους τῆς Ἄρτεμης κυνηγέτιδος⁴⁸, ποὺ ξέρουμε κυρίως ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ποὺ ταιριάζουν σὲ ὀρθιες μορφές. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τεκμηριωθεῖ. Ὅπως μᾶς δείχνει ἡ περίπτωση τοῦ λιθίνου ἔδους καὶ τὰ παράλληλα τῆς Δυτικῆς τέχνης ποὺ προανέφερα, τὰ πραγματικὰ ἐνδύματα ἦταν ἐπιπλέον τῶν ἐνδυμάτων μὲ τὰ ὁποῖα εἰκονίζονταν τὰ ἀγάλματα. Ἐξάλλου χιτωνίσκο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὀρθὸν ἢ ἐστηκὸς ἄγαλμα φορεῖ καὶ τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι εἰκόνιζε τὴ θεὰ καθιστή, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὸ ἐστηκὸς ἄγαλμα στὴν ἴδια ἐπιγραφή (IG II² 1524 B II 207 καὶ 214-216). Δὲν

43. Πρβ. τὴ σχετικὴ μὲ τὸν πέπλο τοῦ χρυσελεφάντινου ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς παρατήρηση τῆς B. Sissondo Ridgway, στὸν τόμο: J. Neils, *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens* (1992) 123.

44. Paus. VII 25 9 νὰ εἰπῆ ἐνταῦθα Δήμητρος, ὁ δὲ Ἀφροδίτης Διονύσου τέ ἐστι, καὶ ἄλλος Εἰλειθυίας· λίθου τοῦ Πεντελησίου τὰ ἀγάλματα, Ἀθηναίου δὲ ἔργα <Εὐκλείδου>· καὶ τῆς Δήμητρὸς ἐστὶν ἐσθῆς. Πρβ. A. D. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire regionale* (1995) 210 κέ. ἀριθ. 319.

45. Γιὰ τὴν ἔνδυση τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀμυκλαίου, βλ. Bald Romano 1980, 103. Mansfield, ὁ.π. 467 κέ. ἀριθ. 10.

46. Ἀντίθετα γυμνὸ θὰ μπορούσε νὰ φαντασθεῖ κανεὶς τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Ἡλιδά, τὸ ὁποῖο φοροῦσε τρεῖς ἐσθῆτες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Pausanias VI 25, 5 ...ἐσθῆτα δὲ ἐρεῶν αὐτῶν καὶ ἀπὸ λίνου τε καὶ βύσσου περιβάλλουσι. Mansfield, ὁ.π. 470 κέ. ἀριθ. 13.

47. Βλ. παρακάτω σημ. 214.

48. G. Bruns, *Die Jägerin Artemis. Studie über den Ursprung ihrer Darstellung* (1929) 57 κέ. Ἡ Ἄρτεμη μὲ κοντὸ χιτῶνα ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., βλ. LIMC II (1984) 747 λ. Artemis (L. Kahil). E. Parisinou, στὸν τόμο: L. Llewellyn-Jones (ἐκδ.), *Women's Dress in Ancient Greek World* (2002) 55 κέ.

θά είχε νόημα ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἑνὸς ἀγάλματος ὡς ἐστηκός, ἐὰν καὶ τὸ δεύτερο ἦταν ἐπίσης ἐστηκός. Τὸ πιθανότερο ἐπομένως εἶναι ὅτι τὸ ἄγαλμα εἰκόνιζε τὴ θεὰ καθιστή⁴⁹. Πῶς δικαιολογεῖται σὲ καθιστὸ ἄγαλμα ἢ παρουσία τοῦ χιτωνίσκου, ἑνὸς ἐνδύματος ποῦ ταιριάζει περισσότερο σὲ ὄρθια Ἄρτεμη⁵⁰, εἶναι ἓνα πρόβλημα⁵¹.

Ὁ χαρακτηρισμὸς ἑνὸς ἀγάλματος ὡς ἔδους λιθίνου στὴν ἐπιγραφή *IG I³ 403* μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ δεύτερο ἄγαλμα, τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἴδια ἐπιγραφή, δὲν ἦταν ἀπὸ λίθο, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλο ὑλικό, πιθανότατα ἀπὸ ξύλο⁵². Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαρακτηριζόμενα στὴ γραπτὴ παράδοση ὡς ἀρχαῖα λατρευτικὰ ἀγάλματα ἦταν ξύλινα⁵³.

Τὸ ὄρθον καὶ τὸ ἐστηκός ἦταν, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, δύο διαφορετικὲς ὀνομασίες τοῦ ἴδιου ἀγάλματος. Ὅτι κάτι παρόμοιο θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει ἐνδεχομένως καὶ μὲ ὀρισμένες ἄλλες ἀπὸ τίς ὀνομασίες, μὲ τίς ὁποῖες ἀναφέρονται τὰ ὑπόλοιπα ἀγάλματα στὶς ἐπιγραφές, ὅτι μὲ ἄλλα λόγια, τὰ ἀγάλματα θὰ μπορούσαν νὰ μὴν ἦταν πέντε ἀλλὰ λιγότερα, θεωρήθηκε πάρα πολὺ πιθανὸ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἔρευνα. Ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πάντως δὲν βγαίνει τέτοιο συμπέρασμα. Τὰ ἀγάλματα ξεχωρίζουν μὲ βεβαιότητα μόνον στὴν περίπτωση, ὅπου στὴν ἴδια ἐπιγραφή καὶ στὸ ἴδιο χωρίο ἀναφέρονται μαζί, ὅπως π.χ. στὴν ἐπιγραφή *IG I³ 403*, στὴν ὁποία ἀναφέρονται, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, τὸ ἔδος τὸ λιθινὸν καὶ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον⁵⁴. Ἐδῶ εἶναι βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ ἀγάλματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει, ὅπως ἀνεφέρα ἤδη, μὲ τὸ ἄγαλμα καὶ τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται μαζί στὴν ἐπιγραφή *IG II² 1524 B II 207* καὶ 214-216.

49. Αὐτὸ δέχεται καὶ ἡ H. Philipp, *Gnomon* 63, 1974, 602.

50. Ὑπάρχουν πάντως καὶ παραστάσεις καθιστῆς Ἄρτεμης μὲ χιτωνίσκο, ἀλλὰ αὐτὲς εἶναι σπάνιες. Μιὰ ἔχουμε π.χ. στὸ θεσσαλικὸ ἀνάγλυφο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. στὸ Ἀμβούργο, A. Hoffmann, *JbMusKGHamb* 13, 1994, 7 κέ. εἰκ. 1-2.

51. Ὅχι ὅμως καὶ ἀξεπέραστο. Ὁ χιτωνίσκος τοῦ ἀγάλματος π.χ. θὰ μπορούσε νὰ ἦταν μὲ μακριὲς χειρίδες καὶ νὰ συνδυαζόταν μὲ μακρὸ χιτῶνα. Τέτοιου εἴδους χιτωνίσκοι, ποῦ φοριοῦνταν πάνω ἀπὸ μακρὸ χιτῶνα, ἦταν ἴσως οἱ χιτωνίσκοι ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή τῆς Σάμου *IG XII 6 1*, 261 (πρβ. D. Ohly, *AM* 68, 1953, 46 κέ.) γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας, μαζί μὲ τοὺς χιτῶνες τῆς θεᾶς. Χωρὶς αὐτὸν τὸν συνδυασμὸ ἓνα ἐνδυμα ποῦ ἔφτανε ἕως τὰ γόνατα εἶναι δύσκολα κατανοητὸ γιὰ τὴν Ἥρα.

52. Linders 1972, 14. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter* (1982) 180 σημ. 90 b.

53. *RE* Suppl. V (1931) 492 κέ. λ. *Kultbild* (V. Müller). Bald Romano 1980, 351 κέ. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ξύλινα, σμυπαγῆ, ἀγάλματα κατασκευάζονταν σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Ἐνα ὥραῖο παράδειγμα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. μᾶς ἔχει δώσει ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βραυρώνας. Εἶναι τὸ πᾶνω μέρος τοῦ κορμοῦ ἑνὸς ἀγαλματίου πεπλοφόρου μορφῆς μὲ ἀργεῖτικο πέπλο (R. Tölle-Kastenbein, *Frühgriechische Peplosfiguren. Originale* [1980] 14, 47 ἀριθ. 7d, 63, 244, 296. *Ἔργον* 1962, 31 εἰκ. 39. *BCH* 87, 1963, 706 εἰκ. 13. Κοντῆς 1967, 195 σημ. 129) ποῦ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ παλαιότερου κτερίου, πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ ἀνατολικὸς βραχίονας τῆς Στοᾶς. Ἔτσι ἔχουμε καὶ ἓνα κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὸ ἄγαλμα.

54. Πρβ. J. Tréheux, *RA* 55, 1964, 3 κέ.

3. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων

Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγαλμάτων ἔχουν γίνῃ πολλὲς προτάσεις. Ὅλες κινεῦνται σὲ μικροὺς ἀριθμοὺς. Κανεὶς ἐρευνητὴς δὲν ἔχει προτείνει περισσότερα ἀπὸ τρία ἀγάλματα. Δύο ἀγάλματα δέχεται ὁ F. Studniczka, θεωρώντας ταυτῶσμες τὶς ὀνομασίες ἔδος, ἔδος ἀρχαῖον καὶ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἄγαλμα ὀρθόν, ἄγαλμα ἐστηκός, λίθινον ἔδος ἀπὸ τὴν ἄλλη⁵⁵. Δύο δέχεται καὶ ὁ C. Robert⁵⁶, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸς συνδυασμοὺς ὀνομάτων: τὸ ἔδος, τὸ ἔδος ἀρχαῖον, τὸ λίθινον ἔδος ἀναφέρονται σὲ ἓνα ἄγαλμα, ἐνῶ τὸ ἄγαλμα, τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν, τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός σὲ ἓνα δεύτερο. Τρία ἀγάλματα ὑποθετεῖ ὁ A. W. Persson⁵⁷. Τρία δέχεται καὶ ὁ F. Willemsen⁵⁸, ἓνα ὄρθιο, τὸ ὄρθιον ἢ ἐστηκός καὶ δύο καθιστά, τὸ λίθινον ἔδος καὶ τὸ ἀρχαῖον. Καὶ ὁ J. Tréheux⁵⁹ προτείνει τρία ἀγάλματα: ἓνα ἀρχαῖκὸ καθιστό, τὸ ἔδος ἢ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, ἓνα δεύτερο, καθιστὸ ἐπίσης, μαρμάρينو, κατασκευασμένο πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ χρονολογεῖται ἢ ἐπιγραφή IG I³ 403, τὸ λίθινον ἔδος καί, τέλος, ἓνα τρίτο, ὄρθιο, μαρμάρينو, τὸ ἄγαλμα ἢ τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν ἢ τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός. Τρία ὑποθετεῖ καὶ ἡ Linders⁶⁰: ἓνα καθιστό, τὸ ἔδος ἢ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, ἓνα δεύτερο καθιστό, τὸ λίθινον ἔδος καί, τέλος, ἓνα τρίτο ὄρθιο, τὸ ἄγαλμα ἢ τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν ἢ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός. Ἡ I. Bald Romano⁶¹ ἐπανέρχεται στὰ δύο: ἓνα ἦταν τὸ ἔδος ἢ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον καὶ ἓνα δεύτερο, τὸ λίθινον ἔδος ἢ τὸ ἄγαλμα ἢ τὸ ἄγαλμα τὸ ὀρθόν ἢ τὸ ἄγαλμα τὸ ἐστηκός. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀκολουθεῖ τελικὰ καὶ ἡ L. Kahil⁶². Ἡ M. B. B. Hollinshead⁶³ ξαναγυρίζει στὰ τρία, τὰ ὁποῖα τοποθετεῖ ἀπὸ ἓνα στὰ τρία κλίτη τοῦ σηκοῦ. Τρία δέχονται καὶ οἱ H. Jung⁶⁴, J. M. Mansfield⁶⁵ καὶ M. Giuman⁶⁶. Τρία ἐπίσης, δύο καθιστά καὶ ἓνα ὄρθιο, προτείνουν ὁ J. Mylonopoulos καὶ ἡ Fr. Bubenheimer⁶⁷, τρία καὶ ἡ S. Bettinetti⁶⁸. Ὁ Π. Θέμελης ἐπανέρχεται στὰ δύο⁶⁹.

Τὸ ἐρώτημα, πόσα ἦταν τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφές, σχετίζεται ἄμεσα μὲ ὀρισμένα ἄλλα ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν γενικὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως π.χ. πόσα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς ἴδιας θεότητος μπορούσαν νὰ βρίσκονται μέσα στὸν ἴδιο ναό, ἐὰν

55. F. Studniczka, *Vermutungen zur griechischen Kunstgeschichte* (1884) 18 κέ.

56. C. Robert, *Archäologische Märchen aus alter und neuer Zeit* (1886) 154 κέ.

57. A. W. Persson, *Staat und Manufaktur im römischen Reiche* (1923) 119 κέ.

58. F. Willemsen, *Frühe griechische Kultbilder* (1939) 41.

59. Tréheux, ὁ.π. 1 κέ.

60. Linders 1972, 14 κέ.

61. Bald Romano 1980, 88 κέ. Τῆς ἴδιας, στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice* (1988) 131 μὲ σημ. 43.

62. LIMC II (1984) 620 λ. Artemis (L. Kahil).

63. Hollinshead 1983, 52, 66. M. B. Hollin-

shead, *AJA* 89, 1985, 435.

64. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter* (1982) 180 σημ. 90 b.

65. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 458 κέ.

66. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 66 κέ.

67. J. Mylonopoulos - F. Bubenheimer, *AA* 1996, 14 σημ. 40.

68. S. Bettinetti, *La statua di culto nella pratica rituale greca* (2001) 21 κέ.

69. P. Themelis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 115 κέ.

καθένα από αυτά είχε ξεχωριστό προορισμό, σὲ ποιὲς θέσεις ἦταν στημένα κ.ά. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴ συνέχεια, πρὶν προχωρήσουμε σὲ συμπεράσματα γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὶς θέσεις, στὶς ὁποῖες βρισκόνταν τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα στὴ Βραυρώνα.

Στὸν σηκὸ τῶν ἐλληνικῶν ναῶν ἡ θεότητα ἦταν παρούσα συνήθως μὲ ἓνα λατρευτικὸ ἀγαλμα. Δὲν λείπουν ὅμως καὶ οἱ περιπτώσεις ναῶν μὲ δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς ἴδιας θεότητας⁷⁰, ὅπως π.χ. συνέβαινε στὸ Ἡράκλειον τῶν Θηβῶν⁷¹, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Δαύλεια⁷² καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Λυκόσουρα τῆς Ἀρκαδίας⁷³. Καὶ οἱ τρεῖς περιπτώσεις μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸν Πausanias πού ἀναφέρει ἀγάλματα καὶ ξόανα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις ὁ Pausanias χρησιμοποιεῖ τοὺς ὄρους σὲ ἀντιδιαστολή, κάνοντας σαφὲς ὅτι τὰ ἀγάλματα ἦταν νεότερα ἀπὸ τὰ ξόανα. Σὲ δύο περιπτώσεις σημειώνει ὅτι τὸ ὑλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν κατασκευασμένα τὰ ἀγάλματα, ἦταν τὸ μάρμαρο. Δὲν ἀναφέρει ρητὰ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν ξοάνων, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸν Pausanias ὁ ὄρος ξόανον σημαίνει κατὰ κανόνα ξύλινο ἀγαλμα τῆς θεότητας⁷⁴.

Δύο ἀγάλματα τῆς ἴδιας θεότητας στὸν ἴδιο ναό, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ξεχωρίζει κατὰ τὸν τρόπο πού σημειώσαμε, ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Pausanias στὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἀρείας στὴ Σπάρτη⁷⁵, στὸ τέμενος τοῦ Διὸς Σωτήρος στὸ Αἶγιο⁷⁶, στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Αἶγιο⁷⁷, στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμης στὴν Αὐλίδα⁷⁸ καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας Στειρίτιδος στὴ Φωκίδα⁷⁹. Δύο ἀγάλματα ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ στὸν

70. Πρβ. E. Petersen, *Die Kunst des Pheidias am Parthenon und zu Olympia* (1873) 87 κέ. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τελευταῖα T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 132 κέ. G. Nick, στὸν τόμο: *Kult und Bauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli in Berlin* (1997) 23. Τῆς ἴδιας, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*. 14. Beih. *AM* (2002) 89 κέ. («Ersatz-und Zweikultbilder») μὲ παραπομπὴ στὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τῆς E. Hadjikakou, *Kultbild und Kultraum* (Diss. Frankfurt a. M. 1991) 51 κέ.

71. Pausanias IX 11, 4-5 ἀγαλμα δὲ τὸ μὲν λίθου λευκοῦ Πρόμαχος καλούμενον, ἔργον δὲ Ζενοκρίτου καὶ Εὐβίου Θηβαίων. τὸ δὲ ξόανον τὸ ἀρχαῖον Θηβαῖοι τε εἶναι Δαιδάλου νεομίκασιν ...

72. Pausanias X 4, 9 Δαυλιεῦσι δὲ Ἀθηνᾶς ἱερὸν καὶ ἀγαλμά ἐστιν ἀρχαῖον. Τὸ δὲ ξόανον τὸ ἔτι παλαιότερον λέγουσιν ἀπαγαγέσθαι Πρόκνην ἐξ Ἀθηνῶν.

73. Pausanias VIII 37, 9 ἐστὶ δὲ ἀγάλματα Ἀφροδίτης ἐν ναῶ, λίθου τὸ ἕτερον λευκοῦ,

τὸ δὲ ἀρχαιότερον αὐτῶν ξύλου.

74. Πρβ. A. Rumpf, *AA* 1936, 60 κέ. A. A. Donohue, *Xoana and the Origins of Greek Sculpture* (1988) 140 κέ. Γενικὰ γιὰ τὸν ὄρο ξόανον βλ. τελευταῖα Scheer, ὁ.π. 19 κέ. Nick, ὁ.π. 21 κέ.

75. Pausanias III 17, 5 ὀπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοῖκου ναός ἐστιν Ἀφροδίτης Ἀρείας· τὰ δὲ ξόανα ἀρχαῖα εἴπερ τι ἄλλο ἐν Ἑλληνισιν.

76. Pausanias VII 23, 7 ...καὶ ἀγάλματα ἐσελθόντων ἐν ἀριστερᾷ χαλκοῦ μὲν ἀμφοτέρα, τὸ δὲ οὐκ ἔχον πω γένεια ἐφαίνετο ἀρχαιότερον εἶναι μοι.

77. Pausanias VII 23, 7 ... Ἀθηνᾶς μὲν δύο ἀγάλματα λευκοῦ λίθου...

78. Pausanias XI 19.5 ...ἀγάλματα λίθου λευκοῦ, τὸ μὲν δᾶδας φέρον, τὸ δὲ ἔοικε τοξευούση.

79. Pausanias X 35.10 πλίνθου μὲν τῆς ὠμῆς τὸ ἱερὸν, λίθου δὲ τοῦ Πεντέλησι τὸ ἀγαλμα, δᾶδας ἡ θεὸς ἔχουσα. Παρὰ δὲ αὐτῇ κατειλημμένον ταινίαις ἀγαλμα ἀρχαῖον εἶ τι ἄλλο, ὅπόσα Δήμητρι ἐς τιμὴν.

ναό της Ἴρας στὴ Σάμο⁸⁰. Ἡ ὑπαρξη δύο λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς ἴδιας θεότητας στὸν ἴδιο χῶρο βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, ὅπως π.χ. στὸν οἶκο Κ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσηνίας⁸¹, στὸν ὁποῖο εἶχαμε δύο ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης, τὸ μεγάλο ἄγαλμα ποὺ κατασκεύασε ὁ Δαμοφῶν καὶ τὸ μικρὸ ξόανο τῆς Ἄρτεμης Ὀρθίας⁸². Καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα⁸³ εἶχαμε πιθανότατα δύο ἀγάλματα. Οἱ περιπτώσεις θὰ γίνουν περισσότερες, ἐὰν τὸ θέμα ἐρευνηθεῖ οὐσιαστικά⁸⁴.

Δὲν εἶναι ὁμως ἄγνωστη καὶ ἡ περίπτωση τριῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς ἴδιας θεότητας μέσα στὸν ἴδιο ναό. Τρία ἀγάλματα π.χ. εἶχαμε στὸν ναὸ τῆς Ἴρας στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πausanias II 17, 2-5. Ἐνα ἦταν τὸ χρυ-

80. Willemsen, ὁ.π. 37. D. Ohly, *AM* 68, 1953, 33 κέ., 45 κέ. Ἐπίμετρο 5. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 483 κέ. ἀριθ. 27. Πρόσοφατα βλ. T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 133 κέ. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*, 14. Beih. *AM* (2002) 94.

81. Ὅπως εἶχα σημειώσει ἀπὸ παλαιότερα G. Despinis, *AA* 1966, 384. Τis παρατηρήσεις μου ἀγνοοῦν ὁ P. Themelis, στὸν τόμο: *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991* (1994) 111 καὶ ὁ E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (1994) 241 κέ.

82. Τὸ ξόανο αὐτό, ποὺ κρατοῦν στὸ χέρι τους οἱ ἱέρειες τῆς θεᾶς, εἶχε τὴ μορφή ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ ἀγκῶνες. Ἡ στήλη καλύπτεται ἀπὸ ἔνδυμα βλ. Γ. Δεσπίνης, στὸν τόμο: *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Β* (1966) 237 κέ. πίν. 37, 39. Πρβ. Themelis, ὁ.π. 115 κέ. Nick, ὁ.π. 94 κέ.

83. Ἐνα ἦταν τοποθετημένο στὸν ἄξονα τοῦ σηκοῦ πάνω σὲ βάση, τῆς ὁποίας οἱ διαστάσεις 92×112 ἐκ. διαγράφονται στὸ δάπεδο βλ. A. Furtwängler, *Aegina. Das Heiligtum der Aphaia* (1906) 43 πίν. 31. Τὸ ἄλλο, πιθανότατα παλαιότερο, πιστεύεται ὅτι ἦταν στημένο πάνω στὴ βάση διαστάσεων 96×65.5 ἐκ., ἡ ὁποία εἶναι στημένη στὸ πίσω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ σηκοῦ. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἦταν πιθανῶς χρυσελεφάντινο, ἐνῶ τὸ νεότερο, ἴσως γύρω στὰ 500 π.Χ., ἀκρόλιθο. Σὲ αὐτὸ ἀποδίδεται τὸ δεξί, λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα σὲ ὀρθὴ γωνία, μαρμάρينو χέρι Ἐθν. Μ. 4506. Γιὰ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ βλ. ἀναλυτικὰ D.

Ohly, *Aegina. Tempel und Heiligtum der Aphaia auf Aigina* (1977) 40 σημ. 19. *LIMC* I (1981) 876 λ. *Aphaia* (D. Williams). K. D. S. Lapatin, *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World* (2001) 61. Γιὰ τὸ χέρι Ἐθν. Μ. 4506 βλ. καὶ E. Walter Karydi, *Die Äginetische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quellen* (1987) 71 ἀριθ. 25, 76 πίν. 21-22. E. Häger-Weigel, *Griechische Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* (1997) 51 κέ. πίν. 27-28, 1. D. Ohly, *Die Aegineten* II. *Die Westgiebelgruppe*. III. *Altarplatzgruppen, Akrotäre etc.* (2001) πίν. 235-237. Nick, ὁ.π. 96. Despinis 2004, 53.

84. Μιὰ τέτοια περίπτωση π.χ. ἔχουμε στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ Ciro τῆς Καλαβρίας, ὅπου βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα δύο ἀγαλμάτων βλ. τελευταῖα M. Mertens Horn, στὸν τόμο: *I Greci in Occidente. Santuari della Magna Grecia in Calabria* (1996) 261 κέ. μὲ εἰκ. Ἐνα εἶναι τὸ γνωστὸ ἀκρόλιθο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει σωθεῖ ἡ μαρμάρινη κεφαλὴ καὶ τὰ μαρμάρινα ἄκρα του βλ. Hägel-Weigel, ὁ.π. 12 κέ., 46 κέ., 74 κέ., 99 κέ. 259 κέ. Κατ. ἀριθ. 1, πίν. 1-2, 28, 2, 29-30. Ἀπὸ ἓνα δεύτερο ἔχουμε μόνο τὴ χάλκινη περούκα ποὺ κάλυπτε τὸ κρανίον βλ. Hägel-Weigel, ὁ.π. 107 πίν. 31. Τὸ δεύτερο ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο ἦταν παλαιότερο, πιστεύεται ἀπὸ ὀρισμένους ὅτι ἦταν ἀναθηματικό. Ὡστόσο, ἡ U. Steiniger, *Die archaische und frühklassische Großplastik Unteritaliens und ihr Verhältnis zum Mutterland* (1996) 77 κέ., 272 Κατ. ἀριθ. 13, ἡ ὁποία τὸ χρονολογεῖ γύρω στὰ 480 π.Χ., τὸ θεωρεῖ ἐπίσης λατρευτικό. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται περισσότερο μετὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ συγκεντρώσαμε. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπαράστασης τοῦ ἀκρόλιθου ἀπὸ τὸ Ciro βλ. Despinis 2004, 32 κέ.

σελεφάντινο, καθιστό άγαλμα της Ήρας τοῦ Πολυκλείτου, δίπλα στο ὄποιο βρισκόταν τὸ ἐπίσης χρυσελεφάντινο τῆς Ἡβης τοῦ Ναυκύδη: Παρὰ δὲ αὐτὴν (ἐνν. τὴν Ἡβη) ὑπῆρχε ἓνα δεῦτερο ἄγαλμα τῆς Ήρας, ἀρχαῖο, ἐπὶ κίονος ἄγαλμα Ήρας ἀρχαῖον. Ἐνα τρίτο ἄγαλμα, μικρὸ σὲ μέγεθος, ἦταν ἀκόμη πρὸ παλαιό: τὸ δὲ ἀρχαιότατον ... καθήμενον ἄγαλμα οὐ μέγα⁸⁵. Τρία ξύλινα ἀγάλματα, πού εἶχαν διαφορετικὰ ἐπίθετα τὸ καθένα, ἀναφέρει ὁ Πausanias I 42, 5 καὶ στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὰ Μέγαρα: ὁ μὲν δὴ Πύθιος καλούμενος καὶ ὁ Δεκατηφόρος τοῖς Αἰγυπτίοις μάλιστα εἰκόσσι ξοάνοις, ὃν δὲ Ἀρχηγέτην ἐπονομάζουσιν, Αἰγινητικοῖς ἔργοις ἐστὶν ὅμοιος· ἐβένου δὲ πάντα ὁμοίως πεποίηται⁸⁶. Τρία ἀγάλματα Διονύσου ἀναφέρει ὁ Πausanias VII 21, 6 σὲ τέμενος κοντὰ στο θέατρο τῆς Πάτρας, ἰσάριθμα πρὸς τὶς ἀρχαῖες πολίχνης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν πάρει τὰ ὀνόματά τους: Μεσατεύς, Ἀνθεὺς καὶ Ἀροεύς. Ὅτι ἦταν λατρευτικὰ ἀγάλματα, προκύπτει ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι στὴ γιορτὴ τοῦ Διονύσου κομίζουσιν ἐς τὸ ἱερόν τοῦ Αἰσυμνήτου⁸⁷. Λατρευτικὰ πιθανὸν ἦταν καὶ τὰ τρία ἀγάλματα Ἀφροδίτης πού ἀναφέρει ὁ Πausanias VIII 32, 2 στο ἐρειπωμένο ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴ Μεγαλόπολη καὶ ἀγάλματα ἀριθμὸν τρία, ἐπὶ κλησὶς δὲ οὐρανια, τῇ δ' ἔστι πάνδημος, τῇ τρίτῃ δὲ οὐδὲν ἐτίθεντο. Μία ἀκόμη ἀναφορὰ τοῦ Πausanias VIII 53, 6 ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ κάνει λόγο γιὰ τέσσερα ἀγάλματα: τεγεάταις δὲ τοῦ Ἀγυιέως τὰ ἀγάλματα τέσσερά εἰσιν ἀριθμὸν, ὑπὸ φυλῆς ἐν ἐκάστης ἰδρυμένον. Δὲν ἀναφέρεται ρητὰ μὲ ποιά μορφή εἰκονίζοντο ὁ θεός⁸⁸, οὔτε ἐὰν ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα, πράγμα ὅμως πολὺ πιθανό, κατὰ τὴ γνώμη μου. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὁ ἀριθμὸς τέσσερα ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

Στὶς περιπτώσεις τῶν ναῶν μὲ δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς ἴδιας θεότητος τὸ δεῦτερο ἄγαλμα ἦταν μικρότερο σὲ μέγεθος, συνήθως ξύλινο καὶ τὶς περισσότερες φορὲς τὸ ἀρχαιότερο ἄγαλμα τοῦ ναοῦ. Ἦταν αὐτὸ πού μετέφεραν ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ στὶς πομπὲς καὶ τὶς διαφορὲς ἄλλες τελετουργίες⁸⁹. Στὶς περιπτώσεις τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ήρας στὴ Σάμο⁹⁰ καὶ τῆς Ἀρτέμης Ὀρθίας στὴ Μεσοσηνὴ⁹¹ ὑπάρχει

85. Γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ήρας στοὺς Ἡραῖο τοῦ Ἄργους βλ. τελευταία M.-Fr. Billot, στὸν τόμο: J. de La Genière (ἐκδ.), *Héra. Images, espaces, cultes. Actes du Colloque International. Lille, 29-30 novembre 1993* (1997) 27 κέ. Scheer, ὅ.π. 132 κέ. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου βλ. ἐπίσης A. Delivorrias, στὸν τόμο: W. G. Moon (ἐκδ.), *Polykleitos, The Doryphoros, and Tradition* (1995) 205 κέ. G. Despinis, στὸν τόμο: G. Despinis - Th. Stephanidou Tiveriou - E. Voutiras, *Κατάλογος γλυπτῶν Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης I* (1997) 101 ἀριθ. 74. Lapatin, ὅ.π. 101 κέ. Nick, ὅ.π. 96 κέ.

86. Lippold, *Plastik* 29 σημ. 10. Nick, ὅ.π. 98 σημ. 620.

87. A. D. Rizakis, *Achaia I. Sources textuelles et histoire regionale* (1995) 173 ἀριθ. 254.4, 181 ἀριθ. 265. M. Osanna, *Santuari e culti dell'Acacia*

(1996) 103 κέ. Nick, ὅ.π. 92

88. Γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀγυιέα βλ. *LIMC II* (1984) 327 κέ. λ. *Apollo Agyieus* (E. Di Filippo Balestrazzi). V. Fehrentz, *JdI* 108, 1993, 123 κέ.

89. Πρβ. I. Bald Romano, στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice* (1988) 128 κέ. Scheer, ὅ.π. 60 κέ. I. Rutherford, *ZPE* 92, 1992, 69 κέ.

90. D. Ohly, *AM* 68, 1953, 29 κέ. R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (1973) 221 κέ.

91. P. Themelis, στὸν τόμο: *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the second international Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991* (1994) 122 εἰκ. 26.

καὶ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση, σώζονται δηλαδή οἱ βάσεις πάνω σὺς ὁποῖες ἔστηναν τὰ ἀγάλματα, ὅταν τὰ ἔβγαζαν ἔξω ἀπὸ τὸν ναό. Τὸ ἴδιο ὑπέθεσε ὁ A. Bammer καὶ γιὰ τὴν Ἐφεσο, ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση ἔχει ἀμφισβητηθεῖ⁹². Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμις Ἐφεσίας ἦταν ἓνα ἀκόμα ἄγαλμα τῆς θεᾶς ποὺ τὸ ἐντυναν μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα⁹³. Ὅταν τὰ ἀγάλματα ἐνὸς ναοῦ ἦταν δύο, τὸ ἀρχαιότερο ἦταν συνήθως, ὅπως προανέφερα, μικρὸ σὲ μέγεθος, ἐλαφρὺ καὶ εὐκόλο νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ βάση του. Καὶ τὸ ἕδος τὸ ἀρχαῖον τῆς Βραυρώνας, λοιπόν, τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρώνα, θὰ ἦταν μικρὸ καὶ ἐλαφρὺ καὶ θὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ τελετουργίες ποὺ γίνονταν ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς.

Πρὶν ὅμως ἀσχοληθοῦμε διεξοδικὰ μὲ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρώνα, θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἓνα ἀκόμα σωζόμενο ἀρχαῖον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ τὰ ἀρχαῖα ἔδη ποὺ προανέφερα, ἦταν στημένο δίπλα στὰ νεότερα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς θεότητας. Πρόκειται γιὰ τὸ σχεδὸν πλήρως σωζόμενο χάλκινο ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀπόλλωνα ὕψους 80.2 εκ., τὸ ὁποῖο εἰκονίζει τὸν θεὸ μὲ πολεμικὴ ἐξάρτυση καὶ τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν ἀρχαία Μητρόπολη στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία^{93α}. Χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνα π.Χ. Τὸ κάτω μισὸ τοῦ ἀγαλματίου ἀκουμποῦσε, ὅταν τὸ βρῆκαν, ἀκόμα πάνω στὸ μακρὺ 2.61 μ. βάθρο ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ σηκοῦ, στὴν πάνω πλευρὰ τοῦ ὁποῖου σώζονται τρεῖς μεγάλες βαθύνσεις γιὰ τὶς πλίνθους τριῶν, μεταγενέστερων ὅπως φαίνεται, λατρευτικῶν ἀγαλμάτων. Γιὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ ἦταν στημένα τρία ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνα, μπορεῖ νὰ παραπέμψει κανεὶς στὰ τρία λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ Διονύσου στὴν Πάτρα καὶ στὰ τέσσερα ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀγυῖα στὴν Τεγέα ποὺ προαναφέραμε. Τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγαλμάτων μποροῦμε νὰ συσχετίσουμε μὲ πολλὴ πιθανότητα μὲ τὸν συνοικισμὸ τῆς Μητρόπολης. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τὸ ἀρχαῖον ἕδος διατηρήθηκε μέχρι τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια, πάνω δηλαδή ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες.

92. A. Bammer, *Archaeology* 27, 1974, 204. Τοῦ ἴδιου, στὸν τόμο: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für F. K. Dörner* I (1978) 147 εἰκ. 12. G. Seiterle, *AW* 10.3 (1979) 16. Πρβ. ἐπίσης I. Bald Romano, ὁ.π. 128. Τὴν ὑπόθεση ἀπορρίπτει ὁ G. Kuhn, *AM* 99, 1984, 199 κέ., 214 σημ. 83. Πρβ. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*, 14. Beih. *AM* (2002) 54. Σύμφωνα μὲ μιὰ νεότερη ὑπόθεση τοῦ A. Bammer, *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos* (1984) 138 πάνω στὴ βάση στηριζόταν μιὰ τράπεζα.

93. Fleischer, ὁ.π. 125 κέ. Bald Romano

1980, 241 κέ. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 491 κέ. ἀριθ. 43.

93α. B. Intzesiloglou, στὸν τόμο: M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou (ἐκδ.), *Excavating Classical Culture, Recent Archaeological Discoveries in Greece* (2002) 109-115 πίν. 29-32. Εἰδικότερα γιὰ τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο βλ. B. Intzesiloglou, στὸν τόμο: C. Mattusch - A. Brauer - S. E. Knudsen (ἐκδ.), *From the Parts to the Whole. Acta of the 13th International Bronze Congress, Cambridge Massachusetts, May 28-June 1, 1996*, I (2000) 65-68.

4. Θραύσματα λατρευτικών αγάλματων από τη Βραυρώνα

Για τα λατρευτικά αγάλματα της Ἄρτεμης στη Βραυρώνα μᾶς δίνουν, ὅπως προανέφερα στην εἰσαγωγή, νέα στοιχεία ὀρισμένα μαρμάρινα θραύσματα, τὰ ὁποῖα μὲ βεβαιότητα, ὅπως πιστεύω, μπορούμε νὰ σχετίσουμε μὲ τὰ λατρευτικά αγάλματα τοῦ ἱεροῦ. Τὰ θραύσματα αὐτὰ ἀναγνώρισα στην ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Βραυρώνας, ὅπου βρίσκονταν μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μαρμάρινα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερό. Ἡ προέλευσή τους ἐπομένως ἀπὸ τὸ ἱερό εἶναι βέβαιη, ἔστω καὶ ἐὰν σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ὑπάρχει ἔνδειξη, ποῦ ἀκριβῶς βρέθηκαν. Για τὴν προέλευσή τους ὁμως μᾶς βεβαιώνουν καὶ ὀρισμένα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, κυρίως ἡ πατίνα καὶ τὰ ἰζήματα, ποῦ ἔχουν χαρακτηριστικὰ ὅλα σχεδὸν τὰ μαρμάρινα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Βραυρώνας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ κατάσταση διατήρησης, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ θραύσματα ἔχουν ὑποστῆ φθορὲς ἀπὸ φωτιά. Τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπολείμματα λατρευτικῶν αγάλματων, προκύπτει ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι τὰ αγάλματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἦταν ἀκρόλιθα. Καὶ τὰ ἀκρόλιθα αγάλματα ἦταν κατὰ κανόνα λατρευτικά⁹⁴.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα ποῦ προσγράφω στὰ λατρευτικά αγάλματα τοῦ ἱεροῦ περιορίζομαι ἐδῶ στην παρουσίαση τῶν πρὸ χαρακτηριστικῶν, αὐτῶν δηλαδὴ ποῦ βοηθοῦν στην ἐξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων. Εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν θραυσμάτων 4.1, 4.2, 4.3 καὶ 4.4 ποῦ συζητῶ στη συνέχεια. Σημειῶνω ὅτι στην ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Βραυρώνας ἔχω ἐντοπίσει καὶ ὀρισμένα ἄλλα θραύσματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως πιστεύω, προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὰ ἴδια ἀκρόλιθα. Τὰ θραύσματα αὐτὰ ὁμως, μικρὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ δυσανάγνωστα, τὰ ἀφήνω γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν γλυπτῶν τοῦ ἱεροῦ ποῦ ἐτοιμάζω, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν προσθέτουν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ εἴδους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν αγάλματων ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν.

4.1. Θραύσματα κολοσσικοῦ ἀκρόλιθου ἀγάλματος, τρεῖς φορές μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο

Τὰ θραύσματα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ποῦ περιγράφω στη συνέχεια προέρχονται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τους ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο, μὲ βάση τὰ μεγέθη τῶν θραυσμάτων, ὑπολογίζω ὅτι εἶχε μέγεθος τρεῖς φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό. Τὰ θραύσματα αὐτὰ εἶναι:

1. Τμῆμα ἀπὸ τὴν παλάμη καὶ τὸν δείκτη ἀριστεροῦ χεριοῦ⁹⁵ (πίν. 1, 1-4). Σώζεται μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν παλάμη μαζί μὲ τὴν πρώτη καὶ δεύτερη φάλαγγα τοῦ δείκτη, ποῦ εἶναι λυγισμένες σὲ ὀρθὴ γωνία. Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια καὶ συμπληρωμένο μὲ γύψο στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη φάλαγγα στὴ δεύ-

94. Βλ. E. Häger-Weigel, *Griechische Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (1997) 4 κέ. Για ἐξαιρέσεις ποῦ ἐνδεχομένως ὑπῆρχαν βλ. Despinis 2004, 7 κέ.

95. Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπόχρωση τεφρῆ,

σὲ ὀρισμένα σημεῖα μαύρη. Μῆκ. 28 ἐκ. Μῆκ. πρώτης φάλαγγας 10.5 ἐκ. Μέγ. διάμετροι τῆς πρώτης φάλαγγας 6.8×6.6 ἐκ., τῆς δεύτερης 5.8×5.8 ἐκ. Ἡ ἐπιδερμίδα εἶναι σπυλωμένη. DAI Athen 91/1507-1511.

τερη. Στην αρχή της πρώτης φάλαγγας, στην έσωτερική πλευρά, δηλώνονται δύο μεσοδακτύλιες πτυχές του δέρματος. Βαθύτερες πτυχές υπάρχουν στις μεταβάσεις από το μετακάρπιο στην πρώτη φάλαγγα και από την πρώτη στη δεύτερη. Μια τρίτη πτυχή αρχίζει να σχηματίζεται στην αρχή της παλάμης. Η όρθη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ πρώτης και δεύτερης φάλαγγας του δείκτη μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι και τα άλλα δάκτυλα του άριστερου χεριού ήταν πιθανόν παρόμοια λυγισμένα. Από την πτυχή στην αρχή του μετακαρπίου θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι ο αντίχειρας έκλινε προς τα μέσα. Οί έντυπωσιακές διαστάσεις του θραύσματος βοηθούν, όπως θα δούμε, στον ύπολογοισμό του μεγέθους του αγάλματος.

2. Τμήμα δακτύλου χεριού⁹⁶ (πίν. 2, 1-4). Πρόκειται πιθανόν για τον έλαφρά λυγισμένο αντίχειρα του δεξιού χεριού. Σώζονται μέρος της πρώτης φάλαγγας, στην έσωτερική πλευρά της οποίας υπάρχει λοξη πτυχή του δέρματος, καθώς και μέρος της δεύτερης φάλαγγας. Το όριο μεταξύ των δύο φαλάγγων δηλώνεται με μια βαθιά πτυχή. Μια άλλη, πιο ρηχή, πτυχή υπάρχει στην έξωτερική πλευρά, λίγο πριν την άρθρωση.

3. Τμήμα δακτύλου χεριού⁹⁷ (πίν. 3, 1-4). Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα μιας φάλαγγας και ή αρχή μιας συνεχόμενης που κάμπιονταν έντονα. Πρόκειται πιθανόν για την πρώτη και την αρχή της δεύτερης φάλαγγας του δείκτη του δεξιού χεριού. Στη μια πλευρά της άρθρωσης υπάρχουν τρεις άβαθεις έγχαραξες, στην άλλη πλευρά μια βαθιά αύλακα. Μία από τις πλάγιες πλευρές διατηρεί ίχνη από ψιλή ράσπα και δεν είναι στυλβωμένη. Αυτό σημαίνει ότι το επόμενο προς αυτή την πλευρά δάκτυλο βρισκόταν πολύ κοντά.

4. Τμήμα δακτύλου χεριού⁹⁸ (πίν. 3, 5). Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Σώζεται τμήμα πιθανόν από την πρώτη και τη δεύτερη φάλαγγα του μικρού δακτύλου του δεξιού χεριού σε έντονη κάμψη. Στην πλάγια έξωτερική πλευρά υπάρχει βαθιά πτυχή του δέρματος.

5. Τμήμα παλάμης και αρχή δακτύλου χεριού⁹⁹ (πίν. 3, 6 και 4, 1). Έχει άπαρτισθει από ένα μεγάλο και δύο μικρά κομμάτια. Στην έσωτερική πλευρά σώζονται μια βαθιά πτυχή δέρματος και μια δεύτερη μικρότερη, πιο ρηχή. Πρόκειται ίσως για τμήμα από την παλάμη και την αρχή της πρώτης φάλαγγας του μικρού δακτύλου άριστερου χεριού.

96. Στο Γενικό Εύρετήριο του Μουσείου Βραυρώνας αριθ. 886 αναφέρεται ως «Τμήμα ποδός αλόγου (γόνατον) εκ μαρμάρου παριανού (ναξιώτικου). 0.115×0.075», με τόπο εύρεσης «Α. τοίχος της Στοάς, αυλή ιερῶς Στοάς. 29/7/61». Μάρμαρο πεντελικό. Απόχρωση τεφρή, σε όρισμένα σημεία μαύρη. Μήκ. 11.1 εκ. Μέγ. διάμετροι της πρώτης φάλαγγας 6.6×6.6 εκ., της δεύτερης 6.6×5.4 εκ. Η επιδερμίδα είναι στυλβωμένη. DAI Athen 91/1522-1525.

97. Μάρμαρο πεντελικό. Απόχρωση τεφρή. Μήκ. 10.1 εκ. Μεγ. διάμετροι της πρώτης φά-

λαγγας 6.7×6.3 εκ., της δεύτερης 6.8×5.8 εκ. Η επιδερμίδα είναι στυλβωμένη. DAI Athen 93/127-130.

98. Μάρμαρο πεντελικό. Απόχρωση τεφρή έως μαύρη. Διαστάσεις 9.8×7.9 εκ. Μέγ. σωζ. διάμετρος της φάλαγγας 5.6 εκ. Η επιδερμίδα είναι στυλβωμένη. DAI Athen 93/121.

99. Μάρμαρο πεντελικό. Απόχρωση τεφρή. Μήκ. 10.3 εκ. Μέγ. διάμετροι φάλαγγας 6.4×6.3 εκ. Η επιφάνεια στυλβωμένη. DAI Athen 93/124, 131.

6. Τμήμα γυμνού μέλους¹⁰⁰ (*πίν. 4, 2*). Είναι συγκολλημένο από πέντε κομμάτια, σε τέσσερα από τα οποία σώζεται γυμνή στυλβωμένη επιφάνεια. Το θραύσμα ανήκει σε μέλος του σώματος που στένευε προς τη μιὰ μεριά. Στο πάνω άκρο του θραύσματος σώζεται μικρή επιφάνεια δουλεμένη με ντισιλιδάκι. Στην πλάγια πλευρά σώζεται επιφάνεια με ρασπαδιές. Η κάτω πλευρά είναι επίπεδη και καθαροδουλεμένη. Άν και διαβρωμένη, διατηρεί ίχνη από ντισιλιδικό. Στη συνεχόμενη πλάγια πλευρά σώζεται επιφάνεια δουλεμένη με βελονάκι. Ίσως από μετατάριο άκρου δεξιού ποδιού.

Σημειώνω ότι υπάρχουν και άλλα μικρά κομμάτια, που ενδεχομένως προέρχονται από τα *άκρα* αυτού του ακρολίθου, τα οποία όμως θα παρουσιάσω στον κατάλογο των γλυπτών του ιερού που έτοιμάζω¹⁰¹.

Από τα μεγέθη των δακτύλων προκύπτει ότι το άγαλμα, στο οποίο ανήκαν τα θραύσματα που απαρτίθησαν, είχε μέγεθος τριπλάσιο από το φυσικό. Η μέγιστη διάμετρος της πρώτης φάλαγγας του δείκτη του άριστερου χεριού (*πίν. 1, 1-4*) είναι 6.8 εκ., δηλαδή τρεις φορές μεγαλύτερη από τη διάμετρο που έχει αυτή ή φάλαγγα σε μορφή φυσικού μεγέθους. Το συμπέρασμα ότι το άγαλμα ήταν ακρόλιθο προκύπτει έμμεσα από το μέγεθός του, αλλά και από τη σύμπτωση ότι από το κολοσσικό αυτό άγαλμα έχουν απομείνει πολύ λίγα θραύσματα και μάλιστα όλα από τα *άκρα* του. Εάν το άγαλμα ήταν κατασκευασμένο έξ ολοκλήρου από μάρμαρο, θα είχαμε περισσότερα κομμάτια και μάλιστα και από περιοχές του αγάλματος καλυπτόμενες από ένδύματα. Βέβαιο επίσης θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το άγαλμα είκονιζε τη μεγάλη θεά του ιερού καθιστή σε θρόνο. Ένα τόσο μεγάλο άγαλμα είναι δύσκολο να το φαντασθούμε όρθιο μέσα στον ναό της Βραυρώνας. Θα ξεπερνούσε τα 6 μ. σε ύψος, εάν συνυπολογίσουμε και τη βάση του.

Οι κινήσεις των μελών του αγάλματος δεν είναι δυνατό να προσδιορισθούν. Ίσως το άριστερό χέρι να είχε όριζόντια προτεταμένο τον πήχη. Τα δάκτυλα πάντως ήταν, όπως φαίνεται, μισόκλειστα και πιθανότατα κρατούσαν κάποιο αντικείμενο, το οποίο όμως δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε. Με μισόκλειστα δάκτυλα θα πρέπει να φαντασθούμε και το δεξιό άκρο χέρι, με την προϋπόθεση βέβαια ότι σωστά αναγνωρίζουμε το θραύσμα αριθ. 3.

Μια χαρακτηριστική λεπτομέρεια των θραυσμάτων είναι η στίλβωση των γυμνών επιφανειών, ή «γάνωση»¹⁰² δηλαδή, ή οποία παρόμοια ανευρίσκεται σε κεφαλές και γυμνά μέλη και άλλων ακρόλιθων αγαλμάτων που χρονολογούνται

100. Στο Γενικό Εύρετήριο του Μουσείου Βραυρώνας αριθ. 1118 αναφέρεται ως «Ακαθόριστον τεμάχιον περίπου σφαιρικόν (τεθραυσμένον). Διάμ. 0.18. Παλαιόν». Μάρμαρο πεντελικό. Απόχρωση τεφρή. Διαστάσεις 26×19 εκ. Μέγ. ύψος 15.2 εκ. DAI Athen 91/1544.

101. Είναι θραύσματα με πλευρές δουλεμένες με ντισιλιδικό, ίσως από έμβολα, και θραύ-

σματα με γυμνές επιφάνειες στυλβωμένες, χωρίς πλαστικές λεπτομέρειες.

102. E. Langlotz, AA 1968, 470 κέ. J. Marcadé, *Au musée de Délos* (1969) 101 κέ. K. Yfantidis, *Die polychromie der hellenistischen Plastik* (1984) 134 κέ. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 564 κέ.

ἀπὸ τὰ κλασικὰ¹⁰³ ἕως καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια¹⁰⁴. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν θραυσμάτων εἶναι ἡ παντελής ἀπουσία διάβρωσης, πράγμα πὸ δείχνει ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν στημένο σὲ σιεγασμένο χῶρο. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ θραύσματα τοῦ μεγάλου ἀκρολίθου τῆς Βραυρώνας εἶναι ἐπίσης ὅτι ἔχουν κακοπάθει ἀπὸ φωτιά. Ὅρισμένα ἔχουν ὑποσετῆ χαρακτηριστικὲς θραύσεις, ὅλα σχεδὸν ἔχουν μαυρίλες στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ θραύσματα εἶναι καμένα ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν τεχνικὴ μὲ τὴν ὁποία ἦταν κατασκευασμένο τὸ ἄγαλμα. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράλληλο γιὰ τὰ θραύσματα τοῦ κολοσσικοῦ ἀκρολίθου τῆς Βραυρώνας μᾶς δίνουν τὰ θραύσματα τοῦ κολοσσικοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἀπὸ τὴν Πριήνη, σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο¹⁰⁵, πὸ εἶναι ἐπίσης καμένα καὶ μαυρισμένα ἀπὸ φωτιά.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀκρολίθου τῆς Βραυρώνας τὰ θραύσματα δὲν παρέχουν σαφεῖς ἐνδείξεις. Ἐνδεικτικὲς πάντως ὡς ἓνα βαθμὸ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν οἱ πτυχὲς τοῦ δέρματος στὰ δάκτυλα καὶ στὸ τμήμα τῆς παλάμης, πὸ ἀποδίδονται ἀρκετὰ ρεαλιστικά. Καὶ τὸ πλάσιμο δὲν εἶναι τόσο αὐστηρό, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἔργο τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἐχῶ λοιπὸν τὴ γνώμη ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. Μιὰ χρονολόγηση πὸ μπορούμε νὰ προτείνουμε εἶναι τὰ μέσα ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα. Γιὰ αὐτὴν συνηγορεῖ ἡ ταύτιση τοῦ κολοσσικοῦ ἀκρολίθου 4.1 μὲ τὸ ἄγαλμα πὸ πρωτοαναφέρεται τὸ 343/2 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα στὴν ἐπιγραφή IG II² 1523 II, 27-29. Ἡ χρονολογία αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς *terminus ante quem*.

Γιὰ τὴν προτεινόμενη ταύτιση τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος 4.1 μὲ τὸ ἄγαλμα τῶν ἐπιγραφῶν βασίζομαι στὴν ἐπιγραφή τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.¹⁰⁶, στὴν ὁποία, ὅπως προανέφερα, τὸ ἄγαλμα ἀνατίθεται στὴ φροντίδα τοῦ ἀρχιτέκτονα. Ἡ ἀνάθεση σημαίνει ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἔργο σύνθετης κατασκευῆς καὶ μεγάλο σὲ μέγεθος, γιὰ τὴ φροντίδα τοῦ ὁποίου ἀπαιτοῦνταν οἱ γνώσεις ἐνὸς τεχνικοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, μεγάλο μέγεθος καὶ σύνθετη ἐσωτερικὴ κατασκευή, μᾶς ὀδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ στὸ ἀκρόλιθο καθιστὸ ἄγαλμα 4.1, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ θραύσματα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Δὲν φαντάζομαι ὅτι μπορεῖ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς στὴ Βραυρώνα δεῦτερο λατρευτικὸ ἄγαλμα τέτοιων διαστάσεων.

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ καταλήξουμε σὲ ὀρισμένα τελικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ ἄγαλμα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.: Τὸ ἄγαλμα¹⁰⁷, τὸ μεγαλύτερο σὲ μέγεθος λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα, ἦταν ἀκρόλιθο, ἦταν τρεῖς φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, εἰκόνιζε τὴ θεὰ καθιστὴ καὶ ἀσφαλῶς ἦταν στη-

103. Ὅπως π.χ. ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας στὴν Ἀκρόπολη, G. Despinis, *AM* 109, 1994, 187 με σημ. 50.

104. Πρβ. π.χ. τὰ θραύσματα τῶν ἀκρολίθων ἀγαλμάτων τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου Τιβερτίου, Ε. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* I (1997) 97 κέ. ἀριθ. 72,

100 κέ. ἀριθ. 74 κ.ᾶ.

105. J. C. Carter, *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene* (1983) 210 κέ., 237 κέ.

106. Βλ. παραπάνω σημ. 23.

107. Γενικὰ γιὰ τὸν ὄρο βλ. τελευταῖα T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 8 κέ.

μένο στον σηκό του μεγάλου ναού που αποκάλυψαν οι ανασκαφές. Η χρονολόγησή του γύρω στα 350 π.Χ. ή λίγο πριν, την οποία πρότεινα, μολονότι δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με περισσότερα στοιχεία, είναι κατά τη γνώμη μου πολύ πιθανή.

4.2. Θραύσματα ακρόλιθου αγάλματος μικρότερου από το φυσικό, από παριανό μάρμαρο

Για την παρουσία ενός δεύτερου ακρόλιθου αγάλματος στο ιερό της Βραυρώνας που είχε μέγεθος λίγο μικρότερο από το φυσικό μας βεβαιώνουν δύο θραύσματα:

1. Το πρώτο θραύσμα (πίν. 4, 3-6 και 5, 1) σώζει τμήμα από τον λαιμό, τους ώμους και το στέρνο μιας μορφής¹⁰⁸, που το μέγεθός της ήταν τρία τέταρτα περίπου του φυσικού. Τα πλάγια τοιχώματα του χαμηλού σε ύψος έμβολου ένθεσης είναι κάθετα κομμένα και λεία. Καθαροδουλεμένη είναι και η επίπεδη κάτω πλευρά (πίν. 5, 1), σε ένα σημείο της οποίας σώζονται συγκεντρωμένες τέσσερις μικρές όπες με διάμετρο 4 χιλιοστά και βάθος που κυμαίνεται από 7 έως 10 χιλιοστά. Είναι άγνωστο γιατί έγιναν και ποιόν σκοπό εξυπηρέτησαν. Η επιφάνεια των ώμων και του στέρνου είναι σιλβωμένη.

Από τα στοιχεία του θραύσματος που παραπέμπουν σε ακρόλιθο άγαλμα το πιο χαρακτηριστικό είναι η μορφή και η κατεργασία των κάθετα κομμένων τοιχωμάτων, καθώς και η οριζόντια κομμένη και επίπεδη κάτω πλευρά. Παρόμοια διαμορφωμένο είναι το έμβολο ένθεσης της κεφαλής του ακρόλιθου αγάλματος του 'Απόλλωνα από το Cirò της Καλαβρίας¹⁰⁹ που χρονολογείται γύρω στα 440 π.Χ., το έμβολο της λίγο παλαιότερης κεφαλής στο P. Getty Museum Inv. 74 AA 33¹¹⁰ και το έμβολο της κεφαλής ενός ακρόλιθου στο Βατικανό¹¹¹. Παρόμοια διαμόρφωση είχε και το έμβολο της κεφαλής της 'Αθηνάς από την Αίγινα στο Λούβρο¹¹², ή οποία επίσης θα πρέπει, νομίζω, να ερμηνευθεί ως κεφαλή ακρόλιθου παρά τις επιφυλάξεις που προβλήθηκαν¹¹³. Δεν έχω λοιπόν καμιά αμφιβολία ότι και το θραύσμα πίν. 4, 3-6 και 5, 1 προέρχεται από άγαλμα ακρόλιθο. Η μέγιστη κατά πλάτος διάμετρος του λαιμού που είναι περίπου 9 εκ. μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η μορφή είχε, όπως προανέφερα, μέγεθος τρία τέταρτα του φυσικού. Το θραύσμα πιστεύω ότι ανήκει στον 5ο αιώνα π.Χ., πιθανόν γύρω στα μέσα, εξαιτίας της ομοιότητας ως προς τη μορφή και την κατεργασία του με το αντίστοιχο τμήμα της κεφαλής του 'Απόλλωνα από το Cirò.

108. Μάρμαρο παριανό. 'Απόχρωση τεφρή. Καμένο. Ύψ. 6.9 εκ., μέγ. πλ. 14.5 εκ. Η οπαομένη επιφάνεια του λαιμού έχει διαστάσεις 9x8 εκ. DAI Athen 91/1427-1428.

109. E. Häger-Weigel, *Griechische Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (1997) 12 κέ., 46 κέ., 74 κέ., 99 κέ., 259 κέ. Κατ. αριθ. 1, πίν. 1-3,1. Despini 2004, 32 κέ.

110. Häger-Weigel, ό.π. 70 κέ., 166 κέ., 262 κέ. Κατ. αριθ. 3, πίν. 37,1-38,2. Despini 2004,

42 κέ.

111. Häger-Weigel, ό.π. 68 κέ., 147 κέ., 262 Κατ. αριθ. 2, πίν. 35,1-36,2.

112. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques I* (1992) 105 αριθ. 93. Häger-Weigel, ό.π. 23 κέ., 82 κέ., 268 κέ. Κατ. αριθ. 12, πίν. 40-42, 43,1. Despini 2004, 52.

113. E. Walter-Karydi, *RA* 1999, 289 σημ. 20.

2. Μὲ αὐτὸ τὸ ἀκρόλιθο μπορεῖ, ὅπως πιστεύω, νὰ συνδεθεῖ καὶ τὸ θραῦσμα *πίν. 5, 2-3*¹¹⁴. Σώζει μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ μετατάρσιο ἐνὸς ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ μεγάλου δακτύλου καὶ λίγο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ δεύτερου. Τὸ πόδι πατοῦσε σὲ κάττυμα ξύλινο, ὅπως δείχνει χαρακτηριστικὰ ἡ ἐπίπεδη καὶ λεία κάτω πλευρά. Μποροῦμε ἔτσι νὰ τὸ προσγράψουμε μὲ βεβαιότητα σὲ ἀκρόλιθο ἄγαλμα. Μὲ τὸ συγκεκριμένο ἀκρόλιθο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ λόγῳ μεγέθους. Στὴν ἀρχὴ τοῦ μεταταρσίου, πάνω στὸ σπάσιμο, σώζεται ἐν μέρει μιὰ κάθετη ὀπὴ διαμ. 6 χιλ., ποὺ σχετίζεται ἴσως μὲ τὴ στερέωση τοῦ ποδιοῦ στὸ ξύλινο κάττυμα τοῦ σανδαλιοῦ ποὺ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε κάτω ἀπὸ τὸ πέλμα. Θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὴ στερέωση τοῦ κατὰ μῆκος ἱμάντα τοῦ σανδαλιοῦ ποὺ περνοῦσε ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο¹¹⁵. Αὐτὴ εἶναι ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ. Ἡ ἄνω πλευρὰ τοῦ μεταταρσίου εἶναι στυλβωμένη. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ θραύσματος στὰ χρόνια ποὺ ὑποθέσαμε γιὰ τὸ θραῦσμα μὲ τὸν λαιμὸ συνηγορεῖ ἡ πολὺ καλὴ πλαστικὴ ἐργασία, ὅπως τὴν βλέπουμε στὴν ἀρχὴ τῆς αὐλακας ποὺ χώριζε τὸ μεγάλο δάκτυλο ἀπὸ τὸ διπλανό του καὶ στὴν ἐγκάραια πτυχὴ στὴν κάτω πλευρὰ ποὺ δηλώνει τὴν ἀρχὴ τοῦ δακτύλου.

3. Μὲ τὸ ἴδιο ἀκρόλιθο πιστεύω ὅτι μποροῦν νὰ σχετισθοῦν καὶ ὀρισμένα ἄλλα θραύσματα. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὸ πιὸ πιθανό. Εἶναι τὸ τμήμα ἐνὸς ἀριστεροῦ χεριοῦ (*πίν. 6, 1-4*), ποὺ σώζεται ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ πήχη¹¹⁶. Ἔχει ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ τρία κομμάτια. Κρατᾷ μὲ σφιγμένα τὰ δάκτυλα ἓνα κυλινδρικό στέλεχος. Οἱ βαθύνσεις στὰ δύο ἄκρα του εἶναι στὴν ἀρχὴ τετράγωνες, μὲ διαστάσεις 8×8 χιλ., ποὺ στρογγυλεύουν ὅσο προχωροῦν βαθύτερα. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι στυλβωμένη, μὲ μαυρίλες ἔντονες σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Τὸ μάρμαρο μοιάζει νὰ εἶναι καμένο, ὅπως καὶ στὸ θραῦσμα μὲ τὸν λαιμὸ. Τὸ χέρι μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ χρόνια ποὺ χρονολογήσαμε τὰ δύο προηγούμενα θραύσματα, ἐὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς αὐστηρὲς φόρμες ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν. Τέλος, τὸ μέγεθος τοῦ χεριοῦ ταιριάζει μὲ τὰ μεγέθη ποὺ ἔχουν καὶ τὰ δύο προηγούμενα θραύσματα. Τὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος, στὸ ὁποῖο παραπέμπουν, τὸ ὑπολογίζω γύρω στὰ 1.30 μ. περίπου.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἀντικείμενα ποὺ στερεώνονταν στὶς προσεκτικὰ ἀνοιγμένες ὑποδοχὲς τοῦ χεριοῦ *πίν. 6, 3-4* ποὺ περιγράψαμε, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ τὰ ἡμίση ἐνός μεταλλικοῦ τόξου ποὺ κρατοῦσε ἡ μορφὴ στὸ ἀριστερό της χέρι. Τὸ χέρι θὰ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ τὸ φαντασθοῦμε λυγισμένο στὸν

114. ΓΕ 788 «Ἄκρος ἀριστερὸς ποὺς ἐπὶ βάσεως ἐκ μαρμάρου Πάρου. Καλῆς τέχνης. 0.05×0.05. Μεταξὺ στοᾶς καὶ ναοῦ (Ἀρχαῖος δρόμος). 7/7/61». Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Μῆκ. 4.8 ἐκ. DAI Athen 90/960-961.

115. Καθὼς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ ἀπεικονίσεις σανδαλιῶν μὲ αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ μνημεῖα τῆς πλαστικῆς καὶ τῆς ἀγγειογραφίας, βλ. ἀναλυτικὰ Despinis 2004, 45 κέ.

116. ΓΕ 887 «Ἀριστερὰ παλάμη ἀγάλματος

μαρμάρου παριανοῦ 5ου αἰῶνος. Χεῖρ Ἀρτέμιδος (θὰ κρατοῦσε τόξον). Συναντῆκει μὲ ἀκατάγραφον καρπὸν. 0.085×0.07. ΒΔ γωνία Ναοῦ. 5/8/61 [ὁ καρπὸς ποὺ ἀναφέρεται εἶναι τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ πήχη ποὺ ἔχει στὸ μεταξὺ συγκολληθεῖ]. Μάρμαρο παριανό(?). Ἀπόχρωση τεφρῆ ἕως μαύρη. Καμένο. Μῆκ. 14.4 ἐκ. DAI Athen 90/384 (κάτω πλευρὰ), 385 (ἐπάνω πλευρὰ), 386 (ἐσωτερικὴ πλευρὰ), 387 (ἐξωτερικὴ πλευρὰ).

ἀγκώνα, με προτεταμένο ὀριζόντια τὸν πήχη, ὅπως ξέρομε ἀπὸ σειρὰ παραστάσεων τῆς Ἄρτεμης στὴν ἀγγειογραφία¹¹⁷ καὶ τὴν πλαστική¹¹⁸.

Τὸ ἐνδεχόμενο καὶ αὐτὸ τὸ ἀκρόλιθο νὰ ταυτίζεται με κάποιο ἀπὸ τὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές, ὅπως εἶδαμε γιὰ τὸ ἀκρόλιθο 4.1, θὰ μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω, ἀφοῦ δοῦμε καὶ ὀρισμένα ἄλλα θραῦσματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως πιστεύω, προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀγάλματα.

4.3. Δάκτυλος ποδιοῦ ἀκρόλιθου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους

Ἐνα τρίτο ἀκρόλιθο ἄγαλμα στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸ μεγάλο δάκτυλο ἑνὸς ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ¹¹⁹ (πίν. 5, 4-5). Σῶζονται καὶ οἱ δύο φάλαγγες μετὰ τὸ νύχι. Στὸ ἄκρο τῆς πλάγιας ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ δακτύλου σῶζεται ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ δεύτερο δάκτυλο ποὺ ἀκολουθοῦσε ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεριά. Ἡ κάτω πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδη καὶ λεία, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ δακτύλου σὲ ἀκρόλιθο ἄγαλμα. Παρόμοια κομμένες εἶναι οἱ κάτω πλευρὲς δακτύλων ποδιῶν ποὺ βεβαιωμένα προέρχονται ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. Χαρακτηριστικὰ παράλληλα ἔχουμε στὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν τοῦ ἀκρόλιθου τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀλαίου¹²⁰ καὶ στὰ δάκτυλα ἑνὸς ζεύγους ποδιῶν τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸν Θορικὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 3444¹²¹. Τὸ δάκτυλο μπορεῖ, νομίζω, νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., ἴσως γύρω στὰ μέσα ἢ στὸ τρίτο τέταρτο¹²². Ἡ ἐπίπεδα κομμένη κάτω πλευρὰ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ συμπληρώσουμε σανδάλι με ξύλινο κάττυμα.

Τὸ θραῦσμα 4.3 εἶναι πολὺ μικρὸ, ἀλλὰ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται. Ἡ ἀρχαία παροιμία «ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα» ἰσχύει ἀπολύτως γιὰ τὴν περίπτωση. Τὸ θραῦσμα αὐτό, λοιπόν, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ λόγω μεγέθους με κανένα ἀπὸ τὰ ἀκρόλιθα 4.1 καὶ 4.2, ἀλλὰ οὔτε καὶ μετὰ τὸ ἀκρόλιθο 4.4 ποὺ ἐξετάζω σὲ συνέχεια, μᾶς παραπέμπει με βεβαιότητα σὲ ἕνα τρίτο ἀκρόλιθο τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας.

117. Βλ. π.χ. W. Oenbrink, *Das Bild im Bilde. Zur Darstellung von Götterstatuen und Kultbildern auf griechischen Vasen* (1997) 381 Κατ. ἀριθ. C 2, C 4 πίν. 27a, C 7 πίν. 27b.

118. Βλ. π.χ. LIMC II (1984) 630 ἀριθ. 81*, 655 ἀριθ. 411*, 655 ἀριθ. 578* κ.ἄ. λ. *Artemis* (L. Kahil).

119. Στὸ Γενικὸ Εὐρετήριο ἀριθ. 314 ἀναφέρεται ὡς «Δάκτυλος ποδός. 0,05. Βραυρών». Στὸ Νέο Εὐρετήριο ἀριθ. 1404 ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια στοιχεῖα. Μάρμαρο πεντελικό (:). Ἀπόχρωση κασιανέρυθη. Μῆκ. 5.5 ἐκ. DAI Athen 90/920 (κάτω πλευρά), 921 (ἐπάνω πλευρά).

120. Βλ. P. Orsi, *Templum Apollinis Alaei ad Crimisa promontorium* (1933) 141 εἰκ. 105. E. Häger-Weigel, *Griechische Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (1997) 46 κέ., 99 κέ., 110 κέ. πίν. 29. Despini 2004, 32 κέ. εἰκ. 12-14.

121. Τὰ ἄκρα πόδια ἀπὸ τὸν Θορικὸ, γνωστὰ μόνον ἀπὸ μιὰ σημείωση τοῦ J. Floren, *Griechische Plastik I* (1987) 275 καὶ σημ. 70 δημοσιεύονται στὴν ἐργασία μου Despini 2004, 34 κέ. εἰκ. 22-29.

122. Παραδείγματα γιὰ σύγκριση, ὅπως π.χ. ἕνα μεγάλο δάκτυλο ποδιοῦ ἀκρόλιθου ἀπὸ τὴ Χίο, βλ. Despini 2004, 47 εἰκ. 44-45.

4.4. Θραύσματα ακρόλιθου αγάλματος δύο φορές περίπου μεγαλύτερου από το φυσικό, από παριανό μάρμαρο

Υπάρχει μια ομάδα θραυσμάτων από παριανό μάρμαρο, που έχουν στιλβωμένες τις γυμνές επιφάνειες, τεφρή πατίνα και έμφανη ίχνη από φωτιά, χαρακτηριστικά δηλαδή που παραπέμπουν σε ακρόλιθο άγαλμα. Όρισμένα έχουν πλευρές επίπεδα κομμένες, δουλεμένες με ντισιλιδικό. Και αυτή η κατεργασία δικαιολογείται σε μέλη ακρόλιθων αγαλμάτων. Ένα θραύσμα σώζει πιθανόν τμήμα από την κόγχη υποδοχής ένθετου όφθαλμού, λεπτομέρεια που συνάδει επίσης για τη συσχέτιση με ακρόλιθο άγαλμα. Για τη συσχέτιση αυτή συνηγορεί ακόμα η διαμόρφωση και η κατεργασία ενός θραύσματος που πιθανόν προέρχεται από το τμήμα του στήθους και των ώμων που βρίσκουμε χαρακτηριστικά σε «προτομές» ακρόλιθων αγαλμάτων. Υπάρχουν έπομένως αρκετές ένδειξεις για την απόδοση των θραυσμάτων 4.4 σε ένα ακρόλιθο άγαλμα. Για κανένα από τα θραύσματα αυτά δεν έχει σημειωθεί στα εύρητήρια τόπος εύρεσης.

Δυστυχώς σε κανένα από τα θραύσματα αυτά δεν αναγνωρίζεται με βεβαιότητα κάποια συγκεκριμένη ανατομική λεπτομέρεια. Σε ένα θραύσμα (πίν. 7, 1) σώζονται υπολείμματα ίσως από την κόγχη ενός άριστερου ατύπου, σε ένα άλλο (πίν. 7, 2-3), όπως προανέφερα, ίσως τμήμα από τη βάθυνση υποδοχής ενός ένθετου όφθαλμού. Το ακριβές μέγεθος του αγάλματος, από το οποίο προέρχονται τα κομμάτια, δεν είναι εύκολο να υπολογισθεί με ακρίβεια. Εάν πάντως δεχθεί κανείς ότι η λεπτομέρεια από το μάτι (πίν. 7, 2-3) αναγνωρίζεται σωστά, τότε το άγαλμα πρέπει να ήταν πολύ μικρότερο από το κολοσσικό άγαλμα, στο οποίο ανήκουν τα θραύσματα από πεντελικό μάρμαρο του ακρόλιθου 4.1. Το σωζόμενο πλάτος της βάθυνσης υποδοχής του βολβού είναι 5 εκ., το πλήρες, όπως υπολογίζω, θα ήταν 6 εκ. περίπου. Θα μπορούσε έπομένως να σκεφθεί κανείς ένα άγαλμα περίπου δύο φορές μεγαλύτερο από το φυσικό. Σε αυτό το μέγεθος μάς οδηγεί και το σωζόμενο τμήμα της υποτιθέμενης κόγχης ατύπου στο θραύσμα πίν. 7, 1 που έχει ύψος περίπου 5 εκ. Από τα μεγέθη αυτά λοιπόν αποκλείεται ή περίπτωση τα θραύσματα από παριανό μάρμαρο να προέρχονται από το ίδιο άγαλμα, από το οποίο προέρχονται τα θραύσματα από πεντελικό του ακρόλιθου 4.1. Αναφέρω αυτό το ένδεχόμενο, γιατί ο συνδυασμός παριανού και πεντελικού μαρμάρου στο ίδιο άγαλμα, γνωστός κυρίως από αγάλματα των ρωμαϊκών χρόνων¹²³, έχει εφαρμοσθεί, όπως πιστεύω, από πολύ παλαιότερα χρόνια. Θα μπορούσε δηλαδή η κεφαλή του μεγάλου ακρόλιθου 4.1 να ήταν από παριανό μάρμαρο, τα χέρια και τα πόδια από πεντελικό. Όπως φαίνεται όμως, το ένδεχόμενο αυτό θα πρέπει να αποκλεισθεί, αφού δεν ταιριάζουν τα μεγέθη.

Τα θραύσματα από παριανό μάρμαρο που προσγράφω στο ακρόλιθο 4.4 είναι:

1. Τμήμα με γυμνή επιφάνεια και μέρος κοιλότητας¹²⁴ (πίν. 7, 1). Έχει άπαρτισθεί από τρία κομμάτια. Γλυπτή επιφάνεια στιλβωμένη σώζεται στο κάτω μέρος.

123. G. Lippold, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen* (1923) 63.

124. Μάρμαρο παριανό. Απόχρωση τεφρή. Διαστ. 21.7×12 εκ. DAI Athen 93/173-174.

Ἡ καθαροδουλεμένη κοιλότητα πού σώζεται στα δεξιά μοιάζει νὰ εἶναι ἡ κόγχη ἀριστεροῦ αὐτιοῦ. Τὸ σωζόμενο ὕψος της εἶναι περίπου 5 ἐκ. Τὸ περύγιο θὰ ἐξείχε ἐλεύθερο στὴν πίσω πλευρά. Στὸ ἐπάνω ἄκρο τοῦ θραύσματος, πίσω ἀπὸ τὸ περύγιο, σώζεται ἡ γωνία μιᾶς χαμηλῆς σὲ ὕψος ἀνάγλυφης ἐπίπεδης ταινίας(;) πού ἐκτεινόταν πάνω ἀπὸ τὸ αὐτί. Κάτω ἀπὸ τὴν ταινία καὶ ἕως ἓνα σημεῖο πίσω ἀπὸ τὸ κατώτερο ἄκρο τῆς κόγχης ἐκτείνεται βαθύτερα λεία, ἐπίπεδη, σιλωμένη ἐπιφάνεια.

2. Τμήμα πού ὑποδεχόταν ἔνθετη λεπτομέρεια¹²⁵ (πίν. 7, 2-3). Σώζεται σιλωμένη γυμνή ἐπιφάνεια καὶ στὸ ἐπάνω μέρος, στὴ σπασμένη πλευρά, τὸ τοίχωμα μιᾶς κοιλότητας πού ὑποδεχόταν ἔνθετη λεπτομέρεια. Ἡ κοιλότητα ἔχει μέγιστο σωζ. μήκος 5 ἐκ., βάθος 4.2 ἐκ. καὶ τὸ στόμιό της περιβαλλόταν ἀπὸ ἓνα ἐξέχον «χεῖλος». Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὴν κόγχη ὑποδοχῆς ἐνὸς ἔνθετου ὀφθαλμοῦ.

3. Τμήμα συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα¹²⁶ (πίν. 7, 4-5). Στὴ μιὰ πλευρά του, πού εἶναι σπασμένη, σώζεται ἐπιφάνεια διαστάσεων 10×5.8 ἐκ., καθαροδουλεμένη, μὲ ὄριο, ὅπως φαίνεται, στα ἀριστερά. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ συνόλου τῶν τριῶν θραυσμάτων εἶναι ἐπίπεδη, δουλεμένη προσεκτικὰ μὲ τὸ βελόνι. Ἡ πλάγια πλευρὰ, ἐλαφρὰ κυρτή, εἶναι δουλεμένη μὲ ντισιλίδικο.

4. Τμήμα συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα, σπασμένο σὲ δύο συνεχόμενες πλευρὲς του¹²⁷ (πίν. 8, 1-2). Ἡ κάτω πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδη, δουλεμένη μὲ ντισιλίδικο. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ, κυρτὴ σὲ τομῆ, σώζεται γυμνή ἐπιφάνεια, σιλωμένη. Πρὸς τὴ μεριὰ πού μειώνεται τὸ πάχος τοῦ θραύσματος σώζεται τμήμα ἐλαφρὰ καμπύλης κάθετης ἐπιφάνειας, δουλεμένης μὲ ντισιλίδικο μὲ πιὸ λεπτὰ δόντια ἀπὸ τὰ δόντια τοῦ ἐργαλείου στὴν κάτω πλευρὰ. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ ἐνώνεται μὲ τὴν κάτω ἐπίπεδη πλευρὰ τοῦ θραύσματος σὲ ὀρθὴ γωνία. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θραύσματος, δηλαδὴ ἡ ἐπίπεδη κάτω πλευρὰ, τὸ κάθετο καθαροδουλεμένο τοίχωμα στὴν ἐλαφρὰ καμπύλη πλάγια πλευρὰ καὶ ἡ γυμνή ἐπιφάνεια στὴν πάνω πλευρὰ, μὲ κάνουν νὰ ἀναρωτιέμαι, μήπως τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνώτατο τμήμα τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων, ὅπως βλέπουμε π.χ. στὸ ἔμβολο τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀπόλλωνα ἀπὸ τὸ Cigò καὶ στὸ μικρὸ παρόμοιο θραῦσμα τοῦ ἀκρολίθου 4.2 (πίν. 4, 3-6 καὶ 5, 1) πού συζητήσαμε παραπάνω.

5. Τμήμα μὲ ὑπολείμματα γυμνῆς ἐπιφάνειας¹²⁸ (πίν. 8, 3). Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τρία σημεῖα, στα ὁποῖα διατηρεῖται γυμνή, σιλωμένη ἐπιφάνεια.

6. Τμήμα ἀπὸ γυμνὸ μέλος¹²⁹ (πίν. 8, 4). Ἔχει ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ τρία κομμάτια

125. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Διαστ. 14.2×10 ἐκ. DAI Athen 93/171-172.

126. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Μέγ. σωζ. διαστάσεις 22×19.3 ἐκ., πάχ. 10 ἐκ. DAI Athen 91/1537-1538.

127. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Μέγ. σωζ. διαστάσεις 19×18 ἐκ., μέγ. ὕψ. 13 ἐκ. DAI Athen 91/1536.

128. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ (τὸ ἓνα κομμάτι), κοκκινωπὴ (τὸ ἄλλο κομμάτι). Μέγ. σωζ. διαστάσεις 24.5×14.5 ἐκ., πάχ. 7 ἐκ. DAI Athen 91/1546.

129. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Διαστ. 21×9.8 ἐκ., πάχ. 9.8 ἐκ. DAI Athen 93/165.

καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Ἡ κάτω πλευρά του εἶναι ἐπίπεδη, δουλεμένη μὲ ντισιλίδικο. Ἡ γυμνὴ ἐπιφάνεια ἔχει ἔντονες πλαστικὲς διαβαθμίσεις καὶ εἶναι στιλβωμένη.

7. Τμήμα ἐμβόλου¹³⁰ (πίν. 9, 1). Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια. Εἶναι τμήμα πλάκας ποῦ τὸ πάχος της μειώνεται πρὸς τὴ μιὰ μεριά (πάχος στὸ ἓνα ἄκρο 9.6 ἐκ. καὶ 8. 2 στὸ ἄλλο). Οἱ πλευρὲς τοῦ θραύσματος, περίπου παράλληλες μεταξὺ τους, εἶναι δουλεμένες μὲ ντισιλίδικο.

8. Τμήμα ἐμβόλου(;) ¹³¹ (πίν. 9, 2). Ἔχει ἀπαρτισθεῖ ἀπὸ τρία κομμάτια καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Ἔχει κυκλικὴ βάση καὶ ἐπικλινῆ τοιχώματα, ὅπως ἔχουν τὰ ἔμβολα ἐνθεσης ποῦ διαμορφώνονται κάτω ἀπὸ τὸν λαιμό. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες εἶναι δουλεμένες προσεκτικὰ μὲ ντισιλίδικο. Ἡ κάτω πλευρὰ εἶναι διαμορφωμένη σὲ δύο ἐπίπεδα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα βρίσκεται 8 χιλ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο εἶναι ἴσως ὁ πυθμένος μιᾶς ἐπιμήκους ἐσοχῆς. Ἐνα σταμάτημα στὸ ἄκρο της δείχνει ὅτι εἶχε μῆκος 11 ἐκ.¹³²

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ χρονολόγηση τῶν θραυσμάτων, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως, ὅπως πιστεύω, ὑπάρχει μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη, ποῦ εἶναι τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ παριανὸ μάρμαρο ποτε δὲν ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν Ἀττικὴ¹³³, ἀλλὰ τὰ πρὸ πολλὰ γλυπτὰ ποῦ ἔχουμε ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ἀνάγονται στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ στὸν 5ο αἰώνα. Πολὺ λιγότερα εἶναι αὐτὰ ποῦ χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰώνα. Εὐλόγα λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς μιὰ χρονολογία παλαιότερη ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ., στὰ μέσα τοῦ ὁποῖου χρονολογήσαμε τὸ ἀκρόλιθο 4.1. Γιὰ μιὰ χρονολόγηση μέσα στὸν προχωρημένο 5ο αἰώνα θὰ μπορούσε νὰ βασισθεῖ κανεὶς καὶ σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες. Ἐὰν π.χ. σωστὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι τὸ θραῦσμα πίν. 7, 2-3 προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ καὶ σώζει τμήμα ἀπὸ τὴν κοιλότητα ὑποδοχῆς τοῦ βολβοῦ καὶ ἐὰν τὰ ἀναγλυφικὰ ἴχνη ποῦ σώζονται συνεχόμενα στὴν πρὸς τὰ δεξιὰ γωνία εἶναι πράγματι ἀπολήξεις τοῦ ἐπάνω βλεφάρου ποῦ ἐπικάλυπτε τὸ κάτω, ἔχουμε μιὰ λεπτομέρεια ἐνδεικτικὴ. Ἐπικάλυψες τοῦ κάτω βλεφάρου ἀπὸ τὸ πάνω πρωτοβρίσκουμε σὲ ἀνάγλυφες μορφὲς τοῦ Παρθενώνα¹³⁴, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόγλυφα αὐτῆς περίπου τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. στὴν κεφαλὴ τῆς Νέμεσης¹³⁵. Στὸν 5ο αἰώνα μᾶς ἀνεβάζουν ἐπίσης καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς μορφῆς καὶ τῆς κατεργασίας ποῦ ἔχει τὸ θραῦσμα πίν. 8, 1-2, ἐὰν σωστὰ ἀναγνωρίζεται ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς «προ-

130. Μάρμαρο παριανό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Διαστάσεις 14.7×17.2×9.6 ἐκ. DAI Athen 93/76.

131. Μάρμαρο παριανό(;). Ἀπόχρωση τεφρῆ. Καμένο. Μέγ. σωζ. διαστάσεις 21.5×14.2 ἐκ., πάχ. 12 ἐκ. DAI Athen 91/1545.

132. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα θραύσματα ποῦ σώζουν τμήματα γυμνῶν στιλβωμένων ἐπιφανειῶν καὶ ποῦ ἀνήκουν, ὅπως πιστεύω, στὴν ἴδια ομάδα. Θὰ τὰ παρουσιάσω στὸν κατάλογο τῶν

γλυπτῶν τοῦ ἱεροῦ ποῦ ἐτοιμάζω.

133. Βλ. G. Kokkorou-Alevras, στὸν τόμο: *Παρία λίθος. Λατομεῖα, μάρμαρο καὶ ἐργαστήρια γλυπτικῆς τῆς Πάρου* (2001) 149 κέ. O. Palagia, στὸν ἴδιο τόμο 347 κέ.

134. Lippold, *Plastik* 150 σημ. 6.

135. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971) 45 κέ. πίν. 54-55.

τομής» ακρόλιθου αγάλματος. Θα μπορούσαμε έπομένως τὸ ἀκρόλιθο 4.4 νὰ τὸ τοποθετήσουμε χρονικὰ μέσα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Τὸ ἐρώτημα ἐὰν τὸ ἄγαλμα εἰκόνιζε τὴ θεὰ καθιστὴ ἢ ὄρθια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπαντηθεῖ.

5. Συμπεράσματα

Τὰ μαρμάρινα θραύσματα 4.1, 4.2, 4.3 καὶ 4.4, ἄσχετα ἀπὸ τὰ μικρὰ ἢ μεγαλύτερα προβλήματα ποὺ συνοδεύουν κάποια ἀπὸ αὐτά, μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τέσσερα ἀκρόλιθα ἀγάλματα στὴ Βραυρῶνα: ἓνα ἄγαλμα τρεῖς φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ποὺ εἰκόνιζε καθιστὴ τὴ θεὰ, γιὰ τὸ ὁποῖο προτεῖνουμε μιὰ χρονολόγηση γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ἓνα δεύτερο ποὺ εἶχε μέγεθος τρία τέταρτα τοῦ φυσικοῦ καὶ ποὺ χρονολογήσαμε γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, ἓνα τρίτο φυσικοῦ μεγέθους, τὸ ὁποῖο ἐπίσης μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε στὸν 5ο αἰώνα π.Χ. καὶ ἓνα τέταρτο, περίπου δύο φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, γιὰ τὸ ὁποῖο προτεῖνουμε ὡς πιθανὴ χρονολόγηση τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

Δυστυχῶς, μὲ ἐξαίρεση τὸ κολοσσικὸ ἀκρόλιθο 4.1 ποὺ ταυτίζεται, ὅπως πιστεύουμε, μὲ τὸ ἄγαλμα τῶν ἐπιγραφῶν, κανένα ἀπὸ τὰ τρία ἄλλα ἀκρόλιθα ἀγάλματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ θραύσματα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἑναπομένοντα ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν, τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον, τὸ λίθινον ἔδος, τὸ ἔδος καὶ τὸ ἄγαλμα τὸ ὄρθον ἢ ἐστηκὸς ποὺ ἀναφέρουν ἢ ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου καὶ οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ 4ου αἰώνα. Κανένα ἀπὸ τὰ δύο ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 416/15 π.Χ., δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ἀκρόλιθα. Τὸ ἔδος τὸ λίθινον οὕτως ἢ ἄλλως, ἀφοῦ ἦταν ὀλόλιθο ἄγαλμα. Ἄλλα καὶ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Δὲν εἶναι δυνατὸν αὐτὸ τὸ ἄγαλμα νὰ ἦταν ἄγαλμα τοῦ 5ου αἰώνα καὶ νὰ χαρακτηριζόταν ὡς ἀρχαῖον. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ἀκρόλιθα 4.2, 4.3 καὶ 4.4 ποὺ χρονολογοῦμε στὸν 5ο αἰώνα μόνον μὲ τὸ ἔδος καὶ τὸ ἄγαλμα τὸ ὄρθον ἢ ἐστηκὸς ὑπάρχει περίπτωση νὰ ταυτίζονται. Αὐτὰ ὅμως τὰ δύο ἀγάλματα δὲν ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου αἰώνα, ἀλλὰ σὲς ἐπιγραφὲς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ.

Γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ περιέγραψα θὰ μπορούσε νὰ κάνει κανεὶς διάφορες ὑποθέσεις. Θὰ μπορούσαμε π.χ. νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κάποιο ἢ κάποια ἀπὸ τὰ ἀκρόλιθα 4.2, 4.3, καὶ 4.4 εἶχαν ἤδη καταστραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ χρονολογεῖται ἢ ἐπιγραφὴ *IG I³ 403* καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸν λόγο δὲν ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ. Μιὰ ἄλλη ὑπόθεση θὰ ἦταν στὴν ἑλλιπῶς σωζόμενη ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου αἰώνα *IG I³* νὰ ὑπῆρχαν ἀναφορὲς καὶ γιὰ ἄλλα ἀγάλματα πέραν τῶν δύο ποὺ κατονομάζονται. Ὑπάρχει μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἐνδεχόμενον τὸ ἔδος καὶ τὸ ὄρθον ἢ ἐστηκὸς ἄγαλμα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα, νὰ ἦταν ἀγάλματα τοῦ 5ου αἰώνα καὶ νὰ ἀναφέρονταν στὴν ἑλλιπῶς σωζόμενη ἐπιγραφὴ *IG I³ 403* πρὶν ἀπὸ τὸ λίθινον ἄγαλμα καὶ τὸ ἀρχαῖον ἔδος.

Μὲ τὴ δεύτερη ὑπόθεση θὰ μπορούσαν νὰ τακτοποιηθοῦν τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία ἀκρόλιθα ποὺ συμπεράναμε, πάντοτε ὅμως μὲ ὀρισμένες προϋποθέσεις. Τὸ ἔδος

π.χ., τὸ ὁποῖο εἰκόνιζε, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ ἤδη, καθιστῆ τῆ θεᾶ¹³⁶ θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀκρόλιθα 4.2 καὶ 4.3, τὰ ἄκρα πόδια τῶν ὁποίων εἶναι εὐκολότερα κατανοητὰ σὲ καθιστὰ ἀκρόλιθα παρὰ σὲ ὄρθια, ὅπως ἦταν τὸ ὄρθον ἢ ἐστηκὸς ἄγαλμα. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἄγαλμα ἐξάλλου ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφὰς χιτωνίσκος καὶ ἔγκυκλον, ἐνδύματα ποῦ θὰ ταίριαζαν σὲ μορφὴ μὲ γυμνὰ σκέλη, δηλαδὴ ὄρθια μορφὴ¹³⁷. Μὲ τέτοιες ὑποθέσεις ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει κανεὶς. Θὰ ἔλεγα νὰ ἀρκεσθοῦμε στὴ βέβαιη ταύτιση τοῦ ἀκρολίθου 4.1 μὲ τὸ ἄγαλμα καὶ νὰ ἀφήσουμε ἀνοικτὰ τὰ προβλήματα ταύτισης τῶν ἄλλων ἀκρολίθων. Ἴσως νὰ δώσουν λύσεις οἱ ἀδημοσίευτες ἀκόμα ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸ ἱερό.

Αὐτὸ ὅμως ποῦ προκύπτει τώρα ὡς βέβαιο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα στὴ Βραυρῶνα δὲν ἦταν δύο ἢ τρία, ὅπως πιστεύαμε, ἀλλὰ ἔξι, ἓνα δηλαδὴ ἐπιπλέον τῶν πέντε ποῦ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, μὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ ἀκρόλιθα 4.2, 4.3 καὶ 4.4 θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ αὐτὸ τὸ ἕκτο ἄγαλμα. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα πάντως πιστοποιεῖται ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα ἐπὶ πλέον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πέντε ἀγαλμάτων ποῦ δίνουν οἱ ἐπιγραφές. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ περιπλέκεται καὶ πάλι καὶ προκαλεῖ τὸν ἐρευνητῆ σὲ νέες σκέψεις καὶ ὑποθέσεις.

Ἐνα ἐπὶ μέρους πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ ἀρχαίου ἔδους. Τὸ ἄγαλμα αὐτό, τὸ ὁποῖο μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς ἀρχαίου ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὰ ἄλλα, νεότερα, ἔδη¹³⁸, ἦταν ἀσφαλῶς ξύλινο ἄγαλμα¹³⁹, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ἀντιδιαστολὴ του πρὸς τὸ λίθινον ἔδος στὴν ἐπιγραφὴ IG I³ 403. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ποῦ γίνεται λόγος περὶ ἀρχαίου ἔδους ἢ ἀρχαίου ἀγάλματος, τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ξέρουμε ὅτι ἦταν ξύλινο ξόανον¹⁴⁰. Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἦταν καὶ αὐτὸ

136. Γιὰ τὴ σημασίαν τῆς λέξης βλ. Linders 1972, 14 κέ. H. Philipp, *Gnomon* 46, 1974, 601 κέ. J. Mylonopoulos - F. Bubenheimer, *AA* 1996, 14 σημ. 40. W. Kendrick Pritchett, *Pausanias Periegetes* (1998) 257 σημ. 132. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter* (1982) 52 καὶ σημ. 268-271. Πρόσοφατα M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 72 κέ. T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 21 κέ., 120 κέ. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*, 14. Beih *AM* (2002) 22 κέ. S. Bettinetti, *La statua di culto nella pratica rituale greca* (2001) 52 κέ.

137. Τὸ ἀδιέξοδο θὰ μπορούσε νὰ ἀρθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ χιτωνίσκος ποῦ ἀναφέρεται γιὰ τὸ ὄρθον ἄγαλμα συνδυαζόταν μὲ μακρὸ χιτῶνα. Τὸ δάκτυλο τοῦ ποδιοῦ 4.3 ποῦ πατοῦσε σὲ ξύλινο κάττυμα σανδαλιοῦ μᾶς ἀπαγορεύει νὰ σκεφτοῦμε ἐναλλακτικὰς λύσεις, ὅπως εἶναι οἱ περιπτώσεις ἀκρολίθων μὲ μαρμάρινα γυμνὰ σκέλη, ποῦ ξέρουμε ἀπὸ μεταγενέστερα παραδείγματα (βλ. Γ. Δεσπίνης, *Ἀκρόλιθα* (1975) 16

κέ. R. Meric, στὸν τόμο: *Pro arte antiqua. Festschrift für H. Kenner* II (1985) 239 κέ. πίν. 21.4, 22, 23, 24. D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus* (1992) 213 κέ. ἀριθ. III 93 πίν. 19) καὶ ποῦ εἶχαμε, ὅπως φαίνεται, ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, βλ. σχετικὰ Despinis 2004, 12 κέ.

138. Πρβ. καὶ I. Mark, *The Sanctuary of Athena Nike in Athens. Architectural Stages and Chronology*, *Hesperia* Suppl. 26 (1993) 97 μὲ σημ. 20.

139. Πρβ. Linders 1972, 14. Jung, ὁ.π. 180 σημ. 90 b.

140. Ἀνάλογη περίπτωση ἔχουμε ἴσως στὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης IG I³ 64 A, τὸ ὁποῖο ὁ I. Mark, *The Sanctuary of Athena Nike in Athens. Architectural Stages and Chronology*, *Hesperia* Suppl. 26 (1993) 93 κέ. ταυτίζει μὲ τὸ ξόανον ποῦ ἀναφέρουν ὁ Ἡλιόδωρος (Jacoby *FGrHist* 373 F 2) καὶ ὁ Παυσανίας III 15, 7 καὶ V 26,6.

υπόξυλον, άγαλμα δηλαδή άκρόλιθο, δέν φαίνεται πιθανό για ένα άγαλμα άρχαϊόν, άγαλμα δηλαδή που άναγόταν πιθανότατα πολύ παλαιότερα από τó τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ., τά χρόνια που παρουσιάζονται τά πρώτα άκρόλιθα άγάλματα¹⁴¹. Άπίθανη επίσης θεωρώ την άποψη όπι μπορεί νά ταυτίζεται με τó έδος, όπως ύποστηρίχθηκε¹⁴². Άπό τίς έπιγραφές δέν προκύπτει, εάν τó άρχαϊόν έδος είκόνιζε τή θεά όρθια ή καθιστή, αλλά ή δεύτερη περίπτωση συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες¹⁴³.

Μέ τó άρχαϊόν έδος σχετίζεται καί τó έρώτημα, κατά πόσον τó άγαλμα αυτό ταυτίζεται ή όχι με τó άρχαϊόν ξόανον που άναφέρει ό Πausanías I 23, 7 ως εύρισκόμενο στη Βραυρώνα (καί τó άρχαϊόν ξόανόν έστιν έν Βραυρώνι, Άρτεμις ως λέγουσιν, ή Ταυρική). Για τήν ταύτιση δημιουργούν δυσκολίες δύο άλλες πληροφορίες του Pausanías¹⁴⁴, στις όποιες γίνεται λόγος περι άπαγωγής του άγάλματος τής Άρτεμης Βραυρωνίας από τόν Ξέρξη. Όρισμένοι έρευνητές έκτιμούν όπι τά περι άπαγωγής είναι πολύ συγκεχυμένα¹⁴⁵ καί, πιθανότατα, μη πραγματικά¹⁴⁶. Έπειδή όμως, όπως θά δοϋμε παρακάτω, υπάρχουν ένδείξεις όπι τó ιερό τής Βραυρώνας καταστράφηκε από τούς Πέρσες, δέν μπορεί κανείς νά άποκλείσει τó ένδεχόμενο κάποιο άρχαϊό άγαλμάτιο από τή Βραυρώνα ή καί δύο άγαλμάτια, ένα από τή Βραυρώνα καί ένα άλλο από τίς Άλές Άραφηνίδες, όπου τó ιερό τής Άρτέμιδος Ταυροπόλου, νά είχαν άπαχθει από τούς Πέρσες. Μικρά ξύλινα, άρχαϊα, άγαλμάτια ύπήρχαν στη Βραυρώνα καί άλλα, πέρα από τó άρχαϊόν έδος, όπως μας δείχνει τó μικρό άγαλμάτιο του τέλους του 7ου αιώνα, από τó όποιο προέρχεται τó χάλκινο σφυρήλατο έλασμα ΒΕ 119¹⁴⁷. Τó ένδεχόμενο όμως αυτό τó άγαλμάτιο νά ταυτίζεται με τó άρχαϊόν έδος των έπιγραφών¹⁴⁸, τó θεωρώ άπίθανο. Άπό τó άρχαϊόν έδος δέν πρέπει νά περιμένουμε ύπολείμματα.

141. Για τó ζήτημα αυτό βλ. Despinis 2004, 9.

142. Linders 1972, 14. Κοντής 1967, 192.

143. Jung, ό.π. 179 κέ. σημ. 90 b.

144. Pausanías III 16, 7 Άθηναίους δέ άρα παρώφθη γενόμενον λάφυρον τῶ Μήδω· τó γάρ έκ Βραυρώνος έκομίσθη τε ές Σοϋσα, καί ύστερον Σελεύκου δόντος Σύροι Λαοδικεΐς έφ' ήμῶν έχουσι καί Pausanías VIII 46, 3 ...Ξέρξην τόν Δαρείου, χωρίς ή όσα έξεκόμισε του Άθηναίων άστεως, τουτο μέν έκ Βραυρώνος άγαλμα ήμεν τής Βραυρωνίας λαβόντα Άρτέμιδος...

145. Κοντής 1967, 158 κέ. Giuman, ό.π. 64 κέ.

146. Bald Romano 1980, 89. Πρβ. καί T. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild* (2000) 257 κέ. Πάντως άνεξάρτητα από αυτό, ή έπιστροφή («Rücksendung») από τόν Σέλευκο στη Λαοδικεία ένός άγάλματος Άρτεμης, τó όποιο βρισκόταν στα Σοδσα καί θεωρούνταν ως λεία πολέμου

που προερχόταν από τή Βραυρώνα, θά μπορούσε νά είναι, όπως σημειώνει ή Scheer, ένα πραγματικό γεγονός.

147. LIMC II (1984) 630 Nr. 80* Λ. Artemis (L. Kahil). J. Floren, *Die griechische Plastik I* (1987) 304 καί σημ. 21. C. C. Mattusch, *Casting Techniques of Greek Bronze Sculpture. Foundries and Foundry Remains from the Athenian Agora with References to other Ancient Bronzes* (1975) 273 κέ. άριθ. 3. C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary* (1988) 44. B. Borell - D. Rittig, *Orientalische und griechische Bronzereliefs aus Olympia. Der Fundkomplex aus Brunnen 17, OF 26* (1998) 194 καί σημ. 420. Τó έλασμα χρονολογούν στο τέλος του 7ου ή στις άρχές του βου αιώνα.

148. Στο ένδεχόμενο αυτό άναφέρεται έρωτηματικά ή S. Bettinetti, *La statua di culto nella pratica rituale greca* (2001) 22 σημ. 59.

Ἐὰν ὅμως κάτι τέτοιο ἀποκλείεται γιὰ τὸ ἀρχαῖον ἔδος, γιὰ τὸ λίθινον ἔδος, τὸ μαρμάρينو δηλαδὴ λατρευτικὸ ἄγαλμα ποὺ ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὸ ἔδος τὸ ἀρχαῖον στὴν ἐπιγραφή IG I³ 403, τὸ πράγμα δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο. Τίποτε δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον κάποια μικρὰ σπαράγματα τοῦ νὰ λανθάνουν ἀνάμεσα στὰ θραύσματα ἀγαλμάτων τοῦ 5ου αἰῶνα ποὺ ἔχουν συλλεγῆ ἀπὸ τὸ ἱερό. Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ προτείνει κανεὶς ταυτίσεις, ὅταν εἶναι ἄγνωστες βασικὲς λεπτομέρειες τοῦ λιθίνου ἔδους, ὅπως τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του μέσα στὸν 5ο αἰῶνα. Ἄλλὰ καὶ στὴν περίπτωση ποὺ εἴχαμε τέτοιες ἐνδείξεις, κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποφανθεῖ, ἐὰν ἓνα μικρὸ μαρμάρينو θραῦσμα εἶναι ὑπόλειμμα ἀπὸ ἓνα λατρευτικὸ λίθινο ἔδος ἢ ἀπὸ ἓνα μαρμάρينو ἀναθηματικὸ ἄγαλμα. Ἐδῶ ὅμως δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ θραύσματα ποὺ συγκεντρώνουν τέτοιου εἴδους ὑποψίες. Γι' αὐτὰ θὰ μιλήσω στὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν γλυπτῶν τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἐτοιμάζω.

6. Ἀρχαῖος ναὸς καὶ Παρθενῶν

Μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων σχετίζεται καὶ τὸ ἐρώτημα, ποῦ ἦταν στημένα τὰ ἀγάλματα. Τὸ μικρὸ ναόσχημο κτίριο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ ΝΑ τοῦ ναοῦ, τὸ λεγόμενο Μικρὸ Ἱερό¹⁴⁹, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου μὲ ἓνα «Ἡρώων» τῆς Ἰφιγένειας, δὲν ἐπέζησε, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφέας, πέραν τοῦ 5ου αἰῶνα. Τὸ μόνο λοιπὸν κτίριο ποὺ ἀπομένει, μέσα στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα λατρευτικὰ ἀγάλματα, εἶναι ὁ ναὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφές. Ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα: μέσα σὲ αὐτὸν τὸν ναὸ μποροῦν νὰ χωρέσουν τὰ ἔξι ἀγάλματα ποὺ συμπεράναμε, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶχε κολοσσικὸ μέγεθος;

Ὁ ναὸς, διαστάσεων 19.70×10.40 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ βόρεια πλευρὰ καὶ ἓνα μέρος τῆς δυτικῆς πατοῦν πάνω σὲ ἓνα τεχνητὸ ἀνάλημμα, ἀποκαθίσταται¹⁵⁰ δίστυλος ἐν παραστάσι, μὲ πρόναο, τρίκλιτο σηκὸ καὶ ἄδυτο στὸ δυτικὸ τμήμα του¹⁵¹. Τὸ ἄδυτο θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Τραυλὸ χαρακτηριστικὸς χώρος, τόσο γιὰ τὸν ναὸ τῆς Βραυρώνας, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρτεμῆς Ταυροπόλου στὶς Ἀλῆς Ἀρα-

149. ΠΑΕ 1949, 81 κέ. ΠΑΕ 1956, 75 κέ. εἰκ. 1. Γιὰ τὸ λεγόμενο Μικρὸν Ἱερόν βλ. καὶ Hollinshead 1983, 33 κέ. M. Deousi, *Heroenkulte in homerischer Zeit* (1999) 70 κέ.

150. Γιὰ τὸν ναὸ βλ. ΠΑΕ 1948, 84 κέ. ΠΑΕ 1949, 75 κέ. ΠΑΕ 1950, 173 κέ. ΠΑΕ 1955, 118. ΠΑΕ 1956, 74. BCH 74, 1950, 298 κέ. Ἔργον 1955, 33. Ἔργον 1961, 20. *Scientific American* 1963, 113, 115. X. Μπούρας, *Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος* (1967) 12, 54 σημ. 88. Κονιῆς 1967, 168. J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B. C.* (1970) 175 ἀριθ. 42. I. Travlos, σὺν τόμο: U. Jantzen (ἐκδ.), *Neue Forschungen in griechischen*

Heiligtümern. Internationales Symposium in Olympia vom 10 bis 12 Oktober 1974 (1976) 204 εἰκ. 7. Hollinshead 1983, 34 κέ. M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 432 κέ. εἰκ. 4. Travlos, *Attika* 55 εἰκ. 58. Γιὰ τὸν ναὸ βλ. ἐπίσης E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (1994) 325 κέ. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 22 κέ.

151. Παλαιότερα ὁ Travlos (*Neue Forschungen*, ὁ.π. 204 εἰκ. 7) εἶχε ἀποκαταστήσει τὸν ναὸ τετράστυλο ἐν παραστάσι.

φηνίδες καὶ τῆς Ἄρτεμης Αὐλίδας στὴν Αὐλίδα¹⁵². Ἀντίθετα, ὁ Schwandner ἀποκαθιστᾷ τὸν ναὸ τῆς Βραυρώνας πρὸς τυλο ἐξάστυλο¹⁵³. Ἀπὸ τὸν ναὸ σώζονται ἀρκετὰ πώρινα μέλη¹⁵⁴.

Κατὰ τὸν Παπαδημητρίου ὁ ναὸς κτίστηκε στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα¹⁵⁵, πάνω σὲ ἓνα παλαιότερο κτίριο¹⁵⁶, καταστράφηκε τὸ 480 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Πέρσες¹⁵⁷ καὶ ξανακτίστηκε στὴν ἴδια θέση μέσα στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα¹⁵⁸. Ἄλλοι ἐρευνητὲς χρονολογοῦν τὸν ναὸ γύρω στὰ 500 π.Χ.¹⁵⁹, ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα¹⁶⁰, ἐνῶ τὴν μεταπερσικὴ ἀνακατασκευὴ του τοποθετοῦν γενικὰ μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα¹⁶¹. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐργασίαι ἄρχισαν στὰ χρόνια τῆς ἀρχῆς τοῦ Κίμωνος εἶναι πολὺ πιθανή, κυρίως λόγῳ καταγωγῆς του ἀπὸ τὴν περιοχὴ. Κάποιοι κατεβαίνουν πολὺ χαμηλὰ στὸν 5ο αἰώνα, στὰ χρόνια οἰκοδόμησής τῆς Στοᾶς¹⁶², ἀλλὰ αὐτὸ μού φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανο.

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἐπίσης καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ προπερσικοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ ἀναχθεῖ πολὺ παλαιότερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα πού πρότεινε ὁ Παπαδημητρίου. Τὰ ἀρχαιότερα πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πού μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν ναὸ ἀνάγονται πιθανὸν στὰ χρόνια τοῦ Ἀρχαίου ναοῦ τῆς Ἀκρόπολης, γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα¹⁶³. Ἴσως λοιπὸν ὁ ναὸς τῆς Βραυρώνας πού ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφὲς νὰ πρωτοκτίστηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τυραννίας τοῦ Πεισιστράτου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου συνδέεται πλέον ἀπὸ

152. Travlos, ὁ.π. 197 κέ. E.-L. Schwandner, *Der ältere Porostempel der Aphaia auf Aegina* (1985) 108 μὲ σημ. 131. Γιὰ τὸ «ἄδυτον» τῶν ναῶν βλ. M. B. Hollinshead, *Hesperia* 68, 1999, 190 κέ.

153. Schwandner, ὁ.π. 111 εἰκ. 71.

154. Ἀναφέρονται δύο σφόνδυλοι πώρινων κίωνων πού βρέθηκαν πλησίον τῶν θεμελίων τῆς ἀνατ. πλευρᾶς (*ΠΑΕ* 1949, 76 εἰκ. 5. *ΠΑΕ* 1956, 73), τρίγυφο ἀπὸ τὴν ἀνατ. πλευρὰ τοῦ ναοῦ (*ΠΑΕ* 1950, 175), τμήμα σφονδύλου κίονα, πιθανὸν τοῦ ναοῦ, σὲ δευτέρη χρῆσις (X. Μπούρας, *Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος* [1967] 148), θραύσματα ἀπὸ κίονες, γείσα καὶ τρίγυφα πού βρέθηκαν πρὸς Α. τοῦ ἀνατ. βραχίονα τῆς Στοᾶς (*Ἔργον* 1961, 20. Πρβ. M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 432 σημ. 64). Θραύσματα ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ πιθανότατα αὐτοῦ τοῦ ναοῦ βρέθηκαν κτισμένα σὲ δύο πρόχειρα τοιχία στὰ δυτικὰ τῆς Στοᾶς πού χρησίμευαν ὡς ἀνάχωμα τοῦ Ἐρασίνου βλ. *Ἔργον* 1962, 28. Πρβ. Hollinshead 1983, 36 μὲ σημ. 30. Ὁ Κοντῆς 1967, 168 ἀφήνει ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενον τὰ παλαιότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη νὰ ἀνήκουν στὸ παλαιότερο οἰκοδόμημα πού βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ.

155. *ΠΑΕ* 1948, 86. *Scientific American*

1963, 115. Τὴ χρονολόγησις στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα δέχεται ὁ Μπούρας, ὁ.π. 54 σημ. 88. Ὁ Κοντῆς 1967, 168 ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἀνάγεται στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα.

156. *ΠΑΕ* 1955, 118. *Ἔργον* 1955, 33. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Συμπλήρωμα Β (1962) 149. Γιὰ τὰ παλαιότερα λείψανα βλ. ἐπίσης Hollinshead 1983, 35 μὲ σημ. 28.

157. Αὐτὴ τὴν ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ Παπαδημητρίου, *Ἔργον* 1961, 33-34. *Ἔργον* 1962, 28.

158. *Ἔργον* 1959, 19. Πρβ. Hollinshead 1983, 35 καὶ σημ. 26. M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 432 καὶ σημ. 63.

159. J. J. Coulton, *Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1976) 163 λ. *Brauron*.

160. Travlos, *Attika* 55. DNP 2 (1997) 763 λ. *Brauron* (H. Lohmann).

161. Boersma, ὁ.π. 51, 175 ἀριθ. 42.

162. Ἀ. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (1990) 148. E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (1994) 321.

163. Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ M. Κορρές, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ γιὰ τὴν πληροφορία.

τῆ γραπτῆ παράδοση ὄχι ἀπλῶς μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Βραυρώνας¹⁶⁴, ἀλλὰ ἄμεσα καὶ μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου ποὺ ἔγινε γνωστὸ πρὶν λίγα χρόνια¹⁶⁵.

Ὁ ναὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφές δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ ναϊκὸ κτίσμα τοῦ ἱεροῦ στὰ κλασικὰ χρόνια. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνα συμπέρασμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα τοῦ Παπαδημητρίου στὴ Βραυρῶνα. Γνωρίζοντας τώρα ὅτι οἱ ἐπιγραφές τοῦ Βραυρωνίου τῆς Ἀθήνας ἦταν ἀντίγραφα τῶν στηλῶν ποὺ ἦταν στημένες στὴ Βραυρῶνα, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ τὰ δύο οἰκοδομήματα ποὺ ἀναφέρονται σὶς ἐπιγραφές, ὁ ἀρχαῖος ναὸς¹⁶⁶ καὶ ὁ Παρθενῶν¹⁶⁷, δὲν ταυτίζονται μὲ τὸν Ἀρχαῖο ναὸ καὶ τὸν Παρθενῶνα τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως ὑποθέταμε παλαιότερα, ἀλλὰ μὲ κύρια τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας¹⁶⁸. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές δὲν εἶναι ξεκάθαρο, ἂν ὁ Παρθενῶν τῆς Βραυρώνας ἦταν ναὸς ἢ ὄχι. Γιὰ τὸ συμπέρασμα ὅμως ὅτι στὴ Βραυρῶνα ὑπῆρχαν στὰ κλασικὰ χρόνια, στὰ χρόνια δηλαδὴ ποὺ ἀνάγονται οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἀναφέρουν τὰ ἀγάλματα, ὄχι ἓνας ἀλλὰ δύο ναοί, ἀρκεῖ καὶ μόνον ἡ ἀναφορὰ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἓνα ναὸ ὡς ἀρχαῖο. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀρχαῖος σημαίνει ὅτι σὶς ἴδιο ἱερὸ ὑπῆρχε τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ δεύτερος ναὸς, χρονολογικὰ νεότερος. Ὁ χαρακτηρισμὸς δὲν θὰ χρησιμοποιοῦνταν, ἔὰν στὰ χρόνια ποὺ γράφονταν οἱ ἐπιγραφές δὲν ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ νεότερος ναὸς. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τοὺς δύο ναοὺς τῆς Ἀκρόπολης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀρχαῖος, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ.

Ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα: ὁ ναὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφές εἶναι ὁ ἀρχαῖος ναὸς τοῦ ἱεροῦ ἢ ὁ δεύτερος, ὁ ναὸς ὁ νεότερος, ποὺ προκύπτει ἐξ ἀντιδιαστολῆς μὲ τὸν ἀρχαῖο; Ἐχει γίνεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ναὸς ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές πρέπει νὰ εἶναι ὁ νεότερος καὶ ὅτι ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς ἀρχαῖος ναὸς βρισκόταν πάνω σὶς ἐπίπεδο τοῦ κομμένου βράχου, ὅπου τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου¹⁶⁹. Στὸν χῶρο αὐτὸν πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποια κατασκευή, ὅπως δείχνουν

164. Ὁ Πεισίστρατος καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δήμου τῶν Φιλαῖδων. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομά του συνδέθηκε μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς λατρείας τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας στὴν Ἀκρόπολη, βλ. τελευταῖα Η. Α. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens. A Supplement* (1995) 18.

165. Χρ. Θεοδωρίδη, *Photii Patriarchae Lexikon* II (1998) λ. Βραυρωνία. S. Angiolillo, *Pisistrato e Artemide Brauronia*, *PP* 38, 1983, 351 κέ. R. Osborne, *Demos. The Discovery of Classical Attica* (1985) 154 κέ. D. Peppas-Delmousou, στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986* (1988) 255 κέ. D. Peppas-Delmousou, στὸν τόμο:

Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque international d'épigraphie tenu à Neuchâtel du 23 au 26 sept. 1986 en honneur de J. Tréheux (1988) 327. Ἀντωνίου, ὁ.π. 235 κέ. S. Angiolillo, *Arte e cultura nell'Atene di Pisistrato e Pisistratidi* (1997) 85 κέ. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 23.

166. *IG* II² 1517 I 217.

167. *IG* II² 1517 I 3. *IG* II² 1524 II 46-47.

168. Linders 1972, 70 κέ.

169. Τὴν ὑπόθεση ἔχει κάνει ὁ Π. Θέμελης, *Βραυρών. Ὁδηγὸς τοῦ χώρου καὶ τοῦ Μουσείου* (χ. χρ.) 16. Ὁ ἴδιος, στὸν τόμο: *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς. Καλύβια Ἀττικῆς 25-28 Ὀκτώβρη 1985* (1986) 231 εἰκ. 1.

τὰ σωζόμενα λαξεύματα στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Παπαδημητρίου ἀρχικὰ εἶχε ὑποθέσει κάποιο «ἱερὸ» οἰκοδόμημα, ἀργότερα σκέφθηκε ἓνα βωμό¹⁷⁰.

Ἄλλὰ ὁ ἀναφερόμενος στὶς ἐπιγραφὲς ἀρχαῖος ναὸς εἶναι δύσκολο νὰ τοποθετηθεῖ πάνω στὸν λαξευμένο βράχο, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ κατασκευὴ ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι βρισκόταν πάνω στὸν λαξευμένο βράχο πρέπει νὰ ἦταν νεότερη ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐν παραστάσι ναὸ ποὺ μᾶς σώθηκε. Ἡ ἀποκοπὴ τοῦ βράχου ἔγινε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀφοῦ εἶχε ἀνεγερθεῖ ἤδη ὁ μέγας ναός. Πιθανὸν στὰ ἴδια χρόνια ἢ ἀμέσως μετὰ νὰ κτίστηκε καὶ τὸ μεγάλο πλατὺ θεμέλιο στὰ δυτικά, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ κατασκευὴ ποὺ βρισκόταν πάνω στὸν βράχο σχετιζόταν, ὅπως πιστεύω, ἄμεσα (βλ. σχετικὰ στὸ Ἐπίμετρο 1). Πάντως ἀποκλείω τὴν περίπτωση νὰ ἦταν ἐδῶ ὁ ἀρχαῖος ναός, ὁ ὁποῖος, νομίζω, πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἐν παραστάσι ναὸ ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφές.

Ὁ ἀρχαῖος αὐτὸς ναός, στὴν πρώτη του μνημειακὴ μορφή, ἦταν κτίριο, ὅπως εἶπαμε, πιθανότατα τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. Ὁ χῶρος ὅμως ποὺ κατέχει χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἀκόμη παλαιότερα χρόνια. Οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του, μᾶς ἀνεβάζουν ἕως τὸν 7ο αἰώνα. Ὁ ναός ἐπομένως ποὺ βρίσκεται σὲ αὐτὴ τὴ θέση, παρ' ὅλες τὶς ἀνανεώσεις ποὺ εἶχε ὑποστῆι στὸ μεταξύ, δικαιολογημένα μπορούσε νὰ χαρακτηρίζεται στὰ κλασικὰ χρόνια ὡς ἀρχαῖος. Ἡ θέση του μᾶς βεβαιώνει γιὰ τὴν παλαιότητά του. Πράγματι ὅλες οἱ πρώιμες κατασκευὲς τοῦ ἱεροῦ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὸν βράχο¹⁷¹, σὲ ἐπίπεδο ἀρκετὰ ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐλώδους ἐδάφους, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια, πέρα ἀπὸ τὰ ριζὰ τοῦ βράχου, καὶ στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκαν τὰ κτίρια τοῦ 5ου αἰώνα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ναός εἶναι τοποθετημένος ἀκριβῶς στὸ χεῖλος τοῦ βράχου καὶ δὲν πατάει πάνω στὸ ἐπίπεδο τοῦ λαξευμένου βράχου δείχνει ὅτι ὅταν κτίστηκε, ὁ βράχος δὲν εἶχε ἀποκοπεῖ. Καταλήγω λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀρχαῖος ναός τῶν ἐπιγραφῶν ταυτίζεται μὲ τὸν ναὸ ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς ἀνασκαφές καὶ ἀκόμα ὅτι κτίστηκε τὴν πρώτη περίοδο τῆς τυραννίας τοῦ Πεισιστράτου, ἴσως μὲ τὴν κάτοψη ποὺ διατήρησε καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰώνα. Γιὰ τὴν παλαιότητα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ συνηγορεῖ καὶ ἡ παρουσία τῆς ἱερῆς κρήνης στὴ ΒΔ γωνία του, ἢ ὁποία ἦταν σημαντικὸ σημεῖο λατρείας στὸ ἱερό, ὅπως δείχνουν ἡ παλαιότητα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀναθημάτων ποὺ περιεῖχε. Ὁ ναός αὐτὸς μπορούσε νὰ χαρακτηρίζεται ὡς ἀρχαῖος ἀκόμα καὶ στὸν 3ο αἰώνα π.Χ., ἔστω καὶ ἂν εἶχε ἀνανεωθεῖ στὸ μεταξύ ἐκ θεμελίων.

Ἐὰν δεχθεῖ κανεὶς αὐτὴ τὴν ταύτιση, ὀδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δεῦτερος ναός ποὺ προκύπτει ἐξ ἀντιδιαστολῆς πρὸς τὸν ἀρχαῖο καὶ ποὺ ἦταν νεότερος, ἦταν μάλλον κτίριο μικρῶν διαστάσεων, πιθανὸν ἓνας μικρὸς σηκός, ἀφοῦ γιὰ ναὸ μὲ μεγάλες διαστάσεις δὲν ὑπάρχει χῶρος πάνω στὸν κομμένο βράχο. Οὔτε ὅμως καὶ

170. ΠΑΕ 1948, 86 «Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἕτερον ἱερὸν οἰκοδόμημα». Βωμὸ ἀναφέρει ὁ Παπαδημητρίου ἀργότερα, *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Συμπλήρωμα Β* (1962) 149 καὶ *Scientific American* 1963, 113.

Μία σημαντικὴ κατασκευὴ σὲ αὐτὴ τὴ θέση δέχεται καὶ ὁ Κοντῆς 1967, 168 κέ., ὁ ὁποῖος συζητᾷ ἐπίσης τὴν περίπτωση νὰ ἦταν ἐδῶ ὁ βωμὸς τοῦ ἱεροῦ.

171. Πρβ. Κοντῆς 1967, 169.

στον ευρύτερο χώρο του ιερού υπάρχουν ένδειξεις για δεύτερο ναϊκό οικοδόμημα. Η υπόθεση ότι ο δεύτερος αυτός μικρός ναός, που συμπεραίνουμε από τις επιγραφές κατά αντιδιαστολή προς τον αρχαίο, μπορεί να ταυτισθεί με το λεγόμενο Μικρό Ίερόν¹⁷², δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί. Το οικοδόμημα αυτό είχε πλίνθινη άνωδομή και δεν διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στον 5ο αιώνα. Καταστράφηκε από τα βράχια που έπεσαν και το καταπλάκωσαν. Κλίνω λοιπόν να δεχθώ ότι ο δεύτερος ναός, ο μικρός δηλαδή σηκός στον οποίο καταλήξαμε, πρέπει να ήταν πάνω στο επίπεδο της εκκλησίας του Άγ. Γεωργίου. Ίσως μια προσεκτική αποτύπωση των λαξευμάτων αποδώσει στοιχεία ένισχυτικά για την ταύτιση¹⁷³. Πιστεύω επίσης ότι η είσοδος αυτού του σηκού ήταν από τα δυτικά (βλ. σχετικά στο Έπίμετρο 1), είχε δηλαδή περίπου τον ίδιο προσανατολισμό με το λεγόμενο Μικρό Ίερό, το οποίο ίσως να αντικατέστησε, όταν αυτό καταστράφηκε. Τα λαξευμένα στον βράχο σκαλιὰ που οδηγούν από τα ανατολικά στο επίπεδο της εκκλησίας του Άγ. Γεωργίου δεν μπορούν να θεωρηθούν ως κύρια πρόσβαση. Ήταν μια πρόσβαση, ή οποία δεν πρέπει να σχετίζεται με την είσοδο του κυρίου που τοποθετούμε πάνω στον βράχο.

Το μικρό ναϊκό οικοδόμημα που συμπεράναμε ταυτίζεται, νομίζω, με πολλή πιθανότητα με τον Παρθενώνα των επιγραφών¹⁷⁴. Πριν προχωρήσουμε όμως σε αυτήν την πρόταση, ας σταθοῦμε για λίγο στο όνομα. Υπενθυμίζω ότι τον Παρθενώνα της Βραυρώνας, πέρα από τις επιγραφές των αναθημάτων, αναφέρει και η επιγραφή του 3ου αιώνα π.Χ.¹⁷⁵, αμέσως μετά από τον νεών, αλλά μεταξύ των δύο λέξεων μεσολαβεί κενό γραμμάτων: ... ο νεώς ο τε ά[- - - Πα]ρθενών. Δεν υπάρχει ακόμα αναλυτική δημοσίευση της επιγραφής. Ξέρουμε μόνον το κείμενο του ανώτερου τμήματος του λίθου από αναγνώσεις που βασίζονται σε φωτογραφία που δημοσίευσε ο Παπαδημητρίου. Υπάρχει έτσι μια διάσταση απόψεων ως προς τον αριθμό των γραμμάτων που λείπουν. Προτάθηκε η συμπλήρωση ... ο νεώς ο τε ά[ρχαίος Πα]ρθενών¹⁷⁶, αλλά για την πρόταση διατυπώθηκαν αντιρρήσεις¹⁷⁷. Έγιναν όμως και άλλες προτάσεις συμπλήρωσης¹⁷⁸. Μία που παρουσιάστηκε τελευ-

172. Βλ. παραπάνω σημ. 149.

173. Ο τοίχος και το προστώον που αναφέρονται στην επιγραφή IG II² 1517, Ib 43 Ib 49 θα ταίριαζαν σε ένα μικρό σηκό με απλή πρόταση. Μήπως το στρογγυλό λάξευμα που διακρίνεται στο δάπεδο της εκκλησίας σχετίζεται με τον κίονα, οῦ ἡ ἔλαφος που αναφέρει ἡ ἴδια επιγραφή στον στίχο Ib 46;

174. Αυτό δέχεται και ο H. R. Goette, *Athens, Attica and Megarid* (2001) 222 κέ. Στην πρώτη έκδοση του οδηγού του ο H. R. Goette, *Athen, Attika, Megaris* (1993) 178 κάνει λόγο απλώς για «ein weiterer Kultbau».

175. Για την επιγραφή βλ. παραπάνω σημ.

23.

176. *Έργον* 1961, 25. Travlos, *Attika* 55.

177. Κοντής 1967, 170 σημ. 55. Π. Θέμελης, στον τόμο: *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής. Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτώβρη 1985* (1986) 230 σημ. 37. J. Mylonopoulos F. Bubenheimer, *AA* 1996, 10.

178. Ο Θέμελης, ὁ.π. 230 σημ. 7 προτείνει ... ο νεώς ο τε [τοιχος και ο Πα]ρθενών, ενώ ἡ L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 96 σημ. 1 αναφέρει δύο άλλες συμπληρώσεις από τον Charneux: ο τε [όπισω Πα]ρθενών ἢ ο τε [όπισθε(ν) Πα]ρθενών. Καὶ αὐτὲς οἱ συμπληρώσεις ὁμως εἶναι ἐλάχιστα πειστικές.

ταῖα καὶ ποὺ συμπληρώνει τὸ κενὸ μὲ δώδεκα γράμματα: .... ὁ νεὼς ὃ τε ἀρχαῖος καὶ ὁ Παρθενῶν¹⁷⁹, μοῦ φαίνεται πολὺ πιθανή, ἔστω καὶ ἂν οἱ ἐρευνητὲς ποὺ τὴν προτείνουν ὑποθέτουν ὅτι ὁ ἀρχαῖος ναὸς καὶ ὁ Παρθενῶν δὲν ἦταν ξεχωριστὰ οἰκοδομήματα, ἀλλὰ τμήματα τοῦ ἴδιου κυρίου, ὁ σηκὸς δηλαδὴ καὶ τὸ ἄδυτο τοῦ ναοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὶς ἀνασκαφές¹⁸⁰. Τὴν ἀντίθετη ἄποψη ὅτι δηλαδὴ ὁ Παρθενῶν ἦταν κτίριο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ναὸ ἔχει ὑποστηρίξει ἀπὸ παλαιότερα ἢ Τ. Linders¹⁸¹. Αὐτὴ θεωρῶ καὶ ἐγὼ πρὸ πιθανή.

Τὸ κτίριο μὲ τὸ ὄνομα Παρθενῶν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ εἶχε σχέση μὲ τὶς παρθένους ἄρκτους, νὰ ἦταν δηλαδὴ ὁ χῶρος διαμονῆς τους στὸ ἱερό, ὅπως ἔχουν ὑποθέσει ὀρισμένοι ἐρευνητές¹⁸². Κατὰ τὴ γνώμη μου μὲ τὸ ὄνομα Παρθενῶν προσδιορίζεται τὸ ἐνδιαίτημα τῆς Παρθένου, ἢ ὁποία στὴν προκείμενη περίπτωση δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴ μεγάλη θεὰ τοῦ ἱεροῦ, τὴν Ἄρτεμη. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο φυλάσσονταν τὰ πολύτιμα ἀναθήματα στὴ θεὰ σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο.

Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Παρθένου θεᾶς, στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Παρθενῶν τῆς Βραυρώνας, μὲ τὴν Ἄρτεμη ἔχουμε ἰκανὲς ἐνδείξεις. Ὅπως καὶ ἡ ἄλλη κόρη τοῦ Δία, ἡ Παρθένος Ἀθηνᾶ, εἶχε τὸν Παρθενῶνα τῆς στὴν Ἀκρόπολη¹⁸³, ἔτσι καὶ ἡ Ἄρτεμη, ἐπίσης παρθένος θεὰ, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται¹⁸⁴, εἶχε τὸν δικό της Παρθενῶνα στὰ ἱερά της. Ὁ ναὸς τὸν ὁποῖο ἔκτισε ὁ Ἑρμογένης στὴ Μαγνησία τὴν ἐπὶ Μαϊάνδρῳ καὶ ὁ ὁποῖος ἦταν ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης Λευκοφρυηνῆς, χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιγραφή τῆς καθιδρύσεως τοῦ ξοάνου τῆς θεᾶς¹⁸⁵ ὡς Παρθενῶν. Παρθενῶν ὀνομάζεται ἐπίσης ὁ ναὸς τῆς Ἄρτεμης Κινδυάδας σὲ ἓνα ἱερὸ νόμο¹⁸⁶ καὶ σὲ ἓνα ψήφισμα¹⁸⁷ ἀπὸ τὰ Βαργύλια. Ἐνας Παρθενῶν ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ σχέση μὲ τὴν Ἄρτεμη σὲ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Λητώο στὴν

179. Mylonopoulos - Bubenheimer, ὁ.π. 10 κέ.

180. Mylonopoulos - Bubenheimer, ὁ.π. 11 σημ. 28, ὅπου σημειώνονται οἱ δυσκολίες τῆς πρότασης.

181. Linders 1972, 71: «It is therefore certain that, in addition to the temple a Building called the Parthenon existed in the sanctuary of Brauron».

182. Ὁ Παπαδημητρίου ὑποστήριξε ὅτι ὁ Παρθενῶν ταυτίζεται μὲ τὴν περίστυλη αὐλὴ καὶ τὴ Στοά, ὅπου διέμεναν, ὅπως ἐπίστευε, οἱ ἄρκτοι. Βλ. Ἔργον 1958, 36 κέ. Ἔργον 1961, 24. *Scientific American* 1963, 118, 120. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνοῦν ἢ Hollinshead 1983, 49 κέ. καὶ ὁ Κοντῆς 1967, 181 κέ. μὲ ὀρισμένες ὁμῶς τροποποιήσεις στὴν πρόταση τοῦ Παπαδημητρίου. Ἡ Linders 1972, 72 ἀμφιταλαντεύεται ἀνάμεσα στὸ Μικρὸν Ἱερὸν καὶ τὸν ναὸ. Ὁ C. Börker, *Gnomon* 41, 1969, 806 σκέφτεται ἓνα

κτίσμα λατρείας τῆς Ἰφιγένειας. Τὶς διαφορὲς ἀπόψεις συζητᾷ ὁ P. Brulé, *La fille d'Athènes* (1987) 245 κέ. Πρβ. ἐπίσης M. Giومان, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 35 κέ.

183. Th. Reinach, *BCH* 32, 1908, 499 κέ. G. Roux, *CRAI* 1984, 301 κέ.

184. C. F. H. Bruchmann, *Epitheta deorum* (1893) 49 λ. *Παρθένος*. *RE* II (1896) 1352, 1396 λ. *Artemis* (Wernicke).

185. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (1900) 85 κέ. ἀριθ. 100. Ἀπὸ τὰ χρυσὰ ἐλάσματα μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ἐπενδεδυμένο τὸ ξύλινο ξόανο βρέθηκαν ὑπολείμματα βλ. O. Kern, *Hermes* 36, 1901, 508.

186. W. Blümel, *EA* 25, 1995, 35 κέ. ἐν τῷ προνάω τοῦ Παρθενῶνος. *SEG* 45 (1995) 1508 στ. 27. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ βλ. τελευταῖα K. Zimmermann, *Chiron* 30, 2000, 451 κέ.

187. *SEG* 44 (1994) 868 στ. 10.

Ξάνθο¹⁸⁸. Παρθενῶνες ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ σὲ ἱερὰ τῆς Κυβέλης¹⁸⁹. Ὅπως ἴσως, ἡ ἀναφορὰ ἐνὸς Παρθενῶνα στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις στὴ Μαγνησία καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις Κινδυάδας κάνει πολὺ πιθανὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρῶνα ὁ Παρθενῶν πρέπει νὰ ἦταν ἐνδιαίτημα, ναὸς δηλαδή, τῆς θεᾶς. Ὁ ὄρος, ὅπως ὑποθέτουν, δηλώνει εἴτε ναὸ ὀλόκληρο εἴτε τμήμα ναοῦ¹⁹⁰. Ὁ Παρθενῶν τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Μαγνησίας π.χ. ὑποθέτουν ὅτι ἦταν κυρίως ὁ χῶρος ὅπου τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ὁ σηκὸς δηλαδή τοῦ ναοῦ¹⁹¹.

Τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Παρθένος τῆς Βραυρῶνας ἦταν ἡ Ἄρτεμις καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ θεὰ ἔδωσε τὸ ὄνομά της στὸν Παρθενῶνα τοῦ ἱεροῦ, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἀνάμεσα στὶς θεᾶς ποὺ ἀναφέρονται ὡς Παρθένοι¹⁹², γιὰ τίς ὁποῖες μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶχαν καὶ αὐτὲς τοὺς Παρθενῶνες τους, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς μνῆες, περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἰφιγένεια. Παρθένο τὴν ὀνόμαζαν οἱ Ταῦροι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος IV 103, μὲ αὐτὴ τὴν ὀνομασία ὅμως δὲν ἀναφέρεται στὴ Βραυρῶνα¹⁹³. Ἡ ὑπόθεση συνεπῶς ὅτι ὁ Παρθενῶν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βραυρῶνας εἶναι δυνατὸν νὰ σχετίζεται μὲ ἓνα κύριο λατρείας τῆς Ἰφιγένειας¹⁹⁴, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ.

Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων, ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές, στὸν ἀρχαῖο ναὸ καὶ τὸν Παρθενῶνα τῆς Βραυρῶνας, καθὼς καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν θραυσμάτων ποὺ μᾶς σώθηκαν μὲ συγκεκριμένα ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν, σχετίζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐπισκευῶν ἢ ἀνακατασκευῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ ἱεροῦ, τὸν ὁποῖο προτείνω νὰ ταυτίσουμε μὲ τὸν

188. J. Bousquet - Ph. Gauthier, *REG* 107, 1994, 350 B 5 εἰς τὴν χρύσωσιν τῶν ἀγαλμάτων [τῶν τοῦ Ἄπ]όλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Παρθενῶ[νος καὶ τῆς] Λητοῦς.

189. Blümel, ὁ.π. 38. Μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Κύζικο τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. (C. Michel, *Recueil des inscriptions grecques* (1900) ἀριθ. 538.6) ἀναφέρει ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Μητρὸς τῆς Πλακιανῆς ἐν τῷ παρθενῶνι. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ καὶ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης στὴν Πλακία βλ. H. G. Lolling, *AM* 7, 1882, 151 κέ. Παρθενῶνα ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἐρμιόνη *IG* IV 743. Reinach, ὁ.π. 504 κέ. Ἐνας Παρθενῶν Μητρὶ θεῶν Ὅρειά ὑπῆρχε ἐπίσης στὴν Ἀπολλωνία Σαλβάκη στὴν Καρία (Reinach, ὁ.π. 499 κέ. L. Robert, *Études anatoliennes* [1937], 106. J. et L. Robert, *La Carie* II [1954] 281 ἀριθ. 162). Ἐνας Παρθενῶν, τέλος, ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἀδημοσίευτη(;) ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο τῆς Καρίας, βλ. *RA* 1935 II, 159. J. et L. Robert, *La Carie* II (1954) 283 σημ. 3.

190. Ὡς τμήμα τοῦ ναοῦ θεωροῦν τὸν Παρθενῶνα τῆς Βραυρῶνας ἡ L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 96 (τὸν ταυτίζει μὲ τὸ ἄδυτον), ἡ M. B.

Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 434 κέ. καὶ οἱ J. Mylonopoulos - F. Bubenheimer, *AA* 1996 14 κέ.

191. Kern, ὁ.π. 88. *LSJ* λ. *Παρθενῶν*.

192. Βλ. σχετικὰ *RE* XVIII 4 (1949) 1958 κέ. λ. *Parthenos* ἀριθ. 2 καὶ 3 (G. Herzog-Hausner), 1968 λ. *Parthenos* ἀριθ. 4 (Kruse). K. Kerényi, *Die Jungfrau und Mutter der griechischen Religion. Eine Studie über Pallas Athene* (1952) 24 κέ. C. J. Herington, *Athena Parthenos und Athena Polias* (1955) 9 κέ. *Der Kleine Pauly* 4 (1972) 532 λ. *Parthenos* (H. von Geisau). J. Larson, *Greek Heroine Cults* (1995) 110, 193 σημ. 50. *LIMC* VIII (1997) 944 κέ. λ. *Parthenos* (H. Koukouli-Chrysanthaki). *DNP* 9 (2000) 370 κέ. λ. *Parthenos* (F. Graf).

193. Γιὰ τὴν Ἰφιγένεια στὴ Βραυρῶνα βλ. Κοντῆς 1967, 160 κέ. H. J. Lloyd-Jones, *JHS* 103, 1983, 91 κέ., κυρίως 95 κέ. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 162 κέ. C. Montepaone, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 65 κέ.

194. Πρβ. C. Börker, *Gnomon* 41, 1969, 806.

αναφερόμενο στις έπιγραφές άρχαιο ναό. Για τον ναό αυτόν υποστηρίχθηκε, όπως είπαμε, ότι καταστράφηκε από τους Πέρσες στα 480 π.Χ. και ότι ξανακτίστηκε αργότερα μέσα στον 5ο αιώνα. Έάν δεχτούμε καταστροφή του ναού από τους Πέρσες, πράγμα που υποστηρίζεται και από ανασκαφικές ένδειξεις¹⁹⁵, θα πρέπει να δεχτούμε ότι και το λατρευτικό ή τα λατρευτικά αγάλματα που υπήρχαν τότε στον ναό καταστράφηκαν. Με το πρόβλημα αυτό σχετίζεται και το πρόβλημα που θέτει η μαρτυρία του Παυσανία περί απαγωγής του αγάλματος της Άρτεμης Βραυρωνίας από τους Πέρσες. Αναφέρω όλο αυτόν τον προβληματισμό, για να γίνει κατανοητό ότι εάν δεν μελετηθούν συστηματικά τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν περιουλλεγεί ή που βρίσκονται ακόμα στον χώρο¹⁹⁶ και δεν δημοσιευθούν οι έπιγραφές από το ιερό που παραμένουν άδημοσίευτες, δεν είναι δυνατό να δοθούν τελικές απαντήσεις στα σχετικά με τα λατρευτικά αγάλματα έρωτήματα που μάς άπασχολούν.

Τά έξι λατρευτικά αγάλματα που συμπεράναμε, συνδυάζοντας έπιγραφές και εύρήματα μπορούμε να τα κατανείνουμε μέσα στον άρχαιο ναό και τον Παρθενώνα της Βραυρώνας. Στον άρχαιο ναό μπορούμε να τοποθετήσουμε το άγαλμα, το μεγάλο δηλαδή κολοσσικό άκρόλιθο στο όποιο άποδίδουμε τα θραύσματα από πεντελικό μάρμαρο 4.1 και το όποιο θα πρέπει να βρισκόταν, όπως συνήθως, στον άξονα του μέσου του σηκού. Ένα άλλο μικρότερο άγαλμα μπορούμε να τοποθετήσουμε στο άδυτο. Άλλα και σέ άλλα σημεία του σηκού θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς αγάλματα. Στον άρχαιο ναό ήταν μάλλον και το άρχαϊον έδος. Άλλα και ο Παρθενώνας, ο μικρός δηλαδή ναός που υποθέτουμε πάνω στον κομμένο βράχο, θα μπορούσε, εκτός από τα ανάθηματα που περιείχε, να στεγάζε και ένα ή δύο αγάλματα της θεάς¹⁹⁷.

7. Κολοσσικά άκρόλιθα αγάλματα

Ένα σύντομο σχόλιο θα ήθελα να κάνω για το μέγεθος του αγάλματος και για τη σχέση του με τον χώρο του σηκού όπου ήταν στημένο. Είναι σαφές ότι και στη Βραυρώνα το μεγάλο λατρευτικό άγαλμα της θεάς βρισκόταν, όπως και σέ πολλούς άλλους ναούς των έλληνικών και ρωμαϊκών χρόνων, σέ κτυπητή δυσαρμονία με τον περιορισμένων διαστάσεων χώρο του σηκού. Η δυσαναλογία όμως, ή όποια σήμερα είναι ένοχλητική, ήταν, όπως φαίνεται, άποδεκτή για τον άρχαιο Έλληνα. Τουλάχιστον άρνητική κριτική δεν έχουμε, με εξαίρεση την άναφορά του Στρά-

195. Όπως π.χ. το γεγονός ότι τα νεότερα εύρήματα από την ιερή πηγή σταματούν γύρω στα 480 π.Χ. Βλ. Έργον 1961, 30-34. BCH 86, 1962, 679. Scientific American 208, 1963, 115. Για τη σύνδεση με μιá καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες βλ. και Hollinshead 1983, 32, 36.

196. Η μελέτη τους έπείγει, γιατί ή φθορά που ύφίστανται, καθώς μένουν εκτεθειμένα στο ύπαιθρο, προχωρεί με ραγδαίο ρυθμό.

197. Σημειώνω έδω την ύπόθεση του Mansfield, ό.π. 460 ότι εκτός από τις έπιγραφές που αναφέραμε στην άρχή και ή έπιγραφή IG II/III² 341 του έτους 333/2(;) π.Χ. δυνατόν να αναφέρεται σέ αγάλματα της Βραυρώνας. Ο Mansfield συμπληρώνει τους στίχους 4-8 ως έξης: του | αγάλ]ματος του έ[στηκότος του έν | τωί άρχαί]ωι νεώι [και του έδεος έν | τωί Παρθ]ε<ν>ώνι και [...]

βωνα 8, 30,3 για τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία¹⁹⁸. Τὸ φαινόμενο πάντως ἦταν, ὅπως φαίνεται, συχνό¹⁹⁹. Στὴ Βραυρώνα εἶχαμε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο: ἐὰν ἡ καθιστὴ ἼΑρτεμη ποῦ ἦταν τριπλάσια σὲ μέγεθος ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀποφάσιζε νὰ σηκωθεῖ, τὸ κεφάλι τῆς θὰ τρύπαγε τὴν ὀροφή, ἂν ὄχι καὶ τὴ στέγη τοῦ ναοῦ τῆς. Τὶς δυσαναλογίες σηκοῦ καὶ λατρευτικοῦ ἀγάλματος συνειδητοποιεῖ κανεὶς, ὡς ἓνα βαθμὸ, βλέποντας τὸν μαρμάρινο ναῖσκο ἀπὸ τὸ Garaguso στὸ Μουσεῖο τῆς Potenza καὶ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς καθιστῆς θεᾶς ποῦ ἦταν τοποθετημένο μέσα του²⁰⁰.

Μεγάλα μεγέθη, παρόμοια μὲ τὰ μεγέθη τῶν χρυσελεφάντινων ἀγαλμάτων τῆς ἸΑθηνᾶς Παρθένου ἢ τοῦ Δία τῆς Ὀλυμπίας, εἶχαν καὶ ἄλλα λατρευτικὰ ἀγάλματα²⁰¹, ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ καὶ ὀρισμένα ποῦ ἦταν ἀκρόλιθα. Ἡ ἸΑθηνᾶ ἸΑρεία στὶς Πλαταιᾶς π.χ. πλησίαζε κατὰ τὸν Παυσανία IX 6, 1 σὲ ὕψος τῆ μεγάλης χάλκινης ἸΑθηνᾶ τῆς Ἀκρόπολης: μέγεθος μὲν οὐ πολὺ δὴ τι ἀποδεῖ τῆς ἐν ἀκροπόλει χάλκινης²⁰². Γιὰ τὰ μεγέθη ἄλλων ἀκρόλιθων ἀγαλμάτων μᾶς δίνουν στοιχεῖα τὰ λείψανα ποῦ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ἀκρόλιθα. ἸΑναφέρω ὀρισμένα παραδείγματα.

Τέσσερις φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ ὑπολογίστηκε ὅτι ἦταν τὸ ἄγαλμα τῆς ἸΑθηνᾶς στὴν Πριήνη²⁰³, πέντε φορὲς μεγαλύτερο τὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα τῆς Fortuna huiusce diei στὴ Ρώμη, στὸ Largo Argentina²⁰⁴. Σὲ ἀκρόλιθο ἄγαλμα ἐφτὰ φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ὕψους δηλαδὴ 11 περίπου μέτρων, ἀποδίδονται δύο τεράστια ἄκρα πόδια ποῦ βρίσκονται στὸ Chatsworth καὶ στὸ Βερολίνο καὶ ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο²⁰⁵. Ὀκτὼ φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ

198. Πρβ. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (1986) 193 κέ. D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus* (1992) 4.

199. Βλ. ἀναλυτικὰ D. Damaskos, *Untersuchungen zu hellenistischen Kultbildern* (1999) 208 κέ. Πρβ. καὶ N. Giustozzi, *BCom* 102, 2001, 70 σημ. 310.

200. M. Sestieri-Bertarelli, *AttiMemMagnaGr* 2, 1958, 67 κέ. πίν. 23. *I Greci in Occidente* (1996) 542 κέ. Κατ. ἀριθ. 151. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φωτογραφία *EAA* Secondo Suppl. III (1995) πίν. ἔναντι σελ. 433.

201. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*, 14. Beih. *AM* (2002) 77 κέ.

202. Γιὰ τὴ χάλκη ἸΑθηνᾶ τῆς Ἀκρόπολης βλ. τελευταῖα B. Lundgreen, *JHS* 117, 1997, 190 κέ.

203. J. C. Carter, *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene* (1983) 214 κέ. Κατὰ τὴν M. Weber, *JdI* 108, 1993, 93 κέ. ὅμως τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος ἦταν 12 πήχεις, τρεῖς δηλαδὴ φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ. Βλ. τελευταῖα E. I. Faulstich, *Hellenistische Kultstatuen*

und ihre Vorbilder (1997) 58 κέ.

204. H. - G. Martin, *Römische Tempelkultbilder* (1987) 213 κέ. Κατ. ἀριθ. 5 πίν. 13-14.

205. C. A. Picon, *AA* 1983, 95 κέ. εἰκ. 1-2 καὶ 3-5. H. von Hesberg, στὸν τόμο: D. Boschung - H. von Hesberg - A. Linfert, *Die antiken Skulpturen in Chatsworth sowie in Dunham Massey und Withington Hall* (1997) 44 κέ. ἀριθ. 42 πίν. 35,5. Τὸ μέγεθος συνειδητοποιοῦμε βλέποντας τὴν κεφαλὴ καὶ τὰ τμήματα ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τοῦ καθιστοῦ ἀγάλματος τοῦ Κωνσταντίνου στὸ Palazzo dei Conservatori ποῦ εἶχε μέγεθος ἐπίσης ἐφτὰ φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς μὲ τὸν λαιμὸ εἶναι 2.60 μ., βλ. H. L. Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.* (1984) 70 κέ., 125 πίν. 50-54. H. Stuart-Jones, *The Sculptures of Palazzo dei Conservatori* (1926) 5 κέ. ἀριθ. 2, 11 κέ. ἀριθ. 13 κέ. Helbig⁴ II 252 κέ. ἀριθ. 1441 (H. v. Heintze). P. Pensabene - L. Lazzarini-B. Turi, στὸν τόμο: *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone* (= *Asmosia* 5, 2000) 250 κέ. Τὸ ἄγαλμα ἦταν, ὅπως πιστεύεται, κατασκευασμένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια μαρμάρου.

ήταν τὸ μέγεθος ποὺ εἶχε τὸ ἀκρόλιθο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς στὸν ναὸ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου στὴν Κυρήνη. Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ μεγέθους του γίνεται μὲ βάση τὴν ἀκραία φάλαγγα τοῦ ἀντίχειρα ποὺ σώζεται καὶ ποὺ ἔχει μῆκος 30 ἐκ.²⁰⁶. Στὸν κατάλογο αὐτὸν μπορεῖ νὰ προσθέσει κανεὶς καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὰ ὑστεροελληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια²⁰⁷.

8. Ἡ ἔνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων

Ὅρισμένα σχόλια θὰ πρέπει νὰ γίνουν καὶ γιὰ τὴν ἔνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων καὶ εἰδικότερα τῶν ἀκρολίθων, ὅπως ἦταν τέσσερα ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμης στὴ Βραυρῶνα. Τώρα ποὺ ξέρουμε τὸ εἶδος τῶν ἀγαλμάτων, κατανοοῦμε καλύτερα, γιὰ τὸ τὰ ἀγάλματα τὰ ἔντυναν μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα.

Ἀγάλματα, ντυμένα μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα, ὑπῆρχαν, ὅπως ξέρουμε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἕως καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια²⁰⁸. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἔνδυση τῶν ἀγαλμάτων ἦταν μιὰ τελετουργικὴ πράξη ποὺ γινόταν μόνο σὲ ἑορτὲς ἢ σὲ ἄλλες εἰδικὲς περιπτώσεις. Ὡστόσο ὀρισμένα ἀγάλματα, ξύλινα ἢ ἀκρόλιθα, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι περιβάλλονταν ἀπὸ πραγματικὰ ἐνδύματα ὄχι εὐκαιριακά, ἀλλὰ μονίμως. Αὐτὸ συνέβαινε σὲ περιπτώσεις ἐκεῖνες κατὰ τὴν ὁποῖα ἡ ξύλινη κατασκευὴ δὲν ἀπέδιδε μὲ λεπτομέρειες τὴν φόρμα τοῦ σώματος, ἀλλὰ πολὺ συνοπτικὰ ἢ καὶ καθόλου. Τέτοια ἀγάλματα ἦταν ἀπαραίτητο νὰ καλύπτονται διαρκῶς ἀπὸ ἐνδύματα. Ἔτσι, νομίζω, πρέπει νὰ φαντασθοῦμε τὰ ξύλινα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμης καὶ τοῦ Διονύσου στὴν Αἴγινα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias II 30, I Ἀπόλλωνι μὲν δὴ ξόανον γυμνόν ἐστι τέχνης τῆς ἐπιχωρίου, τῇ δὲ Ἀρτέμιδι ἐστὶν ἐσθῆς, κατὰ ταῦτα δὲ καὶ τῷ Διονύσῳ ἢ τὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα τῆς Εἰλειθυίας στὸ Αἴγιο, ἔργο τοῦ Δαμοφώντα, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πausanias VII 23, 5-6 ...φάσματι κεκάλυπται λευκῷ, ξόανον πλὴν προσώπου τε καὶ χειρῶν ἄκρων καὶ ποδῶν, ταῦτα δὲ τοῦ πεντελησίου λίθου πεποίηται²⁰⁹. Κάτι ἀνάλογο συνέβαινε, πιστεύω, καὶ μὲ τὰ ἀκρόλιθα τῆς Βραυρῶνας. Μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ βρίσκουμε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση καὶ γιὰ τὴ φθορὰ τῶν ἐνδυμάτων, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζεται σὲ ἐπιγραφὰς ὡς ῥάκος²¹⁰.

206. Βλ. σχετικὰ L. Bacchielli, στὸν τόμο: *La Cirenaica in età antica. Atti del convegno internazionale di studi, Macerata, 18-20 Maggio 1995* (1998) 33 πίν. V 2.

207. Ἀναφέρω π.χ. τὸ ἄγαλμα τῆς Fides, C. Reusser, *Der Fidestempel auf dem Kapitol in Rom und seine Ausstattung* (1993) 86 κέ., τὸ ὁποῖο ἦταν τρεισήμισι φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικόν, στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ποὺ εἶχε παλαιότερα ἀποδοθεῖ στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα τοῦ Τιμαρχίδη, βλ. E. La Rocca, *BMusRom* 23, 1977, 22 κέ. εἰκ. 2-3. Reusser, ὁ.π. 25 σμ. 2.

208. Bald Romano 1980, 411 κέ. M. M. Lee, *The Myth of the Classical Peplos* (1999) 218 κέ. Γιὰ τὴν ἔνδυση ἀγαλμάτων στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια T. Pekary, *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft, dargestellt anhand der Schriftquellen* (1985) 117 κέ.

209. S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (1981) 38, 81 κέ., 84 σμ. 244. J. M. Mansfield, *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos* (1985) 471 κέ. ἀριθ. 15. A. D. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire regionale* (1995) 198 ἀριθ. 296.

210. *IG II² 1524 B II, 207.*

Ἡ ἔνδυση τῶν ἀγαλμάτων, ἡ περιβολὴ δηλαδή τῶν ἀγαλμάτων μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα, δὲν πρέπει νὰ ἦταν δύσκολη ἐργασία. Εὐκόλα μποροῦσαν νὰ φορεθοῦν γενικὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἐνδύματα, ὅπως τὸ ἱμάτιο, τὸ ταραντῖνον, τὸ ἐγκυκλον ἢ τὸ διπτέρυγον, εἰδικὰ στὰ ὄρθια ἀγάλματα, ἀλλὰ καὶ ὁ πέπλος, γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ὁποίου χρειάζονταν δύο περόνες στοὺς ὤμους καὶ ἐνδεχόμενα μιὰ ζώνη. Πιὸ δύσκολο ἦταν νὰ φορεθοῦν οἱ χιτῶνες ἢ τὰ ἐνδύματα ποὺ εἶχαν μανίκια, ὅπως ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας καὶ ὁ κἀνδυσ. Ἴσως γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ἐνδύματα νὰ ἴσχυαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τους εἰδικὲς προδιαγραφές.

Ἡ ἔνδυση τῶν ἀγαλμάτων μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα εἶναι φαινόμενο γνωστὸ καὶ σὲ ἄλλους πολιτισμούς, ἀρχαίους καὶ νεότερους²¹¹. Ἀγάλματα Ἁγίων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ κυρίως τῆς Παναγίας, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερα ἀκόμη τὰ ντύνουν οἱ πιστοὶ μὲ ἐνδύματα²¹², μᾶς βοηθοῦν νὰ προσεγγίσουμε τὰ ἀρχαῖα παράλληλα καὶ νὰ φαντασθοῦμε ἀνάλογο τὸν τρόπο τῆς ἔνδυσής τους. Τὰ ἐνδύματα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν, κατασκευασμένα ἀπὸ πολυτελῆ ὑφάσματα, ἀκολουθοῦν τὴ μόδα τῶν ἐνδυμάτων τῆς ἐποχῆς τους. Ἐντυπωσιακὰ εἶναι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ ἀριθμὸς καὶ τὰ εἶδη τῶν ἐνδυμάτων. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀναλογία μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα. Ἡ γκαρνταρόμπα π.χ. ὀρισμένων ἀγαλμάτων τῆς Παναγίας σὲ ναοὺς τῆς Βενετίας περιελάμβανε, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ σχετικὰ εὐρετήρια, μέχρι καὶ 61 ἐνδύματα²¹³. Τὸ παράδειγμα ποὺ ἀπεικονίζω ἐδῶ, ἓνα ξύλινο ἀγαλμάτιο καθιστῆς Παναγίας μὲ τὸν Χριστὸ στὰ γόνατα σιὸ Buschhoven στὴν περιοχὴ τῆς Βόννης, εἶναι πολὺ διδακτικὸ, γιὰτὶ μᾶς εἶναι γνωστὸ σὲ δύο ἀπεικονίσεις του²¹⁴, τὴ μιὰ ντυμένο μὲ τὰ ἐνδύματά του (πίν. 9, 4), τὴν ἄλλη (πίν. 9, 3) χωρὶς αὐτά.

9. Ἄλλα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης τῶν κλασικῶν χρόνων

Τὰ τέσσερα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης ποὺ πιστοποιοῦνται ἀπὸ θραύσματα στὴ Βραυρῶνα ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὰ λιγοστὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖκα καὶ κλασικὰ χρόνια, καθὼς καὶ στὶς λιγοστὲς ἀπεικονίσεις λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς θεᾶς ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀττικὴ καὶ κατωιταλιώτικὴ ἀγγειογραφία²¹⁵. Τὸ «ὄρθον» ἀγαλμα τῆς

211. Βλ. σχετικὰ F. Oelmann, *BJb* 157, 1957, 17 κέ. Γιὰ τὴν ἔνδυση ἀγαλμάτων στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας καὶ Μεσοποταμίας βλ. Mansfield, ὅ.π. 441 κέ. καὶ τελευταῖα K. Radner, στὸν τόμο: U. Muss (ἐκδ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (2001) 159 κέ.

212. Βλ. B. Andriano Cestari, *Madonne vestite. Riti di vestizione, Rassegna delle Tradizioni Popolari* X, 1997, ἀριθ. 2-3-4, σ. 19. Διεξοδικὰ βλ. R. Pagnozzato, *Madonne della laguna. Simulacri da vestire dei secoli XIV-XIX* (1993) (δὲν τὸ εἶδα). *L'Immacolata e i finalesi* (Finalmarina 1999) μὲ μελέτες τῶν R. Collu, M.

Cataldi Gallo, A. Granero, C. Oliva καὶ G. Sommariva (δὲν τὸ εἶδα).

213. Ἡ Madonna del Rosario con Bambino στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ San Nicolò dei Gesuati. Ἡ Madonna Addolorata στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ San Nicolò dei Mendicoli εἶχε 46 ἐνδύματα, βλ. Pagnozzato, ὅ.π. 182, 275.

214. Oelmann, ὅ.π. 18 σημ. 31 πίν. 1,1-2.

215. W. Oenbrink, *Das Bild im Bilde. Zur Darstellung von Götterstatuen und Kultbildern auf griechischen Vasen* (1997) 100 κέ., 381 κέ. Κατ. ἀριθ. C 1-19. M. De Cesare, *Le statue in immagine. Studi sulle raffigurazioni di statue nella pittura vascolare greca* (1997) 229 κέ.

Ἄρτεμης Δηλίας ἀπὸ τὸ Δήλιον τῆς Πάρου²¹⁶ εἶναι ἴσως τὸ πρὸ σημαντικὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης ποῦ μᾶς σώθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα. Τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο εἰκονίζει ὄρθια τὴ θεά, μὲ χιτῶνα καὶ δίπλακα, ἔχει ἀποκατασταθεῖ σχεδὸν ὀλόκληρο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Σχεδὸν ὀλόκληρο ἀνασυγκροτήθηκε καὶ τὸ βᾶθρο του. Λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ δημοσίευση τοῦ ἀγάλματος μελετήθηκε καὶ ὁ ναός²¹⁷. Εἶναι πολὺ σπάνιες οἱ περιπτώσεις νὰ ἔχουμε τὸ πρωτότυπο λατρευτικὸ ἄγαλμα, τοποθετημένον πάνω στὸ βᾶθρο του καὶ μέσα στὸν ναὸ του. Τὸ ἄγαλμα χρονολογήθηκε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 490-480 π.Χ.²¹⁸.

Ἐνα ἄλλο «ὄρθον» λατρευτικὸ ἄγαλμα Ἄρτεμης ἔχουμε πάνω σὲ μιὰ ἀττική πυξίδα στὴ Νεάπολη²¹⁹ ποῦ χρονολογεῖται γύρω στὰ 440 π.Χ. Τὸ ἄγαλμα εἰκονίζεται μέσα σὲ ναό, οἱ πόρτες τοῦ ὁποίου εἶναι μισοανοιγμένες. Ἡ θεὰ φορεῖ πέπλο μὲ ἀπόπτυγμα, ἔχει τὰ μαλλιά τῆς μέσα σὲ σάκκο καὶ κρατεῖ τόξο στὸ ἀριστερὸ καὶ δάδα στὸ δεξιὸ χέρι. Στὴν πλάτη ἔχει κρεμασμένη τὴ φαρέτρα. Ὁ τύπος τῆς θυμίζει ἀγάλματα πεπλοφόρων τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων, ἀλλὰ ἡ ταύτιση μὲ συγκεκριμένον ἀγαλματικὸν τύπον δὲν εἶναι δυνατὴ²²⁰.

Καθιστὰ ἀγάλματα ποῦ νὰ μποροῦν μὲ βεβαιότητα νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης δὲν ἔχουμε²²¹, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὸ ἄγαλμα μιᾶς καθιστῆς θεᾶς ἀπὸ ἓνα ἀγροτικὸ ἱερὸ στὶς Αἰγιεὺς Λακωνίας²²², στὸ ὁποῖο μὲ πολλὴ πιθανότητα ἀναγνωρίστηκε λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης. Παραστάσεις πάντως σὲ ἀγγεῖα, καθὼς καὶ πῆλινα εἰδῶλια καὶ πλακίδια ἀπὸ ἱερὰ τῆς Ἄρτεμης, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸ Ἄρτεμίσιο τῆς Θάσου²²³ καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας²²⁴ πιστεύεται ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἐξαρτῶνται, βοηθοῦν στὴν προσπάθεια νὰ φαντασθοῦμε κάποια καθιστὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα αὐτῆς τῆς θεᾶς. Ἀπὸ τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ ἀνάγλυφο πλακίδιο τοῦ Μουσείου Βραυρώνας K 2616+2452²²⁵. Πρότυπο γιὰ

216. Αἰκ. Δεσποῖνη, *Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.* (1979) 3 κέ.

217. M. Schuller, *Der Artemistempel im Delion auf Paros* (1991). Γιὰ τὸ ἄγαλμα καὶ τὴ βάση του βλ. σ. 77 κέ. πίν. 77, 101-102.

218. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν πρβ. καὶ Γ. Δεσπίνης, στὸν τόμο: A. Jacquemin (ἐκδ.), *Delphes. Cent ans après la grande fouille. Essai de bilan. Actes du colloque international organisé par l'École Française d'Athènes. Athènes-Delphes 17-20 septembre 1992* (2000) 373 κέ.

219. *LIMC* II (1984) 634 ἀριθ. 113* λ. *Artemis* (L. Kahil). De Cesare, ὅ.π. 170 εἰκ. 110, 244 ἀριθ. 109. Oenbrink, ὅ.π. 100 κέ., 381 Κατ. ἀριθ. C 1, πίν. 26 α.

220. Θυμίζει τὸν τύπον τῆς πεπλοφόρου Candia, στὸ πρωτότυπον τοῦ ὁποίου ἡ R. Tölle-Kastenbein, *AntPl* 20, 1986, 32 θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης Ἀγροτέρας στὸν Ἰλισό.

221. Ὅρισμένα ποῦ ἔχουν ὑποδειχθεῖ ὡς πιθανὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης, βλ. *LIMC* II (1984) 671 ἀριθ. 663-663a λ. *Artemis* (L. Kahil),

δὲν ξέρουμε ἐὰν ἦταν λατρευτικὰ.

222. Ζ. Μπόνιας, *Ἐνα ἀγροτικὸ ἱερὸ στὶς Αἰγιεὺς Λακωνίας* (1998) 43 κέ. Κατ. ἀριθ. 18-27 πίν. 18-21 σχέδια 5-6.

223. Ἄρτεμη καθιστὴ εἰκονίζεται σὲ ἓνα πινάκιο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰώνα ἀπὸ τὸ Ἄρτεμίσιο τῆς Θάσου, βλ. N. Weill, στὸ *Εἰδωλοποιία. Actes du colloque sur les problèmes de l'image dans le monde méditerranéen classique. Châteaux de Lourmarin en Provence, 2-3 Septembre 1982* (1985) 140 εἰκ. 6. Ἀπὸ τὸ ἴδιον ἱερὸ εἶναι καὶ τὸ εἰδῶλιον 140 εἰκ. 7 (καθιστὴ πεπλοφόρος μὲ ἐλάφι). Καθιστὴ Ἄρτεμη μὲ ἐλάφι θεωρεῖται καὶ ἡ μορφή στὸ αὐστηρορρυθμικὸ ἀνάγλυφο N. Weill, στὸν τόμο: *Mélanges helléniques offerts à George Daux* (1974) 359 κέ.

224. Γι' αὐτὰ βλ. *LIMC*, ὅ.π. 670 κέ.

225. *LIMC*, ὅ.π. 696 ἀριθ. 978* λ. *Artemis*. V. Mitsopoulos-Leon, στὸν τόμο: *Ἐπαινος Ἰ. Κ. Παπαδημητρίου* (1997) 366 ἀριθ. 2 εἰκ. 4. Χρ. Βλασσοπούλου, *Ἀττικοὶ ἀνάγλυφοι πίνακες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς* (2003) 121 ἀριθ. 120.

την καθιστή σὲ θρόνο Ἄρτεμη αὐτοῦ τοῦ πλακιδίου θὰ μπορούσε νὰ ἦταν, πράγματι, ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ ἐκτὸς Βραυρώνας, σὲ κάποιο ἄλλο ἱερὸ στὴν Ἀττικὴ ἢ καὶ μέσα στὴν Ἀθήνα²²⁶. Γενικὰ πάντως ἀπὸ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀναθηματικὰ δηλαδὴ εἰδῶλια καὶ πλακίδια, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσεγγίσει κανεὶς τοὺς τύπους τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῶν ἱερῶν²²⁷.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ θεοὶ εἰκονίζονται σὲ ἀγαλματικούς τύπους, ποὺ εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ὀλόγλυφα ἀγάλματα, κάποτε καὶ λατρευτικὰ²²⁸. Γιὰ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀνάγλυφα ξέρουμε σὲ ποιά ἱερὰ ἦταν στημένα. Αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται ὅτι καὶ οἱ ἀγαλματικοὶ τύποι ποὺ μᾶς παραδίδουν σχετίζονται ὅπωςδὴποτε μὲ ἀγάλματα στημένα στὰ συγκεκριμένα ἱερὰ. Ὑπάρχει περίπτωση τὰ πρότυπά τους νὰ ἦταν ἀγάλματα στημένα σὲ ἄλλα ἱερὰ ἢ νὰ ἦταν ἀναθηματικὰ ἀγάλματα καὶ ὄχι λατρευτικὰ. Ἦταν ὅμως ἔργα μεγάλων καλλιτεχνῶν καὶ ὁ τύπος τους γρήγορα καθιερώθηκε. Ἀπὸ τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ποὺ βρέθηκαν στὴ Βραυρῶνα²²⁹, τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο τῆς Ἀριστονίκης²³⁰ εἶναι ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ ἐξετάζουμε. Ὁ τύπος τῆς θεᾶς παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ συγκεκριμένο ἀγαλματικὸ τύπο²³¹, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι παραπέμπει σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἱεροῦ στὸ ὁποῖο βρέθηκε, ὅτι ἀποδίδει δηλαδὴ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρтемης Βραυρωνίας ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ θραύσματα ποὺ μᾶς σώθηκαν. Ἐπιφυλάξεις διατηρῶ καὶ γιὰ ἄλλες παρόμοιες ὑποθέσεις²³².

226. Ὅμοια πλακίδια ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, τὴν Ἀγορά, τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὸν Πειραιά, βλ. τελευταῖα Βλασσοπούλου, ὁ.π. 52 κέ., 74 κέ., 120 κέ. (τύπος Θ).

227. Τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσον μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὰ πῆλινα ἀναθηματικὰ εἰδῶλια ἐνός ἱεροῦ (τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς πῆλινους πίνακες) στὸν τύπο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ ἱεροῦ, συζητεῖται, βλ. σχετικὰ Β. Alroth, *Greek Gods and Figurines. Aspects of the anthropomorphic dedications* (1989) 15 κέ., 106 κέ. Β. Alroth, στὸν τόμο: *Gifts to the Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985* (1987) 9 κέ. Πρβ. καὶ U. Muss, στὸν τόμο: *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposiums, Wien 1995* (1999) 597 κέ. Τὸ ἴδιο θέμα θίγει καὶ ὁ L. Beschi, στὸν τόμο: *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, τόμ. Δ' (1988) 241 κέ. πίν. 87-89. Γιὰ τὰ πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας βλ. Mitsopoulos-Leon, ὁ.π. 357 κέ.

228. Βλ. γενικὰ G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 56 κέ. Διεξοδικότερα βλ. L. Baumer, *Vorbilder und Vorlagen.*

Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jhs v. Chr. (1997) 82 κέ.

229. Γιὰ τὸ μεγάλο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε πρὶν λίγα χρόνια ἡ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὑποστηρίχθηκε ἡ ἄποψη ὅτι πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρтемης στὴ Βραυρῶνα, βλ. παρακάτω Ἐπίμετρο 2.

230. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ βλ. ἀναλυτικὰ G. Despinis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 153-165 εἰκ. 1-7.

231. Neumann, ὁ.π. 63 πίν. 40 b.

232. Πρβ. π.χ. M. Giunan, *La dea, la vergine, il sangue. Archaeologia di un culto femminile* (1999) 68 κέ. ποὺ ὑποθέτει ὅτι ἡ Ἄρτεμη στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπτολέμου ἀπὸ τὴν Ἀγορά (T. L. Shear, *Hesperia* 42, 1973, 168 πίν. 35 c. T. L. Shear, *OpuscRom* 9, 1973, 183 εἰκ. 1. Neumann ὁ.π. 54 σημ. 80 πίν. 31a. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 174 σημ. 21, 204 κέ. πίν. 20, 3) ἀποδίδει τὸν τύπο τοῦ «ὄρθου» ἀγάλματος τῆς Βραυρώνας.

Μια αναφορά, τέλος, θα ήθελα να κάνω και για δύο άλλα λατρευτικά αγάλματα της Ἄρτεμης τῶν κλασικῶν χρόνων. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀθήνας. Τὸ κολοσσικό, ἀκρόλιθο καὶ καθιστὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τα θραύσματα ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο 4.1, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ ξανασκεφθοῦμε καὶ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας στὴν Ἀκρόπολη. Στὴ δημοσίευση τῆς κεφαλῆς *M. Ἀκρ. 1352* ὑποστήριξα τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἄγαλμα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε, εἰκόνιζε μᾶλλον τὴ θεὰ ὄρθια²³³. Ἐβάρυνε γι' αὐτὸ τὸ «νεανικὸν» τῆς μορφῆς, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ἡ κόμμωση τῆς κεφαλῆς *1352*. Ἡ περίπτωση ὅμως νὰ ἦταν τὸ ἄγαλμα καθιστό, ὅπως καὶ τὸ «ἄγαλμα» στὴ Βραυρώνα, θὰ πρέπει, ὅπως βλέπω τώρα, νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη. Ἀποκαθιστώντας τὸ ἄγαλμα καθιστό, μπορούμε νὰ ἀναπαραστήσουμε καὶ τὸν ναό, τὸν ὁποῖο δεχόμαστε στὸ ἱερό, μὲ μικρότερες διαστάσεις ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προτείναμε²³⁴. Ἡ διαπίστωση ὅτι τρία ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῆς Βραυρώνας ἦταν ἀκρόλιθα ἐνισχύει ἐπίσης τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ τὸ μεγάλο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὴν Ἀκρόπολη ἦταν ἀκρόλιθο, ντυμένο καὶ αὐτὸ μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα, ἔσω καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει στὶς πηγὲς σχετικὴ μνεία. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη νὰ ἀντικατέστησε ἓνα ἄλλο, παλαιότερο, λατρευτικὸ ἄγαλμα. Μὲ τὴν πρότασή μου ὅτι ἡ κεφαλὴ *M. Ἀκρ. 1352* ταυτίζεται μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου συμφώνησαν ὀρισμένοι²³⁵. Ἄλλοι ἐξέφρασαν τὴ διαφωνία τους²³⁶.

Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης, τὸ ὁποῖο θὰ ήθελα νὰ ἀναφέρω τελευταῖο, εἶναι τὸ πρῶμο κλασικὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης ἀπὸ τὸ «ἱερὸ τοῦ λιμανιοῦ» στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῖου μπόρεσα νὰ βεβαιώσω, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν περίπτωση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς Βραυρώνας, μετὰ ἀπὸ μιὰ νέα μελέτη τῶν μικρῶν μαρμάρινων θραυσμάτων ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές. Ἀπὸ τὰ ἐξαιρετικῆς ποιότητος μαρμάρινα αὐτὰ θραύσματα, τὰ ὁποῖα τώρα φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Χίου, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα δύο ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀκρόλιθα, ἓνα τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἓνα τῆς Ἄρτεμης. Χρονολογοῦνται στὴ δεκαετία 470-460 π.Χ. καὶ ἦταν στημένα ὡς λατρευτικὰ ἀγάλματα στὸν ἀψιδωτὸ ναὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ λιμανιοῦ. Τοὺς ἀγαλματικούς τύπους δὲν μπορούμε, δυστυχῶς, νὰ προσδιορίσουμε. Γιὰ τὰ ἀκρόλιθα αὐτὰ ἀγάλματα ἔγινε διεξοδικὰ λόγος σὲ ἄλλη μελέτη²³⁷. Στὴ μελέτη αὐτὴ συζητοῦνται ζητήματα

233. G. Despinis, *AM* 109, 1994, 190 κέ.

234. G. Despinis, στὸν τόμο: W. Hoepfner (ἐκδ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium von 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin* (1997) 209 κέ. εἰκ. 1.

235. I. Trianti, *Τὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως* (1998) 441. P. Themelis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 116 σημ. 44. R. Vollkommer (ἐκδ.). *Künstlerlexikon der Antike II* (2004) 315 s. v. *Praxiteles II* (W. Geominy). H. R. Goette - J. Hammerstaedt, *Das antike Athen. Ein*

literarischer Stadtführer (2004) 83.

236. Ὁ Παλαγγιά, στὸν τόμο: *Παρία λίθος. Λατομεῖα, μάρμαρο καὶ ἐργαστήρια γλυπτικῆς τῆς Πάρου* (2001) 352 (χρονολογεῖ τὴν κεφαλὴ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ.). Ὁ A. Corso, στὸν ἴδιο τόμο 232 κέ. ἀπορρίπτει τὴν ταύτιση καὶ ἐπιμένει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Ἄρτεμης Gabii. Πρβ. ἐπίσης A. Corso, *NumAntCl* 27, 1998, 408 (θεωρεῖ ὅτι ἡ κεφαλὴ προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα Ὑγείας καὶ δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Πραξιτέλη).

237. Despinis 2004, 44-52.

όρολογίας και τεχνικής των ακρολίθων αγαλμάτων και παρουσιάζονται θραύσματα ακρολίθων αγαλμάτων, κυρίως ελληνικών χρόνων. Τα συμπεράσματα είναι πολύ βοηθητικά για την έρευνα των μαρμάρινων θραυσμάτων των ακρολίθων αγαλμάτων της Βραυρώνας. Η μία εργασία συμπληρώνει την άλλη²³⁸.

*

ΕΠΙΜΕΤΡΟ Ι

Για το μεγάλο θεμέλιο δυτικά και νότια από τον ναό της Ἀρτεμης στη Βραυρόνα

Το περίπου δεκαεφτά μέτρα μακρύ, καλοκτισμένο θεμέλιο, δυτικά και νότια από τον ναό (πίν. 45), είναι μια κατασκευή που δεν έχει ως τώρα έρμηνευθεί²³⁹. Ο Παπαδημητρίου το περιγράφει ως ανάλημα²⁴⁰. Ἀνάλημα το ονομάζουν και άλλοι έρευνητές²⁴¹, πιστεύοντας ότι, κατά κάποιον τρόπο, συνέχιζε το ανάλημα που περιβάλλει τον ναό από τα βόρεια και τα δυτικά. Σε μια τέτοια περίπτωση όμως το πλάτος του θεμελίου δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί. Ἀλλά και η άποψη ότι με την κατασκευή αυτή διευρύνθηκε το επίπεδο που σχηματίστηκε από το κόψιμο του βράχου²⁴², όπου σήμερα ή εκκλησία του Ἀγίου Γεωργίου, δεν δικαιολογεί ικανοποιητικά τις διαστάσεις, ιδίως το μήκος του θεμελίου, το οποίο προχωρεί προς Βορράν και πέρα από τον βράχο, φθάνοντας έως τον άξονα του μέσου του ναού. Το γεγονός ότι επεκτείνεται προς τα δυτικά πολύ πέρα από το φρύδι του βράχου σημαίνει ότι πρόκειται μάλλον για κρηπίδωμα μιας αὐτοτελοῦς κατασκευής²⁴³, τη μορφή της οποίας όμως δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε. Στο νότιο άκρο

238. Η εργασία μου στις *NachrAkGött* 2004 ήταν ήδη στο τυπογραφείο, όταν βρήκα μιαν ακόμη μαρτυρία για τον ὄρο *ἀκρόλιθον* (συγκεντρωμένες τις αρχαίες πηγές βλ. Despinis 2004, 4 σημ. 3) και για τα ακρόλιθα εικονιστικά αγάλματα (ὁ.π. σ. 7 κέ.) Πρόκειται για μιαν έπιγραφή από τη μικρασιατική Κύμη, ή οποία έγινε γνωστή πρόσφατα και ή οποία περιέχει ψηφίσματα της πόλης Κύμης και μιαν έπιστολή του Φιλεταίου που χρονολογείται στα χρόνια 280-278 ή γύρω στα 270 π.Χ. (βλ. G. Manganaro, *Chiron* 30, 2000, 403 κέ. BE 2001, 54 [M. Sève] και 373 [P. Gauthier]. P. Gauthier, *De nouveaux honneurs culturels pour Philétairos de Pergame: à propos de deux inscriptions récemment publiées*, στον τόμο: B. Virgilio [έκδ.], *Studi ellenistici* 15, 2003, 11 κέ., για ακρόλιθα αγάλματα γενικά 15 κέ. SEG 50, 2000, 1195). Στην έπιγραφή εκτός των άλλων τμῶν που ή πόλη απονέμει στον Φιλέταρο, αναφέρεται και ένα

ἀκρόλιθο ἄγαλμα του Φιλεταίου, στ. 26-27: *στᾶσαι δ' αὐτῷ κ[αί] εἰκόνα ἀκρόλιθο[ν] ὡς καλλίσταν ἐν τῷ ἱρῷ οἴκῳ τῷ ἐν τῷ Φιλεταίρῳ*. Το ἄγαλμα ήταν λατρευτικό, ὅπως δείχνει ὁ τόπος που στήθηκε.

239. Πρβ. Travlos, *Attika* 55. Giومان, ὁ.π. 27 κέ.. Themelis, ὁ.π. 104.

240. ΠΑΕ 1949, 77. ΠΑΕ 1956, 75. ΠΑΕ 1959, 19. *Έργον* 1959, 15-16. *Έργον* 1960, 24. BCH 74, 1950, 299. BCH 85, 1961, 639.

241. Hollinshead 1983, 37 με σημ. 35.

242. Αυτό το σημειώνει και ὁ Κοντής 1967, 168.

243. Αυτή φαίνεται ότι ήταν και ή άποψη του Τραυλοῦ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει το θεμέλιο ὡς «Socket». Ὁ Π. Θέμελης, *Πρακτικά Β' Επιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς. Καλύβια Ἀττικῆς 25-28 Ὀκτώβρη 1985* (1986) 240 εικ. 2 το θεωρεῖ ὡς ανάλημα στοᾶς(·).

υπήρχε, όπως σημειώνεται, μιὰ κλίμακα ἀνόδου. Τὸ θεμέλιο χρονολογῶν στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα²⁴⁴.

Αὐτὴ ἡ ἀνερμήνευτη ὡς τώρα κατασκευὴ στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ μιὰ κατασκευὴ στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Δηλίας στὴν Πάρο²⁴⁵. Καὶ ἐκεῖ πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Ἄρτεμης, σῶζεται μιὰ ὀρθογώνια, πλατιὰ ὅσο ὁ ναός, κατασκευή, ἡ ὁποία ἔφτανε σὲ ὕψος ἕως τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὁποία ἦταν προσιτὴ ἀπὸ δύο μικρὲς κλίμακες στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ δύο μικρὰ ἀνοίγματα στὴ ΒΔ καὶ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Στὴν ἀναπαράσταση ποὺ δίνει ὁ Μ. Schuller συμπληρώνεται μὲ ἓνα χαμηλὸ θωράκιο στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς²⁴⁶. Σὲ τὴν χρησίμεινε αὐτὸς ὁ χῶρος, εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Rubensohn τὸν ὀνομάζει σκοπιὰ (σκοπή, Warte) καὶ ὑποθέτει ὅτι ἀπὸ ἐδῶ ὑπῆρχε ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν Δῆλο. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τὸ δεχτεῖ κανεὶς. Γιὰ ὀρισμένες ἄλλες ὅμως ὑποθέσεις τοῦ Rubensohn σχετικὰ μὲ τὰ διαδραματιζόμενα σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο, δικαιολογημένα ἐκφράστηκαν ἐπιφυλάξεις²⁴⁷. Ὁ Schuller ὀνομάζει τὴν κατασκευὴ ἀπλῶς Terrasse. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα εἶδος ὑψηλῆς ἐξέδρας, γιὰ ἓναν ἐξώστη, μὲ θέα πρὸς τὴ δύση, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ τὴ λατρεία.

Κοινὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὸ μακρὸν θεμέλιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας καὶ τὴ «σκοπιὰ» τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἄρτεμης στὴν Πάρο εἶναι ἡ θέση ποὺ βρίσκονται οἱ δύο κατασκευές: καὶ οἱ δύο εἶναι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ναῶν. Στὴ Βραυρῶνα τὸ θεμέλιο δὲν καταλαμβάνει ὀλόκληρη τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ μόνο τὸ νότιο μισό τῆς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ περίπου καὶ σταματώντας στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει τὸ κάθετα κομμένο τοίχωμα τοῦ βράχου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μὲ τὸν μεγάλο ναὸ σχετιζόταν ἐν μέρει. Στενότερη σχέση πρέπει νὰ εἶχε κυρίως μὲ τὸ κτίσμα, τὸν μικρὸ δηλαδὴ ναὸ, τὸν ὁποῖο τοποθετοῦμε ὑποθετικὰ πάνω στὸ ἐπίπεδο τοῦ κομμένου βράχου. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ σχετίζει τὴν κατασκευὴ τῆς Βραυρώνας μὲ τὴ «σκοπιὰ» τῆς Πάρου εἶναι ἡ κλίμακα ἀνόδου στὸ νότιο ἄκρο τῆς. Οἱ ὁμοιότητες εἶναι χαρακτηριστικὲς. Ἡ ὑπόθεση μάλιστα ὅτι ἐπάνω στὸ θεμέλιο τῆς Βραυρώνας ὑπῆρχε ἓνα θωράκιο ἢ κάτι ἀνάλογο πρὸς τὸ θωράκιο ποὺ συμπληρώνουν στὴ «σκοπιὰ» τοῦ Δηλίου τῆς Πάρου, μοῦ φαίνεται πολὺ πιθανή. Ὅρισμένοι καταλιπητῆρες ποὺ ἀπόκεινται σήμερα νότια ἀπὸ τὸ θεμέλιο, θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σὲ αὐτὸ τὸ θωράκιο.

Τὸ θεμέλιο τῆς Βραυρώνας βρίσκεται δίπλα στὴν ἱερὴ πηγὴ ποὺ ἀναβλύζει ἕως σήμερα ἀκριβῶς στὴ ΒΔ γωνία ποὺ σχηματίζει τὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ. Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ ἦταν ἓνας χῶρος τελετουργιῶν ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ νερὸ τῆς

244. *Scientific American* 1963, 114 (στὸ σχέδιο δηλώνεται μὲ χρῶμα ἡ χρονολόγησι στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.). Πρβ. καὶ Hollinshead 1983, 37 καὶ σημ. 35. Travlos, ὁ.π. 55 (σύγχρονο μὲ τὸν ναὸ καὶ τὸ ἀνάλημμα τῆς βόρειας πλευρᾶς).

245. Ο. Rubensohn, *Das Delion von Paros* (1962) 35 κέ., 48 κέ. Μ. Schuller, *Der Artemistempel im Delion auf Paros* (1991) 83 κέ.

εἰκ. 19 (κάτοψη), εἰκ. 33 (ἀναπαράσταση), εἰκ. 35 (τομή).

246. Schuller, ὁ.π. εἰκ. 33. Τὸ θωράκιο πατάει πάνω σὲ γείσο ποὺ περιβάλλει τὴν κατασκευὴ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει σωθεῖ ἓνα κομμάτι.

247. Πρβ. Ν. Μ. Kontoleon, *Gnomon* 38, 1966, 209.

πηγής²⁴⁸, αλλά και άλλων τελετουργικών πράξεων σχετικών με τη λατρεία της θεάς. Δυστυχώς, όπως και στην περίπτωση της «σκοπιᾶς» της Πάρου, δεν μπορεί να πει κανείς τίποτε συγκεκριμένο.

Θὰ ἤθελα νὰ ἐπιμείνω ὅμως στὴ θέση ποὺ καταλαμβάνουν οἱ δύο αὐτὲς κατασκευὲς στὴν πίσω πλευρὰ τῶν ναῶν, γιατί πιστεύω ὅτι ἡ θέση αὐτὴ δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ μιὰν ἄλλη λεπτομέρεια, χαρακτηριστικὴ ὀρισμένων ναῶν τῆς Ἄρτεμις. Ἐννοῶ τὸν προσανατολισμὸ τους πρὸς τὴ δύση καὶ τὴν ἀνάδειξη αὐτοῦ τοῦ χώρου μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς εἰσόδου τῶν ναῶν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τους. Ἴσως ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ τὴ Σελήνη, μὲ τὴν ὁποία, ὡς γνωστὸν, ἡ Ἄρτεμις ταυτίζεται στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ παλαιότερα, ὅπως δείχνει ἡ σχετικὴ μνεία στὸν Αἰσχύλο (*TrGF* 3, fr. 170 ed. S. Radt)²⁴⁹. Ὅπως ἡ ἀνατολὴ εἶναι ὁ χώρος τοῦ Ἥλιου, ἔτσι ἡ δύση ἦταν ὁ χώρος τῆς Σελήνης. Ἢδη στὸν 5ο αἰῶνα, σὺς παραστάσεις ὀρισμένων φειδιακῶν συνθέσεων ποὺ ὀρίζονται χρονικὰ ἀνάμεσα στὴν ἀνατολὴ καὶ τὴ δύση, ἡ δύση δηλώνεται μὲ τὴ Σελήνη ποὺ καβάλα σὲ ἡμίονο ἢ πάνω σὲ ἄρμα βυθίζεται στὸν ὀρίζοντα²⁵⁰. Ναοὶ τῆς Ἄρτεμις μὲ προσανατολισμὸ πρὸς τὴ δύση εἶναι οἱ ναοὶ τῆς Ἄρτεμις Ἀριστοβούλης στὴν Ἀθήνα²⁵¹, τῆς Ἄρτεμις στὴν Ἐφεσο²⁵² καὶ σὺς Σάρδεις²⁵³, τῆς Ἄρτεμις Λευκοφρυγητῆς στὴ Μαγνησία²⁵⁴ καί, τέλος, ὁ μικρὸς ναὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν μεγάλο ναὸ τῆς Ἄρτεμις Ἡμέρας στοὺς Λουσοὺς τῆς Ἀρκαδίας²⁵⁵. Ἀβέβαιες περιπτώσεις δὲν ἀναφέρω²⁵⁶. Στραμμένοι πρὸς τὴ δύση εἶναι καὶ ὀρισμένοι ναοὶ τῆς Κυβέλης στὴ Μικρασία, γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῶν ὁποίων ἀναζητοῦνται σχέσεις τῆς Κυβέλης μὲ τὴν Ἄρτεμις²⁵⁷.

Ἄλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἐπισημάνσεις τὸ πρόβλημα τῶν κατασκευῶν τῆς Βραυρώνας καὶ τῆς Πάρου παραμένει ἄλυτο, ἀφοῦ δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορί-

248. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἄρτεμις μὲ τὲς πηγὲς βλ. Roscher, *ML I*, 559 κέ. (Schreiber). M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I*³ (1967) 492 κέ.

249. Roscher *ML II*, 2, 3183 κέ. (Roscher).

250. B. Schweizer, *AA* 1941, 317 κέ. J. Fink, *Der Thron des Zeus in Olympia* (1967) 14.

251. J. Threpsiades - E. Vanderpool, *AD* 19, 1964, *Μελέται* 26 κέ. εἰκ. 2. Travlos, *Athen* 121 κέ. B. Hintzen-Bohlen, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg* (1997) 50 κέ.

252. W. Schaber, *Die archaischen Tempel der Artemis von Ephesos. Entwurfsprinzipien und Rekonstruktion* (1982) 112 κέ.

253. H. G. Butler, *Sardis II. Architecture. The Temple of Artemis* (1925) 82 κέ.

254. C. Humann, *Magnesia am Maeander* (1904) 45, 90.

255. V. Mitsopoulou-Leon, στὸν τόμο: *For-*

schungen in der Peloponnes. Akten des Symposiums anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen». Athen 5.3.-7.3. 1998 (2001) 131 κέ. εἰκ. 1.

256. Ὅπως π.χ. ὁ ναὸς τῆς Ἄρτεμις στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Αἴγινα, βλ. K. Hof-felner, *Das Apollon-Heiligtum. Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thearion* (1999) 111.

257. Πρὸς τὰ δυτικὰ βλέπουν ὁ ναὸς τῆς Κυβέλης στὸν Πεσσινούντα (P. Lambrechts, *Türk Arkeoloji Dergisi* 16.2, 1967, 119 κέ., 17.1, 1968, 83 κέ. καὶ 20.1, 1973, 107 κέ. E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*⁵ (1983) 277 κέ., 365) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Αὐγοῦστου καὶ τῆς Ρώμης στὴν Ἄγκυρα, ποὺ κτίστηκε πάνω σὲ ναό, ὅπως ὑποθέτουν, τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Μηνός (D. Krencker - M. Schede, *Der Tempel in Ankara* (1936) 13 κέ. Akurgal, ὅ.π. 287).

σουμε, ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ σχέση τῶν κατασκευῶν μὲ τὴ λατρεία. Ἐὰν ὅμως γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης Δηλίας στὴν Πάρο δὲν ἔχουμε καμιά μαρτυρία, γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα ξέρομε ὀρισμένα εἰδικὰ χαρακτηριστικά της, κυριότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τὸ μυστήριό τῆς ἀρκειῖας καὶ οἱ σχετικὲς μὲ αὐτὸ τελετουργίες. Ὡστόσο, γιὰ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς Βραυρῶνας εἶχε κάποια σχέση μὲ τέτοιου εἶδους δρώμενα, χρειάζονται καὶ ἄλλα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα, αὐτὴ τὴ στιγμή τουλάχιστον, δὲν διαθέτουμε.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω ἀκόμα μιὰ φορὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ χώρου νότια ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό, μὲ τὸν μικρὸ σηκὸ ποὺ ὑποθέτουμε στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τὴ μεγάλη κατασκευὴ μὲ τὸ θωράκιο στὰ δυτικά, τὸ ὕψος τοῦ ὁποῖου δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε. Ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν χώρος «κλειστός», προσιτὸς μόνον ἀπὸ δύο μικρὲς «εἰσόδους»: μιὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὅπου ἔχουν σκαλίσει λίγα σκαλοπάτια στὸν βράχο, ἄγνωστο ὅμως σὲ ποιὰ ἐποχὴ ἀκριβῶς, καὶ μιὰν ἄλλη, στὴ νότια πλευρὰ τῆς μεγάλης κατασκευῆς, ὅπου τοποθετεῖται μιὰ μικρὴ κλίμακα ἀνόδου. Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν οὐσιαστικὰ ἀθέατος ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ, αὐτοὺς ποὺ στέκονταν βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ μεγάλου ναοῦ. Τὸν ἔκρυβε ὁ μεγάλος ναὸς μὲ τὸν ὄγκο του. Θὰ μπορούσε μάλιστα εὐκόλα καὶ νὰ ἀπομονωθεῖ, ἐὰν ἔκλεινε κανεὶς τὶς δύο μικρὲς κλίμακες ἀνόδου. Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο προσφέρει μιὰν ἐπὶ πλέον ἔνδειξη γιὰ τὶς σκέψεις, τὶς ὁποῖες μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη διατύπωσα προηγουμένως.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 2

Ἄρτεμις Βραυρωνία ἢ Ἄρτεμις Ταυροπόλος;

Στὴ δημοσίευση τοῦ μεγάλου καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου ἀριθ. 552 ποὺ ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ τοὺς K. Vierneisel καὶ A. Scholl²⁵⁸ ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα. Ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς, ἐπιγραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ A. Scholl²⁵⁹ σὲ ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς πρότασης, σημαντικότερη εἶναι ἡ ἔνδειξη ποὺ μᾶς δίνει ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου Μουσ. Βραυρῶνας 1177²⁶⁰. Ὡς πρὸς τὴ μορφή του τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάχου, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα, ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ τρία μεγάλα καὶ πλήρως σωζόμενα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 4ου αἰῶνα π. Χ. ποὺ βρέθηκαν στὴ Βραυρῶνα, Μουσ. Βραυρῶνας 1151, 1152 καὶ 1153. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχει βρεθεῖ καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάχου στὴ Βραυρῶνα πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἀνασκαφές, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ

258. K. Vierneisel - A. Scholl, Reliefdenkmäler dramatischer Choregen im klassischen Athen. Das Münchner Maskenrelief für Artemis und Dionysos, *MüJbK* 53, 2002, 7-55 εἰκ. 1-6.

259. Ὁ.π. σ. 39 κέ.

260. W. Fuchs, *Boreas* 7, 1984, 79 κέ. E.

Vikelas - W. Fuchs, *Boreas* 8, 1985, 41 κέ. πίν. 2-5. Τελευταῖα D. Peppas-Delmousou, στὸν τόμο: *Epigraphica. Atti delle giornate di studio di Roma e di Atene in memoria di Margherita Guarducci* 1902-1999 (2003) 91-106. G. Despinis, *JdI* 119, 2004 (τυπώνεται).

ἀποκλείσει. Στὰ χρόνια πάντως ποὺ ἀκολούθησαν εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε λαθρανασκαφικὲς δραστηριότητες στὸ ἱερό.

Γιὰ τὴν προέλευση ὅμως ἀπὸ τὴ Βραυρώνα διατηρῶ ἐπιφυλάξεις. Ὅχι μόνον γιατί τὸ ἀνάγλυφο δὲν ἔχει τὴν ἔντονη τεφρὴ ἀπόχρωση καὶ τὰ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια, ποὺ ἔχουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μαρμάρινα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὁ ρόλος ποὺ παίζει ὁ Διόνυσος στὴν παράσταση εἶναι πρωτεύων. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται καθιστός, μέσα σὲ χῶρο ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὰ κρεμασμένα στὸ βάθος πέντε κωμικὰ προσωπεῖα σὰν δικός του χῶρος. Ἀντίθετα, στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα ὁ Διόνυσος ἦταν, κατὰ κάποιον τρόπο, θεὸς «φιλοξενούμενος»²⁶¹. Δὲν εἶχε δικό του, ἀνεξάρτητο, ἱερό. Ὁ βῶμος τοῦ μόνον ἦταν κάπου μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης. Ἐὰν δὲν σφάλλω, στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάχου ἡ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὴν Ἄρτεμη, ὅπως ἐρμηνεύεται μὲ πολλὴ πιθανότητα ἡ γυναικεῖα θεότητα δίπλα στὸν Διόνυσο, προσδιορίζεται ἀντίστροφα²⁶².

Γιὰ τὶς ἀναζητήσεις μας πάντως μποροῦμε νὰ παραμείνουμε στὴν ἀνατολικὴ παραλία τῆς Ἀττικῆς, κατευθυνόμενοι ὅμως λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ Βραυρώνα, στὸν ἀρχαῖο δῆμο τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν, στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Λούτσας, ὅπου συμβαίνει νὰ ἔχουμε ἱερὰ τῶν δύο θεοτήτων ποὺ συναπεικονίζονται στὸ ἀνάγλυφο: τὸ μεγάλο ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου²⁶³ καὶ ἓνα ἱερὸ τοῦ Διονύσου²⁶⁴, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνασκαφεῖ. Τὰ δύο ἱερὰ ἦταν ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ σὲ σχετικὰ κοντινὴ ἀπόσταση. Ἡ γεινίαση τῶν δύο ἱερῶν, ποὺ ἦταν τὰ σημαντικότερα τοῦ δήμου τῶν Ἀλῶν, θὰ μποροῦσε νὰ ἐρμηνεύσει πολὺ καλὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μονάχου, ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου. Ἐὰν ἀποδεχθοῦμε αὐτὴ τὴν πρόταση ἡ Ἄρτεμη τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μονάχου δὲν εἶναι ἡ Ἄρτεμη τῆς Βραυρώνας, ἀλλὰ ἡ Ἄρτεμη Ταυροπόλος τῶν Ἀλῶν.

Τὸ Διονύσιον τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰ. Παπαδημητρίου ἤδη ἀπὸ τὸ 1957, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση, σὲ ἀπόσταση 500 περίπου μέτρων δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου, μιᾶς ἐνεπίγραφης στήλης, σήμερα στὸ Μουσεῖο Βραυρώνας ἀριθ. *BE* 2925²⁶⁵. Ἡ στήλη, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε πρὶν λίγα χρόνια ἀπὸ τὴν Β. Ν. Μπαρδάνη²⁶⁶ καὶ ἡ ὁποία περιέχει ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Ἀλαιέων, ἐπὶ Νικομάχου ἄρχοντος (341/0 π.Χ.), πρὸς τιμὴν τῶν χορηγῶν Ἀντιμάχου Ἀρχεμάχου καὶ Σωναύτου Ναυσιστρατίδου, ὀρίζεται νὰ στηθεῖ ἐν τῷ Διονυσίῳ. Στὴ θέση ποὺ βρέθηκε ὁ Παπαδημητρίου παρατήρησε «ἐκτεταμένα ἐρείπια ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἅτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνήκουν εἰς τὸ ἐν

261. Πρβ. Β. Alroth, *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications* (1989) 65 κέ., 108 κέ. Τῆς ἴδιας, *Visiting Gods*, στὸν τόμο: *Atti del convegno internazionale Anathema, Roma, 15-18 Giugno 1989* (1990) 302 κ. ε.ε.

262. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρχει στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα ἓνα ἱερὸ Διονύσου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως, ἄς σημειωθεῖ, δὲν ἔχουμε ἔως τώρα κανένα ἴχνος,

δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλεισθεῖ.

263. Βλ. γενικὰ Travlos, *Attika* 211 κέ.

264. Ἀναφορὰ κάνει ὁ Travlos, ὁ.π. 211.

265. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Παπαδημητρίου, *Ἔργον* 1957, 24-25 καὶ *ΠΑΕ* 1957, 45-47. Πρβ. D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7-ca. 250 B.C.* (1986) 381 Nr. 61.

266. Β. Ν. Μπαρδάνη, *HOROS* 10-12, 1992-1998, 53-60 πίν. 4. *SEG* 46 (1996) ἀριθ. 153.

Ἐλαῖς Διονύσιον». Σὲ ἄμεση σχέση μετὰ τὸ ἱερόν ἦταν πιθανὸν καὶ τὸ θέατρο²⁶⁷ τῶν Ἐλαίων, τὸ ὁποῖο συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφήν *EM 12807*, γνωστὴ ἀπὸ παλαιότερα, ποὺ περιέχει ψήφισμα τῶν Ἐλαίων πρὸς τὴν τοῦ Φιλοξένου Φρασικλέους, χορηγοῦ σὲ ἀγῶνα πυρρῆχιστῶν στὰ Ταυροπόλια²⁶⁸. Ἡ στήλη ὅμως αὐτὴ εἶχε στηθεῖ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιδος.

Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Διονύσιον τῶν Ἐλαίων τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάρχου ὑποστηρίζεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι γύρω στὰ 1930 στὴν περιοχὴ τῆς Λούτσας εἶχαμε ἐκτεταμένη λαθρανασκαφικὴ δραστηριότητα. Ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου²⁶⁹ ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ ἱερόν τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου ἐξήχθησαν μάρμαρα καὶ πωρόλιθοι «πρὸς οἰκοδομίαν καὶ διεύρυνσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ» στὰ Σπάτα. Ἡ ἐπιγραφή *EM 12807*, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Παπαγιαννόπουλο-Παλαῖο τὸ 1933 σὲ ἀρχαιοπωλεῖο στὴν Ἀθήνα²⁷⁰. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ δραστηριότητες τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐκεῖνα τὰ χρόνια θὰ εἶχαν ἐπεκταθεῖ σὲ ὁλόκληρην τὴν γύρω περιοχὴν καί, φυσικά, καὶ στὸ Διονύσιον.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα μᾶς δίνουν πληροφορίες οἱ ἐπιγραφές στῆλες ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῆς Ἀθήνας *IG I³ 403* καὶ *IG II² 1514, 1515, 1516, 1517, 1522, 1523, 1524*. Ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βραυρῶνας ἀπέδειξαν ὅτι οἱ στήλες τῆς Ἀκρόπολης ἦταν ἀντίγραφα στηλῶν ποὺ στηνονταν στὴ Βραυρῶνα καὶ ἀκόμα ὅτι τὰ ἀναφερόμενα σὲ αὐτὲς λατρευτικὰ ἀγάλματα δὲν ἦταν ἀγάλματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου, ὅπως θεωροῦνταν παλαιότερα, ἀλλὰ ἀγάλματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα.

Στὸ *κεφάλαιο 2* παρατίθενται καὶ σχολιάζονται τὰ χωρία τῶν ἐπιγραφῶν στὰ ὁποῖα κατονομάζονται μὲ ἕξι διαφορετικὲς ὀνομασίες πέντε λατρευτικὰ ἀγάλματα. Ὁ ἀριθμὸς θεωρήθηκε πολὺ μεγάλος καὶ ἡ ἄποψη ποὺ ἐπικράτησε ἦταν ὅτι τὰ ἀγάλματα δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσαν τὰ δύο ἢ τρία. Ἰδιαιτέρο χαρακτηριστικὸν τοὺς ἦταν τὰ πραγματικὰ ἐνδύματα μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ντυμένα καὶ τὰ ὁποῖα ἐπίσης κατονομάζονται στὶς ἐπιγραφές. Γιὰ τὰ ὀνόματά τοὺς, τὰ εἶδη τοὺς, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ἐπὶ μέρους προβλήματα ποὺ θέτουν οἱ σχετικὲς ἀναφορές, γίνονται διεξοδικὰ σχόλια.

Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων στὴ Βραυρῶνα συζητεῖται ἐκτενέστερα στὸ *κεφάλαιο 3* μὲ ἀναφορὰς σὲ ἄλλες περιπτώσεις ναῶν ποὺ στέγαζαν περισσότερα ἀπὸ ἓνα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς θεότητας. Πολλοὶ ἦσαν οἱ ναοὶ ποὺ εἶχαν δύο ἀγάλματα, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ ὀρισμένοι μὲ τρία, κάποτε καὶ μὲ τέσσερα. Κατὰ τὸν συγγραφέα τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυ-

267. Πρβ. *DNP* 5 (1998) 86 ἀριθ. 2 λ. *Halai* (H. Lohmann).

268. Πρβ. σχετικὰ Α. Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαῖος, *Πολέμων* 1, 1929 227-231. Φ. Δ. Σταυρόπουλος, *AE* 1932 Χρονικὰ 30-32. *SEG* 34 (1984) ἀριθ. 103. Whitehead, ὁ.π. 381 ἀριθ. 60. P. Wilson, *The Athenian Institution of the*

Khoregia (2000) 323 σημ. 135.

269. Ἰ. Παπαδημητρίου *ΠΑΕ* 1956, 88.

270. Ἀκολούθησε ἐπέμβαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸν Ν. Κυπαρίσση, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρόχειρην ἀνασκαφὴν ποὺ ἐπιχειρήθηκε δὲν ὑπάρχει καμιά δημοσίευση, βλ. Παπαδημητρίου, ὁ.π. 89. Πρβ. Travlos, *Attika* 211.

ρώνα που αναφέρονται στις επιγραφές ήταν πέντε. Ένα επί πλέον προκύπτει από τὰ εὐρήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος στὸ *κεφάλαιο 4*.

Σὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο παρουσιάζονται καὶ συζητοῦνται ὀρισμένα μαρμάρινα θραύσματα ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς τῆς Βραυρώνας, ἡ σημασία τῶν ὁποίων δὲν εἶχε ὡς τώρα ἀναγνωρισθεῖ. Τὰ θραύσματα μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τεσσάρων ἀκρόλιθων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων. Ένα, πὸ ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν τρεῖς φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, προτείνεται νὰ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. Ένα ἄλλο, πιθανὸν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, εἶχε μέγεθος 1.30 μ. περίπου. Ένα τρίτο, ἐπίσης τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ., εἶχε φυσικὸ μέγεθος. Τὸ τέταρτο, περίπου δύο φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, χρονολογεῖται ἴσως στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα.

Στὸ *κεφάλαιο 5* ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα, μὲ ποιὰ ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν τὰ τέσσερα ἀκρόλιθα πὸ προκύπτουν ἀπὸ τὰ θραύσματα. Τὸ ἀκρόλιθο πὸ ἦταν τρεῖς φορές μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ τοῦ ὁποίου τὰ θραύσματα εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ταυτίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ τὸ ἄγαλμα πὸ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές τῆς Ἀκρόπολης, καθὼς καὶ ἓνα ψήφισμα τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. πὸ βρέθηκε στὴς ἀνασκαφῆς τῆς Βραυρώνας. Τὸ ἄγαλμα, τὸ μεγαλύτερο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρῶνα, ἦταν στημένο στὸ μέσο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ καὶ εἰκόνιζε, ὅπως συμπεραίνεται, τὴ θεὰ καθιστὴ σὲ θρόνο. Τὰ ὑπόλοιπα τρία ἀκρόλιθα πὸ βεβαιώνονται ἀπὸ τὰ εὐρήματα, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ ποιὰ ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν ταυτίζονται.

Στὸ *κεφάλαιο 6* συζητοῦνται οἱ δύο χῶροι τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν νὰ στεγάσουν λατρευτικὰ ἀγάλματα. Ὁ ἓνας ἦταν ὁ ναὸς πὸ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴς ἀνασκαφῆς καὶ ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν συγγραφέα, ταυτίζεται μὲ τὸν ἀρχαῖον ναὸν τῶν ἐπιγραφῶν. Ένας δεύτερος χῶρος ἦταν ὁ Παρθενῶν τῶν ἐπιγραφῶν, πιθανότατα ἓνας μικρὸς σηκός, κτισμένος στὸ ἐπίπεδο τοῦ λαξευμένου βράχου, ὅπου σήμερα βρίσκεται τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στὸ *κεφάλαιο 7*, μὲ ἀφορμὴ τὸ μεγάλο ἀκρόλιθο τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρῶνα, γίνονται ἀναφορὲς σὲ ἄλλα κολοσσικοῦ μεγέθους ἀκρόλιθα. Στὸ *κεφάλαιο 8* παρατίθενται σχόλια γιὰ τὴν ἔνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων μὲ πραγματικὰ ἐνδύματα. Στὸ *κεφάλαιο 9* γίνονται ἀναφορὲς σὲ ὀρισμένα ἄλλα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς Ἀρτεμῆς τῶν κλασικῶν χρόνων.

Στὰ *Ἐπίμετρα* γίνεται λόγος γιὰ δύο ἄλλα ἐπιμέρους προβλήματα. Στὸ *Ἐπίμετρο 1* συζητεῖται ἡ ἀγνώστου προορισμοῦ κατασκευὴ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. πὸ βρίσκεται δυτικὰ καὶ νότια ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρῶνα καὶ ἐποσημαίνονται οἱ ὁμοιότητές τῆς μὲ μιὰν ἀνάλογη κατασκευὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτεμῆς στὸ Δῆλιον τῆς Πάρου. Κατὰ τὸν συγγραφέα οἱ κατασκευὲς αὐτὲς εἶχαν σχέση μὲ τὴ λατρεία, ἡ ὁποία στὴ Βραυρῶνα εἶχε, ὅπως ξέρουμε, εἰδικὰ χαρακτηριστικά.

Στὸ *Ἐπίμετρο 2* ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι τὸ μεγάλο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου ἀριθ. 552 πὸ ἐγινε πρόσφατα γνωστὸ, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρῶνα, ὅπως προτάθηκε, ἀλλὰ πιθανὸν ἀπὸ ἓνα ἱερὸ Διονύσου πὸ βρισκόταν στὸν δῆμο τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴ σημερινὴ Λούτσα, βόρεια ἀπὸ τὴ Βραυρῶνα, σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς Ταυροπόλου.

2.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΟΡΕΣΤΗΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΔΥΟ ΓΛΥΠΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ*

Στή μνήμη τοῦ Jost Benedum

1. Τὸ λεγόμενο ἀνάγλυφο τῶν θεῶν

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Βραυρώνας ΕΛ 12/NE 1180, γνωστὸ καὶ ὡς «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» (πίν. 10, 1. 11, 1-4. 12, 1-2), εἶναι τὸ πρὸ συζητημένο ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα ποῦ μᾶς ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα¹. Βρέθηκε μέσα στὴ Στοὰ τοῦ ἱεροῦ, σὲ θέση ποῦ ὀρίζεται ἀκριβῶς στὸ Εὐρετήριο λιθί-

---

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Giorgos I. Despinis, Iphigeneia und Orestes. Vorschläge zur Interpretation zweier Skulpturenfunde aus Brauron, *AM* 120, 2005, 241-267 Taf. 44-47.

Γιὰ συζητήσεις καὶ πληροφορίες εὐχαριστῶ τὴν Αἰκ. Δεσποίνη καὶ τὸν Μ. Βουτυρᾶ, γιὰ τὴ μετάφραση στὰ γερμανικὰ τὸν W. Schürmann.

1. Ἔργον 1958, 33 εἰκ. 35, 35. *BCH* 83, 1959, 596 πίν. 31 a. E. Vanderpool, *AJA* 63, 1959, 280 πίν. 73 εἰκ. 2. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα Β (1962), 150 μὲ εἰκ. (I. Παπαδημητρίου). K. Kerényi, *Die Religion der Griechen und Römer* (1963) 180 εἰκ. 79. J. Papadimitriou, *Scientific American* 208-6, 1963, 120 μὲ εἰκ. Picard, *Manuel IV* (1963) 1220 εἰκ. 475. F. Chamoux, *La civilisation grecque* (1963) 213 εἰκ. 85. A. Furtwängler, *Masterpieces of Greek Sculpture*. New ed. by Al. N. Oikonomides (1964) 417 εἰκ. LXXVII (a). B. Schlörb, *Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias* (1964) 71 σημ. 71. J. Frel, *Eirene* 5, 1966, 92 ἀριθ. 3. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture* (1966) 58 σημ. 96, πίν. 30 b. I. Κοντιῆς, *ΑΔ* 22, 1967 Μελέται 194 κέ. πίν. 103 β.

J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes 430-300* (1969) 20 ἀριθ. 71. A. H. Borbein, Campana-reliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen. 14 *Ergh RM* (1968) 117 σημ. 592. Chr. Karusos, *MüJb* 20, 1969, 27. J. Frel - B. Kingsley, *GrRomByzSt* 11, 1970, 208 σημ. 14 (l). F. Hiller, *Formgeschichtliche Untersuchungen zur griechischen Statue des spätem 5. Jhs v. Chr.* (1971) 17, 26, 54, 66, 68, 71 πίν. 17 εἰκ. 59. Γ. Δεσποίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971) 218 σημ. II 196. A. Alavanou, *Brauron and Halai Araphenides* (1972) εἰκ. σελ. 34-35. Π. Θέμελης, *Βραυρών. Ὁδηγὸς τοῦ χώρου καὶ τοῦ Μουσείου* (χ. χρ.) 59 εἰκ. 10 καὶ εἰκ. σελ. 25. J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra* (1976) 93 σημ. 344. E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (1977) 29 ἀριθ. 27 εἰκ. 45. L. Kahil, *Acta of the XIth Intern. Congr. of Class. Arch., London 1978* (1979) 78 σημ. 11 πίν. 32a. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 62 καὶ σημ. 41, 66 πίν. 39 a-b. A. Gulaki, *Klassische und klassizistische Nike-darstellungen* (1981) 108 σημ. 411 εἰκ. 57. M. B.

νων του Μουσείου². Κοντὰ σὲ αὐτό, τρεῖς μέρες πρὶν, εἶχε βρεθεῖ καὶ ἡ κεφαλὴ ΝΕ 1179³ (πίν. 12, 3-4), ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμή ἀποδόθηκε σὲ μιὰ ἐλλεί-

B. Hollinshead, *Legend, Cult and Architecture at three Sanctuaries of Artemis* (1983) 44 σημ. 73. L. Kahil στὸν τόμο: W. G. Moon (ἐκδ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (1983) 235 εἰκ. 15, 5. LIMC II (1984) 716 ἀριθ. 1225* καὶ 1226* λ. Artemis (L. Kahil). LIMC II (1984), 289 ἀριθ. 865 λ. Apollon (E. Mathiopoulos-Tornaritou). S. Wegener, *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit* (1985) 111 κέ. σημ. 502. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period* (1985) 201 εἰκ. 175. C. M. Edwards, *AJA* 90, 1986, 318 σημ. 90. E. Bevan, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities* (1986) 106, 124, 429. Chr. Bruns-Özgan, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (1987) 40 κέ. L. Kahil, CRAI 1988, 809 κέ. εἰκ. 8. Travlos, *Attika* (1988) 73 εἰκ. 80, 75 εἰκ. 82. E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (1988) 50 σημ. 148. E. Harrison στὸν τόμο: R. Hägg κ.ἀ. (ἐκδ.), *Early Greek Cult Practice* (1988) 253 σημ. 48. M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*. 13 Beih. *AM* (1989) 198 σημ. 1371, 200 σημ. 1387, 207 σημ. 1444. L. Kahil στὸν τόμο: *EY-MOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) 113 κέ. πίν. 25-26. LIMC V (1990) 716 ἀριθ. 33 λ. *Iphigeneia* (L. Kahil). A. Linfert, στὸν τόμο: *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik* (1990) 294 σημ. 62. Ἄ. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (1990) 173 σημ. 6 εἰκ. 6, 214. Chr. Vorster, *Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen II 1* (1993) 82 σημ. 44. A. Delivorrias, στὸν τόμο: *Kotinos. Festschr. E. Simon* (1993) 183 σημ. 8. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 61 κέ., 65, 157 ἀριθ. E 9. G. Despinis, *AM* 109, 1994, 178 σημ. 14. N. Γιαλούρης, *Ἑλληνικὴ τέχνη. Ἀρχαῖα γλυπτά* (1994) 158 εἰκ. 150, 258. D. Bonanome, *Il rilievo da Mondragone in Museo Nazionale di Napoli* (1995) 197 σημ. 19, 205. I. Jucker, *Skulpturen der Antiken-Sammlung Ennetwies* (1995) 12 σημ. 8. L. Baumer, *Vorbil-*

der und Vorlagen (1997) 55 σημ. 347. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 226 σημ. 239 καὶ 240. M. Μπρούσκαρη, *AE* 1998, 198. M. Giuman, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia di un culto femminile* (1999) 50 ἀριθ. 8 πίν. 17. Γ. Σταῦνχάουερ, στὸν τόμο: *Μεσογαῖα, Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς τῶν Μεσογαίων Ἀττικῆς* (2001) 116-117. A. Latini, *ASAtene* 79, 2001, 86 εἰκ. 3. M. S. Venit, *AJA* 105, 2001, 267 κέ. P. G. Themelis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 110 κέ. εἰκ. 9. A. Comella, *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico. Diffusione, ideologia, committenza* (2002) 206 Brauron 7 εἰκ. 58. N. Himmelmann, *Alltag der Götter. Nordrhein-Westfälische Akad. Wiss., Vorträge G 385* (2003) 113 σημ. 169 εἰκ. 41. M. S. Venit, *AJA* 105, 2001, 267 f. M. S. Venit, *AntK* 46, 2003, 44 κέ. πίν. 11,1. G. Ekroth, *Kernos* 16, 2003, 72.

2. ΕΛ 12 «... Ὑψ. 0.81, μῆκος σὼζ. 1.09, πᾶχ. 0.19, ὕψ. ἀναγλύφου 0.085. Ἐκ τῆς στοᾶς, μεταξὺ στυλοβάτου καὶ τοιχοβάτου, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν βον ἀπ' ἀνατολῶν κίονα, παρὰ τὴν σειρὰν τῶν βάθρων τῶν εὐρισκομένων ἀριστερὰ τοῦ κατωφλίου 1. Εὐρέθη κεκλιμένον ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο ὀρθίων πλακῶν αἰτνες ἴσως ἀπετέλουν τὴν βάσιν αὐτοῦ. 3/10/58. Τεχνοτροπικῶς συνάπτεται πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἡ κεφαλὴ 7, ἣτις ἀνευρέθη 3 ἡμέρας πρὸ τοῦ ἀναγλύφου πλησίον αὐτοῦ...». ΕΛ 12α, 12β, 12γ, 12δ «4 τεμάχια βραχίονος μετὰ χειρὸς ἐκ τοῦ ἀναγλύφου 12. 4/10/58. Ἐκ τῆς στοᾶς, ἀριστερὰ τοῦ κατωφλίου 1, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸ 5ον ἀπ' ἀνατολῶν μετακίονιον». ΝΕ 1180 [ἐπαναλαμβάνονται ὅσα ἀναφέρονται στὸ ΕΛ]. Γὰ τὴ θέση εὐρεσης βλ. καὶ παρακάτω σελ. 68.

3. ΕΛ 7 «Κεφαλὴ ἐξ ἀναγλύφου... Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνήκει εἰς τὸ ἀνάγλυφον 12. Εὐρέθη πλησίον αὐτοῦ καὶ συνάπτεται τεχνοτροπικῶς ... ὕψ. 0.085. Ἐκ τῆς στοᾶς, ἀριστερὰ τοῦ κατωφλίου 1, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν 5ον ἀπ' ἀνατολῶν κίονα, ὀλίγα ἑκατοστὰ ὑπὲρ τὸ δάπεδον. 1/10/58». ΝΕ 1179 «Κεφαλάκι ἀπὸ ἀνάγλυφο (προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ τὸ 1180). Ὑψ. 8.5 ἐκ., πλ. 8 ἐκ. [λοιπὰ στοιχεῖα ὅπως στὸ ΕΛ]».

πουσα μορφή του ἀναγλύφου⁴. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι: Ὑψος 82 ἐκ.⁵, σωζ. πλάτος 1.09 μ., μέγ. πάχος 19 ἐκ. Τὸ μάρμαρο εἶναι πεντελικό, ἡ ἀπόχρωση τῆς ἐπιφάνειας τεφρῆ.

Ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου, ἡ πρόσθια πλευρὰ τῆς ὁποίας παρουσιάζει μιὰ ἐλαφρὰ κοίλανση στὸ μέσο (πίν. 11, 1), λείπουν ἡ ἐπάνω δεξιὰ τῆς γωνία καὶ ὀλόκληρο τὸ ἀριστερό τῆς τμήμα. Ἡ πλάκα ἔχει ἄνισο πάχος, καθὼς μειώνεται ἀνώμαλα πρὸς τὰ πλάγια καὶ τὴν ἐπάνω πλευρά. Ὁ σωζόμενος δεξιὸς κρόταφος, ποὺ εἶναι ἐπίπεδος, δουλεμένος μὲ ψιλὸ ντισιλίδικο, ἔχει κάτω πλάτος 13 ἐκ., ἐπάνω 7 ἐκ. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ξεχοντριωμένη μὲ τὸ πικούνι. Στὴ ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς πλάκας, ποὺ εἶναι σπασμένη, ὑπάρχουν, σὲ ἴσες μεταξύ τους ἀποστάσεις, τέσσερις ὀπές ποὺ ἀνοίχτηκαν, ὅταν κάποτε ἀποφάσισαν νὰ ἐκθέσουν συμπληρωμένη μὲ γύψο τὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου στὸ Μουσεῖο⁶. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ πράγματι ἔγινε, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύτηκαν⁷, ἀλλὰ ἀργότερα ἀφαιρέθηκε. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου δὲν εἶναι σήμερα ὀρατῆ⁸. Ὅπως ὅμως σημειώνεται στὸ εὔρετήριο, τὸ ἀνάγλυφο «δὲν φέρει ἔμβολον πρὸς ἔνθεσιν».

Πρῶτη ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ εἰκονίζεται μιὰ γενειοφόρος μορφή ποὺ κάθεται πάνω σὲ χαμηλὴ βαθροειδῆ κατασκευή⁹. Λείπουν μικρὰ τμήματα ἀπὸ τὴ μύτη, τὰ ἄκρα χέρια, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ. Μαλλιά καὶ γένεια ἀποδίδονται συνοπτικά (πίν. 11, 2). Ἡ μορφή εἶναι ντυμένη μὲ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἀφήνοντας ἀκάλυπτα μόνο τὰ ἄκρα πόδια. Τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν δὲν δηλώνονται. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι ἀκουμπισμένο πάνω στὸν ἀριστερὸ μηρό. Στὸ δεξιό, ποὺ ὑψώνεται λυγισμένο σὲ σχεδὸν ὀρθὴ γωνία στὸν ἀγκώνα, θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε ζωγραφιστὸ ραβδί ἢ σκῆπτρο.

Δεξιότερα καὶ ἐν μέρει πίσω ἀπὸ τὸν καθιστὸ γενειοφόρο εἰκονίζεται ὀρθια μιὰ γυναικεία μορφή, σὲ στροφὴ 3/4 πρὸς τὰ ἀριστερά τῆς. Ἀπὸ τὴν παρεία τῆς ἔχει ἀποσπασθεῖ μιὰ φλούδα μαρμάρου (πίν. 11, 3-4). Λείπει ἐπίσης ὁ ὄγκος τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ. Ἡ μορφή ἔχει στάσιμο τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ προβάλλει ἐλαφρὰ τὸ λυγισμένο ἀριστερό. Φορεῖ πέπλο μὲ κόλπο καὶ ἀπόπτυγμα¹⁰, καθὼς καὶ ἓνα μικρὸ ἱμάτιο ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς στοὺς ὄμους καὶ τὴν πλάτη. Στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ τῆς χέρι πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ζωγραφιστὸ σκῆπτρο. Τὸ

4. Γιὰ τὴν κεφαλὴ NE 1179 βλ. Θέμελης ὁ.π. (χ. χρ.), εἰκ. σελ. 25. Kahil, ὁ.π. (1979) 78 πίν. 32 b. Kahil, ὁ.π. (1983) 235 σημ. 12 εἰκ. 15.6. Kahil, ὁ.π. (1990) 114 κε. πίν. 25.3, 26.1. Themelis, ὁ.π. (2002) 111 εἰκ. 9. Venit, ὁ.π. (2003) 44 κέ. πίν. 11,2.

5. Ὁ Γιαλοῦρης, ὁ.π. 258 ἀναφέρει λανθασμένα ὕψος 91 ἐκ.

6. Πρβ. τὴ φωτογραφία L. Kahil στὸν τόμο: *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) πίν. 25, 2.

7. Πρβ. I. Κοντῆς, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Μελέται πίν. 104 β.

8. Φωτογραφίες τοῦ ἀναγλύφου, στίς ὁποῖες

φαίνεται ἡ κάτω ἀκμὴ τῆς πλάκας δημοσιεύου ὁ Picard, *Manuel IV* (1963) 1220 εἰκ. 475 καὶ ὁ Κοντῆς, ὁ.π. πίν. 104 β.

9. Ἡ κατασκευὴ ἀποδίδεται «προοπτικά», ἀφοῦ εἰκονίζεται καὶ μέρος ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ βρίσκονται τὰ πόδια τῆς μορφῆς. Δὲν βλέπω νὰ ὑπάρχει καμιά σχέση μὲ τὸν λίθο τὸν ὀνομαζόμενο «*Zeὺς Καππώτας*» (Παυσανίας III 22, 1) ποὺ συζητεῖ ἡ S. Wegener, *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit* (1985) 111 κέ.

10. Ἡ Kahil, ὁ.π. 113 χαρακτηρίζει τὸ ἔνδυμα χιτῶνα μὲ κόλπο καὶ ἀπόπτυγμα.

δεξιό φέρεται πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀκουμπᾶ μὲ τὸ μετακάρπιο πάνω στὸν γοφó. Τὰ μαλλιὰ της, ποὺ δένονται μὲ ταινία γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο, σχηματίζουν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ μέχρι τὰ αὐτιά παχεῖς βοστρύχους σὲ παράλληλη διάταξη, ποὺ μοιάζουν λίγο μὲ τίς «φέτες» τῶν λεγόμενων «πεπονοειδῶν» κομμώσεων (Melonenfrisuren)¹¹.

Σὲ συνέχεια εἰκονίζεται ἀνδρική νεανική μορφή, ἀγένεια, κατενώπιον, μὲ στάσιμο τὸ δεξιό σκέλος. Τὸ ἀριστερό, λυγισμένο στὸ γόνατο, φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Εἶναι ντυμένη μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸν κορμὸ καὶ πιάνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μασχάλη, περιβάλλοντας τὸν βραχίονα. Τὸ μοτίβο ταιριάζει σὲ μορφή ποὺ στηρίζεται σὲ ραβδί, ἀλλὰ γιὰ τὴ συμπλήρωση αὐτὴ δὲν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα. Ἡ μορφή στρέφει ἔντονα τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ ἀριστερά της. Λεῖπει τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ. Στὸ ἀριστερὸ ὑπάρχει μιὰ ὀπὴ ποὺ δηλώνει ὅτι ἐδῶ ἦταν στερεωμένο πρόσθετο ἀντικείμενο, ἴσως κλαδὶ δάφνης, ἀφοῦ ἡ μορφή εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ Ἀπόλλων. Λεῖπει ἐπίσης τὸ ἀνώτατο τμήμα τοῦ κρανίου ποὺ ἦταν, ὅπως φαίνεται, πρόσθετο. Ἐχει κοντὰ μαλλιὰ ποὺ φέρονται πρὸς τὰ πίσω (πίν. 12, 1) καὶ στὸ μέσο, στὴ θέση τῆς χωρίστρας, σχηματίζεται μιὰ μικρὴ κοτσίδα ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ πίσω. Καὶ αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια τῆς κόμμωσης βοηθᾶ στὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ἀπόλλωνα¹². Τὸ μέτωπό του ἀυλακώνει μιὰ ἐγγάρια ὀριζόντια ρυτίδα. Τὰ ἄκρα πόδια εἶναι γυμνά. Στὴν πρόσθια πλευρὰ τοῦ κανόνα τῆς βάσης, κάτω ἀπὸ τὴ μορφή ποὺ περιγράφουμε, ὑπάρχουν χαραγμένα δύο Λ (τὸ δεύτερο θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ καὶ ὡς Α), τὸ ἓνα ὕψους 1.7 ἐκ., τὸ ἄλλο ὕψους 1.5 ἐκ.

Δεξιὰ ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνα κινεῖται μὲ ἔντονο διασκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ μιὰ γυναικεία μορφή, ἴδιου μεγέθους, ντυμένη μὲ πέπλο ἀττικοῦ τύπου, μὲ τὴν κεφαλὴ (πίν. 12, 2) ὅμως γυρισμένη πρὸς τὰ πίσω, βλέποντας πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ βλέπουν καὶ οἱ ἄλλες μορφὲς τοῦ ἀναγλύφου. Στὸ δεξιὸ της χέρι λυγισμένο στὸν ἀγκώνα πρέπει νὰ κρατοῦσε κάποιο χάλκινο ἀντικείμενο ποὺ στερεωνόταν στὴν ὀπὴ ποὺ ὑπάρχει στὸ μέσο τῆς σφιγμένης σὲ γροθιά παλάμης (διάμ. ὀπῆς 9 χιλ., βάθ. 2.2 ἐκ.). Παρόμοια ὀπὴ ὑπάρχει καὶ στὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ποὺ ὑψώνεται, μὲ τὸν βραχίονα σὲ ὀριζόντια θέση (μεγ. διάμ. ὀπῆς 9 χιλ.). Τὸ χέρι εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Ἀπὸ τὴ μορφή λείπουν μόνο οἱ δείκτες τῶν ἄκρων χεριῶν. Καὶ αὐτὴ ἡ μορφή ἔχει γυμνὰ τὰ πόδια της.

11. Παράλληλα γι' αὐτὴν τὴν κόμμωση ἔχουμε σὲ ὀρισμένα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ὅπως π.χ. στὴν καθιστὴ τοῦ ἀττικοῦ ἀναγλύφου Ἐθν. Μ. 714 (J. Bergemann, *Demos und Thanatos* (1997) 158 Ναιόκος ἀριθ. 11 πίν. 48.1. Clairmont CAT 3.170), στὴν καθιστὴ τοῦ θεσπιακοῦ ἐπιτύμβιου Ἐθν. Μ. 818 (G. Rodenwaldt, *JdI* 28, 1913, 332 κέ. πίν. 29), ἢ στὴν καθιστὴ τῆς στήλης στὶς Βρυξέλλες, Musées Royaux de Cinquenaire A 1315 (Clairmont

CAT 2.771), ἀλλὰ καὶ στὴν ὀλόγλυφη πλαστική, ὅπως π.χ. στὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης στὸ Βερολίνο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα, βρῖσκουμε τὴν ἴδια κόμμωση (C. Blümel, *Die klassisch-griechischen Skulpturen zu Berlin* [1966] 98 ἀριθ. 117, εἰκ. 193-195). Εἶναι, ὅπως φαίνεται, κόμμωση γυναικῶν ποὺ ἔχουν περάσει πλέον στὴν ὄριμη ἡλικία.

12. G. Despinis, *AM* 109, 1994, 178 σημ. 14.

Πολύ κοντά στην κεφαλή αυτής της μορφής βρίσκεται ως προς το μέγεθος και το στυλ ή γυναικεία κεφαλή NE 1179 (*πίν. 12, 3-4*). Η κεφαλή, που σώζεται με μέρος του λαιμού, είναι γυρισμένη προς τα δεξιά της, ανήκει δηλαδή σε μια μορφή του άριστερου τμήματος του ανάγλυφου και έκλινε τη σύνθεση από τα δεξιά. Κολλοῦσε πάνω στην πλάκα του ανάγλυφου, από την οποία σώζονται υπολείμματα. Ἐλλάφια θραύσματα, εκτός από αυτή την κεφαλή, που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο ανάγλυφο, δεν έχουμε¹³.

Δεξιά από τη μορφή με τον άτυκτο πέπλο που περιγράψαμε, κάτω από τον άριστερό της βραχίονα και στο ύψος των γοφών της, σώζονται πάνω στην πλάκα του ανάγλυφου τμήματα δύο πρόσθιων λυγισμένων σκελών ενός ζώου. Έχουν χηλές με δύο νύχια, το ζώο επομένως δεν μπορεί να ήταν τίποτε άλλο παρά έλάφι. Μια τρίτη χηλή διαγράφεται σαφέστατα κάτω ακριβώς από την ανεμιζόμενη παρυφή του αποπτύγματος του πέπλου. Τα μικρά έξογκώματα που σώζονται λίγο χαμηλότερα πάνω στην πλάκα σχετίζονται, πιστεύω, με το σκέλος στο οποίο ανήκει ή τρίτη χηλή και το οποίο βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την πλάκα. Με τη στήριξη ενός τέταρτου, ελεύθερου σκέλους, σχετίζεται το μικρό πουντέλο που σώζεται πάνω στην πλάκα, χαμηλότερα από τα έξογκώματα που περιγράψαμε. Σε ένα πέμπτο σκέλος ανήκουν το τμήμα με τη χηλή που σώζεται κολλημένο πάνω στην ανεμιζόμενη παρυφή του πέπλου στο ύψος περίπου του μέσου της άριστερης κνήμης. Το σκέλος αυτό όμως δεν είναι πρόσθιο, όπως τα προηγούμενα, αλλά όπισθιο και ανήκει πιθανότατα σε έλάφι που εικονιζόταν σε πρώτο επίπεδο και που είχε ανασηκωμένο εκτός από τα πρόσθια και ένα από τα όπισθια σκέλη του. Σε όπισθια σκέλη ανήκουν και οι δύο χηλές που σώζονται τελευταίες προς τα δεξιά, πάνω στον κανόνα στο κάτω μέρος της πλάκας. Από τα δύο έλάφια που συμπεραίνουμε, αυτό που βρισκόταν σε δεύτερο επίπεδο εικονιζόταν ανασηκωμένο στα πίσω σκέλη. Αυτό προκύπτει από τα περιγράμματα της κοιλάς του ζώου και των όπισθιων σκελών του που συμπύπτουν με το σπάσιμο της πλάκας, όπως δείχνουν τα σωζόμενα ανάγλυφικά ίχνη. Κολλημένο πάνω στο σῶμα αυτού του ζώου, επίσης ανασηκωμένο, αλλά σε λίγο χαμηλότερο ύψος, πρέπει να ήταν και το έλάφι που βρισκόταν σε πρώτο επίπεδο.

Η παράλληλη διάταξη των δύο ζώων κάνει βέβαιο το συμπέρασμα ότι τα έλάφια έσερναν ένα ἄρμα, με το οποίο θα πρέπει να σχετισθεί ή μορφή από την οποία προέρχεται ή κεφαλή 1179. Η ανόρθωση των ζώων στα πίσω σκέλη δείχνει ότι το ἄρμα εικονιζόταν σε μια στιγμή που ή μορφή που το όδηγοῦσε τραβοῦσε τα ήνια για να σταματήσει το ὄχημα. Για μια παράσταση, όπως την περιγράψαμε, απαιτείται μήκος πλάκας 1.30/1.35 μ. το λιγότερο.

Έκτός από το πρόβλημα συμπλήρωσης και έρμηνείας της παράστασης, στο οποίο θα επανέλθω, υπάρχει και το πρόβλημα, τι είδους ανάγλυφο ήταν τό «ανά-

13. Μια πολύ διαβρωμένη γυναικεία κεφαλή από έξεργο ανάγλυφο με αριθ. ΕΛ 35 που παρουσιάζει όμοιότητες με τις κεφαλές των μορφών του ανάγλυφου των θεών

και που στρέφει έντονα προς τα άριστερά της, προέρχεται κατά τη γνώμη μου από ένα άλλο, σύγχρονο, μεγάλο ανάγλυφο.

γλυφο τῶν θεῶν». Ἡ πλάκα τοῦ ἀναγλύφου εἶχε μιὰ μικρὴ μείωση πρὸς τὰ πάνω, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία¹⁴, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε καὶ νὰ μετρήσουμε καὶ ἡ ὁποία βγαίνει λίγο μεγαλύτερη ἀπὸ 90°. Ὁ σωζόμενος κρόταφος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι, ὅπως ἀνέφερα ἤδη, ἐπίπεδος, δουλεμένος μὲ ψιλὸ ντισιλίδικο, χωρὶς ἀναθύρωση. Ἀσφαλῶς λοιπὸν τό «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀρχιτεκτονικό¹⁵.

Δύσκολα ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ ὡς ἐλεύθερα ἰστάμενο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, ἂν καὶ ἡ μείωση πρὸς τὰ ἐπάνω μᾶς φέρνει κοντὰ σὲ αὐτὰ τὰ ἀνάγλυφα. Οὔτε ἡ παράσταση, ὅπως τὴν ἀναπαριστοῦμε παρακάτω, οὔτε ἄλλες λεπτομέρειες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μείωση, συνηγοροῦν γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς ἐλεύθερου ἀναθηματικοῦ. Θυμίζω ὅτι δὲν ἔχει ἔμβολο στερέωσης. Δὲν σώζεται ἐπίσης καμιὰ ἐνδειξη στὸν κρόταφο καὶ τὴν ἐπάνω πλευρὰ πού νὰ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε πρόσθετη πλάγια πλαισίωση καὶ ἐπίστεψη. Πλευρικὰ πλαίσια καὶ ἐπίστεψη βεβαίως δὲν ἔχουν ὅλα τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Ὑπάρχουν πολλά, κυρίως τοῦ 5ου αἰώνα, πού εἶναι ἀπλῆς ὀρθογώνιες πλάκες μὲ κανόνα μόνον στὸ κάτω μέρος, σὰν καὶ αὐτὸν πού ἔχει τό «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν»¹⁶. Ἔχουν ὅμως καὶ αὐτὰ τὰ ἀνάγλυφα ἔμβολα γιὰ τὴ στερέωσή τους. Τὸ ἐνδεχόμενο τὸ ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας νὰ εἶχε ξεχωριστὰ δουλεμένα καὶ πρόσθετα πλάγια πλαίσια καὶ ἐπίστεψη, ὅπως π.χ. ὑποθέτουν γιὰ τὴν ἀνάγλυφη ὀρθογώνια πλάκα μὲ τοὺς τέσσερις θεοὺς στὴ Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg 1430 ἀπὸ τὸν Πειραιά¹⁷, θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποκλεισθεῖ. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Κοπεγχάγης ἔχει τὸρμους γόμφων στοὺς κροτάφους καὶ τὴν ἐπάνω πλευρὰ, ἔμβολο στήριξης καὶ ὀρθές, ὅπως φαίνεται, τὶς γωνίες του. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ αὐτά. Δὲν εἶναι εὐκόλο λοιπὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ οὔτε ὡς ἐλεύθερο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ πρόσθετη πλαισίωση.

Οἱ περιπτώσεις πού ἀπομένουν, ἐὰν ἀποκλείσουμε αὐτὲς τὶς δύο βασικὲς κατηγορίες, εἶναι περιορισμένες. Μία εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο γιὰ κάποιον ἄγνωστο λόγο δὲν ἔδωσαν τὴ συνηθισμένη πλαισίωση τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων καὶ τὸ ὁποῖο εἶχαν ἀκουμπήσει ἀπλὰ πάνω στὸ βᾶθρο του. Κάτι τέτοιο ὅμως τὸ θεωρῶ γιὰ τεχνικοὺς λόγους ἐντελῶς ἀπίθανο, εἰδικὰ μάλι-

14. Τὴν κάτω δεξιὰ γωνία δὲν μποροῦμε νὰ τὴν μετρήσουμε, γιὰτὶ ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ἀναγλύφου εἰσχωρεῖ ἐν μέρει στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ βᾶθρου, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι στημένο τὸ ἀνάγλυφο.

15. Ἡ ἀναθύρωση καὶ οἱ ὀρθές γωνίες εἶναι, ὡς γνωστόν, στοιχεῖα καθοριστικὰ γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἐνὸς ἀναγλύφου ὡς ἀρχιτεκτονικοῦ, ὅπως π.χ. βλέπουμε στὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας 25, βλ. A. Delivortias, στον τόμο: *Kotinos. Festschr. E. Simon* (1993) 181 κέ. πίν. 37-39.

16. Ὡς πρόχειρα παραδείγματα ἀναφέρω

τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἀμαξᾶ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* [1979] 49 σημ. 49 πίν. 26 a), τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν Πειραιά, ἐπίσης στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Neumann, ὁ.π. 49 σημ. 49 πίν. 26 b) καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ (U. Hausmann, *Kunst und Heilium* [1948] 46 κέ. 166 ἀριθ. 1 (K 1) εἰκ. 1. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 237 σημ. 297 πίν. 31,3).

17. M. Moltesen, *Ny Carlsberg Glyptotek. Greece in the Classical Period* (1995) 312 κέ. ἀριθ. 68.

στα για ένα ανάγλυφο της ποιότητας του «ἀναγλύφου τῶν θεῶν». Μιὰ ἄλλη περίπτωση εἶναι νὰ πρόκειται για ἀνάγλυφο ποὺ ἦταν τοποθετημένο μέσα σὲ κόγχη. Μὲ τὴ δεύτερη αὐτὴ ὑπόθεση δικαιολογοῦνται καλύτερα τὸ μεγάλο μῆκος του, ἢ ἀπουσία ἐμβόλου, τὸ μεγάλο καὶ ἄνισο πάχος τῆς πλάκας, καθὼς καὶ ἡ χοντρικὰ κατεργασμένη πίσω πλευρά. Ἡ μείωση ποὺ παρουσιάζει εἶναι, ὅπως ἀνέφερα, μικρὴ καὶ δὲν θὰ δημιουργοῦσε πρόβλημα.

Παραδείγματα ὀρθογώνιων κογχῶν ἔχουμε στὴ Θάσο ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος του βου καὶ τὶς ἀρχὲς του 5ου αἰώνα π.Χ.¹⁸. Πρόκειται εἴτε γιὰ κόγχες χωρὶς βάθος, ὅπως π.χ. ἡ μικρὴ ναῖσκόμορφη ἀνάγλυφη κόγχη ποὺ διαμορφώνεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη μορφή τοῦ Σιληνοῦ στὴν ὁμώνυμη πύλη¹⁹ καὶ ἡ κόγχη ποὺ βρισκόταν στὸ χαμένο σήμερα ἀνάγλυφο τοῦ Διονύσου καὶ τῶν Μαινάδων ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Διονύσου²⁰, εἴτε γιὰ πραγματικὲς κόγχες, ἀνοιγμένες στὸν τοῖχο, ὅπως ἡ κόγχη ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἡρακλῆ²¹, πάνω στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ πλάγιο ἀριστερὸ πλαίσιο τῆς. Ἡ πλαisiώση, ὅπως συνήθως στὶς κόγχες τῆς Θάσου, εἶχε τὴ μορφή τῶν πλασιῶν μιᾶς ἰωνικῆς θύρας. Στὸ βάθος μιᾶς ὀρθογώνιας κόγχης στὸ μέσο τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοῖχου τῆς διόδου τῶν θεωρῶν ὑποθέτει ἡ Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποίνη²² ὅτι ἦταν τοποθετημένο καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα ἀνάγλυφα τοῦ ἴδιου συνόλου, αὐτὰ τῶν Χαρίτων καὶ τοῦ Ἑρμῆ, στὸ μέτωπο τοῦ τοῖχου ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τῆς κόγχης²³. Μιὰ κόγχη ὕψους 90 ἐκ. καὶ πλάτους 1,02 μ. ποὺ σώζεται στὸ τεῖχος τῆς Πριήνης, στὴ λεγόμενη πύλη τῆς πηγῆς²⁴, βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν κόγχη ποὺ ὑποθέτουμε γιὰ τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν». Ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς Πριήνης, χρονολογούμενη στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ἀναφέρει ἕναν ἥρωα-φύλακα τῆς πόλης, ὁ ὁποῖος πιστεύεται ὅτι εἰκονίζόταν σὲ ἀνάγλυφο ποὺ ἦταν τοποθετημένο μέσα στὴν κόγχη. Πέρα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀνέφερα, ἡ Hornbostel-Hüttner ἀναφέρεται καὶ στὶς κόγχες τῆς ἀρκαδικῆς πύλης τῆς Μεσσήνης, καθὼς καὶ στὶς μικρὲς κόγχες δίπλα στὶς εἰσόδους σπιτιῶν τῆς Δήλου, ποὺ συν-

18. Βλ. G. Hornbostel-Hüttner, *Studien zur römischen Nischenarchitektur* (1979) 33 κέ.

19. Ch. Picard, *Les murailles I. Les portes sculptées. ÉtThas VIII* (1962) 85 κέ. εἰκ. 35 πίν. 16. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 30, 33. B. Holtzmann, *La sculpture de Thasos. Corpus des Reliefs I. Reliefs à thème dinin, ÉtThas XV* (1994) 25 κέ. εἰκ. 3 πίν. 6-7. *Guide de Thasos*² (2000) 121 κέ. εἰκ. 75.

20. Picard, ὁ.π. 43 κέ. εἰκ. 22. Holtzmann ὁ.π. 13 κέ. πίν. 5. *Guide de Thasos*² (2000) 129 κέ. εἰκ. 87.

21. Picard, ὁ.π. 43 κέ. εἰκ. 15 πίν. 7. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 33 κέ. Holtzmann, ὁ.π. 13 κέ. πίν. 4. *Guide de Thasos*² (2000) 129 κέ. εἰκ. 86.

22. Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποίνη, *ΑΔελτίον* 31,

1976, Μελέτες 168 κέ.

23. Ἡ ἄποψη τῶν γάλλων ἐρευνητῶν (Holtzmann, ὁ.π. 29 κέ. κυρίως πίν. 8-14. Βλ. ἐπίσης *Guide de Thasos*² [2000] 83 κέ. εἰκ. 38-39 καὶ κυρίως τὴν ἀναπαράσταση εἰκ. 40) ποὺ τὰ τοποθετηθοῦν ἀντικριστὰ στοὺς τοίχους τῆς διόδου, ἀριστερὰ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, δεξιὰ τὰ ἄλλα δύο, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἐλάχιστα πειστικὴ. Τὰ τρία ἀνάγλυφα ἀποτελοῦν ἀξεχώριστο σύνολο. Ἐξάλλου βρέθηκαν ὅλα μαζί, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο.

24. Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene* (1904) 44, 182 πίν. 6. Hiller v. Gaertringen, *Inschriften von Priene* (1906) 139 ἀριθ. 196. M. Schede, *Die Ruinen von Priene*² (1964) 17 κέ. εἰκ. 16. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 37.

δυάζονται συνήθως με βωμούς που βρίσκονται κάτω από αυτές²⁵. Ἄλλα καὶ σὲ πολλές ἀπὸ τὶς κόγχες ποὺ ἀνοίγονται στοὺς βράχους σὲ διάφορα ὑπαίθρια ἱερὰ πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένα ἀνάγλυφα²⁶. Ἡ ὑπόθεση ἐπομένως ὅτι τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» ἦταν τοποθετημένο μέσα σὲ κόγχη τεκμηριώνεται ἐπαρκῶς. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ θέση ὅπου ἀνοίγονταν αὐτὴ ἢ κόγχη, μπορούμε νὰ κάνουμε ὀρισμένες σκέψεις²⁷. Τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ κόγχη ποὺ ὑποθέτουμε γιὰ τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» εἶχε λατρευτικὴ λειτουργία, ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ δέχονται γιὰ τὶς κόγχες τῶν πυλῶν τῆς Θάσου²⁸ καὶ γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες Kultnischen, θὰ μείνει μετέωρο, παρ' ὅλο ποὺ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε ἀποτελοῦν ἱκανὲς ἐνδείξεις.

Ἡ θέση μέσα στὴ Στοὰ ὅπου βρέθηκε τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» καὶ ἡ μορφή τοῦ βάρθρου πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν, ὅπως πιστεύεται, στημένο, φαίνονται νὰ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑποθέσεις ποὺ ἀνέπτυξα. Τὴ θέση, ὅπως ἔχω σημειώσει προηγουμένως²⁹, ὀρίζει ἀκριβῶς τὸ εὐρετήριο λιθίνων τοῦ Μουσείου. Τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε «κεκλιμένον ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο ὀρθίων πλακῶν, αἵτινες ἴσως ἀπετέλουν τὴν βάσιν αὐτοῦ». Ἔτσι πράγματι μᾶς τὸ δείχνει καὶ ἡ φωτογραφία ποὺ τραβήχθηκε τότε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα καὶ ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ch. Picard³⁰. Τὶς πλάκες τὶς ἀποτυπώνει καὶ τὶς σχολιάζει ὁ Χ. Μπούρας³¹. Οἱ πλάκες αὐτὲς ὁμως, ἔστω καὶ ἂν βάλουμε πάνω τους μιὰ καλυπτῆρια πλάκα, ὅπως προτείνεται, δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὶς συνήθεις μορφὲς βάρθρων τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων. Πρόκειται γιὰ δύο στηρίγματα μὲ χοντρικὰ διαμορφωμένο κανόνα στὸ κάτω μέρος (πίν. 10, 2), ὅπως ἀκριβῶς τὰ πόδια μιᾶς τράπεζας, τὰ ὁποῖα ὁμως εἶναι ἀδιανόητο νὰ στηρίζαν ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα.

25. Βλ. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 38 κέ. μὲ παραπομπὲς στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

26. Πρβ. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 45 κέ.

27. Ὅλες οἱ κόγχες βρίσκονται, ὅπως εἶδαμε, δίπλα σὲ πύλες ἢ μέσα σὲ διόδους. Ἴσως λοιπὸν καὶ ἡ κόγχη ποὺ ὑποθέτουμε γιὰ τὸ ἀνάγλυφόν μας νὰ βρίσκταν κοντὰ σὲ κάποιο πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας. Ἀναφέρω π.χ. τὰ πρόπυλα τοῦ ἐπιμήκουσ οἰκοδομήματος, τῆς λεγόμενης Παραστάδος, πίσω ἀπὸ τὴ Στοὰ (Χ. Μπούρας, *Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρώνας* [1967] 122 κέ.), τὸ πρόπυλο ποὺ ἀνοίγεται στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς Στοᾶς (Μπούρας, ὁ.π. 102 κέ.), κυρίως ὁμως τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ἢ ὁποῖα ὀδηγοῦσε στὸν ναό.

28. Hornbostel-Hüttner, ὁ.π. 35 κέ. Γιὰ τὸ συμπέρασμα ὅτι «Die Funktion der Tornischen liegt im kultischen Bereich» γίνονται παραπομπὲς στὸν Picard, ὁ.π. 38 καὶ σημ. 2, 54 καὶ σημ. 1. Τοῦ ἴδιου, *Mon Piot* 20, 1913, 57 καὶ σημ. 4.

29. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

30. Picard, *Manuel IV* (1963) 1220 εἰκ. 475.

31. Μπούρας, ὁ.π. 144: «Ἔτερον βάρθρον ἄξιον λόγου εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 21, ἐμφανίζον μορφήν ὅλως διάφορον τοῦ συνήθους. Πρόκειται διὰ τρεῖς πλάκας καθέτως πρὸς τὸν τοῖχον διατεταγμένας, ὡς εἰς τὰ Σχέδ. 103 καὶ 105 [διάβαζε 101 καὶ 103] δεικνύεται. Ἐπ' αὐτῶν ἐστηρίζετο ἐπιμήκης λίθος πρισματικῆς μορφῆς, φέρων τρία ἀναθήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν ἡτο ὠραῖον ἄγαλμα παιδίσκης-ἄρκτου σημαντικῶν διαστάσεων». Ἡ ἀναφορὰ καὶ δύο ἄλλων ἀναθημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα ἦταν «ἄγαλμα παιδίσκης σημαντικῶν διαστάσεων», ὀφείλεται, ὅπως πιστεύω, σὲ σύγχυση μὲ ἓνα ἄλλο ἀνασκαφικὸ εὔρημα, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο τῆς Πείσιος Λυκολέοντος, Μ. Βραυρώνας NE 1152, δίπλα στὸ ὁποῖο βρέθηκε πεσμένο καὶ τὸ ἄγαλμάτιο τῆς κόρης μὲ τὸ περιστέρι, Μ. Βραυρώνας NE 1169, ὅπως δείχνει ἡ φωτογραφία Travlos, *Attika* 71 εἰκ. 76.

Ἡ ὅλη κατασκευὴ δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται παρὰ μόνο μὲ μιὰ πρόχειρη τοποθέτηση τοῦ ἀναγλύφου.

Εἶμαι τῆς γνώμης λοιπὸν ὅτι τὸ ἀνάγλυφο δὲν ἦταν ἐξαρχῆς σὲ αὐτὴ τὴ θέση, ἀλλὰ ὅτι μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλο μέρος, πιθανότατα μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ τῆς κόγχης, ὅπου ἦταν τοποθετημένο, ὅπως ὑποθέσαμε. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ ἴσως νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἐπισκευὲς γιὰ τὶς ὁποῖες κάνει λόγο τὸ ψήφισμα ποῦ χρονολογεῖται, ὅπως πιστεύεται, στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ.³², δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ μιὰ καταστροφὴ σὲ παλαιότερα χρόνια. Θὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτὸ τὸ θέμα μὲ κάποια ἄλλη εὐκαιρία. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω μόνον ὅτι ἡ ἀπόσταση 1.38 μ. μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τῶν δύο κάθετα τοποθετημένων πλακῶν, πάνω στὴν ὁποία βαιοῦνται ἡ Kahil³³ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πλάκας τοῦ ἀναγλύφου, ἔχει σχέση ὄχι μὲ τὴν ἀρχικὴ, ἀλλὰ μὲ τὴ δεύτερη θέση τοῦ ἀναγλύφου στὴ Στοά. Δὲν παύει ὡστόσο νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὸ ἀρχικὸ μῆκος του. Τὸ ἀνάγλυφο δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν μικρότερο ἀπὸ 1.38 μ.³⁴.

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἡ συμπλήρωση καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης. Δὲν θὰ κάνω σχόλια γιὰ τὰ ὀνόματα ποῦ πρότεινε ὁ ἀνασκαφέας γιὰ τὶς σωζόμενες μορφές (Δίας ἢ Ποσειδῶνας, Λητώ, Ἀπόλλων, Ἄρτεμις ἢ Ἀθηνᾶ) καὶ γιὰ τὶς μορφές τοῦ Ὀρέστη καὶ τῆς Ἰφιγένειας³⁵ ποῦ ἐπίστευε ὅτι ὑπῆρχαν στὸ ἐλλεῖπον ἀριστερὸ τμήμα³⁶. Θέλω ὅμως νὰ τονίσω τὴν ἄποψή του ὅτι «ἡ παράστασις συνδέεται προφανῶς μὲ τὸν μῦθον τῆς Ἰφιγενείας», γιὰ τὸν λόγο ὅτι μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συντάσσονται καὶ ὅλοι, ὅσοι σὲ συνέχεια ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἀνάγλυφο. Ἀντιπαρέρχομαι ἐπίσης τὴν πρόταση τοῦ Ἰ. Κοντιῆ³⁷, ὁ ὁποῖος δεξιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερις σωζόμενες μορφές ποῦ τὶς ταυτίζει μὲ τὸν Δία, τὴ Λητώ, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμη,

32. Ἔργον 1961, 24 κέ. BCH 86, 1962, 671, 674. J. Papadimitriou, *Scientific American* 1963, 118. 120. REG 76, 1963, 134 κέ. Ἰ. Κοντιῆς, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Μελέται 169 κέ. T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens* (1972) 71 κέ. L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 96 κέ. M. B. B. Hollinshead, *Legend, Cult and Architecture at three Sanctuaries of Artemis* (1983) 48 κέ. Π. Θέμελης, *Βραυρών. Ὁδηγὸς τοῦ χώρου καὶ τοῦ Μουσείου* (χ. χρ.) 13. M. B. Hollinshead, *AJA* 89, 1985, 434. Π. Θέμελης, στὸν τόμο: *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς. Καλύβια Ἀττικῆς 25-28 Ὀκτώβρη 1985* (1986) 226 σμ. 13, 230 κέ. Ἄ. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (1990) 280 κέ. ἀριθ. 4. E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (1994) 331 κέ. J. Mylonopoulos - F. Bubbenheimer, *AA* 1996, 8 κέ. SEG 46 (1996) 133. M. Giunan, *La dea, la vergine, il sangue. Archeologia*

di un culto femminile (1999), 34 κέ. P. G. Themelis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 112 κέ.

33. L. Kahil στὸν τόμο: *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) 113.

34. Στὸ εὐρετήριο ΕΛ 12 (βλ. παραπάνω σμ. 2) ἀναφέρεται ὅτι οἱ πλάκες ποῦ στηρίζαν τὸ ἀνάγλυφο βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὸν βο ἀπὸ Ἀνατολῶν κίονα. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἀντιστοιχία εἶναι περισσότερο πρὸς τὸν 5ο κίονα. Σημειῶνω ἐπίσης ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ἀκραίων πλακῶν ὑπῆρχε καὶ τρίτη, παχύτερη καὶ χαμηλότερη σὲ ὕψος, ποῦ ἀποτελοῦσε ἴσως ἐνδιάμεσο βοθητικὸ ὑποστήριγμα.

35. Ἔργον 1958, 35.

36. Παρόμοια ὑπόθεση κάνει καὶ ὁ Picard, *Manuel IV* (1963) 1221 ποῦ σκέφτεται ὅμως τὸν Ὀρέστη καὶ τὴν Ἥλέκτρα(ς), ἀλλὰ καὶ ἀναθέτες(ς).

37. Κοντιῆς, ὁ.π. 194.

συμπληρώνει «δύο ἵππους ὀρθομένους, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς θέσεως τῶν ποδῶν των, μέρος τῶν ὁποίων σώζεται ...». Γιὰ ἄλλα κάνει λόγο καὶ ἡ S. Wegener³⁸.

Ἔρχομαι τώρα σὺς νεότερες προτάσεις συμπλήρωσης ποῦ ἔχουν διατυπωθεῖ. Κατὰ τὴν L. Kahil³⁹ ἡ παράσταση εἰκόνιζε τὴν ἄφιξη τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα πάνω σὲ ἄρμα ποῦ ἔσερναν δύο ἐλάφια. Τὴν κεφαλὴ 1179 τὴν ἀποδίδει σὴ μορφὴ ποῦ ἦταν πάνω στὸ ἄρμα καὶ τὴν ταυτίζει μὲ τὴν Ἄρτεμη. Στὴν πεπλοφόρο μορφὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα ἀναγνωρίζει τὴν Ἰφιγένεια, τὴν ὁποία συμπληρώνει μὲ δάδες στὰ χέρια. Τὸ ὅτι εἰκονίζεται, ὅπως ἡ Ἐκάτη, προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐξηγήσει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἤδη στὸν Ἡσίοδο ἡ Ἰφιγένεια ταυτίζεται μὲ τὴν Ἄρτεμη Ἐνοδία, δηλαδὴ τὴν Ἐκάτη.

Ἡ G. Güntner⁴⁰ ἀκολουθεῖ τὴν ἄποψη τῆς Kahil, ὑποθέτει ὅμως ὅτι ἡ μορφὴ πάνω στὸ ἄρμα θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ὁ Διόνυσος. Ἡ πρόταση αὐτὴ ὅμως, γιὰ τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται τὸν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο βωμὸ τοῦ Διονύσου ποῦ βρέθηκε στὸ ἱερό⁴¹, ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ὑπολείμματα ποῦ σώζονται στὸ ἀνάγλυφο εἶναι χηλὲς ζῶων μὲ δύο νύχια καὶ ὄχι ἄκρα πόδια πανθήρων. Τὴ συμπλήρωση τῆς συνωρίδας ἐλαφίων ποῦ πρότεινε ἡ Kahil, δέχεται καὶ ἡ E. Βικέλα⁴², ἡ ὁποία ὅμως τὴν τρέχουσα πεπλοφόρο τὴν ταυτίζει μὲ τὴν Ἄρτεμη, τὴ μορφὴ πάνω στὸ ἄρμα μὲ τὴν Ἰφιγένεια. Ἡ σκηνὴ θεωρεῖται ὡς ὑπαινιγμὸς τοῦ μυθικοῦ γεγονότος τῆς ἄφιξης τῆς Ἰφιγένειας στὴ Βραυρώνα. Σὺς παλαιότερες προτάσεις συμπλήρωσης κάνει σχόλια καὶ ἡ A. Comella⁴³, ἡ ὁποία ἐπίσης δέχεται τὴν συμπλήρωση τῆς συνωρίδας ποῦ πρότεινε ἡ Kahil. Τὴν συμπλήρωση αὐτὴ δέχεται καὶ ἡ G. Ekroth⁴⁴, ἀμφιβάλλει ὅμως γιὰ τὴν ταύτιση τῆς τρέχουσας πεπλοφόρου μὲ τὴν Ἰφιγένεια.

Ὁ Π. Θέμελης⁴⁵ ἀπορρίπτει τὸ ἄρμα. Τὴν τέταρτη ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ μορφὴ τὴν ταυτίζει μὲ τὴν Ἄρτεμη, τοποθετώντας τόξο στὸ δεξιό της χέρι. Μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατοῦσε, ὅπως πιστεύει, ἀπὸ τὸ κέρατο ἓνα ἐλάφι, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς σύνθεσης τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ συμπλέγματος τῆς Ἄρτεμης καὶ Ἰφιγένειας στὴν Κοπεγχάγη, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποίου μάλιστα τὸ ἀνεβάζει στὴν πρώιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ πρόταση ὅμως τοῦ Θέμελη ὅτι ὑπῆρχε ἓνα μόνον ἐλάφι δὲν εὐσταθεῖ, γιὰ τὸν ἀπλοῦστατο λόγο ὅτι οἱ σωζόμενες χηλὲς ἀνήκουν, ὅπως εἶδαμε, σὲ δύο ζῶα τουλάχιστον⁴⁶.

38. S. Wegener, *Funktion und Bedeutung landschaftlicher Elemente in der griechischen Reliefkunst archaischer bis hellenistischer Zeit* (1985), 111.

39. L. Kahil στὸν τόμο: *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) 113 κέ. Πρῶτες σκέψεις γιὰ τὴν ἀναπαράσταση βλ. L. Kahil στὸν τόμο: W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (1983) 235. *LIMC* II (1984) 716 λ. *Artemis* (L. Kahil). L. Kahil, *CRAI* 1988, 809 κέ.

40. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994), 65.

41. Γιὰ τὸν βωμὸ αὐτὸν βλ. τελευταῖα G.

Despinis, *JdI* 119, 2004, 41 κέ.

42. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 226.

43. A. Comella, *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico. Diffusione, ideologia, committenza* (2002) 66 κέ.

44. G. Ekroth, *Kernos* 16, 2003, 72.

45. P. G. Themelis, στὸν τόμο: *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (2002) 111.

46. Ἐνα ἐλάφι δίπλα στὴν ὀρμητικὰ κινουμένη Ἄρτεμη ἀναφέρει καὶ ὁ N. Himmelmann, *Alltag der Götter. Nordrhein-Westfälische Akad. Wiss., Vorträge G 385* (2003), 113.

Ἡ τελευταία πρόταση ἑρμηνείας τοῦ ἀναγλύφου ἔγινε ἀπὸ τὴν M. S. Venit⁴⁷. Ἡ Venit δέχεται τὴν ἀναπαράσταση τῆς συνωρίδας μὲ τὰ ἐλάφια ποὺ πρότεινε ἡ Kahil⁴⁸, διαφοροποιεῖται ὅμως ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τῶν μορφῶν. Ἡ καθιστὴ μορφὴ δὲν εἶναι οὔτε ὁ Δίας, οὔτε ὁ Δῆμος⁴⁹, ἀλλὰ ὁ ἐπώνυμος ἥρωας τῆς Βραυρώνας, ὁ Βραυρών. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἔχει πράγματι πολλὲς πιθανότητες. Γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς ταύτισης μὲ τὸν Δία εἶναι ἐνδεικτικὰ τὸ μέγεθος τῆς μορφῆς σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ Ἰφιδόνη τριάδα ἀπεικονίζεται συνήθως χωρὶς τὸν Δία. Ἡ τέταρτη μορφὴ εἶναι καὶ γιὰ τὴν Venit, ὅπως καὶ γιὰ τὴν Kahil, ἡ Ἰφιγένεια, ποὺ συμπληρώνεται ὅμως νὰ κρατᾷ μὲ τὰ δύο τῆς χέρια τὰ ἡνία τῆς συνωρίδας. Τέλος, ἡ γυναικεία κεφαλὴ 1179 εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἄρτεμης, ἡ ὁποία συμπληρώνεται νὰ στέκει ὀρθία πάνω στὸ ἄρμα. Ἡ μορφὴ αὐτὴ, ποὺ σχεδιάζεται μὲ δάδα στὸ δεξιὸ χέρι καὶ μικρὸ δόρυ στὸ ἀριστερό, δὲν εἶναι, κατὰ τὴν Venit, ζωντανὴ ἢ θεά, ἀλλὰ τὸ ἄγαλμά της ἢ καὶ τὰ δύο μαζὶ σὲ μιὰν εἰκόνα. Θέμα τῆς παράστασης εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζεται, ἡ ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ, μὲ τὴν Ἰφιγένεια εἰκονιζόμενη μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα, πάνω στὸ ὁποῖο μεταφέρεται τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας I 33, 1. Τὸ μήκος τοῦ ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖο ἡ Kahil ὑπελόγιζε σὲ 1.75/80 μ.⁵⁰ περίπου, ἡ Venit τὸ ὑπολογίζει 15-20 ἐκ. μικρότερο⁵¹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πρὶν ἀκόμα προχωρήσω στὴ δική μου πρόταση ἑρμηνείας, καλὸ εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ὅσα βέβαια στοιχεῖα ἔχουμε γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς παράστασης:

Ἀπὸ τὶς σωζόμενες χηλὲς καὶ τὰ πουντέλλα στήριξης τῶν σκελῶν τῶν ἐλαφιῶν βεβαιωνόμαστε, ὅπως εἶπαμε, ὅτι τὰ ζῶα ἦταν τὸ λιγότερο δύο καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἐλάφια. Ἡ περίπτωση νὰ ἦταν τέσσερα, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, συγκεντρώνει πολὺ λίγες πιθανότητες. Γιὰ τέσσερα ἐπάλληλα ζῶα ἡ μέγιστη ἀναγλυφικὴ προεξοχὴ τῶν 8.5 ἐκ. εἶναι σχετικὰ μικρὴ. Τὰ ἐλάφια δὲν μπορεῖ νὰ εἰκονίζονταν σὲ πολὺ πρόστυπο ἀνάγλυφο, ὅταν οἱ ἄλλες μορφὲς εἶναι τόσο ἔκτυπες⁵².

Ἀπὸ τὴν παράλληλη διάταξη τῶν ἐλαφιῶν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ ζῶα ἀκολουθοῦσε ἓνα ἄρμα, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν σειρά του μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσουμε μιὰ τουλάχιστον μορφὴ ἐπάνω του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφὴ πολὺ πιθανὸ προέρχεται ἡ γυναικεία κεφαλὴ 1179.

47. M. S. Venit, *AntK* 46, 2003, 44 κέ.

48. Κάποιες λεπτομέρειες τῶν ζώων στὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση ποὺ δίνει ἡ Venit, ὁ.π. 53 εἰκ. 1, θὰ πρέπει νὰ διορθωθοῦν μὲ βάση τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀνέφερα στὴν περιγραφή τοῦ ἀναγλύφου.

49. Αὐτὴ εἶναι μιὰ πρόταση τοῦ W. Fuchs. Τὴν ἀναφέρει ἡ E. Vikela, *AM* 112, 1997, 226 σημ. 241.

50. L. Kahil στὸν τόμο: *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) 113 σημ. 4 «la partie manquante du relief devait avoir de 65 à 70 cm à la

plinthe (mais ceci n'est qu'une approximation). Σὲ ἓνα σχέδιο ὅμως, φωτοτυπία τοῦ ὁποῖου μοίραζε ἡ Kahil μαζὶ μὲ τὸ ἀνάτυπο, τὸ μήκος τῆς πλάκας συμπληρωμένης εἶναι 137 ἐκ., ὅσο δηλαδὴ καὶ ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τῶν δύο κάθετα τοποθετημένων πλακῶν ποὺ ἀναφέρει.

51. Venit, ὁ.π. 44 σημ. 3.

52. Γιὰ ἄρματα συρόμενα ἀπὸ ἐλάφια βλ. Y. Morizot, στὸν τόμο: *Ἄγαθός Δαίμων. Mythes et cultes. Etudes d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*. 38 Suppl. *BCH* (2000) 387 κέ.

Ένα βήμα πὸ πέρα μᾶς ὀδηγεῖ τὸ μοτίβο στὸ ὁποῖο εἰκονίζονταν τὰ ζῶα. Ἦταν ἀνασηκωμένα στὰ πίσω σκέλη τους. Αὐτὸ γίνεται μόνον ὅταν ὁ ἀρματηλάτης τραβᾷ τὰ ἡνία. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ τοποθετήσουμε, ὅπως ἡ Venit, τὰ ἡνία τοῦ ἄρματος στὰ χέρια τῆς πεπλοφόρου πὸ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἐλάφια, ἀλλὰ στὰ χέρια τῆς μορφῆς πὸ ἠνιοχοῦσε τὸ ἄρμα καὶ πὸ μπορούσε νὰ τὸ φρενάρει τραβώντας τὰ ἡνία, πράγμα πού, ὅπως φαίνεται, τὸ ἔκανε.

Ένα ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἀναπαράστασης τῆς Venit εἶναι ὅτι ἡ μορφή πὸ σχεδιάζεται πάνω στὸ ἄρμα στέκει χωρὶς νὰ κρατιέται ἀπὸ πουθενά. Μιὰ μορφή ὅμως, ἀκόμα καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἕνα ἄγαλμα, εἶναι ἀδύνατο νὰ σταθεῖ πάνω στὸ δίφρο τοῦ ἄρματος κατὰ τὸν τρόπο πὸ σχεδιάζεται, εἰδικὰ μάλιστα ὅταν τὸ ἄρμα τρέχει ὀρμητικά. Οἱ ἐπιβάτες μποροῦν νὰ ἰσορροπήσουν πάνω στὸ κινούμενο ὄχημα, μόνον ἔαν κρατοῦν τὰ ἡνία ἢ ἔαν πιάνονται ἀπὸ τὴν ἄντυγα. Ἔτσι, ἔαν δεχτοῦμε ὅτι ἡ γυναικεία μορφή, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ κεφαλὴ 1179, ἦταν μόνη πάνω στὸ ἄρμα, θὰ πρέπει, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ταύτισή της μὲ τὴν Ἄρτεμη ἢ τὴν Ἰφιγένεια, νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὰ ἡνία στὰ χέρια της. Ἐκτὸς ἔαν δεχτοῦμε ὅτι πάνω στὸ ἄρμα ὑπῆρχε καὶ δευτέρη μορφή πὸ κρατοῦσε αὐτὴ τὰ ἡνία.

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μορφή πάνω στὸ ἄρμα, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ κεφαλὴ 1179, ἦταν ἡ Ἄρτεμη δὲν εἶναι ὑποχρεωτική. Τίποτε δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ μορφή νὰ ἦταν ἡ Ἰφιγένεια. Δὲν σώζεται βέβαια καμιὰ παράσταση τῆς Ἰφιγένειας πάνω σὲ συνωρίδα ἐλαφίων⁵³. Πάνω στὸ ἄρμα βρίσκεται συνήθως ἡ Ἄρτεμη. Ἡ Ἰφιγένεια ὅμως ὡς μυθικὴ ἱέρεια τῆς Ἄρτεμης μπορούσε νὰ εἰκονίζεται, ὅπως καὶ ἡ θεά. Γι' αὐτὸ μᾶς βεβαιώνει ἕνα «πραγματικὸ» ἀνάλογο. Ἡ ἱέρεια τῆς Ἄρτεμης Λαφρίας στὴν πομπὴ πὸ γινόταν στὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς στὴν Πάτρα, συμμετεῖχε ὀχούμενη πάνω σὲ ἄρμα πὸ τὸ ἔσερναν ἐλάφια: καὶ ἡ ἱερωμένη παρθένος ὀχεῖται τελευταία τῆς πομπῆς ἐπὶ ἐλάφων ὑπὸ τὸ ἄρμα ἐξευγμένων (Παυσ. VII 18, 11). Τὴν ἱέρεια, ἡ ὁποία ἐδῶ ἀντιπροσωπεύει τὴ θεά⁵⁴, μᾶς τὴν δείχνουν πάνω στὸ ἄρμα τὰ ρωμαϊκὰ νομίσματα τῆς πόλης τῶν Πατρῶν: τὸ ἄρμα εἶναι συνωρίδα, σύρεται δηλαδὴ ἀπὸ δύο ἐλάφια⁵⁵.

Προτείνω τὴν ταύτιση τῆς γυναικείας μορφῆς πάνω στὸ ἄρμα, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ κεφαλὴ 1179 (πίν. 12, 3-4), μὲ τὴν Ἰφιγένεια γιὰ δύο κυρίως λόγους: Πρῶτον, γιὰ πιστεύω ὅτι ἡ πεπλοφόρος μορφή μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα ταιριάζει νὰ ταυτισθεῖ περισσότερο μὲ τὴν Ἄρτεμη παρὰ μὲ τὴν Ἰφιγένεια. Ἡ θέση της δίπλα στὸν Ἀπόλλωνα εἶναι ἐνδεικτικὴ. Τὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὴν Ἰφιγένεια, πὸ ἔχει φθάσει στὴ Βραυρῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη καὶ πὸ τρέχει πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Λητοῦς, δὲν εἶναι καθόλου πειστικὴ ἐρμηνεία. Οὔτε καὶ τὸ

53. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἰφιγένειας βλ. LIMC V (1990) 706 κέ. λ. *Iphigeneia* (L. Kahil). I. Jucker, Euripides und der Mythos von Orest und Iphigenie in der bildenden Kunst, στὸν τόμο: B. Zimmermann (ἐκδ.), *Euripides, Iphigenie bei den Taurern* (1998) 106 κέ. μὲ εἰκ.

54. M. Steinhart, *Die Kunst der Nachahmung* (2004) 67 κέ.

55. F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias* (1887) 78 πίν. Q 13. LIMC II (1984) 714 ἀριθ. 1201 λ. *Artemis* (L. Kahil). E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (1994) 27 κέ. Steinhart, ὁ.π.

νά προηγείται τοῦ ἄρματος καὶ νά τὸ κατευθύνει, ὅπως θὰ μπορούσε νά σκεφθεῖ κανεὶς πρὸς στιγμήν κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ Ἑρμῆ ἢ κάποιων ἄλλων μορφῶν ποὺ προηγούνται τῶν ἀρμάτων σὲ κλασικὲς καὶ μεταγενέστερες παραστάσεις⁵⁶, εἶναι ρόλος εὐκόλα κατανοητὸς γιὰ τὴν Ἰφιγένεια. Σὲ κάθε περίπτωση ἡ θέση της εἶναι πάνω στὸ ὄχημα. Μὲ αὐτὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων. Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νά ξεχνοῦμε: δὲν ἦλθε μόνη της, ἦλθε μαζὶ μὲ τὸν Ὀρέστη. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι πάνω στὸ ἄρμα εἰκονίζονταν πιθανότατα καὶ τὰ δύο ἀδέλφια, ὁ Ὀρέστης νά κρατᾷ τὰ ἡνία, ἡ Ἰφιγένεια νά κρατᾷ τὸ ξόανο τῆς Ἄρτεμης. Μὲ τὸ ξόανο στὰ χέρια της δηλωνόταν παραστατικὰ ἢ μεταφορὰ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων στὴν Ἀττικὴ. Ὡς ξοανηφόρος ἰέρεια τῆς Ἄρτεμης μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ Ἰφιγένεια ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἡ Ἰφιγένεια ἦταν, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ἡ μυθικὴ πρόγονος ὄλων τῶν ξοανηφόρων ἰερείων ποὺ ξέρουμε ἀπὸ ἀπεικονίσεις ἰερείων σὲ μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς⁵⁷.

Μιὰ λεπτομέρεια, ἡ ὁποία θὰ βρισκόταν σὲ ταιριαστὴ ἀντιστοιχία μὲ τὸ τράβηγμα τῶν ἡνίων καὶ τὸ σταμάτημα τοῦ ἄρματος ποὺ συμπεραίνουμε, θὰ ἦταν ἡ ἀπεικόνιση τῆς Ἰφιγένειας μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι νά πατᾷ κιάλας στὸ ἔδαφος, τὴ στιγμή δηλαδή ποὺ κατέβαινε ἀπὸ τὸν δίφρο. Ἔτσι ἡ μορφή αὐτὴ, ἡ τελευταία τῆς παράστασης ἀπὸ τὰ δεξιὰ, θὰ πλησίαζε περίπου τὸ ὕψος ποὺ ἔχουν οἱ ὄρθιες μορφὲς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ ἀναγλύφου. Μὲ μιὰν Ἰφιγένεια ἀποβιβαζόμενη ἀπὸ τὸ ἄρμα καὶ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸν Ὀρέστη θὰ ἔκλεινε ἀρμονικότερα ἢ σύνθεση ἀπὸ τὰ δεξιὰ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄρμα τρέχει ἡ Ἄρτεμη, ἡ πεπλοφόρος δηλαδή μὲ τὸν ἀττικὸ πέπλο, καθοδηγώντας τὰ δύο ἀδέλφια. Τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ ἔχει ψηλὰ σηκωμένο, γιὰτὶ μὲ αὐτὸ τοὺς καλεῖ νά ῥθοῦν πρὸς τὸ μέρος της. Στὰ χέρια της συμπληρώνω πρόσθετα, δάδα στὸ δεξιὸ ποὺ κατευθυνόταν λοξὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ πάνω καὶ τόξο στὸ ἀριστερό. Εἶναι ἕνας συνδυασμὸς «συμβόλων», τὸν ὁποῖο βλέπουμε καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς θεᾶς⁵⁸.

Θέμα τῆς παράστασης τοῦ ἀναγλύφου ἦταν, λοιπόν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀφιξὴ τῆς Ἰφιγένειας στὴ Βραυρῶνα καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ξοάνου τῆς θεᾶς στὴ Βραυρῶνα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias I 33, 1: Μαραθῶνος δὲ ἀπέχει τῆ μὲν Βραυρῶν, ἔνθα Ἰφιγένειαν τὴν Ἀγαμέμνονος ἐκ Ταύρων φεύγουσαν, τὸ ἄγαλμα ἀγομένην τὸ Ἀρτέμιδος ἀποβῆναι λέγουσι, καταλιποῦσαν δὲ τὸ ἄγαλμα ταύτη καὶ ἐς Ἀθήνας καὶ ὕστερον ἐς Ἄργος ἀφικέσθαι. Ἐδῶ θὰ πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ μία ἐκδοχὲς γιὰ τὸν τόπο ὅπου τελικὰ κατέληξε τὸ ἄγαλμα⁵⁹. Οἱ σχετικὲς παραδόσεις

56. Βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ* (1979) 98 κέ. Μ. C. Monaco, *BdA* 95, 1996, 85 κέ.

57. Ἄ. Μάντης, *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἰερείων καὶ τῶν ἰερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη* (1990) 66 κέ.

58. Βλ. π.χ. τὴν Ἄρτεμη στὴν παράσταση

τῆς τιμωρίας τοῦ Ἀκταίωνα στὸν κρατήρα τῆς Βοστώνης MA 00.346 (*LIMC* I (1984) 462 ἀριθ. 81*) καὶ στὴν πυξίδα τῆς Νάπολης (*LIMC* II (1984) 634 ἀριθ. 113*).

59. Σὲ καμιά ἄλλη περίπτωση πάντως δύο ἱερὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ διεκδικοῦσαν τὸ ξόανο τῶν Ταύρων δὲν βρίσκονταν τόσο κοντὰ, ὅσο τὰ ἱερὰ τῶν Ἀλῶν καὶ τῆς Βραυρῶνας, ἔξι μόλις χι-

είναι αρκετά συγκεχυμένες και αντικρουόμενες. Ο ίδιος ο Πausanias π.χ. ενώ στα *Ἀττικά* αναφέρει την παράδοση για ἐγκατάσταση τοῦ ξοάνου στη Βραυρώνα ἀπὸ τὴν Ἰφιγένεια, στὰ *Λακωνικά* III 16, 8 λέει ὅτι τὸ ξόανο τῆς Ὀρθίας στὴ Σπάρτη εἶναι ἐκεῖνο ὃ ποτε Ὀρέστης καὶ Ἰφιγένεια ἐκ τῆς Ταυρικῆς ἐκκλέπτουσιν· ἐς δὲ τὴν σφετέραν Λακεδαιμόνιοι κομισθῆναί φασιν Ὀρέστου καὶ ἐνταῦθα βασιλεύοντος. Ἀναφορὲς στὴν παράδοση ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης τῶν Ταύρων τὸ ἔφερε στὴ Βραυρώνα ἢ Ἰφιγένεια, κάνει ὁ Πausanias, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρίο I 33, 1 καὶ σὲ τρία ἄλλα χωρία. Στὸ I 23, 7 ὅπου καὶ πάλι ἀναφέρει ὅτι τὸ ἀρχαῖον ξοάνον ἐστὶν ἐν Βραυρῶνι, Ἄρτεμις ὡς λέγουσιν ἢ Ταυρικὴ καὶ στὰ III 16, 8 καὶ VIII 46, 3 ὅταν λέει ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἄγαλμα μετέφερε ὁ Ξέρξης ἀπὸ τῆ Βραυρώνα στὰ Σοῦσα. Τὰ περὶ ἀπαγωγῆς τοῦ ἀγάλματος θεωροῦνται ἀπὸ ὀρισμένους πολὺ συγκεχυμένα καὶ πιθανότατα μὴ πραγματικά⁶⁰. Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια, σημασία ἔχει ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἀναφορὲς τοῦ ὁ Πausanias τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα τὸ ταυτίζει μὲ τὸ ἄγαλμα ποῦ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων.

Μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸν χῶρο ἐγκατάστασης τοῦ ξοάνου τῶν Ταύρων ἔχουμε στὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*⁶¹, ἢ ὁποῖα, σημειωτέον, εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ πηγὴ μας γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἰφιγένειας μὲ τὴ Βραυρώνα. Στὴν *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* ἢ *Ἀθηνᾶ*⁶², στ. 1446 κέ., ὀρίζει ποῦ θὰ πᾶνε καὶ τὶ ἀκριβῶς θὰ κάνουν ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἰφιγένεια, ὅταν φθάσουν στὴν Ἀττικὴ: ὁ Ὀρέστης πρέπει νὰ κτίσει στὶς Ἀλῆς ἕνα ναὸ γιὰ τὸ ξόανο ποῦ μεταφέρουν, ἰδρύοντας ἔτσι τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου⁶³, ἢ Ἰφιγένεια, στ. 1462 κέ., πρέπει νὰ πάει στὴ Βραυρώνα καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴ θεὰ ὡς ἰέρεια, δεῖ τῆδε κληδουχεῖν θεᾶ. Καὶ ἐδῶ, δηλαδὴ στὴ Βραυρώνα, θὰ ταφεῖ, ὅταν πεθάνει: οὐ καὶ τεθάψη κατθανοῦσα. Περισσότερες λεπτομέρειες δὲν ἀναφέρονται. Εὐλόγα λοιπὸν δημιουργοῦνται ἐρωτήματα γιὰ τὸ δρομολόγιο ποῦ θὰ ἀκολουθηθεῖ. Τὰ δύο ἀδελφία θὰ πᾶνε πρῶτα στὴ Βραυρώνα, ὅπου θὰ ἐγκατασταθεῖ ἢ Ἰφιγένεια, ἢ ἡ Ἰφιγένεια θὰ ἔλθει στὴ Βραυρώνα ἀπὸ τὶς Ἀλῆς; Αὐτὸ δὲν διευκρινίζεται. Ὁ ποιητὴς ἀπλῶς σχετίζει τὸν Ὀρέστη μὲ τὸ ἱερὸ τῶν Ἀλῶν καὶ τὴν Ἰφιγένεια μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, ἀναφέροντας ὅμως ρητὰ ὅτι στὶς Ἀλῆς θὰ ἰδρυθεῖ τὸ ξόανο τῶν Ταύρων, καὶ ὄχι στὴ Βραυρώνα, ὅπως μᾶς λέει μερικὸς αἰῶνες ἀργότερα ὁ Πausanias. Ἡ διάκριση τῶν ρόλων τῶν δύο ἀδελφῶν στὸν Εὐριπίδη ἀνταποκρίνεται στὴ διαφορὰ τῆς λατρείας ἀνάμεσα στὰ δύο ἱερά. Ἄν καὶ ὑπῆρχαν κάποιοι δεσμοὶ ἀνά-

λίμετρα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γιὰ τὶς πόλεις καὶ τὰ ἱερά ποῦ διεκδικοῦσαν τὸ ξόανο τῶν Ταύρων βλ. *RE* IX 2 (1916) 2596 κέ. λ. *Iphigeneia* (Kjellberg). *RE* XVIII 1 (1939) 1001 κέ. λ. *Orestes* (A. Lesky).

60. Βλ. σχετικὰ G. Despinis *AM* 119, 2004, 289 κέ.

61. Βλ. τελευταῖα M. J. Cropp, *Euripides. Iphigeneia in Tauris with Introduction, translation and Commentary* (2000).

62. Ἰσως ἔτσι ἐξηγεῖται, γιὰτὶ ὁ Ἰ. Παπαδη-

μητρίου μιλώντας γιὰ τὴν τρέχουσα πεπλοφόρο τοῦ ἀναγλύφου τῶν θεῶν σκέφτηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη καὶ τὴν Ἀθηνᾶ. Στὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη στ. 1587 κέ. μετὰ τὶς ἐντολὲς ποῦ δίνει ἢ Ἀθηνᾶ στὸν Θόανα, τὸν Ὀρέστη καὶ τὴν Ἰφιγένεια δηλώνει ὅτι θὰ συνοδεύσει τὰ δύο ἀδελφία στὸ ταξίδι τους γιὰ τὴν Ἀθήνα: συμπορεύσομαι δ' ἐγὼ, σώζουσσ' ἀδελφῆς τῆς ἐμῆς σεμνὸν βρέτας.

63. F. Graf, *Das Götterbild aus dem Taurerland*, *AW* 10.4 (1979) 33 κέ.

μεσά τους, όπως δείχνουν όρισμένα χαρακτηριστικά εύρηματα⁶⁴, ή λατρεία ήταν διαφορετική⁶⁵.

Υποστηρίχθηκε ή άποψη ότι τὰ αναφερόμενα από τὸν Πausανία δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη⁶⁶, ἢ ὅτι μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερες παραδόσεις. Διατυπώθηκε καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πausανίας συγγείει τὴς Ἀλῆς μὲ τὴ Βραυρώννα⁶⁷. Τὰ πράγματα πάντως λέγονται ξεκάθαρα: τὸ ξόανο τῶν Ταύρων, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Πausανία, καταλήγει στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώννα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Εὐριπίδη στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴς Ἀλῆς. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἔκδοχὴ θεωροῦνταν ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὡς ἰσχυρότερη, τόσο ἐξαιτίας τῶν ἰδιότυπων χαρακτηριστικῶν τῆς λατρείας τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου πού τὴν συνδέουν μὲ τὴ θεὰ τῶν Ταύρων, ὅσο καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη προηγοῦνταν χρονολογικὰ κατὰ πολὺ τῆς παράδοσης τοῦ Πausανία. Ἐὰν ὅμως ἡ συμπλήρωση τῆς παράστασης τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» πού προτείνουμε εἶναι σωστὴ, τὰ πράγματα διαφοροποιοῦνται. Οἱ ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν παλαιότητα τῆς παράδοσης τοῦ Πausανία πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν.

Πόσο παλιὰ ἄραγε μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ παράδοση τοῦ Πausανία; Κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ παρὰ τὴς περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἀπόψεις⁶⁸, ἡ παράδοση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ τουλάχιστον στὰ κλασικὰ χρόνια, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἡ συμπλήρωση τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» πού προτείνουμε εἶναι σωστὴ. Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως τὴν συμπληρώνουμε, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ παραστατικὴ διήγηση τῆς παράδοσης τοῦ Πausανία.

Μήπως μετὰ ἀπὸ αὐτὰ κλονίζεται ἡ ὑπόθεση πού ἀνέπτυξα ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰφιγένεια, πάνω στὴ συνωρίδα τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» βρισκόταν καὶ ὁ Ὀρέστης; Γιὰ τὴν συμπλήρωση αὐτῆς τῆς μορφῆς πράγματι δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀνάγλυφο. Πάνω στὸ ἄρμα λοιπὸν θὰ μποροῦσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς καὶ μόνη τὴν Ἰφιγένεια, μὲ τὰ ἡνία στὸ δεξιὸ καὶ μὲ τὸ μικρὸ ξόανο τῆς θεᾶς ἀγκαλιὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ὀρέστη ὅμως, στὴν ὁποία ἐπιμένω, μποροῦμε νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸν μῦθο καὶ τὴ μεταγενέστερη εἰκονογραφία πού συνδέει ἄρρηκτα τὰ δύο ἀδελφία στὸ ταξίδι τους ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμης⁶⁹. Τὴν παράσταση τῶν δύο μορφῶν πάνω

64. Γιὰ εύρηματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώννας πού παραπέμπουν στὴν Ἄρτεμη Ταυροπόλου βλ. Ἰ. Κοιτῆς, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Μελέται 188. F. Graf, *Nordionische Kulte* (1985) 414 κέ. Γιὰ ἓνα μικρὸ ἱερὸ, στὰ νότια τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλῶν, τὰ εύρηματα τοῦ ὁποίου εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώννας βλ. Ὁ. Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔελτίον* 31, 1976, Χρονικὰ 52 κέ. Travlos, *Attika* 211. A. Mersch, *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* (1996) 112 ἀριθ. 13.2. Β. Μπαρδάνη, *HOROS* 10-12, 1992-1998, 60. L. Baumer, *Kult im Kleinem. Ländliche Heiligtümer spätarchaischer bis hellenistischer Zeit.*

Attika, Arkadien, Argolis, Kynouria (2004) 92 Κατ. ἀριθ. Att 14.

65. Γιὰ τὴς λατρεῖες στὰ δύο ἱερά βλ. τελευταία Cropp, ὁ.π. 50 κέ. S. Scullion, *Illinois Classical Studies* 24/25, 1999/2000, 226 κέ.

66. Κοιτῆς, ὁ.π. 159 κέ.

67. Graf, ὁ.π. (1979) 35.

68. Κοιτῆς, ὁ.π. 157 κέ.

69. I. Jucker, *Euripides und der Mythos von Orest und Iphigenie in der bildenden Kunst*, στὸν τόμο: B. Zimmermann (ἐκδ.), *Euripides, Iphigenie bei den Taurern* (1998) 106 κέ.

στο ἄρμα μπορούμε νὰ τὴν φαντασθοῦμε παρόμοια μὲ τὶς παραστάσεις ἀρπαγῆς γυναικείων μορφῶν ἀπὸ θεοὺς καὶ ἥρωες, πού ξέρουμε ἀπὸ μνημεῖα τῶν κλασικῶν καὶ μεταγενέστερων χρόνων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν θὰ πρέπει νὰ διέφερε πολὺ εἰκονογραφικά.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ παρεμβάλουμε τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ ἀναγλύφου. Οἱ χρονολογήσεις πού ἔχουν προταθεῖ ὡς τώρα καλύπτουν ἓνα εὐρὸ φάσμα ἀπὸ τὴ δεκαετία 430/20⁷⁰ ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα⁷¹, ἀλλὰ ἡ χρονολόγηση μέσα στὴ δεκαετία 420/10⁷² ἢ γύρω στὰ 410 π.Χ.⁷³ μοῦ φαίνεται ἡ πιθανότερη. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ στυλ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι μέσα στὴν παράδοση τῆς προτελευταίας δεκαετίας τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.

Εἶναι ἄραγε σύμπτωση ὅτι αὐτὰ τὰ χρόνια, στὰ 414 ἢ 413 π.Χ., ὅπως γενικὰ πιστεύεται⁷⁴, παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα ἡ «Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις» τοῦ Εὐριπίδη; Ἐὰν αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο, προκύπτει δικαιολογημένα τὸ ἐρώτημα: μήπως τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» δὲν ὑποκρύπτει τὴν ἀθηναϊκὴ ἀντίρρηση στοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς Σπάρτης ὅτι αὐτὴ κατεῖχε τὸ ξόανο τῆς θεᾶς τῶν Ταύρων, ὅπως ὑποστήριξε ἡ Venit⁷⁵, ἀλλὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας στὶς θέσεις τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν, τὶς ὁποῖες μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, ὅτι δηλαδὴ τὸ ξόανο πού μετέφεραν ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἰφιγένεια σχετίζεται μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ταυροπόλου καὶ ὄχι μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας; Σὲ σαφέστερες διατυπώσεις, τὶ δηλαδὴ σημαίνουν καὶ πῶς ἐξηγοῦνται οἱ δύο σύγχρονες, ἀλλὰ διαφορετικὲς, παραδόσεις πού δεχόμαστε γιὰ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἄρτεμης στὰ δύο ἱερὰ τῆς θεᾶς στὶς Ἀλῆς καὶ στὴ Βραυρῶνα, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ διεκδικοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὰ «δικαιώματα κατοχῆς» τοῦ ξοάνου πού μεταφέρθηκε ἀπὸ τοὺς Ταύρους, εἶναι δύσκολο νὰ προχωρήσει κανεὶς.

Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας στὴν πρώτη ἀνακοίνωση τοῦ εὐρήματος εἶχε χαρακτηρίσει τὸ ἀνάγλυφο ὡς «λατρευτικὸ»⁷⁶. Ἐὰν μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ ἐννοοῦσε ἓνα εἶδος λατρευτικῆς εἰκόνας, δύσκολα μπορούμε νὰ συμφωνήσουμε σήμερ⁷⁷. Ἡ τοποθέτηση πάντως τοῦ ἀναγλύφου μέσα σὲ κόγχη, ἐὰν εἶναι σωστὴ ἢ ὑπόθεση πού ὑποστηρίζουμε, δίνει στὸ ἀνάγλυφο μιὰ ξεχωριστὴ διάσταση. Ἡ κόγχη δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀναγάγει σὲ λατρευτικὴ εἰκόνα, τονίζει ὅμως τὴν ἰδιαιτερότητά του. Μιὰ ἄλλη ἰδιαιτερότητα εἶναι ἡ μοναδικότητα τῆς παρά-

70. L. Kahil στὸν τόμο: W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (1983) 235 (γύρω στὰ 430-20 π. Χ.). *LIMC* II (1984) λ. 716 *Artemis* (L. Kahil: γύρω στὰ 420 π.Χ.)

71. Κοντῆς, ὅ.π. 194. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 65. Travlos, *Attika* 73.

72. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 62. Kahil, ὅ.π. (1984) 716.

73. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period* (1985) εἰκ.175. Ν. Γιαλούρης, *Ἑλληνικὴ τέχνη. Ἀρχαῖα γλυπτά* (1994) 258.

74. Κοντῆς, ὅ.π. 175 κέ. καὶ σὴμ. 72. Μ.

Platnauer, *Euripides, Iphigeneia in Tauris* ⁵(1967) σελ. xiv. Μ. J. Cropp, *Euripides. Iphigeneia in Tauris with Introduction, translation and Commentary* (2000) 60 κέ.

75. Μ. S. Venit, *AntK* 46, 2003, 54.

76. *Ἔργον* 1958, 35.

77. Πρβ. Neumann, ὅ.π. 45 κέ. μὲ σὴμ. 30 μὲ ἀφορμὴ τὸ μεγάλο ἐλευσινιακὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μ. 126, γιὰ τὸ ὁποῖο συζητεῖται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ λατρευτικοῦ προορισμοῦ του. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ E. Vikela, *AM* 112, 1997, 173, 200 σὴμ. 111, 229 κέ., 233 κέ.

στασης του ανάγλυφου, όπως την συμπληρώνουμε, ή διήγηση δηλαδή για τη μεταφορά του ξοάνου της θεάς των Ταύρων στη Βραυρώνα και την ίδρυση του ιεροῦ. Ἡ παράσταση δὲν ἔδινε ἀναλυτικὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἴδρυσης, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Τηλεμάχου τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπιείου⁷⁸. Ὡστόσο τὸ μυθικὸ γεγονός πού εἰκονίζοταν καὶ εἰδικότερα ἡ παρουσία τῆς ξοανηφόρου Ἰφιγένειας, ἀποτελοῦσαν εὐθεῖες ἀναφορὲς στὴν ἴδρυση τοῦ ιεροῦ. Ἐὰν ἡ συμπλήρωση καὶ ἡ ἐρμηνεία πού προτείνουμε ἰσχύουν πράγματι, τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» ἀναδεικνύεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸ σημαντικὰ μνημεῖα τοῦ ιεροῦ τῆς Βραυρώνας. Οἱ ἰδιαιτερότητες, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ποιότητα τοῦ ἀναγλύφου⁷⁹, καὶ ἀκόμα ἡ ἀρχικὴ του θέση μέσα σὲ κόγχη, ὅπως ὑποθέτουμε, μποροῦν εὐκόλα νὰ ἐξηγηθοῦν.

Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη τῆς ἡ G. Ekroth⁸⁰ ἀμφισβητεῖ τὶς ἀπόψεις οἱ ὁποῖες τείνουν νὰ ἐπικρατήσουν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ιεροῦ ἀπὸ τὸν Ἰ. Παπαδημητρίου σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία καὶ γενικότερα τὴ σχέση τῆς Ἰφιγένειας μὲ τὴ Βραυρώνα. Ἡ Ekroth, γιὰ τὴν ὁποία ἡ παρουσία τῆς ἡρώιδας στὴ Βραυρώνα εἶναι ἓνα εὔρημα (invention) τοῦ Εὐριπίδη, ἐπισημαίνει τὴν ἀπουσία ἐνδείξεων γιὰ τὴν παρουσία τῆς Ἰφιγένειας στὸ γνωστὸ ὡς τώρα ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ πού ἔδωσαν οἱ ἀνασκαφές, καὶ εἰδικότερα στὰ εὔρηματα ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Μικρὸ ἱερὸ» καὶ τὸν ὑποτιθέμενο τάφο τῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πού ἔχουν θεωρηθεῖ ὅτι παραπέμπουν στὴ λατρεία τῆς. Ἀπὸ τὰ εὔρηματα ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ βγάλει κανεὶς συμπεράσματα γιὰ τὶς λατρευόμενες θεότητες. Οἱ θέσεις⁸¹ τῆς Ekroth πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βαθμὸ πού τὶς ἀποδέχεται κανεὶς, δὲν δυσκολεύουν τὴν ἐρμηνεία τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» πού προτείνουμε, ἀφοῦ τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται, ὅπως πιστεύουμε, μετὰ ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη, τὴν παλαιότερη πηγὴ μας γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἰφιγένειας μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου ἀμέσως μετὰ τὸ ἀνέβασμα τῆς τραγωδίας τὸ 414 ἢ 413 π.Χ. κάνει, ὅπως πιστεύω, εὐκολότερα κατανοητὴ τὴν παράσταση τῆς ξοανηφόρου Ἰφιγένειας πού ἀναπαριστοῦμε. Ἡ Ἰφιγένεια τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» ἦταν ἡ ἱέρεια τῆς Ἄρτεμης, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων φθάνει μὲ τὸ ξοάνο στὴ Βραυρώνα, γιὰ νὰ γίνῃ καὶ ἐδῶ κλειδοῦχος τῆς θεᾶς.

78. L. Beschi, *ASAtene* 29/30, 1969, 381 κέ. L. Beschi, *ASAtene* 80, 2002, 19 κέ.

79. Δὲν θὰ κάνω ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὸ πρόβλημα τοῦ καλλιτέχνη τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν». Σημειῶνω μόνον ὅτι ἀπὸ τὶς συσχετίσεις μὲ γλύπτες καὶ ἐργαστήρια πού ἔχουν προταθεῖ, ἡ πρόταση τοῦ Neumann, ὁ.π. 66, πού συνέκρινε τὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Λυσικλείδη ἀπὸ τὸν Ραμνούντα καὶ ἀπέδωσε τὸ ἀνάγλυφο στὸ ἐργαστήριό τοῦ Ἀγορακρίτου, συγκεντρώνει πολλὰ πιθανότητες. Γιὰ ἓναν ἀκόλουθο τοῦ Φειδία κάνει λόγο καὶ ἡ L. Kahil στὸν τόμο: W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (1983) 235. Πολυκλείτειες ἐπιδράσεις βλέπει ὁ A. Linfert,

Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik (1990) 294 σημ. 62. Ὁ J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes* (1969) 20 ἀποδίδει τὸ ἀνάγλυφο στὸν γλύπτη τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου 633. Αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφο (βλ. H. K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs v. Chr.* (1938) 96 πίν. 13, 2) πλησιάζει τὸ ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας, ἀλλὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα πού προσγράφονται στὸν ἴδιο γλύπτη δὲν βλέπω ἰδιαίτερες ὁμοιότητες.

80. G. Ekroth, *Kernos* 16, 2003, 59-118.

81. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ πώρινες βάσεις στὸν πρὸς Β. τῆς Σιοᾶς διάδρομο ἦταν βάσεις λευκωμάτων γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν ἄρκτων, Ekroth, ὁ.π. 87-93.

2. Ἀγαλμάτιο νέου πού στηρίζεται σὲ εἰδώλιο θεᾶς

Γιὰ τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ χλαμυδοφόρου νέου πού στηρίζεται σὲ γυναικεῖο εἰδώλιο⁸² NE 1170 (πίν. 13, 1-2. 14, 1-2) δὲν ἔχει προταθεῖ ὡς τώρα καμιὰ πειστικὴ ἔρμηνεία. Ἡ ἄποψη πού ὑποστηρίζω ἐδῶ ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν Ὀρέστη, βασιίζεται σὲ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Ἐνισχύεται ὁμως ἕως ἑνα βαθμῶ, ἐὰν δεχτεῖ κανεὶς τὴν πρόταση συμπλήρωσης τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν» πού ὑποστήριξα προηγουμένως.

Τὸ ἀγαλμάτιο, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ καστανέρυθρη ἀπόχρωση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος πού ἔχει ἀπόχρωση τεφρῆ, ἔχει σωζ. ὕψος 74 ἐκ. Βρέθηκε μέσα στὴ Στοά⁸³. Ἔχει ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μικρὸ θραῦσμα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δεξιῦ πῆχη, πού βρισκόταν στὴν ἀποθήκη χ.ἀ., κολλήθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια. Λείπουν ἡ κεφαλὴ μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ, τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πῆχη, τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κνήμης, τὸ ἀριστερὸ γόνατο (συμπληρωμένο σήμερα μὲ γύψο), τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι, ὁ ἀριστερὸς πῆχης, καθὼς καὶ τὸ τμήμα τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὶς κνήμες καὶ κάτω. Σπασμένες καὶ διαβρωμένες εἶναι οἱ πτυχές τῆς χλαμύδας στὸ στήθος καὶ στὴ δεξιὰ πλευρά. Ἀπὸ τὸ εἰδώλιο λείπουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῶν κνημῶν, τμήματα τοῦ ὤμου, τοῦ βραχίονα καὶ τοῦ πῆχη στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Τὸ πρόσωπο τοῦ εἰδωλίου εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του κατεστραμμένο.

Ἡ μορφή, πού στέκεται μὲ στάσιμο τὸ δεξιὸ καὶ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος, φορεῖ χιτωνίσκο μὲ κοντὲς χειρίδες⁸⁴, ζωσμένο ψηλὰ στὴ μέση (ἡ ζώνη φαίνεται στὸ ἄνοιγμα τῆς χλαμύδας στὴ δεξιὰ πλευρά), καθὼς καὶ χλαμύδα πού πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὤμο. Τὸ δεξιὸ χέρι φέρεται πρὸς τὰ κάτω, κολλημένο ὡς τὸ μέσο τοῦ

82. Ἰ. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1950, 181 εἰκ. 10 β. S. G. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 217 σημ. 107 πίν. 37. *LIMC* II (1984) 635 ἀριθ. 118* λ. *Artemis* (L. Kahil). B. Sismondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (1990) 48, 68 σημ. 33. Chr. Vorster, *Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen* II 1 (1993) 83 καὶ σημ. 6. D. Bonanome, *Il rilievo da Mondragone nel Museo Nazionale di Napoli* (1995) 106. T. Brahm, *Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (1994) 184. O. Palagia - N. Herz, στὸν τόμο: J. J. Herrmann Jr. - N. Herz - R. Newman (ἐκδ.) *Asmosia 5: Interdisciplinary Studies on Ancient Stone* (2002) 247.

83. ΓΕ 70 «Ἀγαλμα παιδίου ... Φέρει χιτῶνα καὶ χλαμύδα .... ὕψ. 52.5 ἐκ. Βραυρών. Συναντῆται πρὸς ἀριστερός». ΕΛ 76 «Ἀριστερὰ κνήμη ... καὶ σῶμα μετὰ ξοάνου, σ. ὕψος 0.74 μ... Ἐκ τῆς στοᾶς, μεταξὺ στυλοβάτου καὶ τοιχοβάτου, ἀντι-

στοίχως πρὸς τὸν Πον ἀπ' ἀνατολῶν κίονα, ἀριστερὰ τοῦ κατωφλίου 4... 27/10/58». NE 1170 «...Ἡ ἀριστερὰ συγκολλημένη κνήμη ... (δὲν θεωρεῖται βέβαιον ὅτι συναντῆται). Ὑψ. 74 ἐκ., πλ. 33 ἐκ.».

84. Τὸ ἀπολέπωμα στὸ μέσο τῆς χειρίδας τοῦ δεξιῦ βραχίονα πού προεκτείνεται κάπως τριγωνικὰ πρὸς τὰ κάτω δὲν σχετίζεται μὲ τὴ στήριξη κάποιου ἀντικειμένου πού κρατοῦσε ἡ μορφή στὸ χέρι, ἀλλὰ προέκυψε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση τῶν μικρῶν πτυχῶν πού σχηματίζονται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῶν χειρίδων. Σχετικὰ παραδείγματα βλ. στὶς ἐπιτύμβιες στήλες στὸ Βερολίνο (Clairmont CAT 3.192. C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin* [1966] εἰκ. 25), στὸ Λοῦβρο (Clairmont CAT 2.155. Éditions TEL. *Le musée du Louvre* III εἰκ. σελ. 210) καὶ στὴ Μόσχα (Clairmont CAT 2.331. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs* [1931] πίν. 32).

πήχη στο πλευρό. Το άριστερό, λυγισμένο στον αγκώνα και με πρόσθετο τον όριζόντια ίσως έκτεινόμενο πήχη (οί σκουριές που σώζονται σε αυτήν την περιοχή σχετίζονται μάλλον με τον σιδερένιο γόμφο στερέωσης), άκουμπά πάνω σε ένα γυναικείο, αρχαϊστικό ειδώλιο, κολλημένο στο σώμα του νέου, σε έλαφρά λοξή θέση, και το όποιο πατούσε, όπως προκύπτει από τις αναλογίες του σε σχέση προς τη μορφή του νέου, πάνω σε ύψηλο βαθρίδιο. Ο νέος φορούσε κλειστά υποδήματα, έμβάδες, όπως δείχνει ή απόληξη στο κάτω μέρος της άριστερης κνήμης.

Το ειδώλιο (πίν. 13, 2), το σωζόμενο ύψος του οποίου με τον πόλο είναι 28 εκ., είναι ντυμένο με χιτώνα (φαίνεται ή χειρίδα στο δεξιό του βραχίονα) και πέπλο, με μακρύ απόπτυγμα, ζωσμένο κάτω από το στήθος. Τα χέρια, κολλητά στο σώμα, κρατούσαν τον πέπλο, αναστηλώνοντας λίγο την παρυφή του αποπτύγματος. Δύο μακροί πλόκαμοι πέφτουν εκατέρωθεν του λαιμού. Στην κορυφή της κεφαλής υπάρχει μικρός καλαθόσχημος πόλος.

Για τη χρονολόγηση του μικρού χλαμυδοφόρου της Βραυρώνας δεν χρειάζεται να μακρηγορήσει κανείς. Για τα χρόνια γύρω στα 330 π.Χ. που έχουν προταθεί⁸⁵, είναι ένδεικτική ή ομοιότητα που παρουσιάζει στο στήσιμο και σε λεπτομέρειες της ένδυμασίας με τους χλαμυδοφόρους του ανάθηματος του Δαόχου, από τους οποίους είναι σαφής ή χρονική εξάρτηση⁸⁶. Κοντά του βρίσκονται και οί χλαμυδοφόροι του Μουσείου του Πειραιά⁸⁷ και του Μουσείου Χαλκίδας⁸⁸, κυρίως όμως ο χλαμυδοφόρος θεός του αναγλύφου από το Mondragone στο Museo Nazionale στη Νεάπολη⁸⁹. Ο χλαμυδοφόρος του μεγάλου αναγλύφου από την Αγορά της Κυρήνης, που εικονίζεται σε διαφορετικό μοτίβο, φαίνεται νεότερος⁹⁰.

Αντίθετα με τη χρονολόγηση, για την έρμηνεία του άγαλματίου χρειάζεται διεξοδικότερη συζήτηση. Ένα πρώτο έρώτημα άφορᾶ την ηλικία του εικονιζομένου. Πρόκειται χωρίς άμφιβολία για ένα νέο, όχι για ένα παιδί, σαν τα πολλά παιδιά που μάς έδωσε ή ανασκαφή της Βραυρώνας. Ένα δεύτερο έρώτημα, που πρέπει να άπαντηθεί, είναι, εάν ή μορφή που εικονίζεται είναι μορφή θεού ή θνητού. Για το ζήτημα αυτό αποφασιστική θεωρείται ή ένδειξη που προσφέρει το γυναικείο ειδώλιο πάνω στο όποιο στηρίζεται ή μορφή. Προς μία θνητή μορφή φαίνεται να κλίνει ή Β. Sismondo Ridgway⁹¹, που αναφέρει το άγαλματίο της Βραυρώνας στη συζήτηση για το άγαλμα του ανάθηματος του Δαόχου που εικονίζει, όπως πιστεύ-

85. Kahil, ό.π. άριθ. 118*. Bonanome, ό.π. 106.

86. Η νέα χρονολόγηση του ανάθηματος από τον W. Geominy, *Klio* 80, 1998, 369 κέ. στα χρόνια 287-277 π.Χ. δεν γίνεται άποδεκτή από την Palagia και τον Herz, ό.π. 245. Για το μνημείο του Δαόχου βλ. τελευταία A. Jacquemin - D. Laroche, *BCH* 125, 2001, 305 κέ.

87. Ο. Palagia, στον τόμο: O. Palagia - W. Coulson (έκδ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (1998) 15 κέ. εικ. 1, 4, 7, 9-11, 15.

88. Palagia, ό.π. 17 κέ. εικ. 2, 5, 13.

89. D. Bonanome, *Il rilievo da Mondragone in Museo Nazionale di Napoli* (1995) 97 κέ. όπου γίνεται διεξοδική συζήτηση για τον τύπο.

90. E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene* (1959) 37 άριθ. 52 πίν. 51. L. Beschi, στον τόμο: *Sculture greche e romane di Cirene* (1959) 143 κέ. εικ. 40. T. Dohrn, *AntPl* 8 (1968) 48 σημ. 80. Bonanome, ό.π. 119.

91. B. Sismondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (1990) 48, 68 σημ. 33.

εται, τὸν Σίσυφο II. Τὸ ἄγαλμα θεωρεῖται τὸ παλαιότερο στὴν ὀλόγλυφη πλαστικὴ παράδειγμα ἀγάλματος θνητοῦ ποὺ στηρίζεται πάνω σὲ ἑρμαϊκὴ στήλη⁹². Στὰ ἰδιωτικὰ ἀναθήματα ὑψηλῶν προσώπων συγκαταλέγει τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώνας καὶ ἡ Chr. Vorster⁹³. Θνητὴ πρέπει νὰ φαντάζεται τὴ μορφή καὶ ἡ D. Bonanome, ποὺ θεωρεῖ τὸ ἀγαλμάτιο «ἀνάθημα ἐκ μέρους ἐνὸς κυνηγοῦ στὴν Ἔρμη»⁹⁴. Ἀντίθετα ἡ T. Brahms⁹⁵ κλίνει νὰ πιστεύσει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μορφή τοῦ Ἑρμῆ, θεοῦ-ταξιδευτῆ, ποὺ στηρίζεται πάνω σὲ ἓνα εἰδῶλιο Ἐκάτης.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μουσείου Δελφῶν ἀριθ. εὐρ. 1551+1435+11785 στὸ σύνταγμα τοῦ Δαόχου καὶ ἡ ἑρμηνεία του ὡς ἀγάλματος τοῦ Σίσυφου II ἀμφισβητήθηκε καὶ πάλι πρόσφατα ἀπὸ τὴν Ὁ. Παλαγγιά⁹⁶. Κατὰ τὴν Παλαγγιά ὅλες ἀνεξαρτέτως οἱ μορφές ποὺ στηρίζονται πάνω σὲ ἑρμαϊκὲς στήλες καὶ εἰδῶλια εἶναι μορφές θεῶν ἢ ἥρώων. Πράγματι ὑπάρχουν πολλὰ τέτοια βέβαια παραδείγματα, στὰ ὁποῖα καὶ γίνονται παραπομπές ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ τὶς ἐπαναλάβω. Γιὰ τὸ ἄγαλμα τῶν Δελφῶν εἰδικότερα ἡ Παλαγγιά πιστεύει ὅτι εἰκονίζει ἴσως τὸν Ἑρμῆ Ἐναγώνιο. Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τὸ ἐὰν τὸ συγκεκριμένο ἄγαλμα τῶν Δελφῶν εἰκονίζει θνητὸ ἢ θεὸ καὶ ἐὰν συμπεριλαμβάνεται ἢ ὄχι στὸ ἀνάθημα τοῦ Δαόχου, ἀγάλματα θνητῶν ποὺ στηρίζονταν πάνω σὲ ἑρμαϊκὲς στήλες, εἰδικὰ μάλιστα στήλες μὲ κεφαλὲς Ἑρμῆ καὶ Ἡρακλῆ, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ἀναθήματος τοῦ Δαόχου. Ἡ στήλη μὲ κεφαλὴ Ἑρμῆ ἀποτελοῦσε, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, παραπομπὴ στὸν χῶρο τοῦ γυμνασίου καὶ τῆς παλαίστρας⁹⁷. Στὸν ἴδιο χῶρο παραπέμπουν καὶ οἱ ἑρμαϊκὲς στήλες μὲ κεφαλὴ Ἡρακλῆ (Ἑρμηρακλεῖς), πάνω σὲ ὁποῖες στηρίζονται ἢ ἀκουμποῦν τὸ χέρι τους ὀρισμένοι νέοι ἐπιτυμβίων στήλων, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὸν ἀθλητὴ μιᾶς στήλης ἀπὸ τὴ Ρόδο ποὺ εἰκονίζεται στὸ μοτίβο τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου⁹⁸. Σωστὰ λοιπὸν συμπεραίνεται ὅτι τέτοιου εἴδους ἑρμαϊκὲς στήλες μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν καὶ ὡς στηρίγματα ἀγαλμάτων θνητῶν μορφῶν⁹⁹.

Ἡ περίπτωση πάντως ὁ μικρὸς χλαμυδοφόρος τῆς Βραυρώνας νὰ εἰκονίζε μορφή θνητοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Τὸ γυναικεῖο ἀγαλμάτιο πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται, μὲ τὸν πόλο ποὺ φορεῖ στὴν κεφαλὴ καὶ μὲ τὸ βαθρίδιο πάνω στὸ ὁποῖο πατοῦσε καὶ τὸ ὁποῖο μὲ βεβαιότητα μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε, εἶναι ἓνα εἰδῶλιο θεότητας, πιθανότατα τῆς Ἄρτεμης¹⁰⁰. Ἡ μορφή ἐπομένως ποὺ στηρίζε-

92. H. Wrede, *Die antike Herme* (1986) 62 κέ.

93. Chr. Vorster, *Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen* II 1 (1993), 83.

94. Bonanome, ὁ.π. 106

95. T. Brahms, *Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (1994), 184.

96. O. Palagia - N. Herz, στὸν τόμο: J. J. Herrmann Jr. - N. Herz - R. Newman (ἐκδ.), *Asmosia 5: Interdisciplinary Studies on Ancient*

Stone (2002) 246 κέ.

97. B. Rückert, *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen* (1998) 126 κέ.

98. E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs I* (1977) 86 ἀριθ. 138 πίν. 32. Ἄλλα παραδείγματα Pfuhl-Möbius, ὁ.π. ἀριθ. 139 πίν. 32, ἀριθ. 141 πίν. 32.

99. Πρβ. E. B. Harrison, *Archaic and Archaistic. Agora XI* (1965) 136. Wrede, ὁ.π. 62 κέ.

100. Πρβ. *LIMC* II (1984) 635 ἀριθ. 118* (L. Kahil).

ται πάνω σὲ αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι ἓνας νεαρὸς θεὸς ἢ ἥρωας, ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ θεὰ καὶ τὸν χώρο, ὅπου ἡ θεὰ λατρεύεται. Ἡ Ἰφιγένεια π.χ. ὡς ἱέρεια τῆς Ἄρτεμης εἰκονίζεται νὰ ἀκουμπᾷ κατὰ παρόμοιο τρόπο πάνω σὲ ξόανο τῆς θεᾶς, ὅπως βλέπουμε σὲ παράσταση σὲ ἀπουλικὸ κρατῆρα τῶν χρόνων 350-340 π.Χ.¹⁰¹, σήμερα στὸ Μουσεῖο Puschkin στὴ Μόσχα.

Ὁ ἐνδυματολογικὸς συνδυασμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώνας. Ὁ χιτωνίσκος καὶ ἡ χλαμύδα ἀποτελοῦν, ὡς γνωστὸν, τυπικὴ, θὰ ἔλεγε κανεῖς, ἐνδυμασία γιὰ τὸν Ἑρμῆ καὶ τοὺς θνητοὺς ταξιδευτὲς καὶ ὁδοιπόρους ἀπὸ πολὺ παλαιότερα χρόνια. Τὸν Ἑρμῆ ἴσως ἢ κάποιον ἥρωα-ταξιδευτὴ εἰκονίζει καὶ τὸ παλαιότερο παράδειγμα στὴν ὀλόγλυφη πλαστικὴ, τὸ ἀγαλμάτιο τῆς συλλογῆς Ortiz¹⁰², ποὺ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 470/460 π.Χ. Ὁ Ἑρμῆς ὅμως δὲν ἔχει, ὅσο ξέρουμε, καμιά σχέση μὲ τὴ Βραυρώνα.

Μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα, εἰκονίζεται καὶ ὁ Ἀπόλλων σὲ μιὰ μοναδικὴ παράσταση, σὲ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Θεσσαλία¹⁰³, ὅπου ὡς γνωστὸν, τὰ δύο αὐτὰ ἐνδύματα ἀποτελοῦν τὴ συνήθη ἀνδρική ἐνδυμασία. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀπόλλωνα θὰ ταίριαζε πολὺ γιὰ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώνας¹⁰⁴. Τὴν ἀποκλείω ὅμως, γιὰ τὸν τύπος τοῦ θεοῦ μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ χλαμύδα εἶναι ἄγνωστος στὴν Ἀττικὴ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα.

Ἔτσι τὸ ἐνδεχόμενο ὁ χλαμυδοφόρος τῆς Βραυρώνας νὰ εἰκόνιζε ἓναν ἥρωα, συγκεντρώνει, τελικά, τὶς περισσότερες πιθανότητες. Δὲν συζητῶ τὴν περίπτωση τοῦ τοπικοῦ ἥρωα Βραυρώνα¹⁰⁵, τὸν ὁποῖο θὰ εἶχαμε κάθε λόγο νὰ φαντασθοῦμε δίπλα σὲ ἓνα εἰδῶλιο τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι δύσκολα μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ εἰκονογραφικὰ αὐτὴ ἡ πρόταση. Σκέφτομαι ὅμως δύο ἄλλους ἥρωες ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Βραυρώνας, οἱ ὁποῖοι συμβαίνει νὰ σχετίζονται στενὰ μὲ τὴν Ἄρτεμη καὶ νὰ ἔχουν καθιερώσει, ὅπως παραδίδεται, τὴ λατρεία τῆς σὲ δύο γειτονικὰ μὲ τὴ Βραυρώνα ἱερὰ τῆς θεᾶς. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Κόλαινος¹⁰⁶, ἰδρυτῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Κολαινίδος Ἀρτέμιδος στὸν γειτονικὸ δῆμο τοῦ

101. A. D. Trendall - T. E. L. Webster, *Illustrations of Greek Drama* (1971) 93 ἀριθ. III. 3,30. Ἄ. Μάντης, *Μορφές ἱερειῶν καὶ ἱερέων στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη* (1990) 54 ἀριθ. 15. M. de Cesare, *Le statue in imagine* (1997) 100 εἰκ. 50 ἀριθ. κατ. 18*, 353. W. Oenbrink, *Das Bild im Bilde. Zur Darstellung von Götterstatuen auf griechischen Vasen* (1997) 382 ἀριθ. κατ. C 11 πίν. 30 a. I. Jucker, Euripides und der Mythos von Orest und Iphigenie in der bildenden Kunst, στὸν τόμο: B. Zimmermann (ἐκδ.), *Euripides, Iphigenie bei den Taurern* (1998) 127 εἰκ. 9.

102. The George Ortiz Collection. Antiquities from Ur to Byzantium (1993) ἀριθ. 139*. *In Pursuit of the Absolute Art of the Ancient World* (1996) ἀριθ. 139 μὲ εἰκ.

103. Μουσεῖο Λάρισας, ἀριθ. εὐρ. 105, βλ. H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs* (1965)

31 ἀριθ. L 54 πίν. 49. V. v. Graeve στὸν τόμο: *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde 21-24 Juillet 1975, Lyon* (1979) 150 πίν. 2.1.

104. Γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὸν Ἀπόλλωνα θὰ συνηγοροῦσε καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀρχαῖστικοῦ εἰδῶλιου τῆς Ἄρτεμης δίπλα στὴ μορφὴ. Σὲ ἓνα ἀρχαῖστικὸ εἰδῶλιο Ἄρτεμης στηρίζεται ὁ Ἀπόλλωνας ἀπὸ τὴ Formia στὸ Μουσεῖο τῆς Νεάπολης: G. E. Rizzo, *Prassitele* (1932) 84 πίν. 129. *LIMC* II (1984) 635 ἀριθ. 119 λ. *Artemis* (L. Kahil).

105. Τὶς γραπτὲς πηγὲς συγκεντρωμένες βλ. M. S. Venit, *AntK* 46, 2003, 50 σημ. 50, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀναγνωρίζει τὸν Βραυρώνα στὸν καθιστὸ γενειοφόρο τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν».

106. Γιὰ τὸν Κόλαινο βλ. *RE* XI 1 (1921) 1067 λ. *Kolainos* (Kern).

Μυρρινούντα¹⁰⁷ καὶ ὁ ὁποῖος, ὅπως παραδίδεται, ἦταν Ἑρμοῦ ἀπόγονος. Τὸν Κόλαινο θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν σκεφτοῦμε ντυμένο μὲ τὴν ἐνδυμασία τοῦ προγόνου του. Ἀποκλείω ὅμως καὶ αὐτὴν τὴν περίπτωση ὡς ἐλάχιστα πιθανή, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ὁ δεῦτερος ἥρωας ποὺ σκέπτομαι, ὁ Ὀρέστης, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ πρὸς Βορρὰ τῆς Βραυρώνας ἱεροῦ τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου στὸ δῆμο τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν¹⁰⁸, σχετίζεται μέσω τῆς Ἰφιγένειας πολὺ πρὸ στενὰ μὲ τὴ θεὰ τῆς Βραυρώνας καὶ τὸ ἱερό της.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ νεαροῦ χλαμυδοφόρου τῆς Βραυρώνας μὲ τὸν Ὀρέστη ποὺ προτείνω συνηγορεῖ ἡ ἐνδυμασία. Ἡ χλαμύδα καὶ οἱ ἐμβάδες ταιριάζουν πολὺ καλὰ γιὰ τὸν νεαρὸ ἥρωα, ποὺ ταξίδεψε στὴ χώρα τῶν Ταύρων καὶ γύρισε φέρνοντας πίσω τὴν Ἰφιγένεια καὶ τὸ ξόανο τῆς θεᾶς¹⁰⁹. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ξόανο τῆς Ἄρτεμης θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ εἰκονίζεται στηριζόμενος ὁ Ὀρέστης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Ἰφιγένεια στὴν παράσταση τοῦ ἀπουλικοῦ κρατήρα ποὺ προανέφερα. Πρόβλημα γιὰ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀγαλματίου τοῦ Ὀρέστη στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας δὲν ὑπάρχει. Ἡ μορφή συνδέεται, ὅπως εἶπαμε, κυρίως μὲ τὸ ἱερὸ τῶν Ἀλῶν. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας ὑπῆρχε σύνδεση, ὄχι μόνον στὸν μῦθο, ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω προηγουμένως μιλώντας γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ «ἀναγλύφου τῶν θεῶν». Ἐνα ἀγαλμάτιο τοῦ Ὀρέστη λοιπὸν εἶναι, θὰ ἔλεγα, ὡς ἓνα βαθμὸ ἀναμενόμενο ἀνάθημα στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στὴ μελέτη συζητοῦνται τὰ προβλήματα ἑρμηνείας δύο σημαντικῶν γλυπτῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονταν, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ Ἰφιγένεια καὶ ὁ Ὀρέστης, οἱ πρωταγωνιστὲς τοῦ μῦθου τῆς μεταφορᾶς τοῦ ξοάνου τῆς Ἄρτεμης ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ταύρων στὴν Ἀττικὴ. Πρῶτο συζητεῖται τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο «ἀναγλύφο τῶν θεῶν» *NE 1180*, ἡ παράσταση τοῦ ὁποῖου συμπληρώνεται μὲ ἓνα ἄρμα συρόμενο ἀπὸ δύο ἐλάφια, πάνω

107. Travlos, *Attika* 365. Ὁ ναὸς ἔχει, ὅπως πιστεύεται, ἐντοποθεῖ, βλ. Ὁ. Κακαβογιάννη, στὸν τόμο: Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, *Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴν Μερέντα Μαρκοπούλου στὸ χωρὸ κατασκευῆς τοῦ νέου ἵπποδρόμου καὶ τοῦ ὀλυμπικοῦ ἵππικοῦ κέντρου* (2003) 18, 44 κέ. ἀριθ. 20.

108. Travlos, *Attika* 211 κέ. *DNP* 5 (1998) 86 λ. *Halai* 2 (H. Lohmann).

109. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ὀρέστη βλ. *LIMC* VII (1994) 68 κέ. λ. *Orestes* (H. Sarian - V. Machaira). I. Jucker, Euripides und der Mythos von Orest und Iphigenie in der bildenden Kunst, στὸν τόμο: B. Zimmermann (ἐκδ.), *Eu-*

ripides, Iphigenie bei den Taurern (1998) 106 κέ. Μὲ χλαμύδα, πῖλο ἢ πέτασο καὶ ἐμβάδες εἰκονίζεται συχνὰ ὁ Ὀρέστης βλ. *LIMC*, ὁ.π. 76. Σχετικὲς παραστάσεις συγκεντρώνει ἡ Venit, ὁ.π. 45 σημ. 9.

Προέλευση φωτογραφιῶν: Πίν. 10, 1 (DAI Athen 91/2181). Πίν. 10, 2. 11, 1 (φωτογραφίες τοῦ συγγραφέα). Πίν. 11, 2- 12,2 (DAI Athen 89/1983. 1984. 1985. 1986. 1987). Πίν. 12, 3-4 (DAI Athen 91/1540. 1541). Πίν. 13, 1 (DAI Athen 91/1533). Πίν. 13, 2 (DAI Athen 90/ 291). Πίν. 14, 1 (DAI Athen 90/292). Πίν. 14, 2 (DAI Athen 91/ 1534).

στο όποιο τοποθετούνται ό Όρέστης καί ή Ίφιγένεια, ό πρώτος νά έχει τὰ ήνία τοῦ ἄρματος στὰ χέρια του, ή Ίφιγένεια νά κρατᾶ τὸ ξόανο τῆς θεᾶς ἀγκαλιαστὰ μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι. Τὸ ἀνάγλυφο, τὸ όποιο, κατὰ τὸν συγγραφέα, χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα στὴ σκηνὴ τῆς *Ίφιγένειας ἐν Ταύροις* τοῦ Εὐριπίδη τὸ 414 ἢ 413 π.Χ., ὑπενθύμιζε, ὅπως ὑποστηρίζεται, τὰ «δικαιώματα κατοχῆς» τοῦ ξοάνου τῆς θεᾶς τῶν Ταύρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ μύθου ποῦ ἀναφέρει ὁ Πausanias I 33, 1, δικαιώματα ποῦ, σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλη παράδοση ποῦ ξέρουμε ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη, διεκδικοῦσε τὸ ἱερὸ τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν. Τὸ ἀνάγλυφο ἦταν, κατὰ τὸν συγγραφέα, τοποθετημένο μέσα σὲ κόγχη. Ὁ χῶρος, ὅπου βρέθηκε μέσα στὴ Στοὰ τοῦ ἱεροῦ καί οἱ πλάκες μπροστὰ στὶς ὁποῖες ἦταν πεσομένο, δὲν σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχικὴ του θέση.

Τὸν Όρέστη, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰκονίζει καί τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ χλαμυδοφόρου νεανία *NE 1170*, ποῦ χρονολογεῖται γύρω στὰ 330 π.Χ. Για τὴν ταύτιση συνηγοροῦν, πέρα ἀπὸ τὴ στήριξη τῆς μορφῆς πάνω σὲ ἓνα εἰδώλιο θεᾶς, τῆς Ἄρτεμης πιθανότατα, τὰ ἐνδύματα τοῦ νέου καί τὰ ὑποδήματά του, ποῦ τὸν χαρακτηρίζουν ὡς ἥρωα-ταξιδευτὴ.

Λέξεις-κλειδιά: Ἀνάγλυφο, Βραυρών, Ίφιγένεια, Όρέστης.

3.

Ο ΒΩΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ*

Evelyn B. Harrison *χαριστήριον*

Ὁ ἀνάγλυφα διακοσμημένος βωμὸς τοῦ Μουσείου Βραυρώνας ἀριθ. εὐρ. ΝΕ 1177 (πίν. 15-22) ἔχει ἀνασυγκροτηθεῖ ἀπὸ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ¹. Στὸ μνημεῖο, ὅπως ἔχει ἀποκατασταθεῖ, ἔχουν ἐνταχθεῖ 28 κομμάτια². Ὑπάρχουν ὅμως ἀκόμα μεγάλα κενά. Ἕνα θραῦσμα, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι βέβαιο ὅτι ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ λανθασμένη θέση, ἐνῶ γιὰ τὴ θέση ποὺ πῆραν κάποια ἄλλα ὑπάρχει ἀβεβαιότητα. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προτείνει μικρομετακινήσεις. Ἡ ἀποκατάσταση πάντως τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἱκανοποιητικὴ. Ὁ βωμὸς εἶναι ἕνα

---

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Giorgos Despinis, *Der Dionysos-Altar in Brauron*, *JdI* 119, 2004, 41-65.

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν W. Schürmann γιὰ τὴ μετάφραση στὰ γερμανικὰ καὶ τοὺς H. R. Goette καὶ M. Kreeb γιὰ τὴ βοήθειά τους.

1. Στοιχεῖα τῶν εὐρετηρίων γιὰ τὰ σημεῖα ποὺ βρέθηκαν τὰ μεγαλύτερα θραύσματα: ΕΛ 120 «Ἐκ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ναοῦ; 1948. *ΠΑΕ* 1945-47. 1948, 89». ΕΛ 132 «Ἐκ τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς στοᾶς παρὰ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ. 1950. *ΠΑΕ* 1950, 177, 183 εἰκ. 11». ΕΛ 203 «... ἄγνωστος. Συνανήκει τῷ 934». ΕΛ 248 «Συνανήκει τῷ 934». ΕΛ 469 «Ὀγκῶδες τμήμα ὀλόγλυφον διασῶζον ἐλαχίστας πτυχώσεις χιτῶνος. Στοὰ Β. τοῦ ναοῦ. Αὐγ. 1959». ΓΕ 934 «Συνανήκει τῷ 248. Τεμάχιον κυκλικοῦ σχήματος, ἴσως βωμός». ΓΕ 1066 «τεμάχιον μαρμ. ἀναγλύφου... Νέα Προπύλαια. Ἰουνίου 1961». ΓΕ 1069 «τεμάχιον κιονοκράνου μαρμαρίνου σῶζον τμήμα τοῦ ἔχινου καὶ τὴν

ἀρχὴν τοῦ ἄβακος. Παλαιὸν ἐκ τοῦ Πεύκου. υ=0,255, π=0,275». ΓΕ 1083 «τεμάχιον ἀναγλύφου ... Ἐκ τοῦ Πεύκου. Παλαιόν. Συνεκολλήθη μὲ τὸ 469». ΓΕ 1084 «τεμάχιον μαρμάρου ἐξ ἀναγλύφου. Σῶζεται τμήμα πτυχῶν (ἀνήκει πιθανὸν εἰς ἀνάγλυφον 1170). υ= 0,08, π= 0,06. ΒΔ γωνία Στοᾶς. 25/11/61». ΓΕ 1170 «18 τεμάχια ἐκ βωμοῦ κυκλικοῦ ... Τὸ ἐν φέρει ἐπιγραφὴν. Ἐξ ὧν ἐν τοῦ Ἐθνικοῦ 3967... Παλαιὸς βωμὸς καὶ περίξ ναοῦ; ΒΔ γωνία ἔξωθεν στοᾶς... 1962 καὶ παλαιά». ΝΕ 1177 (ἐπαναλαμβάνονται στοιχεῖα ποὺ δίνουν οἱ προηγούμενες καταγραφές).

2. Τὰ πρῶτα θραύσματα ποὺ βρέθηκαν εἶχαν θεωρηθεῖ ὅτι προέρχονταν ἀπὸ ἐλεύθερα ἰστάμενα ἀνάγλυφα: Ἕνα ἀπὸ αὐτά, τὸ θραῦσμα μὲ τοὺς μηροὺς τοῦ Ἑρμῆ (*ΠΑΕ* 1950, 177 εἰκ. 11) ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται ὡς θραῦσμα ὑστεροαρχαϊκοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, βλ. J. Floren, *Die griechische Plastik I* (1987) 293 καὶ σημ. 22.

ἀπὸ τὰ λίγα γλυπτὰ τῆς Βραυρώνας ποὺ ἔχει δημοσιευθεῖ³. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἔχει συζητηθεῖ ἤδη ἀπὸ περισσότερους ἐρευνητές⁴.

Περιγραφή

Ὁ βωμὸς⁵ εἶναι κυλινδρικός, ἐσωτερικὰ κοῖλος, μὲ ἀκανόνιστα τοιχώματα, δουλεμένα μὲ τὸ βελόνι⁶. Ἡ ἐσωτερικὴ κοιλότητα ἔχει ἐλαφρὰ κωδωνόσχημη μορφή, διευρύνεται δηλαδὴ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ βωμὸς ἀπολήγει στὸ ἐπάνω μέρος σὲ ταινία καὶ κυρτό, ἰωνικό, κυμάτιο, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ὕψος 3.5 ἐκ. Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει ἀνάστροφο κυμάτιο καὶ ταινία συνολικοῦ ὕψους 7.7 ἐκ. (4.1 τὸ κυμάτιο, 3.6 ἡ ταινία). Κάτω ἀπὸ αὐτὴν καὶ 5.2 ἐκ. μέσα ἀπὸ τὸ μέτωπό της, σχηματίζεται

3. Vikelas - Fuchs 41-48 εἰκ. 1, πίν. 2-5.

4. Γιὰ τὸν βωμὸ γενικὰ ἢ γιὰ κάποια ἀπὸ τὰ θραύσματά του, κυρίως τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων μὲ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς καθιστῆς σὲ βράχο γυναικείας μορφῆς, ἄλλοτε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 3967, βλ. *ΠΑΕ* 1945-47. 1948, 89 εἰκ. 7 (Ι. Παπαδημητρίου). P. Amandry, *BCH* 73, 1949, 527 πίν. 31.2. Chr. Karouzos, *JHS* 71, 1951, 108 σημ. 54. Ι. Παπαδημητρίου, *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Συμπλήρωμα Β (1962) 148 μὲ εἰκ. *Ἔργων* 1962, 32, εἰκ. 43. G. Daux, *BCH* 87, 1963, 706 εἰκ. 15. E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 73. N. M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970) 63 σημ. 3, 92. E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 110, 123 πίν. 38, 5. E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (1977) 29 ἀριθ. 27 εἰκ. 45. M. B. B. Hollinshead, *Legend, Cult and Architecture at three Sanctuaries of Artemis* (1983) 43 σημ. 64 καὶ 66. *LIMC* II (1984) 713 ἀριθ. 1185 s. v. *Artemis* (L. Kahil). W. Fuchs, *Zum Beginn des archaischen Stiles, Boreas* 7, 1984, 79 κέ. Vikelas-Fuchs, 41-48 εἰκ. 1, πίν. 2-5. *SEG* XXXV (1985) 27. W. Fuchs στὸν τόμο : J. Boardman - C. E. Vaphoroulou-Richardson (ἐκδ.), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984* (1986) 285 κέ. εἰκ. 14-15. *LIMC* III (1986) 704 λ. *Eirene* ἀριθ. 10 (E. Simon). Simon 61, 81 πίν. 2. M. Meunier-Klein, *BSocBiblReinach* 6, 1988, 42 κέ. ἀριθ. 3 εἰκ. 1-2. M. A. Zagdoun, *La sculpture archaïsante dans l'art hellénistique et dans l'art romain de haut-empire* (1989) 154 κέ. 232 ἀριθ. 116. M. A. Tiverios, *Festschrift N. Himmelmann* (1989) 393 σημ. 55, 394. M. Fullerton, *The Archaistic Style in Roman*

Statuary (1990) 2 σημ. 11, 8 σημ. 37, 127, 142 σημ. 58. M. Βουτυράς, *Ἐγνατία* 3, 1991-92, 45 σημ. 81. H. A. Shapiro, *Personifications in Greek Art* (1993) 47 κέ., 232 ἀριθ. 10 εἰκ. 10. B. Sismondo Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture* ²(1993) 463 σημ. 1.11. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 108 σημ. 378. T. Brahm, *Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (1994) 236 κέ. *IG* I³ 1407 bis. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas* (1995) 16 εἰκ. 3. N. Hackländer, *Der archaische Dionysos* (1996) 76, 132 κέ., 208 κέ. ἀριθ. κατ. 69. A. C. Smith, *Political Personifications in Classical Athenian Art* (1997) 103 κέ., 107, 113 σημ. 472, 245 ἀριθ. R 5. E. Ghisellini, *Atene e la corte tolemaica. L'ara con Dodekatheon nel museo greco-romano di Alessandria* (1999) 26 σημ. 21 b. E. Stafford, *Worshipping Virtues. Personification and the Divine in Ancient Greece* (2000) 188. K. Vierneisel - A. Scholl, *MJbK* 53, 2002, 39 καὶ σημ. 221. Peppa-Delmousou.

5. Μάρμαρο πεντελικό. Διαστάσεις τοῦ ἀνασυγκροτημένου μνημείου: Ὑψ. 1.05 ἐκ. Διάμ. κάτω 87,4 ἐκ., ἐπάνω 81.5 ἐκ.

6. Γιὰ κυλινδρικούς, μονολιθικούς, βωμοὺς βλ. C. Yavis, *Greek Altars* (1949) 142 κέ. H. Gabelmann, *RM* 75, 1968, 87 κέ. D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens* (1986) 29. D. Aktseli, *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst. Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie* (1996) 68. Εἰδικὰ γιὰ βωμοὺς μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις βλ. Meunier-Klein, ὁ.π. 39 κέ. Ghisellini, ὁ.π. 20 κέ.

Ένας δακτύλιος, ύψους 10 εκ. ο οποίος, όπως προκύπτει από την κατεργασία του, εισχωρούσε σε ένα αντίστοιχης διαμέτρου στρογγυλό άνοιγμα της βάσης πάνω στην οποία έστεκε ο βωμός.

Ο βωμός ήταν διακοσμημένος με μορφές που εικονίζονταν ή μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, με ἀρχαϊστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ σὲ πρότυπο ἀνάγλυφο. Πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα ἔχουν συγκολληθεῖ μεταξύ τους καὶ ἔχουν ἀποτελέσει σύνολα. Στὴν περιγραφή που ἀκολουθεῖ περιγράψω τὰ σύνολα καὶ τὰ μεμονωμένα κομμάτια μετὴ τὴ σειρά που ἔχουν στὸ ἀνασυγκροτημένο μνημεῖο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἑρμῆ που ὀδηγεῖ τὴν πομπή (πίν. 15, 1. 15, 2. 16, 4. 20), ἀλλὰ κρατώντας, πρὸς ἀποφυγὴ συγχύσεων, τοὺς ἀριθμοὺς που ἔδωσε ἡ Ε. Βικέλα στὸ ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης που δημοσίευσε, στὸ ὁποῖο ὅμως ἡ ἀρίθμηση ἀρχίζει ἀπὸ τὰ θραύσματα τῆς καθιστῆς στὸ βράχο μορφῆς πίν. 15, 1. 15, 3. 18. 22⁷.

Ἡ ἀποκατάσταση ἔγινε τὸ 1967 ἀπὸ τὸν μαρμαροτεχνίτη Σπ. Καρδάμη⁸ ὑπὸ τὴν ἐποπεία τοῦ Ἰ. Κοντῆ. Βασικὸ κριτήριό γιὰ τὴ θέση συνόλων καὶ θραυσμάτων ἀπέτελεσαν τὰ «νερά» τοῦ μαρμάρου. Ἀλλὰ ἐνῶ γιὰ τὰ σύνολα καὶ τὰ μεγαλύτερα κομμάτια αὐτὸ τὸ στοιχείο εἶναι μιὰ σχετικὰ ἀσφαλῆς ἐνδειξη, γιὰ τὰ μεμονωμένα θραύσματα, ἰδίως τὰ μικρά, τὰ «νερά» δὲν λένε πολλὰ πράγματα. Εἶναι ἐνδεχόμενο κάποια μικρὰ θραύσματα νὰ μὴν ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴ σωστή τους θέση, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐλεγχθεῖ σήμερα.

Ἀρχίζω ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων 19, 20, 21, 22 καὶ 23 (πίν. 15. 1. 15, 2. 16, 4. 17, 1-3. 20), στὸ ὁποῖο σώζονται τμήματα τριῶν μορφῶν που εικονίζονται βαδίζουσες πρὸς τὰ δεξιά. Ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ τὸ ἀνώτερο (θραῦσμα 20) σώζει τμήμα ἀπὸ τὴν ἀπόληξη, καθὼς καὶ τὸ πάχος τοῦ τοιχώματος τοῦ βωμοῦ. Στὰ θραύσματα εικονίζεται ἡ ἀρχὴ τῆς πομπῆς, μετὴ πρώτη τὴ μορφή τοῦ Ἑρμῆ, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου σώζονται τὰ τρία πρῶτα γράμματα, τὸ τρίτο ἐν μέρει, EPM[- (πίν. 16, 4). Ἀπὸ κάτω ὑπάρχει ἓνα ἐλαφρὰ λοξὸ ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα μετὴ ὀξεία ἀπόληξη, στὸ ὁποῖο εὐκόλο ἀναγνωρίζεται κανεὶς τμήμα ἀπὸ τὸ γείσο τοῦ πέτασους που φοροῦσε. Πιο κάτω σώζονται τμήματα τοῦ κορμοῦ, τοῦ δεξιοῦ γλουτοῦ καὶ τῶν σκελῶν τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀριστερὸ διατηρεῖται ἕως τὸ κάτω μέρος τοῦ μηροῦ, τὸ δεξιὸ ἕως τὸ μέσο τῆς κνήμης. Σώζεται ἐπίσης τμήμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα ἕως τὸ κάτω μέρος τοῦ πήχη. Τὸ χέρι εἶναι λυγισμένο στὸν ἀγκώνα σὲ ὀρθὴ γωνία. Ἡ μορφή φοροῦσε χλαμύδα, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἓνα τμήμα πέφτει πίσω ἀναδιπλωμένο, σχηματίζοντας μιὰ «χελιδονοῦρῶν» καὶ φτάνοντας ἕως πίσω ἀπὸ τὸ γόνατο. Ἡ κνήμη ποικίλλεται πλαστικὰ μετὴ δύο ἀβαθεῖς παράλληλες ἀυλακώσεις, ὁ πήχης μετὴ μιὰ διχλωτὴ ἀυλάκωση.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ σώζεται ἡ μορφή τοῦ Διονύσου μέχρι τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν περιπού. Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ θεοῦ ἀναγράφεται τὸ ὄνομά του: ΔΙΟΝΥΣΟΣ

7. Vikelas - Fuchs 43 εικ. 1. Ὁ λόγος γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ καθιστῆ μορφή θεωρήθηκε κύρια μορφή, ἀφοῦ πρὸς αὐτὴν κατευθυνόταν, σύμφωνα με τὴν ὑπόθεση τοῦ Fuchs, ἡ πομπή. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχουμε λόγους νὰ τὸ ἀμ-

φιοβητήσουμε.

8. Τότε που τὰ κομμάτια βρίσκονταν ἀπλωμένα πάνω σὲ ἓνα πάγκο στὸ Μουσεῖο, ἐπισκέφθηκα τὴ Βραυρῶνα καὶ τράβηξα τὶς φωτογραφίες που δημοσιεύω ἐδῶ πίν. 18-22.

(*πίν.* 17, 1). Τὸ Ο εἶναι μικρότερο σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄλλα γράμματα, τὸ Σ ἔχει λοξὰ τὰ σκέλη. Παρὰ τὴν ἀπολεπίσεισ καὶ τὴ μεγάλη διάβρωσι διακρίνει κανεὶς ὀρισμέναις εἰκονογραφικαῖς λεπτομέρεια. Ὁ θεὸς ἔχει μακριὰ γενειάδα καὶ μακριὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν μαζεμένα στὴν πλάτη. Μετὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι, λυγισμένον στὸν ἀγκῶνα (φαίνεται μικρὸ τμήμα τοῦ προβαλλόμενου πήχη στὸ ὕψος τῆς μέσης) κρατεῖ τὸν θύρσο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μεγάλο μέρος τοῦ στελέχους καὶ ὁ κῶνος τῆς πίτυος. Στὸ δεξιὸ χέρι ποὺ ἔπεφτε πρὸς τὰ κάτω κρατοῦσε πιθανότατα κάρθαρο. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ μορφῆ, στὸ ὕψος τῶν βουβῶνων, σώζεται τὸ ἄκρο μικροῦ ἱματίου μετὰ πτυχῆς ἀναδιπλωμένες ποὺ σχηματίζουν μισὰ «χελιδονουρῶν». Κάτω ἀπὸ αὐτὲς σώζεται τμήμα τοῦ μηροῦ τοῦ προβαλλόμενου ἀριστεροῦ σκέλους, καλυπτόμενο ἀπὸ τὸν μακρὸ χιτῶνα ποὺ φοροῦσε ἡ μορφῆ κάτω ἀπὸ τὸ λοξὸ ἱμάτιο.

Ἡ γυναικεῖα μορφῆ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Διόνυσο εἶναι, ὅπως δηλώνει ἡ ἐπιγραφή (*πίν.* 17, 3), ἡ ΕΙΡΗΝΗ. Ἀπὸ τὸν ἀναγλυφικὸ ὄγκο ἔχει μείνει, ἐξ αἰτίας τῶν ἀποφλοιώσεων, μικρὸ μόνο μέρος ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸ στήθος μετὰ τὸν ἔντονα προεξέχοντα μαστό. Τὰ ἴχνη ποὺ σώζονται κάτω ἀπὸ τὸν μαστὸ σχετίζονται μετὰ τὸ ζώσιμο τοῦ ἐνδύματος. Ἡ μορφῆ φοροῦσε πιθανότατα πέπλο μετὰ μακρὸ ἀπόπτυγμα, ζωσμένο ὑψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος. Ἀπὸ τὸ προβαλλόμενο σκέλος δὲν σώζονται λεπτομέρεια. Πληρέστερα σώζεται τὸ ἀριστερὸ χέρι, μετὰ τὸν πήχη ἀνυψούμενο πρὸς τὸ πρόσωπο. Μετὰ τὸ ἄκρο χέρι κρατεῖ ἓνα λουλούδι, πιάνοντάς το μετὰ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη⁹. Τεντωμένοι εἶναι ὁ μέσος, ὁ παράμεσος καὶ ὁ μικρὸς δάκτυλος. Κάτω ἀπὸ αὐτοὺς φαίνονται λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν παλάμη.

Ἀκολουθοῦν τὸ μικρὸ θραῦσμα 18 (*πίν.* 15, 1) ποὺ σώζει τμήμα τοῦ κυματίου τῆς ἐπίστεψης καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ βωμοῦ καί, σὲ συνέχεια, ἓνα σύνολο ἀπὸ τὰ θραύσματα 13 καὶ 14 (*πίν.* 15, 1, 16, 3, 21). Στὸ σύνολο αὐτὸ σώζεται τὸ πάνω μέρος μιᾶς γυναικεῖας μορφῆς πρὸς τὰ δεξιά, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα, γραμμένο πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς, τελειώνει σὲ -]Α. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κεφαλὴ δὲν σώζονται παρὰ μόνο ὑπολείμματα ὄγκου, ὁ λαιμὸς ὅμως καὶ τὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ ἕως τὴ μέση διατηρήθηκαν σὲ πολὺ καλὴ κατάστασι. Ἡ μορφῆ φορεῖ ἀττικὸ πέπλο μετὰ μακρὸ ἀπόπτυγμα καὶ μετὰ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, ἔνδυμα δηλαδὴ σὰν καὶ αὐτὸ ποὺ υποθέτουμε καὶ γιὰ τὴν Εἰρήνη. Δύο στριφτοὶ πλόκαμοι ἀπὸ τὰ μαλλιά τῆς πέφτουν στὸ στήθος. Δύο ἄλλοι, παρόμοιοι, πέφτουν ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μεριὰ τοῦ λαιμοῦ. Πρὸς τὰ δεξιά, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ μορφῆ ποὺ περιγράψαμε ὑπῆρχε ἄλλη, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἄρχιζε ἀπὸ ΧΑ[- (τὸ δεύτερο γράμμα σώζεται ἐν μέρει).

Τὰ γράμματα αὐτὰ βρίσκονται 2 ἐκ. μόλις κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης. Τόσο ὑψηλὰ χαραγμένα εἶναι καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ὀνόματος -]ΧΩ ποὺ σώζονται (τὸ πρῶτο γράμμα ἐν μέρει) στὸ θραῦσμα 16 (*πίν.* 15, 1, 17, 4). Ἄν καὶ οἱ ἀποστάσεις τῶν ὀνομάτων ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς ἀπόληξης διαφέρουν κάθε φορά, σὲ καμιά ἄλλη περίπτωσι τὸ ὄνομα δὲν ἔχει χαραχθεῖ σὲ τόσο μικρὴ ἀπόστασι ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης¹⁰. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ ἀπόστασι ἀπὸ τὴς κεφαλῆς τῶν

9. Δὲν πρόκειται γιὰ «Berühren des Schleiers», ὅπως πιστεύει ἡ Simon 81.

10. Οἱ ἀποστάσεις εἶναι 3.8 ἐκ. (ΕΡΜ[-), 4.8

ἐκ. (ΔΙΟΝΥΣΟΣ), 8.4 ἐκ. (ΕΙΡΗΝΗ), 6.4 ἐκ. (-]ΛΗ[-), 5 ἐκ. (ΛΗΤΩ).

μορφῶν ἕως τὰ ὀνόματά τους εἶναι πάντοτε ἴδια. Στὰ ὀνόματα π.χ. τῆς Εἰρήνης καὶ τοῦ Διονύσου ὑπάρχει διαφορὰ ἀπόστασης 2 ἑκ., μολονότι οἱ κεφαλῆς βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος. Ἡ ὑποψία ἐπομένως μήπως οἱ μορφῆς μὲ τὰ ὀνόματα ΧΑ[- καὶ -]ΧΩ στὰ θραύσματα 13 καὶ 16 ἦσαν ὑψηλότερα τοποθετημένες, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τεκμηριωθεῖ. Αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖ κανεὶς σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις εἶναι ὅτι τὰ ὀνόματα εἶναι γραμμένα ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὶς κεφαλῆς τῶν μορφῶν. Τὰ ἀναγλυφικὰ ἴχνη ποὺ σώζονται στὸ θραῦσμα 16 ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ γράμματα εἶναι ὑπολείμματα γυναικείας κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἡ γυναικεία μορφή ποὺ σώζεται πάνω στὸ θραῦσμα 13 (*πίν. 15, 1. 16, 3. 21*) φορεῖ ἀτυκτὸ πέπλο. Δὲν μπορεῖ ἐπομένως, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν Ε. Βικέλα¹¹, νὰ ἔχει τὴ συνέχειά της στὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων 10, 11, 12 (*πίν. 15, 1. 16, 2. 21*), τὸ ὁποῖο ἔχει τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα 13 καὶ 14 καὶ τὸ ὁποῖο σώζει τμήμα τῶν σκελῶν μιᾶς γυναικείας μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ποὺ φοροῦσε χιτῶνα καὶ λοξὸ ἱμάτιο. Ἡ μορφή εἶχε προβεβλημένο τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Τὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται στὸ πάνω μέρος τοῦ σκέλους καὶ τὰ ὁποῖα ἐπεκτείνονται ἐλαφρὰ λοξὰ πρὸς τὰ κάτω, δὲν ξέρω πῶς μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν. Ἀντίθετα, τὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται πίσω ἀπὸ τὴν μορφή ἀνήκουν στὸν μηρὸ ἀριστεροῦ προτεινόμενου σκέλους ἀνδρικήσ μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ντυμένης μὲ κοντιὸ ἔνδυμα ποὺ ἔπεφτε ἀπὸ ψηλότερα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται ὑπολείμματα μπροστὰ ἀπὸ τὸν μηρό. Τὸ ἔξεργο ὑπόλειμμα ποὺ σώζεται δεξιότερα καὶ τὸ ὁποῖο ἀκουμπᾶ στὸ λοξὸ ἱμάτιο τῆς γυναικείας μορφῆς, ἴσως ἀνήκει στὸ ἄκρο ἐνὸς ἱματιδίου ποὺ ἔπεφτε ἀπὸ τὰ χέρια τῆς γυναικείας μορφῆς, ἐὰν δὲν εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ της.

Τὸ θραῦσμα 9 (*πίν. 15, 1. 16, 1. 21*) ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ συνέχεια τῶν θραυσμάτων 10, 11, 12 σώζει τὸ δεξιὸ σκέλος μιᾶς ἀνδρικήσ μορφῆς κινούμενης πρὸς τὰ δεξιὰ ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω, καθὼς καὶ μέρος τῆς κνήμης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τῆς μορφῆς. Ἡ μορφή αὐτή, ποὺ εἰκονιζόταν σὲ διασκελισμὸ, διαφοροποιεῖται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὶς ἤρεμα βαδίζουσες μορφῆς ποὺ προηγοῦνται. Μὲ τὸ μοτίβο της ταιριάζει καὶ τὸ ἀνεμιζόμενο κοντιὸ ἔνδυμα ποὺ φοροῦσε, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ ἄκρο του πίσω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη.

Στὸ θραῦσμα 15, στὸ ὁποῖο σώζεται τμήμα τοῦ κυματίου τῆς ἐπίστεψης καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ βωμοῦ, σώζονται ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς μορφῆς τὰ γράμματα -]ΛΗ[- (*πίν. 15, 1. 17, 2*)¹². Ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα μικρὰ θραύσματα 16 καὶ 17 ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ στὸ πάνω μέρος τοῦ μνημείου, ἀριστερότερα ἀπὸ τὸ θραῦσμα 15, τὸ θραῦσμα 17 (*πίν. 15, 1*) σώζει τμήμα ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη καὶ τὸν κορμό, χωρὶς καμιά ἀναγλυφικὴ λεπτομέρεια. Τὸ θραῦσμα 16 ὅμως (*πίν. 15, 1. 17, 4*) σώζει ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τῆς ταινίας καὶ τοῦ κυματίου τῆς ἐπίστεψης, καὶ τὸ πρόσθιο μέρος – οὐσιαστικὰ μόνον τὸ περίγραμμα, καθὼς τὸ ἀνάγλυφο ἔχει καταστραφεῖ – μιᾶς γυναικείας κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ. Πάνω ἀπὸ αὐτὴν σώζονται τὰ δύο τελευταῖα γράμματα ἐνὸς ὀνόματος, ἀπὸ τὸ προτελευταῖο μόνον ἴχνη: -]ΧΩ. Τὸ ὄνομα, γιὰ τὴν

11. Vikelas - Fuchs 45 κέ.

Peppa-Delmousou 95.

12. Ἡ -]ΜΗ[- βλ. *IG I³ 2* (1994) 1407 bis.

ἀπόσταση τοῦ ὁποίου ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ βωμοῦ ἔγινε λόγος προηγουμένως, συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν W. Fuchs¹³ ὡς Ὀπ]ώ[ρα. Ἀπὸ τὴ Ντ. Δελμούζου¹⁴ προτάθηκε ἡ συμπλήρωση Ἡ]χώ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ κάνω λόγο παρακάτω. Ἐδῶ, ἄς σημειωθεῖ ὅτι δεξιὰ ἀπὸ τὸ Ω, σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ σὲ λίγο ὑψηλότερη θέση, ὑπάρχει ἓνα μικρὸ λοξὸ χάραγμα. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ ἐὰν εἶναι τυχαῖο ἢ κεραία ἀρχικοῦ γράμματος ὀνόματος. Τὸ πρῶτο ὅμως μοῦ φαίνεται πὸ πιθανό.

Στὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων 1, 2 καὶ 3 (*πίν. 15, 1. 15, 3. 18. 22*) εἰκονίζεται μιὰ γυναικεῖα μορφή, καθισμένη σὲ βράχο πρὸς τὰ ἀριστερά, ντυμένη μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι τῆς εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ πίσω, ὅπου σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ πρόσωπό τῆς σώζεται ὁ πήχης καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι μιᾶς ἄλλης μορφῆς. Τὸ ἄκρο αὐτὸ χέρι, ποῦ εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς παλάμης, ἔχει τεντωμένους τὸν μέσο, τὸν παράμεσο καὶ τὸν μικρό, ἐνῶ ὁ δείκτης καὶ ὁ ἀντίχειρας δὲν σώζονται. Ἡ καθιστὴ μορφή ἔχει λυγισμένο τὸ δεξιὸ χέρι στὸν ἀγκῶνα καὶ σηκώνει τὸν πήχη πρὸς τὰ πάνω. Μὲ τὸ ἄκρο χέρι τῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνον ἓνα δάκτυλο, δὲν εἶναι σαφὲς τὶ ἔκανε. Φαίνεται σὰν νὰ διευθετοῦσε τὸν χιτῶνα τῆς στὸν ὄμο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς, ποῦ ἦταν ἐπίσης λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα, φέρεται ἐμπρὸς στὸ στήθος. Σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πήχη καὶ τὸ ἄκρο χέρι, μὲ ἐνωμένους τὸν δείκτη καὶ τὸν ἀντίχειρα, ὅπως ὅταν οἱ μορφὲς κρατοῦν ἓνα ἄνθος¹⁵. Μιὰ ἄλλη πρόταση συμπλήρωσης, ἐὰν θελήσουμε νὰ συνδυάσουμε τὴ χειρονομία μὲ τὴν κίνηση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, θὰ ἦταν ἓνα ζωγραφιστὸ περιδέραιο ποῦ ἐτοιμαζόταν νὰ δέσει ἢ μορφή στὸν λαιμό τῆς¹⁶. Στὰ μαλλιά ποῦ πέφτουν μαζεμένα στὸν ἀύχένα, ἡ μορφή φορεῖ στεφάνι ἀπὸ φύλλα μυρτιάς, ὅπως νομίζω, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ κάνω λόγο παρακάτω. Μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καὶ πολλὴ ἐπιμέλεια ἀποδίδονται οἱ βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν, οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ οἱ πτυχὲς τοῦ χιτῶνα. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἓνα λεῖο ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα ἀριστερὰ ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὄμο τῆς μορφῆς. Εἶναι λεῖο καὶ γυαλισμένο, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ τμῆμα γυμνοῦ σώματος μιᾶς ἄλλης μορφῆς. Πράγματι, ὅπου ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, διαπιστώνεται ὅτι τὰ γυμνὰ μέρη τῶν μορφῶν ἦταν, λιγότερο ἢ περισσότερο, γυαλισμένα.

Τὸ ἐπόμενο σύνολο ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ θραύσματα 27 καὶ 28 (*πίν. 15, 1. 17, 5*) σώζει τμῆμα τῆς ἐπίστεψης καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ βωμοῦ μὲ ὑπολείμματα τῆς κεφαλῆς μιᾶς μορφῆς, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα σώζεται ὀλόκληρο ἀπὸ πάνω: ΛΗΤΩ. Δυστυχῶς, δὲν εἶναι σαφὲς πρὸς ποιά μεριά ἦταν γυρισμένο τὸ κεφάλι. Ἴσως πρὸς τὰ ἀριστερά μας, ὅπως θὰ ὑποστηρίξω παρακάτω. Ὁ W. Fuchs ἀμφιβάλλει, ἐὰν τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων 27 καὶ 28 ἀνῆκε σὲ αὐτὴ τὴ θέση¹⁷. Ἐδῶ ὅμως, ἀνάμεσα στὴ μορφή τοῦ Ἑρμῆ καὶ τὴν καθιστὴ στὸν βράχο μορφή,

13. Vikelas - Fuchs 46.

14. Peppas-Delmousou 96.

15. Αὐτὸ ὑποθέτει καὶ ἡ L. Kahil, *LIMC* II (1984) 713 ἀριθ. 1185 λ. *Artemis*.

16. Ὅπως βλέπουμε π.χ. στὴ στήλη τοῦ Μουσειοῦ τοῦ Πειραιᾶ ἀριθ. 2555 (Α. Καλογερο-

πούλου, στὸν τόμο: *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* II (1986) 127 κέ. πίν. 125-126. Ch. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (1993) 1.761.

17. Vikelas - Fuchs 46.

ἐπιβάλλουν νὰ τὸ τοποθετήσουμε ὄχι μόνον τὰ «νερά» τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔρμηνεία τῆς παράστασης. Ἐδῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, εἰκονίζονταν οἱ μορφές ποὺ ὑποδέχονταν τὴν πομπή: ἡ Ἄρτεμη, ἡ Λητώ καὶ ὁ Ἀπόλλωνας.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα ποὺ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ κάτω μέρος τοῦ βωμοῦ, τὰ θραύσματα 24 καὶ 25 (*πίν. 15, 1*), κάτω ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Διονύσου, διατηροῦν τμήματα τοῦ ἀνεστραμμένου κυματίου καὶ τῆς ταινίας. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ θραῦσμα 26 (*πίν. 15, 1*), ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα 27 καὶ 28, ὅπου εἰκονίζονταν ἡ μορφή τῆς Λητοῦς. Τὸ θραῦσμα 26 πρέπει, νομίζω, νὰ πάει λίγο δεξιότερα. Δὲν ὑπάρχει «δοντάκι» στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ κυμάτιο στὸν κορμό. Ἄρα πάνω ἀπὸ τὸ κυμάτιο ὑπῆρχε βράχος. Ἐνα ἀκόμα θραῦσμα, τὸ 4 (*πίν. 15, 1*), ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν καθιστή, σώζει πάνω στὸ κυμάτιο τμήμα ἀπὸ ἕναν τὸρμο (τετράγωνο;) μέγιστου βάρους 11 ἐκ., ὁ προορισμὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἄγνωστος. Ἴσως παρόμοιος τὸρμος νὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο σημεῖο.

Προτάσεις ἐρμηνείας καὶ χρονολόγησης

Ἀπὸ τὶς προτάσεις ἐρμηνείας καὶ χρονολόγησης ποὺ ἔχουν γίνει ὡς τώρα, ἀναφέρω πρώτη τὴν πρόταση τοῦ W. Fuchs¹⁸, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πομπή τοῦ Διονύσου, τῆς Εἰρήνης καὶ τῶν ἄλλων μορφῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν, κατευθυνόταν πρὸς τὴν καθιστή στὸν βράχο μορφή τῶν θραυσμάτων 1, 2 καὶ 3 (*πίν. 15, 1. 15, 3. 16. 22*). Ἡ μορφή αὐτὴ ποὺ ἀποστρέφει τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὸν Διόνυσο καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὰ ἀριστερά, προτείνεται νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν Ἀριάδνη, ποὺ εἰκονίζεται τὴ στιγμὴ ποὺ ἐγκαταλείπεται στὴ Νάξο ἀπὸ τὸν Θησέα, λίγο πρὶν φθάσει ὁ νέος τῆς ἐραστῆς. Στὸν βωμὸ μὲ ἄλλα λόγια εἰκονίζεται, κατὰ τὸν Fuchs, μιὰ συγκεκριμένη σκηνὴ ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ Διονύσου, στὴν πορεία τοῦ ὁποίου πρὸς τὴ Νάξο πρὸς ἀπόκτηση τῆς Ἀριάδνης συμμετέχει καὶ ἡ Εἰρήνη ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πίσω του. Ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Εἰρήνης προσδιορίζεται ὁ *terminus post quem* τοῦ μνημείου, ποὺ εἶναι, ὅπως πιστεύεται, τὸ ἀνάβασμα τὸ 421 π.Χ. τῆς ὁμώνυμης κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀπὸ τὴν ὁποία θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς ἐξαρτήσεις στὴν παράσταση. Ὁ βωμὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Fuchs στὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰώνα. Τὸ στυλ τῆς παράστασης θεωρεῖται ἐνδεικτικὸ γιὰ μιὰ ἄμεση σύνδεση τοῦ ἔργου μὲ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Καλλιμάχου.

Μὲ τὶς προτάσεις τοῦ W. Fuchs συντάσσεται πλήρως ἡ M. A. Zagdoun¹⁹. Ἄλλοι ἐρευνητὲς παραπέμπουν ἀπλὰ σὲ αὐτές, κάποιοι ἄλλοι διαφοροποιοῦνται. Ἡ T. Brahms²⁰ πιστεύει ὅτι ἡ παράσταση εἶναι ἀδύνατο νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ἀφήνοντας ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενον καὶ γιὰ μιὰ πολὺ μεταγενέστερη χρονολόγηση, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ μιὰ νεοαττικὴ δημιουργία. Γιὰ τὴν N. Hackländer²¹ ἡ Εἰρήνη τῆς παράστασης εἶναι ἡ Ὠρα Εἰρήνη, μιὰ ἀπὸ

18. Vikelas - Fuchs 45 κέ.

19. Zagdoun (σημ. 4) 154 κέ.

20. T. Brahms, *Archaismus. Untersuchungen*

zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus (1994) 237 κέ.

21. Hackländer (σημ. 4) 76, 208 κέ.

τις τρεις Ώρες, πού είχε αυτό τὸ ὄνομα. Καὶ γιὰ τὴν Hackländer ἡ πομπὴ κατευθύνεται πρὸς τὴν καθιστὴ στὸν βράχο μορφῆ, τὴν ὁποία ὅμως ταυτίζει μὲ τὴν Ἄρτεμη, ὅπως εἶχαν ὑποθέσει ἤδη ἡ L. Kahil²² καὶ ἡ E. Simon²³, ἀναγνωρίζοντας στὸ στεφάνι πού φορεῖ στὰ μαλλιά ἓνα στεφάνι δάφνης²⁴. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση πιστεύει ὅτι ὁ βωμὸς ἀποτελεῖ «προϊὸν ἐνὸς κλασικιστικοῦ ἐργαστηρίου τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ... μᾶλλον τῶν ἀρχῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς», πὺδ συγκεκριμένα «τῆς πρώϊμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου»²⁵.

Μιὰν ἄλλη ἐρμηνεῖα πρότεινε τελευταῖα ἡ Ντ. Πέππα Δελμούζου²⁶. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ χῶρος τῆς παράστασης εἶναι οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ καθιστὴ στὸν βράχο μορφῆ ἡ Πυθία πού κάθεται πάνω στὸν ὄμφαλό. Ὁ βράχος ὅμως δὲν ἔχει τὸ κανονικὸ περίγραμμα τοῦ ὄμφαλοῦ, οὔτε κάποια χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια πού θὰ διευκόλυνε τὴν ἀναγνώρισή του²⁷. Ἄλλωστε ἡ ἐλαφρὰ κυρτὴ, ἀκόσμητη ἐπιφάνειά του δὲν εἶναι ἀρχική, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τῶν ἀποφλοιώσεων πού ἔχει ὑποστεί. Ἄλλὰ καὶ ἡ πρόταση ταύτισης τῆς γυναικείας μορφῆς μὲ τὴν Πυθία νὰ κάθεται πάνω στὸν ὄμφαλό δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ²⁸. Ἡ χειρονομία πού κάνει ἡ μορφὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι δὲν ἔχει κανένα συμβολικὸ χαρακτήρα καὶ μάλιστα σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τοὺς Δελφοὺς, ὅπως ὑποστηρίζεται. Εἶναι μιὰ συνηθισμένη, τυπικὴ σὲ ἀρχαῖστικες μορφές χειρονομία, τὴν ὁποία κάνει καὶ ἡ Εἰρήνη πού κρατᾶ ἓνα λουλούδι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἐνα λουλούδι πού ἀποδιδόταν ζωγραφιστὰ θὰ μπορούσε νὰ κρατᾶει καὶ ἡ καθιστὴ μορφῆ, ὅπως σημείωσα ἤδη παραπάνω.

Ἄλλα συνανήκοντα θραύσματα

Πρὶν προχωρήσω στὴ νέα πρόταση ἐρμηνείας τῆς παράστασης πρέπει νὰ σταθῶ σὲ τρία νέα θραύσματα – καὶ τὰ τρία χωρὶς ἐνδείξεις προέλευσης – πού ἐντόπισα στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου, ἀνάμεσα στὰ διάφορα μαρμάρινα εὐρήματα πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸ ἱερό. Τὸ πρῶτο εἶναι θραῦσμα ἀπὸ μιὰ γυναικεία κεφαλὴ σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο²⁹ (πίν. 19, 1) πού ἔβλεπε πρὸς τὰ δεξιὰ. Σώζονται τμήματα τοῦ κρανίου καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τὴν παρεῖα, μὲ τὸ φρύδι καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ. Εἶναι στεφανωμένη μὲ στεφάνι μυρτιάς, ὅπως δείχνει, νομίζω, τὸ σχῆμα τῶν φύλλων. Οἱ λεπτομέρειες τῶν μαλλιῶν, τῶν φύλλων τοῦ στεφάνου καὶ τοῦ ματιοῦ διατηροῦνται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Στὸ μικρὸ αὐτὸ θραῦσμα βλέπει κανεὶς τὴν ποιότητα ἐργασίας, τὴν ὁποία ἔως τώρα

22. LIMC II (1984) 713 ἀριθ. 1185 λ. Artemis.

23. Simon 61, 81.

24. Vikelas - Fuchs 42, 46 σημ. 13 ἀναφέρουν ἀπλῶς Blätterkranz.

25. Hackländer, ὁ.π. Πρβ. ἐπίσης E. Sauter, AntPl 29 (2002) 138 σημ. 128.

26. Peppas-Delmousou 91 κέ.

27. Πρβ. H.-V. Herrmann, Omphalos (1959)

17 κέ.

28. Γιὰ τὴν Πυθία βλ. Ἄ. Μάντης, Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερειῶν καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη (1990) 56 κέ. Chr. Schnurr-Redford, στὸν τόμο: Th. Späth - B. Wagner-Hasel (ἐκδ.), Frauenwelten in der Antike (2000) 132 κέ.

29. Μάρμαρο πεντελικό. Μέγ. διάσταση 7.1 ἐκ.

μᾶς ἄφηνε νὰ φανταζόμαστε μόνον ἡ καθιστὴ στὸν βράχο μορφῆ, μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς ὁποίας (πίν. 18) τὸ θραῦσμα συγκρίνεται ἄμεσα.

Τὸ δεῦτερο θραῦσμα (πίν. 19, 2) σώζει μεγάλο μέρος μιᾶς ἀνδρικῆς κεφαλῆς σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο³⁰ ποῦ ἔβλεπε πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατῆ. Διατηρεῖται ὁ ἀριστερὸς κρόταφος μὲ τμῆμα τοῦ μετώπου, τῆς κόγχης τοῦ ματιοῦ καὶ μὲ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν παρεῖα καὶ τὴ γενειάδα, καθὼς καὶ τὸ κρανίο ποῦ καλύπτεται ἀπὸ μαλλιά ποῦ ξεκινοῦν χαμηλὰ ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ μὲ σκληροὺς βοστρύχους, πυκνοὺς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἀραιοὺς στὸ κρανίο, κατευθύνονται πρὸς τὸν αὐχένα. Τὸ μακρὸ αὐτὶ γαϊδάρου τῆς μορφῆς ποῦ ὑψώνεται κάθετο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γενειάδα καὶ τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ ποῦ ἔχουν ἀπομείνει ἀπὸ τὴν κεφαλὴ, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸ θραῦσμα τὴν κεφαλὴ ἑνὸς Σειληνοῦ³¹.

Τὸ τρίτο θραῦσμα³² (πίν. 19, 3) σώζει πτυχές ποῦ πέφτουν ἐλαφρὰ λοξὲς πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ. Ἡ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ μιὰ «χελιδονουρῶν» μοιάζει πολὺ μὲ τὶς χελιδονουρὲς στὰ θραύσματα 10, 11, 12. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ θραύσματος ἦταν, ὅπως καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ βωμοῦ, δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι καὶ τὸ πάχος τῆς πλάκας εἶναι σὺς διαστάσεις ποῦ ἔχουν τὰ τοιχώματα τοῦ βωμοῦ. Ἡ περίπτωση προέλευσης τοῦ θραύσματος ἀπὸ ἄλλο μνημεῖο, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Στὸ πάνω μέρος, δεξιὰ ἀπὸ τὴ δέση τῶν πτυχῶν, σώζεται ἓνα μικρὸ ἀναγλυφικὸ ὑπόλειμμα ποῦ σχηματίζει γωνία μὲ τὶς πτυχές. Φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν πρὸς τὰ δεξιὰ. Δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς πτυχές, ἀνήκει ἄρα στὸ ἴδιο ἔνδυμα, πιθανότατα ἓνα ἱμάτιο. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀπτύχωτο ὑπόλειμμα τοῦ ἱματίου ἔχουμε ἀκόσμητη ἐπιφάνεια, ποῦ παρουσιάζει μιὰ ἐλαφρότατη κοίλανση στὸ πάνω μέρος.

Ἡ περίπτωση τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἐνδύματος νὰ σχετίζονται μὲ μιὰ μορφὴ ποῦ καθόταν πάνω σὲ ἓνα συμπαγὲς κάθισμα, ἓνα κυβόλιθο π.χ. ἢ κάτι ἄλλο παρόμοιο, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ὅπως μᾶς δείχνει ἡ καθιστὴ στὸν βράχο μορφῆ πίν. 15, 1. 15, 3. 18, οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου σὶτὴ μέση διευθετοῦνται διαφορετικὰ σὲ μιὰ καθιστὴ μορφῆ. Πιὸ πιθανὸ λοιπὸν εἶναι νὰ σχετίζονται οἱ πτυχές μὲ μιὰ μορφὴ ὄρθια ποῦ κατευθυνόταν πρὸς τὰ ἀριστερὰ μας, τμῆμα τοῦ ἱματίου τῆς ὁποίας ἀπλωνόταν λοξὰ πρὸς τὰ πίσω. Τὸ συνεχόμενο ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα δεξιὰ ἀπὸ τὴ δέση τῶν πτυχῶν εἶναι ἴσως ἀπὸ τμῆμα τοῦ ἱματίου ποῦ ἔπεφτε ἀπὸ τὸ χέρι πρὸς τὰ κάτω. Θὰ δοῦμε παρακάτω, ἐὰν τὸ θραῦσμα μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κάποια συγκεκριμένη μορφὴ τῆς παράστασης.

Τὸ θραῦσμα ποῦ σώζει ὑπολείμματα γυναικείας κεφαλῆς (πίν. 19, 1), στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανεέλθω καὶ παρακάτω μιλώντας γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ στυλ καὶ τῆς χρονολόγησης, εἶναι σημαντικὸ καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας. Ἡ ὁμοιότητα μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς καθιστῆς στὸν βράχο μορφῆς εἶναι πασιφανής. Τὸ στεφάνι ποῦ

30. Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπόχρωση καστα-νέρυθρη. Ἰζήματα. Σωζ. ὕψος 7.8 ἐκ., σωζ. πλάτος 5.8 ἐκ. σωζ. πάχος 2.9 ἐκ.

31. Γιὰ τοὺς Σειληνοὺς καὶ τοὺς Σατύρους βλ. *RE* III A 1 (1927) 35 κέ. λ. *Silenos* καὶ *Satyros* (A. Hartmann). *LIMC* VIII (1997) 1108

κέ. λ. *Silenoi* (E. Simon).

32. ΓΕ 981 «Τεμάχιον ἀναγλύφου 0.195×0.19×0.063. Παλαιόν; (πεῦκο)». Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Διαστάσεις 11×6 ἐκ. πάχ. πλάκας 18.4 ἐκ.

φορεί συνδέει την κεφαλή και εικονογραφικά με την κεφαλή της καθιστής μορφής (πίν. 18), της οποίας το στεφάνι πρέπει να είναι επίσης στεφάνι μυρτιάς και όχι στεφάνι δάφνης, όπως θεώρησε ή N. Hackländer³³ ή διάδημα, όπως υποστήριξε ή Ντ. Πέππα Δελμούζου³⁴. Η μυρτιά σχετίζεται με πολλές λατρείες και με πολλές δραστηριότητες της ζωής των αρχαίων. Οί μορφές του βωμοῦ με τὰ μύρτινα στεφάνια ἀνήκαν, όπως υποστηρίζω παρακάτω, σὲ μιὰ τριάδα Νυμφῶν πού βρίσκονταν στὸ τέλος τῆς πομπῆς³⁵.

Τὸ δεύτερο θραῦσμα (πίν. 23, 2) εἶναι ἐπίσης σημαντικό, γιατί μᾶς βεβαιώνει γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴν πομπὴ ἐνὸς Σειληνοῦ. Ἐπιμένω νὰ ὀνομάζω τὴ μορφή Σειληνὸ καὶ ὄχι Σάτυρο, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ὀνομασία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἐπιγραφικά. Τὸ ὄνομα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται στὸ θραῦσμα 15 (πίν. 15, 1. 17, 2) τὰ γράμματα -]ΛΗ[- καὶ τὸ ὁποῖο ἡ Δελμούζου³⁶ προτείνει νὰ συμπληρωθεῖ ὡς Σεμέ]λη, πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ, νομίζω, ὡς Σι]λη[νός. Τὸ ὄνομα στὴν προκείμενη περίπτωση ἦταν ὄνομα τῆς μορφῆς (Individualname), ὅπως τὸ ξέρουμε ἀπὸ πολλὲς ἐπιγραφές σὲ παραστάσεις ἀγγείων³⁷. Τὴ συμπλήρωση Σι]λη[νοὶ καὶ ἐπομένως τὴν παρουσία καὶ δευτέρης μορφῆς Σειληνοῦ δὲν τὴν συζητῶ, γιὰ τὸν λόγο ὅτι στὴν παράσταση τοῦ βωμοῦ δὲν ἀναγράφονταν ὀνόματα ὁμάδων μορφῶν. Κάθε μιὰ μορφή εἶχε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸ δικό της ὄνομα.

Ἐνα ἐρώτημα εἶναι, ἐὰν ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Σειληνοῦ πού συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ θραῦσμα 15 καὶ τὸ νέο θραῦσμα πίν. 19, 2, προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα 9 (πίν. 15, 1. 16, 1. 21), πάνω στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ δεξιὸ σκέλος, καθὼς καὶ τὸ πίσω μέρος τῆς κνήμης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους μιᾶς ἀνδρικής μορφῆς σὲ διασκελισμό. Ἡ ἔντονη κίνηση, πού διαφοροποιεῖ τὴ μορφή ἀπὸ τὲς ἄλλες μορφές τῆς πομπῆς, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται νὰ προχωροῦν ἤρεμα, ταιριάζει πολὺ καλὰ γιὰ τὴ μορφή ἐνὸς Σατύρου ἢ ἐνὸς Σειληνοῦ. Τὸ κοντὸ ἔνδυμα, πού τμήμα του σώζεται ἐν μέρει πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ πού φαίνεται σὰν ἀνεμιζόμενη χλαμύδα, εἶναι πιθανότατα δορὰ ζῶου πού φοροῦσε ἡ μορφή ἢ πού εἶχε ἀπλωμένη ἀπὸ τὸ χέρι. Οἱ λίγες χοντρές πτυχές εἶναι περισσότερο κατανοητὲς γιὰ δορὰ παρὰ γιὰ χλαμύδα. Ἴσως ἀπὸ τὴν ἴδια μορφή εἶναι καὶ τὸ τμήμα τοῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ πού σώζεται στὸ θραῦσμα 10. Ἐὰν δεχτοῦμε αὐτὲς τὲς συσχετίσεις, ὁ Σειληνὸς πού κατευθυνόταν μὲ ἔντονο διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ ἔστρεφε τὴν κεφαλή πρὸς τὰ πίσω, ἔβλεπε δηλαδὴ πρὸς τὲς μορφές πού ἀκολουθοῦσαν. Μετὰ τὲς συσχετίσεις πού προτείνουμε θὰ πρέπει καὶ τὸ θραῦσμα 15 νὰ μετατεθεῖ ἀριστερότερα, πάνω ἀπὸ τὸ θραῦσμα 9 πού σώζει τὰ σκέλη τῆς μορφῆς.

33. Hackländer (σημ. 4) 133.

34. Peppas-Delmousou 92: «diadema di rosette oblunga ad angolo smozzato».

35. Γιὰ τὴ μυρτιά καὶ τὰ στεφάνια ἀπὸ κλαδιὰ μυρτιάς βλ. *RE* 16.1 (1933) 1171 κέ., 1180 κ.ε. λ. *Myrtos* (Steier). M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1982) 319 κέ. Γιὰ τὴ σχέ-

ση τῆς μυρτιάς μετὰ τὲς Νύμφες βλ. σ. 345, μετὰ τὸν Διόνυσο σ. 212 κέ.

36. Peppas-Delmousou 96.

37. Τὲς σχετικὲς περιπτώσεις συγκεντρώνει ἡ A. Kossatz-Deißmann, *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum* 5 (1991) 168 κέ.

Ἡ ἔρμηνεία

Γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῆς παράστασης ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Εἰρήνη, ἢ ὅποια βρίσκεται ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸν Διόνυσο, εἶναι ἡ ὁμώνυμη Ὑρα³⁸. Μία ἀπὸ τὶς τρεῖς Ὑρες, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο εἶχε αὐτὸ τὸ ὄνομα³⁹. Ὅπως στὶς μεταγενέστερες παραστάσεις ὁ χορὸς τῶν τεσσάρων Ὑρῶν ὀδηγεῖται ἀπὸ τὸν Διόνυσο⁴⁰, ἔτσι καὶ στὸν βωμὸ τῆς Βραυρώνας πίσω ἀπὸ τὸν Διόνυσο θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀκολουθοῦσε ὅλη ἡ ὁμάδα τῶν τριῶν Ὑρῶν, μὲ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὴν Εἰρήνη⁴¹. Συμπληρώνω ἐπομένως καὶ δύο ἄλλες γυναικεῖες μορφές μετὰ τὴν Εἰρήνη. Ἡ παρουσία τῆς τριάδας τῶν Ὑρῶν ὡς ἀκολουθῶν τοῦ Διονύσου εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὴ στὴ σύνθεση. Εἰδικὰ γιὰ τὴ σχέση τῆς Εἰρήνης μὲ τὸν Διόνυσο εἶναι διδακτικὲς οἱ παραστάσεις τῆς στήν πελίκη ἀπὸ τὸ Ruvo⁴², ὅπου ἡ Εἰρήνη ἀποτελεῖ μὲ τὸν Διόνυσο ἓνα ἐρωτικὸ ζεῦγος (Liebespaar) καὶ στὸν καλυκωτὸ κρατήρα τῆς Βιέννης τοῦ ζ. τοῦ Δίνου⁴³, ὅπου κάθεται ἀνάμεσα σὲ μορφές τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου.

Πίσω ἀπὸ τὶς τρεῖς Ὑρες εἰκονίζονταν, πιστεύω, οἱ τρεῖς Χάριτες⁴⁴, γιὰ τὸν λόγο ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ τριάδα συνδέεται στενά, ὅπως καὶ ἡ ὁμάδα τῶν Ὑρῶν, μὲ τὸν Διόνυσο. Τὸ ὄνομά τους στὸν πληθυντικὸ, Χά[ριτες, ἔχει προτείνει ἡ Δελμούζου⁴⁵ γιὰ τὸ ὄνομα ΧΑ[- ποὺ σώζεται στὸ θραῦσμα I3. Τὸ ΧΑ[- ὅμως θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ καὶ στὸν ἐνικὸ ὡς Χά[ρις. Τὰ γράμματα -]ΙΑ, ποὺ σώζονται ἀριστερότερα καὶ χαμηλότερα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ δύο τελευταῖα γράμματα ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς ἄλλης Χάριτος. Θὰ μπορούσαμε νὰ συμπληρώσουμε π.χ. Ἄγλα]ῖα ἢ Θάλε]ια ποὺ παραδίδονται ὡς ὀνόματα Χαρίτων⁴⁶. Πιστεύω ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς Χάριτες εἶχε γραμμένο πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς τὸ δικό της ὄνομα, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ ὄνομα τῆς Εἰρήνης, τῆς πρώτης ἀπὸ τὴν τριάδα τῶν Ὑρῶν, ποὺ μᾶς σώθηκε.

Τὰ θραύσματα 27 καὶ 28 μὲ τὴν ἐπιγραφή ΛΗΤΩ (πίν. 15, 1, 17, 5) ἔχουν σωστὰ τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στὸ μεγάλο σύνολο μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς πομπῆς καὶ τὴν καθι-

38. Πρβ. *LIMC* III (1986) 704 λ. *Eirene* (E. Simon).

39. Ἡσιόδου *Θεογονία* 901 κέ. Γιὰ τὶς Ὑρες βλ. Roscher, *ML* I 2 (1886-90) 2712 κέ. λ. *Horai* (A. Rapp). G. M. A. Hanfmann, *The Season Sarcophagus of Dumbarton Oaks* I (1951) 77 κέ. F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit* (1964) 39 κέ. M. A. Tiverios, στὸν τόμο: *Festschrift N. Himmelmann* (1989) 392 κέ. *LIMC* V (1990) 510 κέ. λ. *Horai* (V. Machaira). *Der Neue Pauly* 5 (1998) 715 κέ. λ. *Horai* (T. Heintze).

40. Γιὰ τὶς παραστάσεις αὐτὲς βλ. W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959) 51 κέ., καθὼς καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ δίνεται στὴν προηγούμενη σημείωση.

41. Γιὰ τὴν Εἰρήνη βλ. κυρίως Hamdorf, ὁ.π. 53 κέ. *LIMC* III (1986) 700 κέ. λ. *Eirene* (E.

Simon). Simon 55 κέ. H. A. Shapiro, *Personifications in Greek Art* (1993) 45 κέ.

42. *LIMC*, ὁ.π. 704 ἀριθ. 12. Shapiro, ὁ.π. 46 ἀριθ. 8 εἰκ. 9.

43. *LIMC*, ὁ.π. 704 ἀριθ. 11. Shapiro, ὁ.π. 46 ἀριθ. 9 εἰκ.7-8.

44. Γιὰ τὶς Χάριτες βλ. Hamdorf, ὁ.π. 45 κέ. *LIMC* III (1986) 191 κέ. λ. *Charis, Charites* (E. Harrison). O. Palagia, στὸν τόμο: *Opes Atticae. Miscellanea philologica et historica R. Bogaert et H. van Looy oblata* (1990) 347 κέ. J. Francis, *Greece and Rome* 49, 2002, 180 κέ.

45. Peppas-Delmousou 96.

46. Ὁ Fuchs (Vikelas - Fuchs 46 μὲ σημ. 12) προτείνει τὴ συμπλήρωση Θεωρ]ία, ἢ Simon (*LIMC* III (1986) 704 λ. *Eirene*) τὴ συμπλήρωση Εὐνομ]ία.

στη στὸν βράχο μορφή. Ὅπως προανέφερα, αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι περίπου ἡ θέση τους, ἴσως λίγο πρὸς τὰ δεξιὰ⁴⁷. Ἡ Λητώ μαζί με τὰ παιδιά της, τὴν Ἄρτεμη καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, πρέπει νὰ ἦταν οἱ μορφές πρὸς τὶς ὁποῖες κατευθυνόταν ἡ πομπή. Ἡ θέση τῆς κεφαλῆς τῆς Λητοῦς σὲ ἀπόσταση 7 ἐκ. περίπου κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης δείχνει ὅτι ἡ μορφή εἰκονιζόταν μάλλον ὄρθια. Ὅρθιες θὰ ἦταν καὶ οἱ μορφές τῆς Ἄρτεμης καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, τὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε ἐκατέρωθεν. Πρώτη ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ Ἄρτεμη. Ὡς κυρία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας θὰ πρέπει νὰ ἦταν αὐτὴ ποὺ ὑποδεχόταν τὸν Διόνυσο.

Ἡ καθιστὴ στὸν βράχο γυναικεία μορφή (πίν. 15, 1. 15, 3. 18), μετὰ τὸ σῶμα της πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ μετὰ γυρισμένο τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ μας, βρισκόταν ἀμέσως μετὰ τὴν τριάδα τῆς Ἄρτεμης, τῆς Λητοῦς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα. Κάθεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ, πρὸς τὴν κατεύθυνση δηλαδὴ ποὺ θὰ εἶχαν καὶ οἱ μορφές τῆς τριάδας, γυρίζει ὅμως τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ πίσω. Μετὰ αὐτὴν ὀριοθετεῖται τὸ τέλος τῆς πομπῆς. Τὸ μοτίβο της εἶναι ἓνα ἐπιτυχημένο εὔρημα τοῦ καλλιτέχνη γιὰ νὰ ξεχωρίσει ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς παράστασης. Ἐδῶ πιθανότατα, ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὴν καθιστὴ μορφή, ἔχει θέση τὸ τρίτο θραῦσμα πίν. 19, 3 ποὺ παρουσίασα προηγουμένως. Τὸ θραῦσμα, ὅπως σημείωσα, προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ μιὰ ὄρθια μορφή ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὰ ἀριστερὰ, μετὰ τὸ ἱμάτιό της νὰ ἀνεμίζει πρὸς τὰ πίσω, μετὰ τὶς χαρακτηριστικὲς χελιδονουρὲς ποὺ σχηματίζονται ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἱματίου⁴⁸. Αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι τὸ ἀνυψούμενο δεξιὸ χέρι ποὺ σώζεται δεξιὰ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς καθιστῆς.

Ποιὲς ἄραγε νὰ εἶναι ἡ μορφή ποὺ κάθεται στὸν βράχο καὶ ἡ μορφή ποὺ βρισκόταν ἀμέσως πρὶν ἀπὸ αὐτή; Τὸ μοτίβο τῆς καθιστῆς στὸν βράχο μορφῆς μετὰ κάνει νὰ σκέφτομαι μιὰ Νύμφη, ἢ ὁποῖα μαζί με δύο ἄλλες, ὄρθιες μορφές ποὺ προηγούνταν, ἀποτελοῦσαν μιὰ τριάδα Νυμφῶν ποὺ συμπλήρωνε τὶς τριάδες τῶν Ὁρῶν καὶ τῶν Χαρίτων⁴⁹. Τὶς Νύμφες τὶς σκέφτομαι καὶ ἕξ αἰτίας τῆς παρουσίας τοῦ Σεληνοῦ, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, συνδέεται στενὰ μαζί τους⁵⁰. Πιστεύω ὅτι γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἐγύριζε τὸ κεφάλι του πρὸς τὸ μέρος τους. Οἱ Νύμφες ἦταν, ὅπως

47. Μιὰ ἄλλη θέση, δεξιὰ ἀπὸ τὰ θραῦσματα 1-3, προτείνει ἡ Hackländer (σημ. 4) 133, πιστεύοντας μάλιστα ὅτι τὸ δεξιὸ ἀνυψούμενο χέρι ποὺ σώζεται δεξιὰ ἀπὸ τὴν καθιστὴ εἶναι ἴσως τὸ χέρι τῆς Λητοῦς.

48. Παρόμοια διευθέτηση πτυχῶν βρισκόμε σὲ ὄρθιες ἀρχαϊτικὲς ἱματιοφόρες μορφές, κινούμενες πρὸς τὰ ἀριστερὰ, τόσο ἀνδρικές (βλ. F. Hauser, *Die neuattischen Reliefs* [1889] μορφές 5 καὶ 6. H. U. Cain, *Römische Marmor-kandelaber* [1985] 107 παρένθετος πίν. 6 [Dionysos 1]. L. A. Touchette, *The Dancing Maenad Reliefs* [1995] 87 ἀριθ. 69 πίν. 43 c), ὅσο καὶ γυ-

νακεῖες (Hauser, ὁ.π. μορφή 13). Σὲ μιὰ περίπτωση μάλιστα ἡ ἀρχαϊτικὴ γυναικεία μορφή πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἶναι ἡ τελευταία μιᾶς τριάδας Νυμφῶν, βλ. H. Froning, *Marmor-Schmuckreliefs mit griechischen Mythen im 1. Jh. V. Chr.* (1981) 71 καὶ σημ. 44, πίν. 15, 2.

49. J. Larson, *Greek Nymphs. Myth, Cult, Lore* (2001) 8 κέ. Γιὰ τὶς Νύμφες βλ. ἐπίσης *RE* XVII 2 (1937) 1527 κέ. λ. *Nymphai* (H. Herter). *LIMC* VIII (1997) 891 κέ. λ. *Nymphai* (M. Halen-Tisserant - G. Siebert).

50. Βλ. σχετικὰ *RE* III A 1 (1927) 41 κέ. ἀριθ. c (A. Hartmann).

ἔχει λεχθεῖ χαρακτηριστικά, «die weiblichen Gegenstücke der Silene»⁵¹. Νύμφες καὶ Σειληνοὶ εἶναι οἱ πρὸ συνηθισμένοι ἀκόλουθοι τοῦ Διονύσου. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὰ δεξιὰ μας Νύμφη τῆς τριάδας ποὺ συμπληρώνουμε σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς παράστασης, εἰκονιζόταν, ὅπως πιστεύω, ὀρθια μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ, ἦταν δηλαδὴ ἡδὴ μέλος τῆς πομπῆς. Οἱ δύο ἄλλες μορφές τῆς τριάδας ἐτοιμάζονταν νὰ τὴν ἀκολουθήσουν. Ἡ τελευταία δὲν ἔχει κατεβεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὸν βράχο ὅπου κάθεται. Τὴν καλοῦσε ὅμως νὰ τὸ κάνει ἡ μορφή ποὺ προηγούνταν καὶ ποὺ ἦταν γυρισμένη πρὸς τὸ μέρος τῆς. Ἴσως αὐτὸ νὰ δηλώνει ἡ χειρονομία τοῦ σωζόμενου δεξιοῦ χειροῦ τῆς. Μὲ τὴν πρώτη Νύμφη σχετίζεται ἴσως τὸ θραῦσμα 16 (*πίν. 15, 1, 17, 4*). Ἡ συμπλήρωση Ἡχῶ ποὺ πρότεινε ἡ Δελμούζου ἔχει πολλὲς πιθανότητες. Ἡ Ἡχῶ ἦταν μιὰ Νύμφη τῶν βουνῶν⁵².

Μὲ τὴν ἀναπαράσταση ποὺ προτείνουμε οἱ μορφές τῆς παράστασης ἀνέρχονται σὲ 15: Ἐρμῆς, Διόνυσος, τρεῖς Ὁρές, μὲ πρώτη τὴν Εἰρήνη, τρεῖς Χάριτες, Σειληνός, τρεῖς Νύμφες, ἡ τελευταία καθιστῆ, Ἀπόλλωνας, Λητώ, Ἄρτεμη. Δεκαπέντε μορφές χωροῦν ἄνετα στὴ ζωφόρο τοῦ βωμοῦ. Ἐὰν τις στριμώξουμε, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χωρέσει καὶ κάποια ἄλλη ἀκόμα, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως τὰ θραύσματα ποὺ ἔχουμε δὲν προσφέρουν ἐνδείξεις.

Μιὰ λεπτομέρεια ποὺ δὲν μπορῶ νὰ ἐξηγήσω εἶναι τὸ λεῖο ἔξαρμα ποὺ σώζεται, ὅπως ἀνέφερα ἤδη, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὤμο τῆς καθιστῆς στὸν βράχο μορφῆς *πίν. 15, 1, 15, 3, 18*. Νὰ εἶναι μέρος ἀπὸ τὸ γυμνὸ σῶμα μιᾶς μορφῆς, ποὺ εἰκονιζόταν πίσω ἀπὸ τὴν καθιστῆ ἢ ποὺ ἔβγαινε πίσω ἀπὸ τὸν βράχο, τὸ περίγραμμα τοῦ ὁποίου θὰ δηλωνόταν στὴ συνέχεια τοῦ ὄμου τῆς καθιστῆς⁵³; Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα δὲν ἔχω. Μὲ τὰ νέα θραύσματα ὅμως καὶ τὶς νέες παρατηρήσεις συμπληρώνεται σημαντικὰ τὸ μνημεῖο καὶ ἐρμηνεύεται πειστικότερα ἢ παράσταση, ἄσχετο ἂν πολλὰ σημεῖα παραμένουν ἀκόμα ἀδιευκρίνιστα.

Ἡ χρονολόγηση

Ἀπὸ τίς προτάσεις χρονολόγησης τοῦ βωμοῦ⁵⁴, αὐτὲς ποὺ θεωροῦν τὴν παράσταση νεοαττικὴ καὶ χρονολογοῦν τὸ μνημεῖο στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἀναιροῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρῶνα ἦταν ἔρημο. Δὲν χρειάζεται ἐπομένως νὰ ἐπιμείνουμε σὲ αὐτὲς τίς προτάσεις. Ὁ βωμὸς

51. «... ihr eigentliches männliches Äquivalent sind aber die Satyrn und Silene», *RE* XVII 2 (1937) 1531 λ. *Nymphaei* (H. Herter).

52. *RE* V 2 (1905) 1926 κέ. λ. *Echo* (Waser). *LIMC* III (1986) 680 κέ. λ. *Echo* (J. Bazant - E. Simon). *Der Neue Pauly* 3 (1997) 874 λ. *Echo* 2 (F. Graf).

53. Ὅπως περίπου συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν Ἐλικῶνα στὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μ. 1455 (N. Καλτοῦς, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά* (2001) 305 ἀριθ. 640) ἢ τὸν Πάνα στὸ ἀνάγλυφο

τοῦ Ἀρχάνδρου Ἐθν. Μ. 1329 (M. Caroll-Spil-
lecke, *Landscape Depictions in Greek Relief
Sculpture* (1985) 57. Καλτοῦς, ὁ.π. 135 ἀριθ. 260
μὲ εἰκ.)

54. Ἀρχικὰ κάποια θραύσματα, κυρίως τὸ
θραῦσμα μὲ τὴν καθιστῆ στὸν βράχο μορφῆ, εἶ-
χαν χρονολογηθεῖ στὰ χρόνια τοῦ αὐστηροῦ
ρυθμοῦ, ἀλλὰ ἡ χρονολόγηση αὐτὴ γρήγορα
ἐγκαταλείφθηκε. Ἡ τελευταία ποὺ τὴν ἀκολου-
θεῖ εἶναι ἡ L. Kahil, *LIMC* II (1984) 713 ἀριθ.
1185 λ. *Artemis*.

ανάγεται χωρίς καμιά αμφιβολία στα κλασικά χρόνια. Τὸ πρόβλημα εἶναι, πότε ἀκριβῶς. Ὁ W. Fuchs πρότεινε τὴ δεκαετία 420-410 π.Χ., ἄλλοι τὰ χρόνια γύρω στὰ 400⁵⁵, ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα⁵⁶ ἢ γενικὰ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ.⁵⁷. Μετὰ τὸ 403/2 π.Χ., μέσα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο ἡ Πέππα-Δελμούζου⁵⁸.

Μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση θεωρήθηκε ὅτι προκύπτει ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς Εἰρήνης στὴν παράσταση, γιὰ τὴν ὁποία ὁ W. Fuchs ὑποθέτει ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἀνάβασμα τῆς ὁμώνυμης κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνη τὸ 421 π.Χ. Γιὰ τὴ δεκαετία 420-410 π.Χ. ποὺ προτείνει ἐπικαλεῖται ἔνδειξεις ποὺ προσφέρονται ἀπὸ ὀρισμένες λεπτομέρειες τῶν μορφῶν, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ πτυχὲς ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὶς θηλὲς τῶν μαστῶν στὴ μορφὴ τοῦ θραύσματος 13 (πίν. 15, 1. 16, 3. 21), ποὺ τὶς βρίσκουμε σὲ μορφὲς ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5ου αἰώνα⁵⁹. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν βοστρύχων τῶν μαλλίων τῆς καθιστῆς στὸν βράχο μορφῆς (πίν. 18) καὶ τῆς κεφαλῆς ποὺ σώζεται στὸ νέο θραῦσμα (πίν. 19, 1) μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς ἐξαρτήσεις ἀπὸ πρῶιμα ἀττικὰ ἐπιτύμβια⁶⁰. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο⁶¹ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόδοση τῆς κόμης ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδονται τὰ μαλλιά στὰ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα τῶν Μαινάδων ποὺ προσγράφονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸν Καλλιμάχο⁶², ἄσχετο ἂν ἡ μαρτυρία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ μεταγενέστερα ἀντίγραφα.

Γιὰ μιὰ χρονολόγηση τοῦ βωμοῦ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα συνηγορεῖ, νομίζω, καὶ ἡ αὐστηρὴ ἀπόδοση τῶν βοστρύχων τῶν μαλλίων καὶ τοῦ γενιοῦ τῆς κεφαλῆς τοῦ Σειληνοῦ (πίν. 19, 2). Ἡ κεφαλὴ δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὰ στεγνὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἔχουν οἱ κεφαλὲς ἀρχαϊστικῶν μορφῶν τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τῶν ματιῶν τῆς καθιστῆς στὸν βράχο μορφῆς καὶ τῆς κεφαλῆς ποὺ σώζεται στὸ νέο θραῦσμα πίν. 19, 1 ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴ χρονολόγηση. Τὰ μάτια βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὰ μάτια μορφῶν ὀρισμένων ἐπιτύμ-

55. Simon 61.

56. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas* (1995) 16 εἰκ. 3. A. C. Smith, *Political Personifications in Classical Athenian Art* (1997) 104, 245. Στὴ σελ. 107 ὁμοῦς ἀναφέρει γύρω στὰ 400 π.Χ.

57. M. A. Tiverios, στὸν τόμο: *Festschrift N. Himmelmann* (1989) 394 σημ. 62.

58. Peppas-Delmousou 95: » È evidente che le lettere sono quelle ioniche del primo trentennio del IV sec. a.C., in forma evoluta, con linee di grande purezza senza ornamenti, giacché il monumento fu eretto parecchi anni dopo l'ufficiale adozione dell'alfabeto ionico nel 403 a.C. sotto l'arconte Eukleides«, 97 κέ.

59. Τὸ παλαιότερο παράδειγμα εἶναι ἡ συμπληρωμένη ἀπὸ τὸν J. Frel στήλη Ἐθν. Μ. 1822,

Vikelas - Fuchs 47. Clairmont (σημ. 16) 2.151. Καλτοῦς, ὁ.π. 152 ἀριθ. 296 μὲ εἰκ.

60. Πρβ. π.χ. τὰ μαλλιά τῆς κοπέλας τῆς στήλης Ἐθν. Μ. 910, Clairmont (σημ. 16) 1.050. J. Bergemann, *Demos und Thanatos* (1999) 158 ἀριθ. 21 πίν. 62, 1. Καλτοῦς, ὁ.π. 147 ἀριθ. 282 μὲ εἰκ.

61. Vikelas - Fuchs 46 σημ. 13.

62. Ἡ νεότερη ἔρευνα δὲν συμφωνεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ μελέτῃ τῆς L. A. Touchette, *The Dancing Maenad Reliefs* (1995) τὸ ὄνομα τοῦ Καλλιμάχου ἀναφέρεται μόνο μιὰ φορὰ καὶ μάλιστα σὲ ὑποσημείωση (σελ. 5 σημ. 14) μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἀπόδοση τῶν Μαινάδων στὸν καλλιτέχνη εἶναι «highly speculative». Ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα καὶ τὸν Καλλιμάχο ἀποσυνδέει τὶς Μαινάδες καὶ ἡ A. A. Donohue, *Hephaistos* 16/17, 1998/99, 7 κέ.

βίων στηλών τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5ου αἰώνα⁶³. Παράλληλα ὡς πρὸς τὸ στυλ ἀναγνωρίζει ὁ Fuchs καὶ στὴν ἀγγειογραφία αὐτῶν τῶν χρόνων⁶⁴. Οἱ μορφές τοῦ βωμοῦ δείχνουν «eine eigentümliche Stilmischung von archaischen und freien Elementen», χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ὁποίας, κατὰ τὸν Fuchs, εἶναι ἡ καθιστὴ στὸν βράχο γυναικεία μορφή. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χαρακτηρίσει τὸν βωμὸ ὡς τὸ πρῶτο ἀρχαϊστικὸ μνημεῖο στὴν ἀνάγλυφη πλαστικὴ⁶⁵. Ἡ σχετικὴ ἐλευθερία καὶ φρεσκάδα στὴν ἀπόδοση τῶν ζικ-ζακ πτυχῶν σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχες λεπτομέρειες ἀρχαϊστικῶν ἀνάγλυφων μορφῶν τοῦ 4ου αἰώνα θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει τὴν πρῶτη χρονολόγησι τοῦ βωμοῦ. Ἡ ὑποδήλωσι τοῦ τοπίου εἶναι, τέλος, κάτι ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τῆς μεταγενέστερης ἀρχαϊστικῆς συνθέσεως. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἴσως μιὰ ἐνδειξη γιὰ μιὰ πρῶτη χρονολόγησι. Μὲ βάση τῆς συγκρίσεις ποὺ προανέφερα εἶναι, νομίζω, δύσκολο νὰ κατεβεῖ κανεὶς κάτω ἀπὸ τὸ 400 π.Χ. Εἶναι τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴ λήξι τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὰ χρόνια ποὺ ἔρχεται καὶ πάλι ἡ Εἰρήνη στὴν Ἀττικὴ. Ἔτσι ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ καλλιτέχνη νὰ τοποθετήσῃ τὴν Εἰρήνη πρῶτη μετὰ τὸν Διόνυσο στὴν ἀπεικόνισι τῆς πομπῆς τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρῶνα, ποὺ εἰκονίζεται, ὅπως πιστεύω, στὴν παράστασι.

Ἡ χρονολόγησι τῶν ἐπιγραφῶν στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα ποὺ προτείνεται μὲ βάση κυρίως τὴ μορφή τῶν γραμμάτων⁶⁶ δὲν συνιστᾷ ἀνυπερβλήτη δυσκολία γιὰ τὴν πρότασι χρονολόγησις γύρω στὰ 400 π.Χ. ποὺ προτείνω. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ χρονολογήσεις σὲ τόσο στενὰ χρονικὰ ὅρια τὸ στυλ τῶν γραμμάτων προσφέρει περιορισμένες ἐνδείξεις, ἀσφαλῶς λιγότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προσφέρει τὸ στυλ τῶν ἀνάγλυφων παραστάσεων. Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο, περισσότερο προβληματικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησι ποὺ προτείνουμε, γράμματα Ε καὶ Ο – τὸ Ο μικρότερο σὲ διάμετρο ἀπὸ τὰ ἄλλα γράμματα, τὸ Ε μὲ μικρότερη τὴ μεσαία ὀριζόντια κεραία –, δὲν μᾶς ὀδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ στὸν 4ο αἰώνα π.Χ. Μὲ αὐτὲς τῆς ἰδιορρυθμίες τὰ βρίσκουμε σὲ ἐπιγραφὲς ἀττικῶν ἐπιτυμβίων, τὰ ὁποῖα μὲ βάση στυλιστικὰ κριτήρια χρονολογοῦνται μὲ μεγάλη πιθανότητα πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα⁶⁷.

63. Ὅπως π.χ. τῆς στήλης Ἐθν. Μ. 1822 (λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τῆς καθιστῆς βλ. Bergemann, ὅ.π. 158 ἀριθ. 23 πίν. 14, 1), τῆς στήλης τοῦ Κεραμικοῦ Ρ 685 (Clairmont [σημ. 16] 1.152. Bergemann, ὅ.π. 158 ἀριθ. 6 πίν. 14, 4), τοῦ θραύσματος Ἐθν. Μ. ΚΑΡ 1053 (Clairmont, ὅ.π. 2.153. Bergemann, ὅ.π. 162 ἀριθ. 135 πίν. 14, 3), τοῦ Κτησίλεω καὶ τῆς Θεανοῦς Ἐθν. Μ. 3473 (Clairmont, ὅ.π. 2.206. Bergemann, ὅ.π. 159 ἀριθ. 33) καὶ τῆς Ἥγησοῦς (Clairmont, ὅ.π. 2.150. Bergemann, ὅ.π. 159 ἀριθ. 34 πίν. 14, 2). Πρβ. ἐπίσης τὰ παραδείγματα ποὺ συγκεντρῶνει ὁ Α. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs v. Chr.* (1996) 40 κέ.

64. Vikelas - Fuchs 47 καὶ σημ. 15. Ὁ Fuchs παραπέμπει στὰ ἀρχαϊστικὰ παλλάδια καὶ τὸν

Ἑρμῆ τῶν ἐρυθρόμορφων οἰνοχοῶν ἀπὸ τὴ Β. πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὰ 410 π.Χ., βλ. E. B. Harrison, *Archaic and Archaistic Sculpture. Agora XI* (1965) 52, 59 πίν. 63 b. c.

65. Βλ. W. Fuchs, *Boreas* 7, 1984, 79 κέ., 80.

66. Peppas-Delmousou 95. Πρβ. καὶ IG I³ 1407 bis: «Sculpturam annis supra monstratis [420-410?] tribuit Fuchs. Dubitat O. Palagia per sermonem».

67. Τὸ Ε μὲ μικρότερη τὴ μεσαία ὀριζόντια κεραία, ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συνυπάρχει μὲ τὸ Ε ποὺ ἔχει τὴ μεσαία κεραία ἰσομήκη μὲ τῆς ἄλλης, τὸ βρίσκουμε π.χ. στῆς ἐπιγραφὲς τῆς στήλης τῆς Μνησαγόρας καὶ τοῦ Νικοχάρους (IG I³ 1315. H. Diepolder, *Die attischen*

Πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι η χάραξη των ονομάτων δεν έγινε από εξειδικευμένο χαρακτή, αλλά πιθανότατα από τον ίδιο τον καλλιτέχνη, όταν ο βωμός ήταν πια έτοιμος. Υπάρχει μια έλευθερία ως προς τη χάραξη των γραμμάτων, καθώς και ως προς τις θέσεις που γράφονται τα ονόματα, λεπτομέρειες που θυμίζουν επιγραφές σε ζωγραφικές παραστάσεις.

Για την άποψη του W. Fuchs ότι ο βωμός της Βραυρώνας μπορεί να αποδοθεί στο εργαστήριο του Καλλιμάχου, τον οποίο μάλιστα θεωρεί Χίο την καταγωγή και εύρητη του αρχαϊστικού στυλ στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα⁶⁸, είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχουν έπαρκεις ένδειξεις. Κάποιες πάντως λεπτομέρειες θυμίζουν τα ανάγλυφα των Μαινάδων, τα όποια δεν βλέπω τον λόγο, γιατί όρισμένοι έρευνητές τα αποσυσχετίζουν από τον Καλλιμάχο. Η χιακή καταγωγή του Καλλιμάχου είναι εύκολο να τεκμηριωθεί. Πάντως, ο καλλιτέχνης του βωμού δεν αποκλείεται να είχε νησιωτική καταγωγή. Ένδειξεις θα μπορούσαν να αναζητηθούν στην πύχωση του χιτώνα της καθιστής μορφής και στην απόδοση των βοστρύχων των γυναικείων κεφαλών πίν. 18 και 19, 1. Σε αυτές τις λεπτομέρειες, ως γνωστόν, είχαν στηριχθεί οι παλαιότεροι έρευνητές για συγκρίσεις με νησιωτικοϊωνικά και βορειοελλαδικά γλυπτά του αύστηρου ρυθμού⁶⁹, τότε που ήταν γνωστό μόνο το θραύσμα με την καθιστή μορφή, το οποίο και χρονολογούσαν σε αυτά τα χρόνια.

Ἡ θέση τοῦ βωμοῦ στοῦ ἱεροῦ

Σε ποῖο σημεῖο τοῦ ἱεροῦ ἦταν στημένος ὁ βωμός, εἶναι ἓνα ἄλλο ἐρώτημα. Ἀρκετὰ κομμάτια του ἔχουν βρεθεῖ κοντὰ στοῦ Βόρειο ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ. Ἴσως γι' αὐτὸ

Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr. [1931] 12 κέ. πίν. 5. R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* [1977] Κατ. Π ἀριθ. 158 [γύρω 420 v. Chr.] Clairmont (σημ. 16) 1.610. J. Bergemann, *Demos und Thanatos* [1997] 159 ἀριθ. 36), τῆς ληκύθου τῶν Χαιρέα, Εὐκολίνης καὶ Ὀνησίμου (*IG I³ 1292*. B. Vienneis-Schlörb, *Glyptothek München. Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs* [1988] 99 κέ. πίν. 36-38 [λίγο μετὰ τὸ 405 π.Χ.] Clairmont, ὁ.π. 4671), τῆς στήλης τῆς Νικοβούλης καὶ τοῦ Φυρκία (*IG I³ 1321*. Ἡ. Τσιριβάκος, *ΑΔελτίον* 23, 1968, Μελέτες 70 κέ. πίν. 35. Chr. Clairmont, *Gravestone and Epigramm* [1970] 102 κέ. πίν. 14 καὶ 17. Scholl, ὁ.π. 229 κέ. ἀριθ. 17 [410-400 π.Χ.]). Τὸ ἴδιο Ε βρῖσκουμε καὶ σὲ ἀπλὲς ἐνεπίγραφες στήλες ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 400 π.Χ., ὅπως π.χ. στῆ στήλη *IG I³ 1341 bis* (D. Bradeen, *The Inscriptions. The Funerary Monuments, Agora XVII* [1974] 92 ἀριθ. 396 πίν. 33) ἢ σὲ ψηφίσματα πρὶν τὸ 400, ὅπως π.χ. στὰ ψηφί-

σματα *IG I³ 113* (γύρω στὰ 410) καὶ 114 (407/6 π.Χ.). Ἀλλὰ καὶ τὸ μικρὸ σὲ διάμετρο Ο τὸ βρῖσκουμε σὲ ἐπιγραφὲς ἀνάγλυφων ἐπιτύμβιων στηλῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 400, ὅπως π.χ. τῆς Μνησαγόρας καὶ τοῦ Νικοχάρους ἢ τῆς Ἀμφαρέτης (J. Kirchner, *Imagines inscriptionum atticarum*² [1948] 17 ἀριθ. 40 πίν. 17. Stupperich, ὁ.π. II ἀριθ. 227. Clairmont [σημ. 16] 1.660. Bergemann, ὁ.π. 158 ἀριθ. 7), καθὼς καὶ σὲ ψηφίσματα, ὅπως τὸ ψηφίσμα *IG I³ 110* (Kirchner, ὁ.π. 17 κέ. ἀριθ. 41 πίν. 18) τοῦ ἔτους 408/7 π.Χ.

68. W. Fuchs, *Boreas* 7, 1984, 79 κέ. Vikelas - Fuchs 46 κέ. 5. W. Fuchs, στὸν τόμο: J. Boardman - C. E. Vaphopoulou-Richardson (ἐπιμ.), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios* 1984 (1986) 284 κέ.

69. Chr. Karouzos, *JHS* 71, 1951, 108 σημ. 54. E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 73. E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (1975) 123. N. M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970) 63 σημ. 3.

τὸν λόγο στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου γίνεται λόγος γιὰ τὸν χῶρο ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν ναό, ἐκεῖ ὅπου ὁ Παπαδημητρίου τοποθετεῖ τὸν μεγάλο βωμὸ τῆς Ἄρτεμης. Ἄσχετα πάντως ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρισκόταν ὁ βωμός, ἓνα εἶναι βέβαιο: ἀνεξάρτητο ἱερὸ ἢ μικρὸς ναὸς γιὰ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε μέσα ἢ δίπλα στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης. Ὁ Διόνυσος, ὅπως φαίνεται, ἦταν στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας ἕνας θεὸς «φιλοξενούμενος»⁷⁰.

Ὡς φιλοξενούμενος θεὸς ὁ Διόνυσος θὰ μπορούσε νὰ δεχθεῖ ἐκτὸς ἀπὸ προσφορὲς λατρείας καὶ κάποια ἀναθήματα⁷¹. Ἀναθήματα πάντως ἀπὸ τὴ Βραυρώνα ποὺ νὰ σχετίζονται ἀδιαμφισβήτητα μὲ τὸν Διόνυσο δὲν ἔχουμε. Τὸ καινὸν ἐπίβλημα τῶν ἐπιγραφῶν IG II²1514, 30-32, IG II²1515, 22-24 καὶ IG II²1516, 10-11, ποὺ εἶχε στὸ μέσο ὡς σημεῖον τὸν Διόνυσο σπένδοντα καὶ μιὰ γυναικεῖα μορφή οἰνοχοοῦσα καὶ τὸ ὁποῖο ἐπικαλεῖται ὁ A. Scholl γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν παρουσία στὸ ἱερὸ τοῦ μεγάλου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου στὸν Διόνυσο ποὺ ἀπέκτησε πρὶν λίγα χρόνια ἡ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου⁷², δηλώνει κάποια σχέση τοῦ Διονύσου μὲ τὴν Ἄρτεμη, ἦταν ὅμως ἓνα ἀνάθημα στὴ θεά.

Ἄλλὰ καὶ τὸ θραῦσμα πλίνθου ἀπὸ τὴ Βραυρώνα μὲ τὸ κωμικὸ προσωπεῖο⁷³ ἀμφιβάλλω ἐὰν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς θραῦσμα χορηγικοῦ ἀναθήματος («choregische Votivstatuette»). Πιὸ πιθανὸ εἶναι, νομίζω, νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀγαλμάτιο μικροῦ παιδιοῦ, ἴσως καθιστοῦ στὸ ἔδαφος, παρόμοιου μὲ τὰ ἄλλα ἀγαλμάτια παιδιῶν ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε μιὰ μάσκα δίπλα του. Μορφὲς παιδιῶν ποὺ κρατοῦν μάσκες στὰ χέρια τους μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἑλληνιστικὰ πῆλινα εἰδῶλια παιδικῶν μορφῶν⁷⁴, οἱ τύποι τῶν ὁποίων ἀκολουθοῦν τύπους ἀγαλματίων παιδιῶν τοῦ 4ου αἰῶνα⁷⁵.

70. Ὁ ὅρος «φιλοξενούμενος θεὸς» εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, προτιμότερος ἀπὸ τὸν ὅρο «Visiting God», βλ. B. Alroth, *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications* (1989) 65 κέ., 108 κέ. Τῆς ἴδιας, στὸν τόμο: *Atti del convegno internazionale Anathema, Roma, 15-18 Giugno 1989* (1990) 302 κέ.

71. Παραδείγματα συγκεντρώνει ἡ Alroth στὶς μελέτες τῆς ὁ.π. (σημ. 67).

72. K. Vierneisel - A. Scholl, *MJbK* 53, 2002, 1 κέ. Γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς βλ. σελ. 39. Πρβ. καὶ T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia found in Athens* (1972) 13 καὶ σημ. 54-55.

73. Vierneisel - Scholl, ὁ.π. σημ. 232 εἰκ. 28. Τὸ προσωπεῖο σῶζεται ἀπὸ τὰ μάτια καὶ κάτω. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι σῶζεται τὸ μισὸ περίπου, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μόνον ὁ κανθός. Ἀπὸ τὴ σιμὴ μύτη λείπει τὸ ἄκρο. Τὸ προσωπεῖο ἔχει μακρὸ μουστάκι, ἀνοιχτὸ στόμα καὶ γένεια ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἐπιμέρους βοστρύχους καὶ ποὺ καταλήγουν σὲ μυτερὴ ἀπόληξη. Εἶναι ἀκουμπισμένο

πάνω σὲ πλίνθο, ἢ κάτω πλευρὰ καὶ τὰ κάθετα τοιχώματα τῆς ὁποίας εἶναι δουλεμένα μὲ τὸ βελόνι. GE 1151 «Θραῦσμα μαρμάρινον. Ἐπὶ πλίνθου τμήμα μάσκας (σειληνός). 0.115×0.115. Ἄνατ. βραχίων τῆς στοᾶς, ἀρχαῖος ἀγωγός. 27/12/61». NE 1286 «Θραῦσμα μάσκας ἐπὶ πλίνθου. Σωζ. ὕψ. 0.114, πλ. 0.117 [λοιπὰ στοιχεῖα ὅπως στὴν προηγούμενη καταγραφή]». Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπόχρωση τεφρῆ. Σωζ. ὕψ. 11.2 ἐκ., πλ. 7.2 ἐκ. Ὑψ. πλίνθου 4 ἐκ. DAI Athen 90/409, 410 [E. F. Gehnen].

74. Βλ. π.χ. τὰ βοιωτικὰ εἰδῶλια ἱστάμενων ἀγοριῶν μὲ κωμικὸ προσωπεῖο στὸ δεξιὸ χέρι (Louvre MNB 1321, P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique* [1976] 108 εἰκ. 47. Winter, *Typen* II [1903] 288, 9) ἢ στὸ ἀριστερὸ [Winter, *Typen* 288, 6]. Ἄλλα εἰδῶλια ἀγοριῶν τοῦ 2ου καὶ 1ου αἰῶνα π.Χ. μὲ κωμικὰ προσωπεῖα στὰ χέρια ἔχουμε ἀπὸ τὴ Μύρινα (S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite* II, *Myrina*: [1963] 132 κέ. MYR 299 πίν. 159 d, MYR 300

Στην παράσταση του βωμού εικονιζόταν, κατά τη γνώμη μου, η έγκατάσταση του Διονύσου ως φιλοξενούμενου θεοῦ στο ιερό της Ἄρτεμης Βραυρωνίας, ή όποία καί τόν ὑποδεχόταν. Ὁ θεός με την ἀκολουθία του ἔρχεται ἀπό ἕνα δικό του ιερό, τὸ όποιο θά μπορούσε νά ἦταν εἴτε ἕνα Διονύσιον τῆς Ἀθήνας, εἴτε ἕνα Διονύσιον τῆς ἀνατολικῆς Ἀττικῆς, π.χ. τοῦ δήμου τῶν Φιλαϊδῶν⁷⁶, στὸν όποιο ἀνήκε ή Βραυρώνα, ή κάποιου ἄλλου γειτονικοῦ δήμου. Πιθανότερη θεωρῶ τὴν τελευταία περίπτωση, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἕνα σημαντικό ιερό Διονύσου ὑπῆρχε στὸν ἀμέσως πρὸς Βορρὰ τῆς Βραυρώνας δήμο τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν⁷⁷, ὅπου βρισκόταν καί τὸ ἀδελφὸ ιερό τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου. Τὸ θέατρο πὸ συμπεραίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ καί οἱ ἐπιγραφικὰ μαρτυρούμενοι χορηγοὶ καί θεατρικοὶ ἀγῶνες δείχνουν τὴ σημασία πὸ εἶχε τὸ Διονύσιον τῶν Ἀλῶν γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς ἀνατολικῆς Ἀττικῆς. Οἱ σχέσεις τοῦ Διονύσου με τὴν Ἄρτεμη⁷⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε πιθανές σχέσεις καί τοῦ Διονυσίου τῶν Ἀλῶν ὄχι μόνο με τὸ ιερό τῆς Ἄρτεμης Ταυροπόλου, γιὰ τίς όποίες εἶναι ιδιαίτερα ἐνδεικτικὴ ή παράσταση ἐνὸς ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου πὸ προέρχεται, ὅπως προσπάθησα νά δείξω, ἀπὸ τὸ Διονύσιον τῶν Ἀλῶν⁷⁹, ἀλλὰ καί με τὸ ιερό τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας⁸⁰. Ἡ κατασκευή τοῦ μαρμάρινου βωμοῦ ταιριάζει νά

πίν. 159 f, MYR 1205 πίν. 159 b, MYR 981 πίν. 160 a, LY 1504 πίν. 160 c). Κωμικὴ μάσκα κρατάει καί ἕνα μικρὸ κορίτσι (Winter, *Typen* II 79, 6). Ἡ P. Ghiron-Bistagne ἐξηγεῖ τίς παραστάσεις ὡς προερχόμενες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸ σχολεῖο, ὅπου τὰ παιδιά διάβαζαν Ὅμηρο καί τραγικούς. Ἴσως ὁμως οἱ μάσκες νά ἦταν ἀπλῶς παιχνίδια στὰ χέρια τῶν παιδιῶν, ὅπως τὰ διάφορα ζωᾶκια πὸ κρατοῦν ἐπίσης στὰ χέρια τους.

75. Μάσκες πάνω σὲ πλίνθους ἀγαλμάτων, ὅπως στὸ θραῦσμα τῆς Βραυρώνας, ἔχουμε καί σὲ δύο ἄλλα θραῦσματα, γιὰ τὰ όποία ὁμως χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Τὸ πρῶτο, πὸ βρίσκεται στὶς Βρυξέλλες (A. Furtwängler, *Sammlung Somzée* [1897] 41 κέ. ἀριθ. 57 με εἰκ. F. Cumont, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques des musées royaux du cinquante-naire* [1913] 20 κέ. ἀριθ. 14 με εἰκ. Reinach, RS II 2, 796, 6. H. P. Isler, *Acheloos* [1970] 26 καί σημ. 57, 132 ἀριθ. 56), σῶζει τὸ κάτω μέρος τῶν γυμνῶν σκελῶν ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου με τὴ μάσκα δίπλα στὴν ἀριστερὴ κνήμη. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγαλμάτιο Ἡρακλῆ πὸ στήριζε τὸ ρόπαλό του πάνω σὲ κεφάλι Ἀχελώου, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανη. Ἐνα ἄλλο θραῦσμα πλίνθου πάνω στὴν όποία βρίσκεται ἕνα κωμικὸ προσωπεῖο καί ὄχι ἕνα κράνος, ὅπως ἔχει ἐρμηνευθεῖ, ἔχουμε ἀπὸ τὸ Μουσολεῖο, βλ. G. B. Waywell,

The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum (1978) 168 κέ. ἀριθ. 358 πίν. 33. Τὸ προσωπεῖο, πὸ ἔχει περίπου φυσικὸ μέγεθος καί πὸ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἄγαλμα ἠθοποιοῦ ἢ ποιητῆ.

76. Γιὰ ἕνα τέτοιο ιερό πάντως δὲν ἔχουμε ὡς τώρα καμιά ἐνδειξη. Θυμίζω ἐπίσης ὅτι ὀρισμένες γραπτὲς πηγὲς κάνουν λόγο γιὰ γιορτὲς τοῦ Διονύσου στὴ Βραυρώνα, ἀλλὰ ή ἀξιοπιστία τους ἀμφισβητεῖται, βλ. ἀναλυτικὰ Vierneisel - Scholl, ὅ.π. 39 καί σημ. 212 καί 214. Πρβ. καί Ἄ. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (1990) 215 κέ. Τὸ κέντρο τοῦ δήμου τῶν Φιλαϊδῶν δὲν εἶναι βέβαιο πὸ ἀκριβῶς πρέπει νά ἐντοπισθεῖ. βλ. σχετικὰ Travlos, *Attika* 56.

77. Βλ. σχετικὰ G. Despinis, *AM* 119, 2004, Anhang 2 (τυπώνεται).

78. Γενικὰ γιὰ σχέσεις τοῦ Διονύσου με τὴν Ἄρτεμη καί ἐιδικότερα στὴν Ἀττικὴ βλ. Vierneisel - Scholl, ὅ.π. 37 κέ.

79. Despinis, ὅ.π.

80. Πρβ. L. Deubner, *Attische Feste* (1932) 208 κέ. Ἰ. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1957, 47 κέ. καί Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Συμπλήρωμα Β (1962) 149.

χρονολογηθεί γύρω στα 400 π.Χ. Τότε είχε πλέον λήξει ο πόλεμος και είχαν ήσυχάσει τα πράγματα. Έτσι ίσως δικαιολογείται καλύτερα και η παρουσία της Ειρήνης στην παράσταση, αμέσως μετά τον Διόνυσο, ως πρώτης των Ώρων.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο μαρμάρινος στρογγυλός βωμός του Μουσείου Βραυρώνας *NE 1177*, που έχει ανασυγκροτηθεί από πολλά θραύσματα, είναι ένα από τα σημαντικότερα εύρηματα από το ιερό της Ἄρτεμης στη Βραυρώνα. Από την ανάγλυφη παράσταση που τον κοσμοῦσε σώζονται αποσπασματικά αρκετές μορφές με αρχαϊστικά χαρακτηριστικά που ονοματίζονται από ἐπιγραφές. Εικονίζονταν σε σειρά, με προεξάρχουσα μορφή τον Διόνυσο και με ὄδηγὸ τῆς πομπῆς τὸν Ἑρμῆ. Ὁ συγγραφέας πιστεύει ὅτι ἡ πομπὴ κατευθυνόταν πρὸς τὴ μορφή τῆς Ἄρτεμης πού εἰκονιζόταν μαζί με τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Λητώ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ. Ἡ παράσταση συμπληρώνεται με τρία νέα, ἄγνωστα ὡς τώρα, θραύσματα. Μὲ ἀφορμὴ τὰ νέα θραύσματα ὁ συγγραφέας ξανασυζητᾷ τὰ προβλήματα τῆς συμπλήρωσης τῆς παράστασης, τῆς χρονολόγησης καὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς. Ἡ πομπὴ εἰκόνιζε τὸν Διόνυσο, ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὶς τριάδες τῶν Ώρων, τῶν Χαρίτων καὶ τῶν Νυμφῶν, καθὼς καὶ τὴ μορφή ἑνὸς Σειληνοῦ. Γιὰ τὸν βωμὸ προτείνεται μιὰ χρονολόγηση γύρω στα 400 π.Χ. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση πιστεύεται ὅτι εἰκονίζει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Διονύσου ὡς «φιλοξενούμενου» θεοῦ στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα.

Συντομογραφίες πέρα ἀπὸ αὐτὲς πού ἀναφέρονται στὸν *AA* 1997, 611 κέ. καὶ στὴν *ArchBibl* 1993, σελ. IX κέ.

- Peppa-Delmousou D. Peppa-Delmousou, στὸν τόμο: *Epigraphica. Atti delle giornate di studio di Roma e di Atene in memoria di Margherita Guarducci* (1902-1999) (2003) 91 κέ.
- Simon E. Simon, *Eirene und Pax. Friedensgöttinnen in der Antike. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Jochann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main* 24, 3 (1988).
- Vikelas - Fuchs E. Vikelas - W. Fuchs, *Boreas* 8, 1985, 41 κέ.

Προέλευση φωτογραφιῶν: Πίν. 15, 1. 20-22: DAI Athen 90/437, 438, 441. Πίν. 15, 2-16, 3: Φωτογραφίες ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Πίν. 16, 4-19, 3: DAI Athen 90/ 434, 435, 433, 440, 431, 432, 442, 829, 830, 91/1422 (φωτογραφίες τοῦ E. F. Gehnen).

4.

ΤΟ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΤΕΜΗ ΒΡΑΥΡΩΝΙΑ*

Στή μνήμη τῆς Σέμνης Καρούζου

Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, μεγάλων διαστάσεων (τὸ πλάτος του εἶναι 1.025 μ.)¹ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Βραυρώνας ἀριθ. 5 καὶ 1151 (πίν. 23-25, 1), ἔχουν γίνει ἤδη πολλὲς σύντομες ἀναφορές², ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ἐκτενέ-

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Georgios Despinis, Il rilievo votivo di Aristonike ad Artemis Brauronia, στὸν τόμο: B. Gentili - F. Perusino (ἐκδ.), *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (Pisa 2002) 153-165 figg. 1-9.

Γιὰ τὴ μετάφραση στὰ ἰταλικά εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν V. di Napoli, γιὰ ὀρισμένες ὑποδείξεις τὸν L. Beschi. Οἱ φωτογραφίες τῶν πιν. 27-31 ἔχουν γίνει ἀπὸ τὸν E. Gehnen, DAI Athen 89/1275 καὶ 1292 (δόλοκληρο), 1276, 1277, 1288, 1289, 1290, 1291 (λεπτομέρειες).

1. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλάτος τοῦ ἀναγλύφου κάτω (στὸν κανόνα), στὸ ἐπιστύλιο εἶναι 101 ἐκ. Τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι 57.5 ἐκ., τὸ πάχος 11 ἐκ.

2. Ἔργον 1958, 35 εἰκ. 37. ΠΑΕ 1958 (1965), 27, εἰκ. 1. BCH 83, 1959, 595 εἰκ. 26 (G. Daux). Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Συμπλήρωμα Β (1962) 149 μὲ εἰκ. (I. Παπαδημητρίου). Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque. La sculpture* IV (1963) 1221, εἰκ. 476. K. Kerényi, *Die Religion der Griechen und Römer* (1963), 181 εἰκ. 78. J. Frel, RA 1968, 158 ἀριθ. 9. J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes 430-300* (1969) 51 ἀριθ. 378. E. Mitropoulou, Ἄπικα ἐργαστήρια γλυπτικῆς (1978) 23 ἀριθ. 2, εἰκ. 14. F. T. van Straten, BABesch 49, 1974, 165, εἰκ. 13. N. Weill, στὸν τόμο: *Mélanges helléniques offerts*

à G. Daux (1974) 365 σημ. 3. J. H. Kroll, AJA 83, 1979, 352, πίν. 56,1. B. Hollinshead, *Legend, Cult and Architecture at three Sanctuaries of Artemis* (1979) 43 κέ. F. van Straten, στὸν τόμο: H. S. Versnel (ἐκδ.), *Faith, Hope and Worship* (1981) 104, εἰκ. 47. G. Dontas, AntK 25, 1982, 18 σημ. 27. L. Beschi, στὸν τόμο: Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, 4 (1988) 244 μὲ σημ. 19. LIMC II (1984) 695 ἀριθ. 974* (L. Kahil). Π. Θέμελης, στὸν τόμο: Πρακτικὰ Β' ἐπιστημονικῆς συνάντησης ΝΑ. Ἀπικῆς (1986) 226 σημ. 12 καὶ σημ. 24. E. Bevan, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities* (1986) 86, 387. L. Jones Rocco, *The Shoulder-pinned Back Mantle in Greek and Roman Sculpture* (1986) 366, 380 σημ. 5. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) 72, εἰκ. 77. A. Rügler, Die columnae caelatae des jüngeren Artemision von Ephesos, 34. Beih. IstMitt (1988) 60 σημ. 269, 123 σημ. 532. Chr. Sourvinou-Inwood, *Studies in Girls Transitions* (1988) 54 σημ. 254. B. Vierneisel-Schlörb, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen* III. *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs* (1988) 138 σημ. 7. Ἄ. Ἀντωνίου, Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος (1990) 173 κέ. σημ. 6, εἰκ. 7. ΚΑ. Εὐστρατίου, Ἀρχαιολογία 39, 1991, 76 μὲ

στερες. Ἡ Σ. Καρούζου³ ἐπισηµάνει τὸ µεγάλο κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὸν χῶρο πάνω ἀπὸ τὶς κεφαλές τῶν λατρευτῶν, στὸν ὁποῖο, ὅπως ὑποθέτει, πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποια ζωγραφιστὴ παράσταση. Ὁ Ἰ. Κοντῆς⁴ καὶ ἰδιαίτερα ὁ G. Neumann⁵ ἀσχολήθηκαν µὲ τὸν ἀγαλματικὸ τύπο τῆς θεᾶς τοῦ ἀναγλύφου. Τελευταῖα σχολίασαν τὴν παράσταση ὁ F. T. van Straten⁶ καὶ ἡ B. Sismondo Ridgway⁷.

*

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐπικεντρώνονται σὲ δύο ζητήματα τοῦ ἀναγλύφου ποὺ δὲν ἔχουν ἐξετασθεῖ ἕως τώρα. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸ πρόσωπο τῆς ἀναθέτριας. Ἡ Ἀριστονίκη Ἀντιφάτους Θοραϊέως, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἀναγράφεται στὸ ἐπιστόλιο, Ἀρτέμιδι εὐξαµένη ἀνέθηκεν Ἀριστονίκη Ἀντιφάτους Θοραϊέως γυνή, ἦταν σύζυγος⁸ γνωστοῦ Ἀθηναίου τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG II² 1622, 351 κέ., ὁ Ἀντιφάτης Θοραϊεὺς ἦταν μαζί µὲ τὸν Στράτωνα Ἐροιάδη καὶ τὸν Ἰέρωνα Σφήτιο συντριήραρχοι στὴν Κρατοῦσσα, πρὶν τὸ 356 π.Χ.⁹ Ἡ ἀνάληψη αὐτῆς τῆς λειτουργίας εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν πολιτῶν ποὺ τὴν ἀναλάμβαναν. Ὁ Ἀντιφάτης, λοιπόν, ἦταν ἓνας πλούσιος Ἀθηναῖος πολίτης. Δὲν ξέροµε τι ἀκριβῶς συνέβη, ὥστε τὶς ὀφειλές, ποὺ ἐβάρυναν τὸν Ἀντιφάτη καὶ τοὺς συντριήραρχους του, ἀνέλαβε νὰ πληρώσει ὁ γνωστὸς πολιτικὸς Λεπτίνης ὁ ἐκ Κοίλης¹⁰. Τελικά, τὶς ὀφειλές ἐπλήρωσε γύρω στὰ 342/341 π.Χ. ὁ κληρονόμος τοῦ Λεπτίνη Ὀνομακλῆς Ἐκαλήθεν, ὅπως μαθαίνουµε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG II² 1622, 359 κέ.

εἰκ. F. van Straten, *Votives and Votaries in Greek Sanctuaries*, στὸν τόμο: *Le sanctuaire grec. Entretiens Hardt* 37 (1992) 275 κέ. σην. 91. B. Alroth, στὸν τόμο: R. Hägg (ἐπιμ.), *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods* (1992) 45 σην. 46. M. Flashar, *Apollon Kitharodos. Statuarische Typen des musischen Apollon* (1992) 54. F. van Straten, στὸν τόμο: A. W. Bulloch, E. S. Gruen, A. A. Long, A. Stewart (ἐκδ.), *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World* (1993) 249 εἰκ. 1. J. S. Traill, *Persons of Ancient Athens* 2 (1994) ἀριθ. 137800 καὶ 137802. G. Despinis, *AM* 109, 1994, 180 καὶ σην. 23. A. Hoffmann, *Jahrbuch des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg* 13, 1994, 8 σην. 12. L. Baumer, *Vorbilder und Vorlagen* (1997) 70, 87 σην. 679, 135 κέ. ἀριθ. R 32, πίν. 32.2. E. Vikela, *AM* 112, 1997, 169 σην. 5, 225 σην. 238. M. Edelmann, *Menschen auf griechischen Weihreliefs* (1999) 113, 215 ἀριθ. F 27, εἰκ. 31.

3. S. Karousou, στὸν τόμο: *Studies in Classical Art and Archaeology. A Tribute to P. H. von*

Blanckenhagen (1979) 112 κέ. πίν. 33, 2.

4. Ἰ. Κοντῆς, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Μελέται, 195 κέ. πίν. 104 α.

5. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 63 σην. 48-51, πίν. 40 b καὶ 41 a.

6. F. T. van Straten, *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (1995) 59, 60, 81, 292 ἀριθ. κατ. R 73, εἰκ. 57.

7. B. Sismondo Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (1997) 201 κέ., 226 σην. 31.

8. Ὁ J. S. Traill, ὁ.π. (σην. 2) ἀριθ. 137802 λανθασµένα ἀναφέρει τὴν Ἀριστονίκη ὡς θυγατέρα τοῦ Ἀντιφάτη.

9. J. K. Davies, *Athenian Properted Families 600-300 B. C.* (1971) ἀριθ. 1259. M. J. Osborne, S. G. Byrne, *LGPN II* (1994) λ. Ἀντιφάτης. J. S. Traill, ὁ.π. (σην. 2) ἀριθ. 137800.

10. Βλ. U. Kahrstedt, *RE XII* (1924) 2072 λ. *Leptines* 1. Davies, ὁ.π. (σην. 9) ἀριθ. 9046. W. Schmitz, *DNP* 7 (1999) 74 λ. *Leptines* 1.

Ἐχει ἤδη ὑποτεθεῖ ὅτι τὰ μεγάλα καὶ ξεχωριστῆς ποιότητος ἀνάγλυφα, ὅπως τῆς Ἀριστονίκης, πρέπει νὰ ἦταν προσφορὲς πλουσίων προσώπων¹¹, ἀφοῦ τὸ κόστος κατασκευῆς τους ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλό. Ὡστόσο, σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις, ὅπως στὸ προκειμένο ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας, ὑπάρχουν ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑψηλὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασι τῶν ἀναθετῶν. Μιὰ ἄλλη περίπτωση πλούσιου ἀναθέτη ἔχουμε στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀγορᾶς I 7154¹². Ἡ ἐπιγραφή στὸν κανόνα τῆς βάσης ἀναφέρει ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἀνέθεσε σὺς Νύμφες ὁ Νεοπτόλεμος Ἀντικλέους Μελιτεύς, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δημοσθένης ἀναφέρει ὅτι ἦταν τῶν σφόδρα πλουσίων¹³.

Δὲν εἶναι συχνὸ τὸ φαινόμενο οἱ ἀναθέτες ποὺ κατονομάζονται σὺς ἐπιγραφές τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων νὰ ταυτίζονται μὲ πρόσωπα γνωστὰ ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοσι. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὑπάγονται π.χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπτολέμου ποὺ ἀναφέραμε, τὸ ὑστεροαρχαῖκὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐνδοίου στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης¹⁴, τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἀθηναῖκὸ Ἀσκληπιεῖο Ἐθν. Μ. 1332¹⁵, μεταξὺ τῶν ἀναθετῶν τοῦ ὁποῖου περιλαμβάνεται καὶ ὁ γιαιτρὸς Μνησίθεος, ποὺ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοσι¹⁶, ἢ, τέλος, τὸ ἀνάγλυφο στὸ Museo Barracco μὲ τοὺς Πυθαῖστές, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποῖους, ὁ Τιμόκριτος Τιμοκράτους, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφές¹⁷.

11. Ἐνα τέτοιο πρόσωπο ἦταν π.χ. ὁ Ἀλκιβιάδης, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συσχετισθεῖ ἀπὸ τὸν E. G. Pemberton, *BSA* 76, 1981, 310 κέ. πίν. 54 a τὸ ἀνάγλυφο ποὺ ἀνασυγκρότησε ἀπὸ δύο θραύσματα στὸ Βρετ. Μουσεῖο καὶ στὴ Βρετ. Σχολὴ στὴν Ἀθήνα ὁ G. P. Waywell, *BSA* 62, 1967, 19 κέ. Μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη ἔχουν συνδέσει καὶ τὸ μεγάλο ἐλευσινακὸ ἀνάγλυφο, βλ. T. Dohrn, *Attische Plastik* (1957) 47 κέ. Pemberton, ὁ.π. 313 κέ.

12. Neumann, ὁ.π. (σημ. 5) 54 καὶ σημ. 80, πίν. 31 a. T. L. Shear Jr., *Hesperia* 42, 1973, 168, πίν. 31a. Τοῦ ἴδιου, *OpRom* 9, 1973, 183 εἰκ. 1. H. Thompson, *Journal of the Walters Art Gallery* 36, 1977, 75, εἰκ. 2-6. Ch. Edwards, *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs* (1985) 419 κέ. σημ. 14. M. Flashar, *Apollon Kitharodos* (1992) 146 σημ. 25, εἰκ. 90. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 24, 128 Κατ. Α 54, πίν. 12, 2. Baumer, ὁ.π. (σημ. 2) 113 κέ. ἀριθ. R 1, πίν. 25, 1. Vikela, ὁ.π. (σημ. 2) 174 σημ. 21, 204 κέ., πίν. 20, 3.

13. Γιὰ τὸν Νεοπτόλεμο Ἀντικλέους Μελιτέα βλ. G. Reincke, *RE* XVI 2 (1935) 2462 ἀριθ. 2. Davies, ὁ.π. (σημ. 9) 399 κέ. ἀριθ. 10652(c). R. Develin, *Athenian Officials* 684-321 B.C. (1989)

ἀριθ. 2094. J. Engels, *DNP* 8 (2000) 833 λ. *Neoptolemos*.

14. Neumann, ὁ.π. (σημ. 5) 31, 38 πίν. 15 a. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐνδοίου βλ. τελευταῖα: *IG* I³ 764. D. Viviers, *Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la cité d'Athènes à l'époque archaïque. Endoios, Philergos, Aristoklès* (1992) 90 κέ. *SEG* 42 (1992) ἀριθ. 39. Vikela, ὁ.π. (σημ. 2) 179 σημ. 35, πίν. 21, 1. C. M. Keesling, *Monumental Private Votive Dedications on the Athenian Acropolis ca. 600-400 B.C.* (1995) 96 κέ., 248, 348 κέ. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 24 κέ., 184 ἀριθ. Α 15.

15. Neumann, ὁ.π. (σημ. 5) 73 σημ. 16, πίν. 47 a. S. B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion* (1989) 94 κέ. D. Bonanome, *Il rilievo da Mondragone nel Museo Nazionale di Napoli* (1995) 75, εἰκ. 38, 150 κέ. Baumer, ὁ.π. (σημ. 2) 130 σημ. 905, ὅπου συγκεντρώνεται ὅλη ἡ ἔως τότε βιβλιογραφία. Vikela, ὁ.π. (σημ. 2) 192 σημ. 79. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 220 ἀριθ. G 9.

16. Γιὰ τὸν Μνησίθεο βλ. K. Deichgräber, *RE* XV 2 (1932) 2281. V. Nutton, *DNP* 8 (2000) 308 λ. *Mnesitheos*.

17. Πρβ. E. Voutiras, *AJA* 86, 1982, 230 σημ. 14. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 109, 211 ἀριθ. E 17.

Για την αναθέτρια του ανάγλυφου της Βραυρώνας και για τον σύζυγό της Ἀντιφάτη δὲν ξέρουμε τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα. Τὸ μόνο ἴσως ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ζεύγους εἶναι ὅτι καὶ ἡ Ἀριστονίκη θὰ πρέπει νὰ προερχόταν ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια. Τὸ ὄνομά της, πράγματι, δηλώνει ἀριστοκρατικὴ καταγωγή¹⁸, μὲ τὴν ὁποία συνήθως πάει ἀπὸ κοντὰ καὶ ὁ πλοῦτος.

*

Για τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀντιφάτη καὶ τῆς Ἀριστονίκης πιστεύω ὅτι μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο ζήτημα στὸ ὁποῖο θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ, παρουσιάζοντας μιὰ πρόταση ἀνάγνωσης τῆς παράστασης, τὴν ὁποία νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ ἐπεκτείνουμε καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες περιπτώσεις.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν μορφῶν, ἡ θέση τους στὴ σύνθεση καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ ἀνάγλυφο δὲν μπορούν νὰ θεωρηθοῦν αὐθαίρετες καλλιτεχνικὲς ἐπιλογὲς ἢ ἀόριστες παραπομπές. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀνάγλυφα, εἰδικὰ μάλιστα τὰ μεγάλα καὶ πολυπρόσωπα, τὰ εἶχαν μισοέτοιμα οἱ γλύπτες στὰ ἐργαστήρια καὶ περίμεναν τὸν ἀγοραστὴ γιὰ νὰ τὰ ἀποτελειώσουν, δὲν συγκεντρώνει πιθανότητες. Στὴν ἄποψη αὐτὴ ἐπανῆλθε τελευταῖα, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀριστονίκης, ἡ Β. Sismondo Ridgway¹⁹, προβάλλοντας ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴν προκατασκευὴ τῆς γλυπτῆς παράστασης («of sculptural prefabrication») τὴν ἀνωθυμία καὶ τὴν ὁμοιομορφία ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ οἰκογενειακὰ σύνολα τῶν ἀναθετῶν. Οἱ διαφοροποιήσεις ὅμως ποὺ παρατηροῦνται σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σύνολα καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι ἰδιαίτερα σαφεῖς στὰ μεγάλα ἀνάγλυφα, ὅπως τῆς Ἀριστονίκης, μᾶς πείθουν γιὰ τὸ ἀντίθετο²⁰. Οἱ λεπτομέρειες ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς ἀναθέτες τῆς παράστασης τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βραυρώνας πρέπει νὰ περιέχονταν, πιστεύω, στὴν παραγγελία ποὺ δόθηκε στὸν καλλιτέχνη. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται, γιὰ τὴν διαφοροποιούσταν οἱ ἀναθέτες σὲ τόσο μεγάλη κλίμακα. Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα τὸ σύνολο τῆς παράστασης ἀρχίζοντας τὴν περιγραφή μας ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά.

Πρῶτὴ εἰκονίζεται ἡ θεά, ντυμένη μὲ ἀττικὸ πέπλο, μὲ φιάλη στὸ δεξιὸ καὶ τόξο στὸ ἀριστερὸ χέρι (*πίν.* 23, 1-2). Δίπλα καὶ πίσω ἀπὸ αὐτήν, καλυπτόμενο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς θεᾶς, στέκει ἕνα ἐλάφι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βλέπουμε τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ θεά, λοξὰ τοποθετημένος, σὲ προοπτικὴ δηλαδὴ ἀπόδοση, εἰκονίζεται ὁ βωμός. Εἶναι ὀρθογώνιος, ἔχει ἐλικωτοὺς κρατευτὲς καὶ πατάει πάνω σὲ διβαθμιδωτὴ βάση²¹. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν βωμὸ εἰκονίζεται τὸ πρόσθιο τμήμα ἀπὸ ἕνα βόδι.

18. Γιὰ ὀνόματα μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὸ «ἄριστος» βλ. Χ. Ι. Καρούζου, *Ἀριστόδικος* (1961) 14 κέ.

19. Ridgway, ὁ.π. (σημ. 7).

20. Ἔτοιμα καὶ ἐκτεθειμένα στὸ ἐργαστήριο πρὸς πώληση (*stock pieces*, ὅπως τὰ ὀνομάζει ἡ Ridgway) ἦταν ἐνδεχομένως μόνον κάποια μι-

κρὰ ἀνάγλυφα μὲ τυπικὲς παραστάσεις ποὺ ἐπαναλαμβάνονται πανομοιότυπες, π.χ. ἀνάγλυφα μὲ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, μικρὰ νεκρὸ-δειπνα ἢ μικροὶ ναῖσκοι Κυβέλης.

21. D. Aktseli, *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst. Untersuchungen zu Typologie und Ikonographie* (1996) 15 κέ., 88 κέ.

Καὶ τὸ εἶδος τοῦ ζώου τῆς θυσίας εἶναι ἐπίσης μιὰ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἀναθέτρια καὶ ἡ οἰκογένειά της ἦταν πλούσιοι Ἀθηναῖοι²². Πίσω ἀπὸ αὐτὸ στέκει μιὰ ἀνδρική μορφή, μικρότερη σὲ μέγεθος σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες μορφές ποὺ ἀκολουθοῦν. Εἶναι ἕνας δοῦλος, ντυμένος μὲ ἐξωμίδα, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾶει τὸ ζῶο ἀπὸ τὸ δεξιὸ κέρατο²³.

Σὲ συνέχεια (*πίν.* 24, 1) εἰκονίζονται ἑννέα μορφές ἐνηλίκων, σὲ σειρά, ἡ μιὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη, τρεῖς μικρὲς μορφές παιδιῶν ποὺ εἰκονίζονται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ἐμπρὸς δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἐνήλικες καί, τέλος, ἕνα νήπιο ποὺ τὸ κρατᾶ στὴν ἀγκαλιά της ἡ προτελευταία γυναικεία μορφή. Πρῶτος εἶναι ἕνας γενειοφόρος μὲ ἱμάτιο (1), ὁ ὁποῖος παριστάνεται μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποσπασθεῖ τὸ ἄκρο, στὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ σεβίζοντα²⁴. Πίσω του βρίσκεται μιὰ γυναικεία μορφή (2) μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἐπίσης προσευχόμενη. Δίπλα της, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, στέκει μιὰ παιδικὴ μορφή (3), ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου (*πίν.* 24, 2). Εἶναι ἕνα κοριτσάκι, ντυμένο μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ πλεξοῦδες γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον καὶ μὲ μικρὴ πλεξούδα στὴ θέση τῆς χωρίστρας. Ἀκολουθεῖ ἕνα ζεῦγος, μιὰ γυναικεία μορφή (4) ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ μιὰ ἀνδρική γενειοφόρος μορφή (5) μὲ ἱμάτιο. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ζεῦγος, εἰκονίζεται δεῦτερο κοριτσάκι (6), μὲ παρόμοια ἐνδύματα καὶ κόμμωση μὲ τὸ πρῶτο (3). Πίσω ἀπὸ τὶς μορφές 4, 5 καὶ 6 ἀκολουθεῖ μιὰ δευτέρη τριάδα, μιὰ γυναικεία μορφή μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (7), μιὰ ἀνδρική, γενειοφόρος μὲ ἱμάτιο (8) καὶ μπροστὰ τους, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, μιὰ μικρὴ παιδικὴ μορφή μὲ ἱμάτιο (*πίν.* 24, 3), ἕνα ἀγοράκι (9). Πίσω ἀπὸ τὸν γενειοφόρο (8) εἰκονίζεται μιὰ ἀνδρική μορφή μὲ ἱμάτιο, χωρὶς γένεια (10) καὶ σὲ συνέχεια μιὰ γυναικεία (11), μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ ἕνα νήπιο στὴν ἀγκαλιά της (12), ποὺ εἶναι τυλιγμένο σὲ ἱμάτιο καὶ φέρει στεφάνη(;) στὴν κεφαλὴ. Ἡ τελευταία μορφή (13) εἶναι γυναικεία, φορεῖ χιτῶνα μὲ κοντὲς χειρίδες καὶ ἱμάτιο καὶ ἔχει στὸ κεφάλι της μιὰ μεγάλη κυλινδρική κίστη.

Στηριζόμενοι στὴν ἐπιγραφή μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὴν Ἀριστονίκη μὲ τὴν πρώτη γυναικεία μορφή τῆς παράστασης²⁵. Βρίσκεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν φαλακρὸ ἱματιοφόρο ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ σύζυγός της, ὁ Ἀντιφάτης Θεοραεὺς. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ τονίσουμε ὅτι ἐνῶ γιὰ τὴν σύζυγο δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ τὴν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς ἄλλες γυναικεῖες μορφές ποὺ ἀκολουθοῦν, γιὰ τὸν σύζυγο ὑπάρχει ἡ φαλάκρα στὸ τμήμα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ποὺ τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἡλικιωμένο, πολὺ μεγαλύτερο σὲ ἡλικία ἀπὸ τοὺς γενειοφόρους ποὺ

22. Ἡ θυσία βοδιοῦ δὲν εἶναι συνήθης θυσία ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀριστονίκης ἕνα βόδι (ταῦρος;) εἰκονίζεται καὶ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Πείσιδος, Μουσ. Βραυρώνας 83 καὶ 1152, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος παρακάτω. Ἡ Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 150 κέ. συζητᾷ τὴν περίπτωση ἡ εἰκονιζόμενη θυσία βοδιοῦ νὰ ἔχει λάβει χώρα σὲ ἄλλο ἱερὸ τῆς Ἀρτεμης, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο. Ταῦροι προοριζόμενοι γιὰ θυσία εἰκονίζονται σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Ἀσκλη-

ποῦ καὶ τοῦ Ἡρακλῆ, βλ. Edelmann, ὁ.π. 151 κέ.

23. Γιὰ τὶς μορφές αὐτὲς βλ. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 144 κέ.

24. Γιὰ τὴν χειρονομία βλ. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (1969) 77 κέ. καὶ τελευταία F. T. van Straten, στὸν τόμο: H. S. Versnel (ἐκδ.), *Faith, Hope and Worship* (1981) 82 κέ.

25. Πρβ. F. van Straten, στὸν τόμο: *Le sanctuaire grec*, ὁ.π. (σημ. 2) 276.

τὸν ἀκολουθοῦν. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἡλικιωμένου ἔχουν ἀποτυπωθεῖ μὲ ἐπιτυχία, παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς κεφαλῆς (πίν. 25, 1). Μὲ παρόμοιο τρόπο χαρακτηρίζονται, ὡς γνωστόν, οἱ ἡλικιωμένοι ἄνδρες στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα²⁶, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένα ἀναθηματικά²⁷. Ὁ γέρος π.χ. τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντα Ἐθν. Μ. 1384²⁸ εἶναι ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα.

Ὅλες οἱ μορφές ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ πρῶτο ζεῦγος, μὲ ἐξαίρεση τὴν τελευταία γυναικεία μορφή μὲ τὴν κίστη στὸ κεφάλι, τὴν ὁποία μὲ βάση τὰ ἔως τώρα ἰσχύοντα μπορούμε νὰ θεωρήσουμε δούλη²⁹, πρέπει νὰ εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας, παιδιὰ καὶ ἐγγόνια τοῦ Ἀντιφάτη καὶ τῆς Ἀριστονίκης. Ἀμφιβολίες θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κανεὶς ἴσως γιὰ τὴν προτελευταία μορφή 11 ποὺ κρατᾷ τὸ μωρό (12) στὴν ἀγκαλιά της, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε καὶ ὡς τροφός³⁰. Πάντως κανένα εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο δὲν τὴν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ προηγούνται. Εἶναι ἐπίσης κατὰ τι ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ μορφή μὲ τὴν κίστη. Ἡ θέση της στὴν παράσταση, δίπλα στὴν ἀνδρική μορφή 10, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μαζὶ μὲ τὴ μορφή 10 ἀποτελεῖ ἓνα ζεῦγος, τὸ τέταρτο, τὸ νεότερο ζεῦγος τῆς παράστασης³¹.

Μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια, ἀσφαλῶς ὄχι τυχαία, εἶναι ἡ σταδιακὴ μείωση τοῦ ὕψους τῶν μορφῶν. Ὑψηλότερος ἀπὸ ὅλες τὶς μορφές εἶναι ὁ Ἀντιφάτης καὶ κοντύτερη ἡ τελευταία μορφή ποὺ κρατᾷ τὴν κίστη. Τὰ δύο ζεύγη ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν Ἀντιφάτη καὶ τὴν Ἀριστονίκη ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓναν γενειοφόρο ποὺ εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ μιὰ γυναικεία μορφή ποὺ βρίσκεται σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο καὶ βλέπει κατ' ἐνώπιον, γυρίζει δηλαδὴ πρὸς τὸν γενειοφόρο ἄνδρα. Ζεῦγος, ὅπως ἀνέφερα, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὶς μορφές 10 καὶ 11, οἱ ὁποῖες συντίθενται σὲ σύνολο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο συντίθενται καὶ τὰ προηγούμενα δύο ζεύγη. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ἐδῶ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο βρίσκεται ἡ γυναικεία μορφή μὲ τὸ μικρὸ παιδί στὴν ἀγκαλιά, ἐνῶ ὁ ἀγένειος ἄνδρας, ποὺ βρίσκεται σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο εἶναι γυρισμένος κατ' ἐνώπιον, ὅπως οἱ προηγούμενες δύο γυναικεῖες μορφές. Τὸ ὕψος τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς 10 εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ γενειοφόρου ποὺ προηγεῖται καὶ λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τῆς γυναικείας μορφῆς 11 ποὺ βρίσκεται δίπλα του. Στὰ τρία αὐτὰ ζεύγη θὰ μπορούσαμε, νομίζω, νὰ ἀναγνωρίσουμε ζεύγη συζύγων, ἐνῶ στὶς παιδικές μορφές ποὺ βρίσκονται ἔμπρὸς ἢ δίπλα τους, νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ παιδιά τους. Λαμβάνοντας

26. M. Meyer, *AM* 104, 1989, 49 κέ. πίν. 8 κέ. N. Himmelmann, *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit* (1994) 53. B. Schmaltz, στὸν τόμο: *Antike Porträts. Zum Gedächtnis von Helga von Heintze* (1999) 27 κέ.

27. O. Walter, *AM* 66, 1941, 158 σημ. 2.

28. J. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* (1912) 329 ἀριθ. 81, πίν. 39, 2. Van Straten, ὁ.π. (σημ. 6) 284 ἀριθ. R 39, εἰκ. 73. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 203 ἀριθ. D 19.

29. Van Straten, ὁ.π. (σημ. 6) 169. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 146. Οἱ μορφές ποὺ κρατοῦν κυλινδρικές κίστες στὸ κεφάλι ἐρμηνεύονται ὡς θεραπευτὴδες μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοφάνη, *Θεσμ.* 284-285, πρβ. van Straten, ὁ.π. 60.

30. Γιὰ τροφούς σὲ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα βλ. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 44 κέ.

31. Καὶ ὁ F. van Straten, στὸν τόμο: H. S. Versnel (ἐκδ.), ὁ.π. (σημ. 2) 104 κάνει λόγο γιὰ τέσσερα ζευγάρια. Τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ἡ Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 215 ἀριθ. F 27.

υπόψη τις διαφοροποιήσεις ως προς τὸ ὕψος τῶν μορφῶν καὶ τὰ γένεια καὶ θεωρώντας ὅτι ἡ θέση ποὺ κατέχει κάθε μορφὴ μετὰ τὸν Ἀντιφάτη καὶ τὴν Ἀριστονίκη ἀντιστοιχεῖ σὲ συγκεκριμένη διαφορὰ ἡλικίας, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε σὲ αὐτὲς τις μορφὲς τὰ τρία παιδιά καὶ τὰ τέσσερα ἐγγόνια ποὺ εἶχαν ὁ Ἀντιφάτης καὶ ἡ Ἀριστονίκη.

Ἔτσι, μὲ βάση τις παρατηρήσεις ποὺ προανέφερα, θὰ περιέγραφα ὡς ἑξῆς τὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου: μετὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας καὶ τὴ σύζυγό του, ποὺ βρίσκονται πρῶτοι στὴ σειρά, ἀκολουθοῦν τὰ τρία παιδιά τους. Εἶναι οἱ μορφὲς ποὺ βρίσκονται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, δύο ἄνδρες καὶ μιὰ γυναίκα: πρῶτοι εἶναι οἱ δύο γενειοφόροι ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τις συζύγους τους ποὺ βρίσκονται σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, καὶ ἀπὸ τὰ παιδιά τους ποὺ εἶναι ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτούς, ὁ πρῶτος μὲ τὰ δύο του κοριτσάκια, ὁ δεύτερος μὲ τὸ ἀγοράκι του. Ἀκολουθεῖ τὸ τρίτο παιδί τῆς οἰκογένειας, ἡ ἀδελφὴ τῶν δύο γενειοφόρων ποὺ προηγοῦνται, ἡ γυναικεία μορφὴ δηλαδὴ ποὺ κρατᾷ τὸ νήπιο στὴν ἀγκαλιά της. Συνοδεύεται ἀπὸ τὸν σύζυγό της, τὸν ἀγένειο ἱματιοφόρο ποὺ βρίσκεται σὲ δεύτερο ἐπίπεδο. Ἡ τελευταία γυναικεία μορφὴ μὲ τὴν κίστη στὸ κεφάλι θεωρεῖται, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ὅτι ἀνῆκε στὸ ὑπερηλικὸ προσωπικό.

*

Ἀναθηματικά ἀνάγλυφα στὰ ὁποῖα πάνω ἀπὸ τις μορφὲς τῶν ἀναθετῶν εἶναι γραμμένα καὶ τὰ ὀνόματά τους³² μᾶς βεβαιώνουν ὅτι οἱ μορφὲς ποὺ εἰκονίζονται σὲ αὐτὰ εἶναι συγκεκριμένα πρόσωπα. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ δεχτοῦμε καὶ γιὰ τις περιπτώσεις ποὺ δὲν ἔχουμε ἐπιγραφές. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μορφῶν ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ ἀναθέτη ἢ τῆς ἀναθέτριας. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιλαμβανόταν στὴν παραγγελία καὶ δὲν εἶναι τυχαῖος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ποὺ ἔχουμε μεγαλύτερα σύνολα ἀναθετῶν, στοὺς ὁποίους σωστὰ ἀναγνωρίζονται ὁμάδες νικητῶν, μέλη θιάσων κ.τ.ῶ.³³

32. Ὅπως π.χ. συμβαίνει στὸ ἀνάγλυφο τῶν γαιτρῶν ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, *Εθν. Μ.* 1332 (βλ. παραπάνω σημ. 15), στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Τηλεφάνη, Νικηράτου καὶ Δαμοφίλου ἀπὸ τὴν Πεντέλη *Εθν. Μ.* 4465 (Π. Ζορίδης, *ΑΕ* 1977, Χρονικά, 6 κέ. πίν. F α καὶ τελευταία *Vikela*, ὁ.π. (σημ. 2) 218 σημ. 205. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 221 ἀριθ. G 18), στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνούνα *Εθν. Μ.* 1384 (βλ. παραπάνω σημ. 28), στὸ ἀνάγλυφο *NyCarlGlypt.* 234 (βλ. τελευταία M. Jameson, στὸν τόμο: R. Hägg (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence* (1994) 50 εἰκ. 1), στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ὀλβία (van Straten, ὁ.π. (σημ. 6) 312 ἀριθ. R 150, εἰκ. 108). Πρβ. ἐπίσης τὸ θραῦσμα τοῦ ἀναγλύφου στὸ Μουσεῖο τοῦ Princeton (B. S. Ridgway, *Greek Sculpture in the Art Museum Princeton University* (1994) 15 κέ. ἀριθ. 3. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 110 κέ., 211 ἀριθ. E 16)

μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἑξι ἀγοριῶν ποὺ εἰκονίζονται πίσω ἀπὸ τὸν γενειοφόρο ἀναθέτη.

33. Γιὰ τις περιπτώσεις αὐτὲς βλ. ἀναλυτικὰ Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 122 κέ. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι τὸ ἀπασπασματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Νεμέα *Εθν. Μ.* 2743, στὸ ὁποῖο μπροστὰ ἀπὸ τὴ θεϊκὴ μορφὴ ποὺ εἰκονίζοταν σπένδουσα, σώζονται ἔνδεκα γενειοφόροι ἀναθέτες καὶ τρεῖς ἀγένειες μορφές, ἴσως γυναῖκες (Svoronos, ὁ.π. (σημ. 28) 635 ἀριθ. 348, πίν. 188. Neumann, ὁ.π. (σημ. 5) 53 σημ. 74, πίν. 46 a), τὸ νεκρόδειπνο τοῦ Λούβρου MA 956, στὸ ὁποῖο εἰκονίζονται δεκατέσσερις γενειοφόροι σὲ δύο σειρές (M. Hamiaux, *Les sculptures grecques I* [1992] 227 ἀριθ. 240) καὶ, τέλος, τὸ ἀνάγλυφο Κυβέλης ἀπὸ τὴ Λουκού, στὸ ὁποῖο εἰκονίζονται δεκατέσσερις μορφές ἐνηλικῶν ἀναθετῶν καὶ μία παιδικὴ μορφὴ (Θ. Σπυρόπουλος, στὸν τόμο: O. Palagia - W. Coulson

Στην παραγγελία όριζόταν άσφαλώς, ποιά μορφή θα είκονιζόταν πρώτη. Όταν πρόκειται για ζεύγος συζύγων, ό άνδρας κατά κανόνα προηγείται. Υπάρχουν όμως και ανάγλυφα, στα όποία πρώτη είκονίζεται ή γυναίκα, όπως θα δούμε παρακάτω. Στις περιπτώσεις που άνδρικές και γυναικείες μορφές βρίσκονται ή μιá δίπλα στην άλλη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για συζύγους. Αυτό π.χ. φαίνεται ότι συμβαίνει στο μεγάλο ανάγλυφο Έθν. Μ. 1377 από τó Άσκληπιείο τής Άθήνας³⁴, στο όποιο έχουμε τρία ζεύγη μορφών, παρόμοια με τού ανάγλυφου τής Βραυρώνας. Στο πρώτο ζεύγος ή γυναικεία μορφή είναι σέ πρώτο επίπεδο, ενώ στο δεύτερο και τó τρίτο ζεύγος βρίσκεται ό άνδρας σέ πρώτο επίπεδο και πίσω του ή γυναικεία μορφή. Ίσως οί μορφές που είκονίζονται στο πρώτο επίπεδο συνδέονται με δεσμούς συγγενείας σάν και αυτούς που ύποθέσαμε για τις αντίστοιχες μορφές στα ζεύγη τού ανάγλυφου τής Άριστονίκης. Τó τρίτο ζεύγος τού ανάγλυφου Έθν. Μ. 1377 έχει και ένα αγοράκι που στέκει δίπλα στόν άνδρα. Μετά τó τρίτο ζεύγος ακολουθοϋν δύο κοπέλες και ένα κοριτσάκι σέ πρώτο επίπεδο και τέλος μιá γυναικεία μορφή με κίστη στην κεφαλή, πίσω από την όποία φαίνεται και μιá δεύτερη γυναικεία κεφαλή (δούλης;).

Εύκολα αναγνώσιμη είναι ή παράσταση και σέ ένα δεύτερο, μεγάλο ανάγλυφο από τó ιερό τής Άρτεμης Βραυρωνίας, Μουσ. Βραυρώνας άριθ. 83 και 1152 (πίν. 25, 2)³⁵. Προηγείται ό σύζυγος, ακολουθεί ή γυναίκα του και έπονται τά τέσσερα παιδιά τους, δύο κορίτσια και δύο μικρότερης ήλικίας αγοράκια. Η προτελευταία γυναικεία μορφή που είκονίζεται και' ενώπιον σέ δεύτερο επίπεδο, πριν από τή δούλη που κρατά την κυλινδρική κίστη στο κεφάλι, δέν είναι εύκολο να ταυτισθεί. Έχει ακάλυπτο τó κεφάλι της και με τó δεξι χέρι της άγκαλιάζει ένα από τά κορίτσια. Έχει γίνει ή ύπόθεση ότι πρόκειται για τήν τροφό³⁶. Τó ύψος της όμως είναι τó ίδιο με τó ύψος τών δύο αναθετών, μεγαλύτερο κατά τι από τó ύψος τής μορφής με τήν κίστη.

Και τó ανάγλυφο αυτό σχετίζεται πιθανότατα με μιá πλούσια αναθέτρια, τó όνομα τής όποίας είναι χαραγμένο στο έπιστόλιο: Πείσις Λυκολέοντος γυνή άνέθηκεν. Όπως στο άνάθημα τής Άριστονίκης προηγείται ό Αντιφάτης, έτσι και έδω πρώτος είκονίζεται, όπως πιστεύω, ό σύζυγος, ό Λυκολέων. Στο συμπέρασμα ότι και έδω πρόκειται για πλούσια οίκογένεια μάς όδηγεί τó είδος τού ζώου για τή θυσία, ένα μεγάλο βόδι, ίσως ένας ταύρος³⁷. Τά όνόματα Πείσις³⁸ και Λυκολέων

(έκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia* [1993] 262 εικ. 7. Ά. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά Άρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης* [1997] 35 άριθ. 5767, εικ. 15. Edelmann, ό.π. (σημ. 2) 218 άριθ. F 46). Σέ ένα άλλο θραύσμα από τή Λουκού Έθν. Μ. 1429α είκονίζονται δεκαεννέα αναθέτες (Ά. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά από τή Θυραεάτιδα Κυνουρίας* [1993] 26, πίν. 11. Edelmann, ό.π. (σημ. 2) 135, 220 άριθ. G 10).

34. Svoronos, ό.π. (σημ. 28) 294 κέ. πίν. 48. Neumann, ό.π. (σημ. 5) 51 σημ. 63, πίν. 29. Van

Straten, ό.π. (σημ. 6) 279 άριθ. R 18, εικ. 67. Vikela, ό.π. (σημ. 2) 195 σημ. 91. Edelmann, ό.π. (σημ. 2) 214 άριθ. F 16.

35. Βλ. τελευταία Vikela, ό.π. (σημ. 2) 226 σημ. 239. Edelmann, ό.π. (σημ. 2) 44, 216 άριθ. 28, εικ. 23.

36. Edelmann, ό.π. (σημ. 2) 45.

37. Όταν από τó ζώο φαίνεται τó πρόσθιο μόνο τμήμα, δέν είναι δυνατó να πεί κανείς άν πρόκειται για άρσενικό ή θηλυκό, βλ. σχετικά τελευταία C. Thöne, *Ikonographische Studien zu*

είναι σπάνια. Έτσι, στὸν σύζυγο τῆς ἀναθέτριας θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, *Ρητ.* III 10, 1411 b 6-7 ρήτορα Λυκολέοντα, ὁ ὁποῖος ὑπερασπίστηκε τὸν στρατηγὸ τῶν Ἀθηναίων Χαβρία. Ὁ Ὑπὲρ Χαβρίου λόγος εἶναι ἡ μόνη πληροφορία ποὺ ἔχουμε γι' αὐτὸν τὸν ρήτορα³⁹. Ἡ δίκη τοῦ Χαβρία ἔγινε στὰ 366/365 π. Χ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου γύρω στὰ 340 π.Χ. ταιριάζει μὲ τὴν ταύτιση ποὺ προτείνω.

*

Σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα ἢ ἀνάγνωση τῆς παράστασης σύμφωνα μὲ τὶς προτάσεις ποὺ ἀνέπτυξα, προσκρούει σὲ δυσκολίες. Ἴσως γιὰ τὸν λόγο ὅτι δὲν ξέρουμε τὴ σύνθεση τῆς οἰκογένειας στὰ χρόνια ἀνάθεσης τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ σύνθεση τῆς οἰκογένειας τῆ δεδομένη στιγμή καθόριζε, ὅπως πιστεύω, τὶς λεπτομέρειες ποὺ ἴσχυαν κάθε φορὰ στὴν ἀπεικόνιση τῶν λατρευτῶν στὸ ἀνάγλυφο. Αὐτὸ π.χ. συμβαίνει στὸ τρίτο μεγάλο ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας ἀριθ. 32+32α καὶ 1153⁴⁰ (*πίν.* 26). Ἐδῶ πρώτη μετὰ τὴ θεὰ καὶ τὸ ἐλάφι τῆς εἰκονίζεται ἡ μικρὴ σὲ μέγεθος μορφὴ ἑνὸς παιδιοῦ. Εἶναι ἀγοράκι μὲ ἱμάτιο καὶ μὲ κοτσίδα στὴ χωρίστρα. Πίσω ἀπὸ αὐτὸ, σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο φαίνεται μιὰ λίγο μεγαλύτερη σὲ μέγεθος μορφὴ, μὲ ἱμάτιο (φαίνεται στὸ προβαλλόμενο σκέλος τῆς) καὶ μὲ ταινία στὰ μαλλιά ποὺ σκύβει κρατώντας κάτω ἀπὸ τὸν λαιμὸ μιὰ κατοῖκα. Ἀκολουθεῖ μιὰ μεγάλη σὲ μέγεθος γυναικεία μορφὴ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μεγάλου μεγέθους μορφὴ τῆς παράστασης καὶ οὐσιαστικὰ ἡ πρώτη τῆς σειρᾶς τῶν ἀναθετῶν, ἀφοῦ τὸ ἀγοράκι ποὺ προηγεῖται συνοδεύει αὐτὴ τὴ μορφὴ, ἔστω καὶ ἂν εἰκονίζεται μπροστά τῆς. Ὁ ἀνασηκωμένος δεξιὸς πήχης ποὺ προβάλλει ἐλεύθερος μέσα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τῆς γυναικείας μορφῆς, εἶναι πρόσθετος. Ἡ μορφὴ φορεῖ κλειστὰ ὑποδήματα. Ἀκολουθοῦν ἀνδρική μορφὴ γενειοφόρου, μὲ ἱμάτιο καὶ μὲ ταινία στὰ μαλλιά, σὲ μετωπικὴ στάση, καθὼς γυρίζει πρὸς τὴ μορφὴ ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ. Καὶ αὐτὴ ἡ μορφὴ εἶναι γενειοφόρος μὲ ἱμάτιο, μὲ ταινία στὰ μαλλιά καὶ μὲ ὑποδήματα. Ἀκολουθεῖ τρίτη γενειοφόρος μορφὴ, μὲ ἱμάτιο καὶ ταινία στὴν κεφαλὴ, κάπως μικρότερη σὲ κλίμακα ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες. Τὸ μέγεθός τῆς εἶναι τόσο περίπου ὅσο καὶ τῆς γυναίκας ποὺ προηγεῖται. Ἀκολουθοῦν γυναικεία μορφὴ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ μὲ κίστη στὸ κεφάλι καὶ τελευταία μιὰ νεανική, ἀγένεια, ἀνδρική μορφὴ, μὲ ἱμάτιο, ὑποδήματα καὶ ταινία στὰ μαλλιά. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν τελευταῖο γενειοφόρο καὶ τὴ μορφὴ μὲ τὴν κίστη εἰκονίζονται δύο μορφὲς παιδιῶν. Τὸ πρῶτο εἶναι τυλιγμένο μέσα στὸ μακρὸ ἱμάτιό του καὶ φορᾶ ὑποδήματα (ἀγοράκι;). Τὸ δεῦτερο, σὲ μετωπικὴ στάση καὶ μεγαλύτερης ἡλικίας, εἶναι ἀγόρι, μὲ ἱμάτιο, ὑποδήματα καὶ πλεξίδα στὴ χωρίστρα.

Ἐνδιαφέρον στὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ εἶναι ὅτι πρώτη ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀναθετῶν εἰκονίζεται μιὰ γυναίκα. Ἀνάλογες περιπτώσεις ἔχουμε καὶ σὲ ὀρισμένα ἄλλα ἀνά-

Nike im 5. Jahrhundert v. Chr. (1999) 64 σημ. 313.

38. Τὸ ὄνομα Πείσις μαρτυρεῖται μία μόνον φορὰ σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ.: *IG I³ 543*. M. J. Osborne - S. G. Byrne, *LGPN II* (1994) λ. Πείσις.

39. Γιὰ τὸν Λυκολέοντα βλ. K. Kunst, *RE XIII* (1927) 2297. M. Weissenberger, *DNP 7* (1999) 564.

40. Βλ. τελευταία Vikela, ὁ.π. (σημ. 2) 225 σημ. 238. Edelmann, ὁ.π. (σημ. 2) 118, 120, 216 ἀριθ. F 29.

γλυφα, ὅπως στὰ ἀνάγλυφα ποὺ εἰκονίζουν γοναπιστὲς γυναικεῖες μορφὲς ἀμέσως ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ θεότητα⁴¹, σὲ ἀνάγλυφα ἀναθηματικὰ στὶς θεὲς τῆς Ἐλευσίνας⁴², ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα⁴³.

Στὸ τρίτο μεγάλο ἀνάγλυφο τῆς Βραυρώνας εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωση τῆς παράστασης κατὰ τὸν τρόπο ποὺ κάναμε στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀριστονίκης. Ἡ οἰκογενειακὴ σχέση τῶν τριῶν γενειοφόρων ποὺ ἀκολουθοῦν τῆ γυναικεῖα μορφῇ καὶ οἱ ὅποιοι διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ ὕψος μεταξύ τους, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθεῖ. Οἱ διαφοροποιήσεις ὅμως εἶναι, νομίζω, μιὰ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπόκειται συγκεκριμένη συγγενικὴ σχέση μεταξύ τῶν ἀναθετῶν. Ἡ σχέση αὐτὴ ἐδέσμευε τὸν καλλιτέχνη, ἄσχετο ἐὰν ἐμεῖς σήμερα ἀδυνατοῦμε νὰ τὴν ἀποκρυπτογραφήσουμε. Ἀνάγλυφα μὲ ἀνεξήγητες γιὰ μᾶς σήμερα διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴ θέση καὶ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ π.χ. εἶναι τὸ ἀνάγλυφο *Ἐθν. Μ. 1429*⁴⁴.

Ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν κλασικῶν χρόνων, στὰ ὁποῖα τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα εἶναι πάντοτε συγκεκριμένα, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀναγράφονται τὰ ὀνόματά τους, ἔτσι καὶ στὰ ἀναθηματικὰ οἱ μορφὲς τῶν λατρευτῶν πρέπει νὰ εἰκονίζονται συγκεκριμένα πρόσωπα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ φύλο τῶν ἀναθετῶν δίνονταν σὶδὸν γλύπτη μαζὶ μὲ τὴν παραγγελία. Εἶναι ἀδύνατο ὁ παραγγελιοδότης νὰ ἀποδεχόταν μιὰ παράσταση, στὴν ὁποία θὰ εἰκονίζονταν π.χ. καὶ ἡ σύζυγός του ποὺ ἦταν πεθαμένη, ἢ περισσότερα παιδιά ἀπὸ ὅσα εἶχε. Ἡ περίπτωση λοιπὸν τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα νὰ ἦταν ἐν μέρει προκατασκευασμένα καὶ νὰ παρέμεναν ἀποθηκευμένα στὸ ἐργαστήριο, περιμένοντας ἀγοραστή, εἶναι ἀπίθανη. Στὰ μεγάλα ἐργαστήρια δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν, κομμένες σὲ διάφορες διαστάσεις, ὀρισμένες πλάκες ποὺ προορίζονταν γιὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ἀλλὰ ἡ παράσταση σμιλευτόταν μόνο, ὅταν ὁ τεχνίτης ἔπαιρνε μὲ τὴν παραγγελία συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν πελάτη. Αὐτὸ γινόταν, ὅπως ξέρουμε, καὶ μὲ τὶς μαρμαρινὲς ἐπιτύμβιες ληκύθους. Στὰ ἐργαστήρια ὑπῆρχαν κάποιες λήκυθοι μὲ ἄπεργα πεδία στὴν κοιλιὰ, ἀλλὰ γιὰ τὴ λάξευση τῆς παράστασης περίμεναν τὴν παραγγελία καὶ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὸ φύλο καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν προσώπων ποὺ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει ἡ παράσταση.

41. *Edelmann*, ὁ.π. (σημ. 2) 46 κέ.

42. Βλ. π.χ. τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἐλευσίνιο τῆς Ἀγορᾶς S 1251 (*M. Miles, Agora* 31 [1998] 218 ἀριθ. 7, πίν. 38. *Baumer*, ὁ.π. (σημ. 2) 47 σημ. 20, εἰκ. 4. *Edelmann*, ὁ.π. (σημ. 2) 201 ἀριθ. D 1), τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας 5122 (Κ. Κάντα, *Ἐλευσίνα* [1979] 68 μὲ εἰκ.), τὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μ. 1016 (*van Straten*, ὁ.π. (σημ. 6) 78 ἀριθ. κατ. R 68, εἰκ. 82. A. Filges, *Standbilder jugendlichen Göttinnen* [1997] 259 Κατ. ἀριθ. 81. *Baumer*, ὁ.π. [σημ. 2] 46 σημ. 17,

εἰκ. 3. *Edelmann*, ὁ.π. [σημ. 2] 202 ἀριθ. D 15). Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ γυναῖκα προηγεῖται τῶν ἄλλων ἀναθετῶν στὸ τελευταῖο ἀνάγλυφο εἶναι, κατὰ τὸν *van Straten*, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνάθημα ἀφορᾷ τὴ μητρότητα καὶ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν.

43. Ὅπως π.χ. στὸ ἀνάγλυφο στὴν Κοπεγχάγη NyCarlGlypt 234 (βλ. σημ. 32).

44. *Svoronos*, ὁ.π. (σημ. 28) 434 ἀριθ. 127, πίν. 37. *Edelmann*, ὁ.π. (σημ. 2) 214 ἀριθ. F 19.

5.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΕΣ ΠΛΑΓΓΟΝΕΣ*

Τὸ τμήμα τοῦ γυμνοῦ γυναικείου ἀγαλματίου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώννα μὲ ἀριθ. εὐρ. ΓΕ 86+1140/ΝΕ 1233¹ (πίν. 27, 1-3) ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα μαρμάρινα γυναικεῖα ἀγαλμάτια ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ ἐξαιτίας τῆς γυμνότητάς του. Παρ' ὅλο ποὺ ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις του², δὲν ἔχει γίνει ἕως τώρα καμιὰ πρόταση γιὰ τὴν ἐρμηνεία του. Στὴ νεότερη βιβλιογραφία ἀναφέρεται, ὅσο ξέρω, μόνο μιὰ φορά³. Ἡ μορφή, ποὺ ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο κομμάτια, σώζεται ἕως τὸν ὀμφαλό. Λεῖπει ὁ δεξιὸς ὤμος μὲ τὸν βραχίονα. Μικρὲς ἀποκρούσεις καὶ φθορὲς ἔχει στὰ μαλλιά, στὴ μύτη, στὸ πηγούνι καὶ στοὺς πλοκάμους ποὺ πέφτουν ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ. Τὰ μαλλιά στὸ κρανίο καὶ στὴν πλάτη εἶναι συνοπτικὰ δουλεμένα· τὸ ἴδιο καὶ τὰ αὐτιά. Ὁ κορμὸς ἔχει καστανέρυθρη ἀπόχρωση, ἡ κεφαλὴ τεφρῆ. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος του εἶναι 20 ἐκ., τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς 7.3 ἐκ. Τὸ μάρμαρο εἶναι παριανό.

Ἡ γενικὴ μορφή καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς κεφαλῆς μᾶς κατευθύνουν σὲ κεφαλὲς ποὺ χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ὅπως εἶναι π.χ. ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀριθ. εὐρ. 307) ποὺ ἔχει παρόμοια περιγράμματα προσώπου καὶ ἴδια ἀκριβῶς κόμμωση⁴, μακριὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν στὴν πλάτη καὶ δύο πλοκάμους ποὺ πέφτουν ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀχνὰ μάτια τῆς μορφῆς μᾶς ὀδηγοῦν σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. Πάντως, ἀκριβέστερα ὄρια δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε.

Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώννας εἰκονίζει μιὰ γυναικεῖα μορφή νεαρῆς ἡλικίας, ὅπως δηλώνουν οἱ μικροὶ μαστοὶ καὶ μιὰ λεπτομέρεια τῆς κόμμωσης. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν μαζεμένα στὴν πλάτη σχηματίζουν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο μιὰ μικρὴ κοτοῖδα, ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ πίσω. Εἶναι ἡ κοτοῖδα τῆς χωρίστρας (Scheitelzopf), σαφῆς ἔνδειξη γιὰ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας τῆς μορφῆς⁵. Ὁ

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Γεώργιος Ι. Δεσπίνης, Μαρμάρινες πλαγγόνες, στὸν τόμο: *Γενέθλιον*. Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ. Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης (Ἀθήνα 2006) 219-225.

1. Στοιχεῖα τῶν εὐρετηρίων: ΓΕ 86 «κορμὸς ... Συγκολλημένο μὲ τὸ κεφάλι 1140. Βραυρών». ΓΕ 1140 «κεφαλὴ γυναικός... Συγκολλήθηκε μὲ τὸν κορμὸ 86. ΝΔ Ἀνατ. βραχίονος τῆς στοᾶς.

20/12/61». ΝΕ 1233 «... ὡς τὴ μέση... Συγκολλημένο τὸ κεφάλι... Σωζ. ὕψ. 20 ἐκ. Βραυρών. ΝΔ βραχίον τῆς Στοᾶς. 20/12/61».

2. *Ἔργον* 1962, 32 εἰκ. 40. *BCH* 87, 1963, 712 εἰκ. 16.

3. Raftoroulou 2000, 28 σημ. 133.

4. Raftoroulou 2000, 27-28 πίν. 26-27.

5. Βλ. τελευταῖα Despiniis 1994, 178-180.

συνδυασμός, πάντως, της κοτοίδας της χωρίστρας με πλοκάμους σάν και αυτούς πού – ξεκινώντας πίσω από τα αυτιά – πέφτουν στο στήθος της μορφής φτάνοντας έως τις μασχάλες, δέν άπαντιά συχνά στις κομμώσεις κορών και νεαρών γυναικών τών κλασικών χρόνων. Άπό τὰ γνωστά παραδείγματα, τὸ πὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι οἱ Κόρες τοῦ Ἐρεχθείου, οἱ κομμώσεις τών ὁποίων ὅμως, μαζί με τὴν κοτοίδα τῆς χωρίστρας καὶ τοὺς πλοκάμους πὸ πέφτουν ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ, συνδυάζουν καὶ δύο ἄλλες λεπτομέρειες: κοτοίδες πὸ δένονται στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου καὶ μάζα μαλλιῶν πὸ πέφτουν πλεγμένα στὴν πλάτη⁶. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὰ χρόνια πὸ χρονολογήσαμε τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώνας ἔχουμε στὴν κεφαλή τῆς Κόρης τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀριθ. εὐρ. 1519)⁷, ἡ κόμμωση τῆς ὁποίας ἄλλα καὶ ἡ γενικὴ μορφή τοῦ προσώπου βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν κεφαλή τοῦ ἀγαλματίου τῆς Βραυρώνας.

Ποιὰ μορφή εἰκονίζει τὸ γυμνὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴ Βραυρώνα, τὸ ἀποκαλύπτει ἡ ἐπίπεδη, λοξὰ κομμένη ἐπιφάνεια πὸ σώζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, χωρὶς ὁπὴ γιὰ στερέωση γόμφου. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ χεριοῦ δέν συνεχιζόταν πρόσθετο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὸ χέρι τῆς μορφῆς ἔλειπε ἔξ ἀρχῆς τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα καὶ κάτω. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια, συνδυαζόμενη με τὴ γυμνότητα, τὸ εἶδος τῆς κόμμωσης, τὸν κάπως ὑψηλὸ λαιμὸ καὶ τὴν αὐστηρὰ μετωπικὴ στάση τῆς μορφῆς, πείθουν ὅτι ὁ κορμὸς τοῦ ἀγαλματίου τῆς Βραυρώνας προέρχεται ἀπὸ μιὰ μαρμάρινη πλαγγόνα.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία βεβαιωνόμαστε ἀπὸ τὴ σύγκριση με τὴν μαρμάρινη πλαγγόνα στὸ Βερολίνο (πίν. 27, 4-5)⁸. Ἡ πλαγγόνα αὐτὴ εἶναι μικρότερη σὲ μέγεθος· σώζεται, ὅμως, ὁλόκληρη με ἓνα μόνο μικρὸ συμπλήρωμα στὸν λαιμὸ. Ἔχει ὕψος 13.5 ἐκ. καὶ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἄλλα ἀκριβῆς προέλευση δέν εἶναι γνωστὴ⁹. Ἡ πλαγγόνα τοῦ Βερολίνου, ἡ μοναδικὴ ὡς τώρα γνωστὴ μαρμάρινη πλαγγόνα, ἔχει τὰ χέρια λοξὰ κομμένα καὶ χωρὶς τὸρμους γόμφων, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι διαμορφωμένο καὶ τὸ πέρασ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα τοῦ ἀγαλματίου τῆς Βραυρώνας. Ὅριζόντια κομμένα εἶναι καὶ τὰ σκέλη στὸ μέσον περιπίου τών μηρῶν.

Αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ τύπου ἦταν, ὅπως πιστεύω, καὶ ἡ μαρμάρινη πλαγγόνα τῆς Βραυρώνας (πίν. 27, 1-3), δηλαδὴ με κομμένα τὰ χέρια καὶ τὰ σκέλη τῆς. Ἐπομένως, τὸ ὕψος τῆς – με βάση τὶς ἀναλογίες τῆς πλαγγόνας τοῦ Βερολίνου καὶ ἄλλων, πῆλινων πλαγγόνων τοῦ ἴδιου τύπου πὸ μᾶς σώθηκαν – θὰ μπορούσε νὰ φτάνει

6. Γιὰ τὴν κόμμωση τών Κορών τοῦ Ἐρεχθείου βλ. Lauter 1976, 13. Mangold 1987, 5-7. Leibundgut 1989, 34-35 πίν.1-6.

7. Βλ. τελευταῖα Vikela 1997, 231 σημ. 262. Καλοῦς 2001, 230 ἀριθ. 484 με εἰκ.

8. Walter 1936, 348 εἰκ. 5-6. Blümel 1966, 95 ἀριθ. 113 εἰκ. 180-181 (γύρω στὰ 400 π.Χ.). Vierneisel-Schlörb 1988, 69 σημ. 20 (τέλος τοῦ

5ου αἰῶνα). Reilly 1997, 170 σημ. 27.

9. Νὰ προέρχεται ἄραγε καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴ Βραυρώνα; Ὁ Blümel αναφέρει ὅτι «die Oberfläche ist stark mit versinterten Wurzelfasern überwachsen», κάτι πὸ παρατηρεῖται σὲ πολλὰ μαρμάρινα εὐρήματα ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας.

περίπου τὰ 30 ἐκ. Τὸ μεγάλο μέγεθος δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, οὔτε βέβαια καὶ τὸ βάρος. Ἡ μαρμάρινη πλαγγόνα τῆς Βραυρώνας κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἀνατεθεῖ στὴ θεότητα, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει καὶ τὴν περίπτωση ἕνα κορίτσι κάπως μεγαλύτερης ἡλικίας νὰ εἶχε παίξει μὲ μία τέτοια κούκλα, πρὶν κάμει τὴν ἀνάθεση στὸ ἱερό.

Ἀπὸ μιὰ μαρμάρινη πλαγγόνα, ποὺ προσφέρθηκε ὡς ἀνάθημα στὴν Ἄρτεμη τῆς Βραυρώνας, προέρχεται καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ γυμνοῦ γυναικείου ἀγαλματίου μὲ ἀριθ. εὐρ. ΓΕ 792/NE 1258¹⁰ (πίν. 28, 1-4). Σώζεται ἀπὸ τὸν λαμὸ ἕως τὴ μέση. Ἡ διάπλαση τοῦ κορμοῦ μὲ τοὺς μικροὺς μαστοὺς καὶ οἱ λοξὰ κομμένοι βραχίονες (ὁ ἀριστερὸς εἶναι ἐν μέρει σπασμένος στὸ ἄκρο του) εἶναι χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ θραύσματος. Στὴν πλάτη δηλώνεται μὲ κοίλανση ἢ ραχοκοκκαλιά. Τὸ μάρμαρο εἶναι παριανό (:), ἢ ἀπόχρωση τῆς ἐπιφάνειας τεφρῆ. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς πλαγγόνας ἦταν τὸ μικρὸ μέγεθος. Τὸ σωζόμενο ὕψος εἶναι μόλις 2 ἐκ., τὸ μέγιστο πλάτος 2.2 ἐκ. Ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι καὶ αὐτὴ εἶχε κομμένα τὰ σκέλη στοὺς μηρούς – πράγμα, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολὺ πιθανό –, τὸ συνολικὸ ὕψος της θὰ ἔφτανε τὰ 7 ἐκ. Θὰ εἶχε, μὲ ἄλλα λόγια, τὸ μισὸ μέγεθος ἀπὸ τὴν πλαγγόνα τοῦ Βερολίνου καὶ τὸ 1/4 περίπου τοῦ μεγέθους τῆς μεγάλης πλαγγόνας ποὺ παρουσιάσαμε πρώτῃ. Ἡ μικρὴ πλαγγόνα τῆς Βραυρώνας (πίν. 28, 1-4) πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σὲ χρόνια παλαιότερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ποὺ χρονολογεῖται ἡ πλαγγόνα τοῦ Βερολίνου. Αὐτὸ δείχνουν ἢ εὐρύτερη πλάτη καὶ τὸ ἀუსτηρότερο πλάσιμο. Πόσο, ὅμως, πρὸς τὰ πάνω πρέπει νὰ ἀνεβούμε, εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε.

Οἱ πλαγγόνες κατασκευάζονταν, ὡς γνωστόν, ἀπὸ διάφορα ὕλικά (πηλό, ξύλο, κερί, γύψο κ.ἄ.)¹¹ καὶ σὲ διάφορους τύπους¹². Τοῦ τύπου ποὺ ἐξετάζουμε, μὲ κομμένα δηλαδὴ τὰ χέρια καὶ τὰ σκέλη, σώζονται πολλὰ πῆλινα παραδείγματα, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ¹³. Πλαγγόνες αὐτοῦ τοῦ τύπου εἰκονίζονται καὶ πάνω σὲ ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στήλες μικρῶν κοριτσιῶν καὶ παρθένων. Τὰ σχετικὰ μνημεῖα συγκεντρώσαν κατὰ καιροὺς ὁ O. Walter¹⁴, ὁ J. Dörig¹⁵, ἢ R. Schmidt¹⁶, ἢ B. Vierneisel-Schlörb¹⁷, ἢ O. Cavalier¹⁸, ὁ J. Bergemann¹⁹ καὶ ἢ J. Reilly²⁰. Ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ ἔγιναν τελευταῖα γνωστὰ σημειῶνω ἐδῶ τὴ στήλη 82.AA.135 στὸ P. Getty

10. ΓΕ 792 «Μποῦστος πολὺ μικροῦ ἀγαλματίου γυναικός... ὕψ. 0.02, πλ. 0.025. Μεταξὺ στοᾶς καὶ ναοῦ, ἀρχαῖος δρόμος. 13/7/61». NE 1258 «... σωζ. ὕψ. 0.021 [λοιπὰ στοιχεῖα ὅπως στὴν προηγούμενη καταγραφή]».

11. Dörig 1958, 41-42. Schmidt 1977, 114-115. Fittà 1998, 54-58. DNP 10 (2001) 601 f. λ. *Puppen* (R. Hurschmann).

12. Γιὰ μιὰ πρώτη ἐνημέρωση βλ. Winter 1903, 165-173.

13. Winter 1903, 170,3. *Antiken aus dem akademischen Kunstmuseum Bonn* (1969) 50-51

ἀριθ. 58 εἰκ. 37 (H. Kyrieleis). Schmidt 1977, 120. Bol - Kotera 1986, 83-85 ἀριθ. 44. Μακρὸν κατάλογο παραθέτει ὁ Nicholls 1995, 436 σημ. 152.

14. Walter 1936, 349.

15. Dörig 1958, 45.

16. Schmidt 1977, 120-122.

17. Vierneisel-Schlörb 1988, 65-66, 67 σημ.

20.

18. Cavalier 1988, 285-291.

19. Bergemann 1997, 86 καὶ σημ. 179.

20. Reilly 1977, 154 σημ. 4.

Museum²¹. "Αλλά σώζονται άποσπασματικά, γι' αυτό δέν άναφέρονται συχνά, ὅπως ένα θραύσμα από τόν Κεραμεικό²².

Ξαναγυρίζοντας στίς μαρμάρινες πλαγγόνες με κομμένα χέρια καί σκέλη, του τύπου δηλαδή τών πλαγγόνων του Βερολίνου καί της Βραυρώνας που εξέτάσαμε, θα ήθελα να σταθώ σε ένα άκόμα – πιθανό κατά τη γνώμη μου – θραύσμα από τὸ ιερό της Βραυρώνας. Πρόκειται για μιὰ μικρή γυναικεία κεφαλή με σάκκο *ἀριθ. εὐρ. ΓΕ 508/NE 1218*²³ (πίν. 28, 5-8). Είναι από λεπτόκοκκο, πεντελικό (;) μάρμαρο, με έλαφρά τεφρή απόχρωση. Μικρές φθορές έχει στη μύτη καί την άριστερή πλευρά τών μαλλιῶν καί του σάκκου. Τὸ ὕψος της κεφαλής είναι μόλις 4.5 εκ. Πρόκειται για ένα μικρὸ άριστούργημα από καλλιτεχνική άποψη, τὸ ὁποῖο καί ὁ άνασκαφέας τὸ ξεχώρισε άπεικονίζοντάς το στίς εκθέσεις του²⁴.

Ἡ κεφαλή έχει τὸ πρόσθιο μέρος της κόμης διευθετημένο σε λεπτοὺς πυκνοὺς βοστρύχους που πέφτουν προς τὰ εμπρός πάνω από τὸ μέτωπο καί τοὺς κροτάφους. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τών μαλλιῶν είναι μαζεμένο μέσα σε σάκκο που άπολήγει σε ὄξεία κορυφή. Τὰ μάτια με τὰ κάπως παχιά βλέφαρα, τὰ αὐτιά καί τὰ χείλη άποδίδονται με πολλή έπιμέλεια. Ἐνα πρώτο ένδεχόμενο είναι τὸ κεφαλάκι της Βραυρώνας να προέρχεται από ένα μικρὸ άγαλμάτιο κόρης ἢ άκόμα καί της ίδιας της Ἄρτεμης, από τὰ πολλὰ που, ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα²⁵, είχαν άνατεθει στο ιερό. Τὸ ένδεχόμενο αυτό, ὅμως, έξασθενίζει από τη στιγμή που δίπλα του τοποθετήσουμε κεφαλές πήλινων πλαγγόνων του τύπου που εξέτάζουμε, πολλές από τίς ὁποῖες έχουν τὰ μαλλιά τους παρόμοια μαζεμένα μέσα σε σάκκο²⁶. Στενή ὁμοιότητα παρουσιάζει καί με μιὰ πήλινη κεφαλή από τη Βραυρώνα²⁷. Ἡ τυπολογική ὁμοιότητα, σε συνδυασμὸ με τὸ μέγεθος, με κάνουν να πιστεύω – μετὰ καί από τὰ παραδείγματα που άνέφερα – ὅτι καί ἡ κεφαλή ΓΕ 508/ NE 1218 θα μπορούσε να προέρχεται από μιὰ μαρμάρινη πλαγγόνα με κομμένα χέρια καί σκέλη. Σε μιὰ τέτοια περίπτωση, τὸ ὕψος της θα έφτανε τὰ 25 εκ. περίπου. Ἡ κεφαλή μπορεί να χρονολογηθεῖ γύρω στα 460 ἢ στη δεκαετία 460-50 π.Χ., στα χρόνια που άνήκει ἡ μικρή ὕψους 6.5 εκ. μαρμάρινη κεφαλή από τη Θάσο Λ 3720²⁸ καί ἡ μικρή χάλκινη πεπλοφόρος της συλλογής G. Ortiz στη Γενεύη²⁹, με την κεφαλή της

21. Clairmont 1993, 1.311. Bergemann 1997, 171 ἀριθ. 509 πίν. 63.2. Grossman 2001, 27 ἀριθ. 8. Neils - Oakley 2003, 265 ἀριθ. 68.

22. Riemann 1940, 8 ἀριθ. 13 πίν. 13. Πλαγγόνα ἴσως καί ὄχι πουλί, ὅπως άναφέρεται στο εύρετήριο, κρατεῖ καί τὸ δεξιὸ χέρι ένδὸς παιδικοῦ άγαλματίου από τη Βραυρώνα ἀριθ. εὐρ. ΓΕ 404.

23. ΓΕ 508 «Γυναικεία κεφαλή... Σωζ. ὕψ. 0.045. 1959». NE 1218 «Γυναικεία κεφαλή... φέρει σάκκο. Σωζ. ὕψ. 4.5 εκ., πλ. 4 εκ. Αὐγουστος 1959».

24. Ἔργον 1959, 16 εἰκ 17. Ἰ. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1959, 19 πίν. 12γ. BCH 84, 1960,

669 εἰκ. 5.

25. Βλ. π.χ. τὸ μικρὸ, σωζόμενου ὕψους 16 εκ., άγαλμάτιο πεπλοφόρου ΕΛ 45/NE 1220 (BCH 83, 1959, 596 πίν. 32. Tölle-Kastenbein 1980, 53 ἀριθ. 9 b, 63-64 πίν. 39 a-b).

26. Βλ. π.χ. την κεφαλή της πλαγγόνας στη Φραγκφούρτη Bol - Kotera 1986, 83-85 ἀριθ. 44.

27. BCH 87, 1963, 706 εἰκ 12 δεξιά. Για τίς κεφαλές αυτές βλ. Bol - Kotera 1986, 71-73 ἀριθ. 39.

28. BCH 109, 1985, 877 εἰκ. 5.

29. Reeder 1995, 135-136 ἀριθ. 5.

όποιας οί όμοιότητες εἶναι πολὺ περισσότερες. Ἡ ἔρμηνεία τῆς κεφαλῆς ΓΕ 508/NE 1218 ὡς κεφαλῆς πλαγγόνας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Ἄλλὰ καὶ χωρὶς αὐτὴν ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρμάρινων πλαγγόνων – ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἕως τώρα, ἦταν μόνο μία γνωστὴ – αὐξάνεται σημαντικᾶ³⁰.

*

Ἐπῆρχαν πλαγγόνες διαφόρων τύπων, μὲ σταθερὰ ἢ κινητὰ μέλη (νευρόσπαστα)³¹, ὀλόκληρες μορφές ἢ μόνον κορμοί, ντυμένοι³² ἢ γυμνοί, μὲ κομμένα χέρια καὶ σκέλη, ὅπως οἱ πλαγγόνες ποὺ ἐξετάσαμε. Ὁ τύπος μὲ κομμένα χέρια καὶ σκέλη θεωρεῖται ἀτυκὸς καὶ ἐμφανίζεται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Αὐστηροῦ ρυθμοῦ³³. Τελευταῖα ὑποστηρίχθηκε ὅτι οἱ «armless and legless» πλαγγόνες δὲν ἦταν παιχνίδια στὰ χέρια παιδιῶν, ἀλλὰ «anatomical votives»³⁴, σὰν καὶ αὐτὰ ποὺ ξέρουμε ἀπὸ ἱερὰ θεραπευτῶν θεῶν καὶ ἡρώων ἢ θεοτήτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ γέννηση καὶ τὴ γονιμότητα³⁵. Τὸ ἐνδεχόμενο, παράλληλα στὰ ἄλλα ἀναθήματα ποὺ ἀπεικονίζουν ἀνθρώπινα μέλη, νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἀναθήματα μὲ αὐτὴ τὴ μορφή – δηλαδὴ ἀνάγλυφοι ἢ ὀλόγλυφοι γυμνοὶ κορμοὶ – δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ³⁶, ἂν καὶ ὡς τώρα δὲν εἶναι γνωστὸ κανένα τέτοιο παράδειγμα ἀπὸ ἱερὰ ἱαματικῶν θεοτήτων. Ἀντίθετα, πῆλινοι γυναικεῖοι κορμοὶ μὲ κομμένα χέρια καὶ σκέλη βρίσκονται συχνὰ μέσα σὲ τάφους μικρῶν κοριτσιῶν³⁷. Τὰ ἴδια ἀντικείμενα βλέπουμε νὰ κρατοῦν τὰ μικρὰ κορίτσια καὶ πάνω στὶς ἀνάγλυφες ἐπιτύμβιες στήλες. Οἱ ἀπεικονίσεις αὐτὲς εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ποὺ ἐνισχύει τὴν ἐπικρατοῦσα ἔρμηνεία ὅτι οἱ μορφές αὐτὲς εἶναι πράγματι πλαγγόνες. Χωρὶς ὀλόκληρα χέρια καὶ σκέλη διέτρεχαν ἀσφαλῶς λιγότερους κινδύνους ἀκρωτηριασμῶν στὰ χέρια τῶν μικρῶν παιδιῶν³⁸.

*

Οἱ πλαγγόνες εἶναι ἀναθήματα ποὺ περιμένει κανεὶς σὲ ἓνα ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης³⁹. Τὴν ἀνάθεση σὲ αὐτὴ εἰδικὰ τὴ θεὰ ὑπομνηματίζει τὸ γνωστὸ ἐπίγραμμα τῆς *Παλαπνής Ἀνθολογίας* VI ἀριθ. 280⁴⁰, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Τιμαρέτη ἀφιερώνει πρὶν τὸν γάμο τῆς τὶς κοῦκλες τῆς (κόρας) καὶ τὰ φορέματά τους στὴν Ἄρτεμη:

30. Ἄλλη μαρμάρινη πλαγγόνα αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν γνωρίζω. Ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὴν J. Reilly 1997, 170 σημ. 27 ὡς μαρμάρινη πλαγγόνα ἀπὸ παιδικὸ τάφο στὴν Ἀθήνα (βλ. Ὁ. Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔελτίον* 29, 1973-4, Χρονικὰ 1, 122 πίν. 94 γ) εἶναι πῆλινη.

31. Γιὰ τὰ νευρόσπαστα (Gliederpuppen, articulated dolls) καὶ τὴν ἔρμηνεία τους βλ. τελευταῖα Nicholls 1995, 435-438. Merker 2000, 48-60, 94-103. Mekacher 2003, 66-67.

32. Nicholls 1995, 436 σημ. 151.

33. Dörig 1958, 46-47. Schmidt 1977, 119-120.

34. Reilly 1997, 161-164. Πρβ. καὶ Grossman 2001, 27 «Truncated figures like this are probably not “dolls” in the sense of a toy but represent votives figures, which would have been offered to a divinity».

35. Γιὰ ἀναθήματα ποὺ εἰκονίζουν ἀνθρώπινα μέλη βλ. Forsén 1996. Πρβ. ἐπίσης *ThesCRA* I (2004) 311-313 (B. Forsén).

36. Πρβ. τὰ ἀναφερόμενα στοὺς καταλόγους τοῦ Ἀσκληπείου *IG* II² 1534 A «σῶμα γυναικός», «σῶμα γυναικὸς ἐν τύποι», «σῶμα ἀνδρός» (Aleshire 1989, 68, 77).

37. Πρβ. π.χ. Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1935, 87 εἰκ. 1. Ὁ. Ἀλεξανδρῆ, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Χρονικὰ Β 1, 114 πίν. 98. *ΑΔελτίον* 25, 1970, Χρονικὰ Β 1, 82 πίν. 65 β. *ΑΔελτίον* 29, 1973-74, Χρονικὰ Β 1, 133 κέ. πίν. 94 γ.

38. Πρβ. Kunstmuseum Bonn 1969, 50-51 ἀριθ. 58 (H. Kyrieleis).

39. Γιὰ ἀναθήματα σὲ ἱερὰ τῆς Ἄρτεμης βλ. Brulotte 1994, 9-14.

40. Beckby 1957, 610 ἀριθ. 280.

Τιμαρέτα πρὸ γάμοιο τὰ τύμπανα τάν τ' ἐρατεινὰν
 σφαῖραν τόν τε κόμας ρύτορα κεκρύφαλον
 τὰς τε κόρας, Λιμνάτι, κόρα κόρα, ὡς ἐπεικές,
 ἄνθετο καὶ τὰ κορᾶν ἐνδύματ' Ἀρτέμιδι.
 Λητώα, τὺ δὲ παιδὸς ὑπὲρ χέρα Τιμαρετείας
 θηκαμένα σῶζεις τὰν ὀσίαν ὀσίως.

Τὸ κόρας τοῦ τρίτου στίχου εἶναι παλαιὰ διόρθωση ἀντὶ τοῦ κόμας τῶν χειρογράφων. Ἡ διόρθωση αὐτὴ ἦταν γενικὰ ἀποδεκτὴ ἕως τὸ 1973, ὅποτε ὁ G. Daux⁴¹ πρότεινε ἐπαναφορὰ τοῦ κόμας. Ἡ πρόταση ἔπεισε ὀρισμένους ἐρευνητές⁴². ἄλλοι, ὁμως, ἐπιμένουν στὴν παλαιὰ διόρθωση καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ θεωροῦν τὸ ἐπίγραμμα τῆς Τιμαρέτης ὡς σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συνήθεια τῶν κοριτσιῶν νὰ ἀναθέτουν πλαγγόνες στὴν Ἄρτεμη πρὶν τὸν γάμο τους⁴³. Τὰ εὐρήματα τῆς Βραυρώνας συνηγοροῦν στὴν ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς ἄποψης. Τὸ ὅτι σὲ ἱερὰ τῆς Ἄρτεμης δὲν ἔχουν βρεθεῖ τόσο πολλὲς πλαγγόνες ὅσες θὰ περιμέναμε, ὀφείλεται, πιθανότατα, στὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικά – συνήθως ἀπὸ πανὶ καὶ ξύλο. Στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, πάντως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μαρμάρινες πλαγγόνες ποὺ παρουσίασα, ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἀρκετὲς πῆλινες πλαγγόνες διαφόρων τύπων⁴⁴. Πλαγγόνες πῆλινες ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Μουνιχίας⁴⁵.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Aleshire S. 1989: *The Athenian Asklepieion*, Amsterdam.
 Beckby H. 1957: *Anthologia Graeca. Tusculum Bücherei*. Buch I-VI, München.
 Bergemann J. 1997: *Demos und Thanatos*, München.
 Blümel C. 1966: *Die klassisch-griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin.
 Bol P. C. - Kotera E. 1986: *Liebieghaus-Museum alter Plastik. Antike Bildwerke III*, Melsungen.
 Brulotte E. L. 1994: *The placement of votive offerings and dedications in the Peloponnesian sanctuaries of Artemis*, Ann Arbor.
 Cavalier O. 1988: Une stèle attique classique au musée Calvet d'Avignon, *Revue du Louvre*, 285-293.
 Clairmont Chr. 1993: *Classical Attic Tombstones*, Kilchberg.
 Daux G. 1973: *Anth. Pal.* VI 280 (Poupèes et chevelure, Artemis Limnatis), *ZPE* 12, 225-234.

41. Daux 1973, 225-229.

42. Oakley - Sinos 1993, 14. Πρβ. καὶ Reilly 1997, 159 καὶ σημ. 22.

43. Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα βλ. διεξοδικὰ Graep-

ler 1997, 216-218.

44. Ὅπως μὲ πληροφοροεῖ ἡ V. Leon-Μητοπούλου, τὴν ὁποία θερμὰ εὐχαριστῶ.

45. Παλαοκρασοῦ 1991, 56.

- Despinis G. 1994: Neues zu einem alten Fund, *AM* 109, 173-198.
- Dörig J. 1958: Von griechischen Puppen, *AntKunst* 1, 41-52.
- Fittà M. 1998: *Spiele und Spielzeug in der Antike*, Darmstadt.
- Forsén B. 1996: *Griechische Gliederweihungen*, Helsinki.
- Graepler D. 1997: *Tonfiguren im Grab*, München.
- Grossman J. B. 2001: *Greek Funerary Sculptures. Catalogue of the Collections at the Getty Villa*, Los Angeles.
- Καλιτσάς Ν. 2001: *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά*, Ἀθήνα.
- Lauter H. 1976: Die Koren des Erechtheion, *AntPl* XVI, Berlin.
- Leibundgut A. 1989: Künstlerische Form und konservative Tendenzen nach Perikles. 10. *TriererWPr* 1989, Mainz.
- Mangold M. 1987: Zur Frisur der Erechtheionkoren, *HASB* 12, 5-7.
- Mekacher N. 2003: *Eretria XII. Matrizengeformte hellenistische Terrakotten*, Montreux.
- Merker G. 2000: *Corinth XVIII, 4. The Sanctuary of Demeter and Kore*, Princeton.
- Neils J. - Oakley J. 2003: *Coming of Age in Ancient Greece*, New Haven/London.
- Nicholls R. V. 1995: The Stele-Goddess Workshop. Terracottas from Well U 13:1 in the Athenian Agora, *Hesperia* 64, 405-492.
- Oakley J. H. - Sinos R. H. 1993: *The Wedding in Ancient Athens*, London
- Παλαιοκρασοῦ Ἀ. 1991: *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνηχίας*, Ἀθήνα.
- Raftopoulou E. 2000: *Figures enfantines du Musée National d'Athènes*, München.
- Reeder E. 1995: *Pandora. Frauen im klassischen Griechenland*, Mainz.
- Reilly J. 1997: Naked and limbless. Learning about the feminine body in ancient Athens, σὺν τόμῳ: Koloski-Ostrow A. O. - Lyons Cl. L. (ἐπιμ.), *Naked truths. Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*, London and New York, 154-173.
- Riemann H. 1940: *Kerameikos II. Die Skulpturen vom 5. Jahrhundert bis in römische Zeit*, Berlin.
- Schmidt R. 1977: *Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst*, Wien.
- Tölle-Kastenbein R. 1980: *Frühklassische Peplosfiguren I. Originale*, Berlin.
- Vierneisel-Schlörb B. 1988: *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen III*, München.
- Vikela E. 1997: Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas, *AM* 112, 167-246.
- Walter O. 1936: Eine Athenastatue mit beweglichen Armen, σὺν τόμῳ: *Classical Studies presented to E. Capps*, Princeton, 347-355.
- Winter F. 1903: *Die Typen der figürlichen Terrakotten II 1*, Berlin - Stuttgart.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στὴ μελέτῃ δημοσιεύονται δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενα μαρμάρινα ἀγαλμάτια γυμνῶν γυναικείων μορφῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρώνα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν συγγραφέα προέρχονται ἀπὸ πλαγγόνες ποὺ εἶχαν κομμένα τὰ χέρια στοὺς βραχίονες καὶ τὰ σκέλη στοὺς μηρούς. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μιὰ μόνον μαρμάρινη πλαγγόνα στὸ Βερολίνο (Blümel 1966, 95 ἀριθ. 113 εἰκ. 180-181), ἀλλὰ ἀπὸ πολλὰ πῆλινα παραδείγματα κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ παρα-

στάσεις άτυκῶν έπιτύμβιων στηλῶν τῶν κλασικῶν χρόνων. Μιά μικρή γυναικεία κεφαλή με σάκκο, επίσης από τή Βραυρώνα, πού χρονολογεῖται λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., ένδέχεται νὰ ανήκει σὲ μιὰν ἀκόμη μαρμάρινη πλαγγόνα τοῦ ἴδιου τύπου. Οἱ πλαγγόνες εἶναι εὐρήματα ἀναμενόμενα σὲ ἱερὰ τῆς Ἄρτεμης, γιατί ἦταν ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀναθήματα πού δεχόταν ἡ θεὰ ἀπὸ τὰ κορίτσια πρὶν τὸν γάμο τους, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἄνθολογίας VI 280.

Προέλευση φωτογραφιῶν: πίν. 27, 1-3. DAI Athen 90/653, 652, 654 (Φωτογραφίες E. F. Gehnen). πίν. 27, 4-5. Ἀνατυπώσεις ἀπὸ Blümel 1966, 95 ἀριθ. 113 εἰκ. 180-181. πίν. 28, 1-4. DAI Athen 90/927, 926, 925, 924 (Φωτογραφίες E. F. Gehnen). πίν. 28, 5-8. DAI Athen 90/591, 588, 589, 590 (Φωτογραφίες E. F. Gehnen).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

6.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΠΑΛΑΙΟ ΕΥΡΗΜΑ*

Άφιερώνεται στον Nikolaus Himmelmann

Ἡ κολοσσικοῦ μεγέθους μαρμάρινη κεφαλὴ πίν. 29-34, 1-2, ἡ ὁποία ἔγινε πρὶν λίγα χρόνια γνωστὴ¹, δικαιολογημένα ἐξαίρεται ὡς ἰδιαίτερα σημαντικὸ εὕρημα. Ἡ κεφαλὴ, ἡ ὁποία, ὅπως ὑποστηρίχτηκε, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἐρμηνεύτηκε, μὲ βάση κυρίως τὴν ἔνδειξη ποὺ ἀπέρρευε ἀπὸ τὸν τόπο εὑρεσης, ὡς κεφαλὴ λατρευτικοῦ ἀγάλματος Διονύσου, χρονολογήθηκε στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. καὶ θεωρήθηκε ἔργο τῶν γιῶν τοῦ Πραξιτέλη. Ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ εὕρηματος, δύο, τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι κεφαλὴ νεαρῆς θεᾶς καὶ ὄχι κεφαλὴ Διονύσου, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία καὶ χρειάζεται νὰ ἐπανασυζητηθοῦν διεξοδικότερα.

Ὡς τόπος εὑρεσης τῆς κεφαλῆς, τὸ ὕψος τῆς ὁποίας εἶναι 56 ἐκ.², ἀναφέρεται ἡ περιοχή τοῦ οἰκοπέδου Μακρυγιάννη, νότια ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου³ καὶ

---

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: Giorgos I. Despinis, Neues zu einem alten Fund, *AM* 109, 1994, 173-198 Taf. 31-45.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ κειμένου μᾶς διάλεξης ποὺ ἔγινε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βόννης στὶς 4.2.1994, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποχώρησης τοῦ καθηγητῆ Nikolaus Himmelmann ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία.

Γιὰ τὴ μετάφραση στὰ γερμανικὰ εὐχαριστῶ τὸν Μ. Kreeb, τὸν Κλ. Fittschen καὶ τὸν G. Neumann. Γιὰ διάφορες πληροφορίες καὶ ἐξυπηρετήσεις εὐχαριστῶ τὴν Κ. Δεοποῖνη, τὸν Κ. V. v. Eickstedt, τὸν Π. Καλλιγᾶ, τὴν Ν. Λαζαρίδου, τὸν Ἀ. Παπανικολάου, τὴν Κ. Ρωμοπούλου, τὴν Ἰ. καὶ τὸν Στ. Τριάντη, καθὼς καὶ τοὺς τεχνίτες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης Δ. Μαραζιώτη καὶ Γ. Παγανῆ. Οἱ φωτογραφίες τῶν πιν. 31, 34, 2, 39, 1-3 εἶναι ἀπὸ τὸν G. Hellner (*DAI Athen* 68/168, 83/12, 72/455, 450, 452), τῶν πιν. 29, 32, 33, 35, 1-4, 36, 37, 1-2, 38, 1-3 ἀπὸ τὸν E.

F. Gehnen (*DAI Athen* 95/1, 95/3, 95/4, 94/12, 94/11, 94/10, 94/9, 94/7, 94/2, 94/5, 94/8, 94/4, 94/6), τῶν πιν. 30, 34, 1 ἀπὸ τὸν Σ. Μαυρομμάτη. Οἱ φωτογραφίες τοῦ πίν. 40, 1-4 εἶναι ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς École Française d'Athènes. Τὶς ἀναπαραγωγὰς πιν. 41, 1-2, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ μιὰ φωτογραφία τοῦ J. Robertson ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μπενάκη, χρωστῶ στὴν καλοσύνη τοῦ Ἀ. Δεληβορριά.

1. M. Bruskarī, Ein nachdenklicher Dionysoskopf, *ὉΨ* 58, 1988, 53 κέ. εἰκ. 1-3.

2. Γιὰ τὶς διαστάσεις τῆς κεφαλῆς βλ. Bruskarī, ὁ.π. 53. Τὸ μάρμαρο ἀναφέρεται ὡς πεντελικό. Γιὰ τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς βλ. παρακάτω σελ. 138 κέ., 140. Ἡ κεφαλὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς κεφαλὰς ποὺ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης.

3. Bruskarī, ὁ.π. 53 «südlich der Akropolis im Gelände Makryiannis». Πρβ. σελ. 59 «an der

ὡς χρόνος εὐρέσεως τὸ ἔτος 1953. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προέκυψαν, ὅπως σημειώνεται στὴ δημοσίευση, ἀπὸ πληροφορίες ποὺ κατέθεσαν (ἀργότερα, ἐὰν σωστὰ συμπεραίνω ἀπὸ τὴ σχετικὴ διατύπωση) οἱ ἐργάτες ποὺ βρῆκαν τὴν κεφαλὴ καὶ τὴν μετέφεραν στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης. Αὐτὴ ὅμως ἡ μαρτυρία τους, ἂν καὶ κατηγορηματικὴ, δὲν εἶναι σωστὴ. Οἱ ἀναφορὲς ποὺ παραθέτω σὲ συνέχεια δείχνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ βρισκόταν ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ Μακρυγιάννη πρέπει νὰ προέρχεται κάποια ἄλλη κολοσσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ, τὴν ὁποία βρῆκαν οἱ ἐργάτες ποὺ κατονομάζονται καὶ μετέφεραν, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀναφέρεται, στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης⁴. Ἡ κεφαλὴ ποὺ συζητοῦμε ἐδῶ πῆρε τὸν ἀριθμὸ εὐρετηρίου 13601, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου ποὺ εἶχε πάρει καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἀριθμὸς 1352.

Μὲ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ περιγράφεται στὸν κατάλογο τοῦ S. Casson, *Catalogue of the Acropolis Museum* II (1921) 257 μιὰ γυναικεῖα κεφαλὴ, ἡ ὁποία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφὴ καὶ τὶς διαστάσεις, ταυτίζεται μὲ τὴν κεφαλὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ: «1352. Female head. Pentelic marble. H. .58 m, B. .4 m. Colossal female head of rather good style with plaits of hair brought round the forehead in front. The back part from in front of the right ear to behind the left is missing. The point of the chin, the nose and the upper lip are damaged. The date is uncertain, but it may belong to the 2nd century B.C.»⁵.

Ἀπὸ ὀρισμένες ἀναφορὲς σὲ παλαιούς, σύντομους ὁδηγοὺς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης προκύπτει ὅτι ἡ κεφαλὴ 1352 ἦταν ἀνάμεσα σὲ τὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου. Δὲν ἀναφέρεται στὸν πρῶτο, πρόχειρο, δίγλωσσο κατάλογο (*Sculptures du Musée de l'Acropole. Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως*, Athènes. Imprimerie S. C. Vlastos, 1888), ὑπάρχει ὅμως στὸν κατάλογο ποὺ ἐκδόθηκε τρία χρόνια ἀργότερα: «*Sculptures du Musée de l'Acropole d'après le Catalogue officiel*, Athènes. Imprimerie S. C. Vlastos (1891) 30 (Salle X et Vestibule): «1352. Tête féminine de dimensions colossales». Ἡ κεφαλὴ ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὸν κατάλογο τοῦ Π. Καστριώτου, *Κατάλογος τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως* (1895) 65: «Κεφαλῆς γυναικεῖας τὸ μέτωπον ὑπερφυσικοῦ μεγέθους». Μὲ τὶς ἴδιες λέξεις καταγράφεται καὶ

NO-Ecke der Kreuzung der Makryiannis- und Chadjichristou-Strasse, also wenige Meter östlich von der Fundstelle unseres Kopfes entfernt».

4. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ μὲ βεβαιότητα ποῖα εἶναι ἡ κεφαλὴ ποὺ ὀδήγησε στὴ σύγχυση. Κολοσσικὴ (ὕψηλὴ 47 ἐκ. μαζὶ μὲ τὸν λαίμῳ) εἶναι ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 7262. Εἶναι ἔργο τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ. καὶ βρέθηκε τὸ 1947 «au pied de l'Acropole, près de l'Odéon de Périkles», *BCH* 71/ 72, 1947/48, 426 ἀριθ. 3, πίν. 65, 2. Πρβ. ἐπίσης Βιβλίον Εἰσαγωγῆς Ἀρχαίων Μουσείου Ἀκροπόλεως, ἀριθ. 16: «Εὐρέθη εἰς τὴν ὁδόν..., ἔξωθι Περικλείου Ὀδείου». Νὰ εἶναι ἄραγε

αὐτὴ ἡ κεφαλὴ τὸ εὔρημα τῶν ἐργατῶν ποὺ κατονομάζονται, μολονότι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εὐρέσεως δὲν συμπίπτουν ἀκριβῶς μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνονται στὴ δημοσίευση;

5. Τὴν κεφαλὴ ἀναφέρει ὁ Casson καὶ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ καταλόγου του, σελ. 28 καὶ σημ. 2, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἴσως προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα θεᾶς: «Of the female heads, two seem to be portraits (Nos 1312, 1320), the other two [ἐννοεῖ τὶς κεφαλὰς χωρὶς ἀριθ. b καὶ 1352, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει στὴ σημ. 2] perhaps deity heads from complete statues».

στο εύρετήριο του Μουσείου: «1352. Κεφαλῆς γυναικείας ὑπερμεγέθους τὸ μέτωπον. Ἡ κόμη ἦτο πεπλεγμένη, ὡς φαίνεται ἐκ λειψάνων πλοκαμῶν φερομένων δίκην διαδήματος ὑπὲρ τὴν κόμην τοῦ μετώπου. Τὸ ἀριστερὸν πλάγιον σῶζεται καλῶς μετὰ τοῦ ὠτός. Ἐλλείπει ἢ ρὶς μετὰ τοῦ στόματος καὶ τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ δεξιοῦ ὠτός. Ὑψ. 0.58, πλ. 0.40 περ.»⁶.

Ὑπάρχουν δύο ἀναφορὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει ὅτι πρὶν τοποθετηθεῖ στὸ Μουσεῖο, ἡ κεφαλὴ 1352 βρισκόταν στὰ Προπύλαια, στὴν πρόσταση τῆς Πινακοθήκης. Δὲν εἶχε πάρει ἀκόμα τὸν ἀριθμὸ εύρετηρίου μὲ τὸν ὁποῖο τὴν παρακολούθησαμε ἕως τώρα, ἀλλὰ ἡ ταύτιση εἶναι ἀσφαλῆς:

1. L. v. Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (1881) 420 ἀριθ. 6845 (περιγράφονται γλυπτὰ ποὺ βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο τῆς πρόστασης τῆς Πινακοθήκης): «G. 0.44. Polirt. weibl. Kolossalkopf; (ab Nase, Lippen, Kinn, Hinterkopf, r. Ohr). Im Umriss etwas hoch, Haar gescheitelt, je zwei parallele Flechten vom Nacken um den Kopf nach dem Scheitel; auf diesem viereckiges Zapfloch». Τὸ ὕψος τοῦ προσώπου 0.44 μ. εἶναι ἀκριβῶς τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ προσώπου τῆς κεφαλῆς 1352.

2. A. Milchhöfer, *Die Museen Athens* (1881) 50 «Rechts von dem (vergitterten) Eingang zur Pinakothek: weiblicher Kolossalkopf von flacher Arbeit».

Στὰ χρόνια τοῦ Milchhöfer καὶ τοῦ von Sybel ἀνάγεται καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία ποὺ ἐπιβεβαιώνει γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὴν παλαιότητα τοῦ εύρήματος. Εἶναι μιὰ ἀναγραφὴ μὲ μολύβι πάνω στὸ ἴδιο τὸ κεφάλι, συγκεκριμένα πάνω στὸν δεξιὸ κρόταφο, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά. Στὴν ἀρχὴ εἶναι μιὰ ἢ δύο λέξεις ποὺ δὲν διαβάζονται, μετὰ τὸ ὄνομα «Ἀλέξανδρος» καὶ σὲ συνέχεια τὸ ἐπίθετο, ὅπως πιστεύω, τοῦ ἀνδρα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲν μπόρεσα νὰ διαβάσω. Κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα πάντως εἶναι γραμμένο τὸ ἔτος «1881». Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι κάποια γράμματα, γραμμένα ἐπίσης μὲ μολύβι, σῶζονται καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀριστεροῦ φρυδιοῦ, ἐνῶ ὑψηλότερα διακρίνεται, ἐλαφρὰ καὶ μὲ δυσκολία, ἴσως μὲ κάποιο καρφί, χαραγμένο τὸ ὄνομα ἐνδὸς ἀλλοδαποῦ «DUNAM . . .»(;)

Στὴ δεκαετία 1853-1862 μᾶς ὀδηγοῦν δύο ἀκόμη μαρτυρίες, ἰδιαίτερα σημαντικές, ἀφοῦ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἡ κεφαλὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βρέθηκε, πράγματι, πάνω στὴν Ἀκρόπολη. Ἡ πρώτη μαρτυρία εἶναι ἀπὸ τὸν E. Breton, *Athènes* (1862) 75, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στὸν μεγάλο βωμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, στὴ ΝΑ γωνία τῶν Προπυλαίων, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ βᾶθρο ἀγάλματος, κάνει λόγο γιὰ μιὰ κεφαλὴ, ποὺ βρέθηκε κοντὰ καὶ ποὺ πιθανὸν ἀνῆκε στὸ ἄγαλμα, ποὺ ἦταν στημένο πάνω σὲ αὐτὸ τὸ βᾶθρο: «Du reste, le style même des moulures annonce une époque de décadence, à laquelle appartient aussi une tête colossale trouvée en ce lieu, et qui doit provenir de la statue que portait le piédestal. Cette tête, coiffée d'une grosse natte et déposée aujourd'hui sous le portique de la gauche des Propylées, près la porte de la Pinacothèque, est, autant qu'on peut en juger, malgré la

6. Ἡ καταγραφὴ τῆς κεφαλῆς στὸ εύρετήριο πρέπει νὰ ἔγινε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν 7η Ἰουλίου 1891. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη σημείωση ποὺ γράφεται μετὰ τὸν ἀριθμὸ εύρετη-

ρίου 1367, δεκαπέντε δηλαδὴ ἀριθμοὺς μετὰ τὸν ἀριθμὸ 1352: «Ἀθήνησι τῇ 7 Ἰουλίου 1891. Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Β. Ι. Λεονάρδος».

mutilation du nez, une tête feminine». Ακολουθεῖ μιὰ καταδικαστική κρίση: «Sans être absolument mauvaise, cette sculpture ne peut être l'œuvre d'un ciseau grec et nous semble évidemment romaine».

Ἡ δεύτερη μαρτυρία εἶναι ἀπὸ τὸν E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes* I (1853) 284 κέ. Ὁ λόγος καὶ πάλι γιὰ τὸν βωμὸ πὸν βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, τὸν ὁποῖο καὶ ὁ Beulé ἐρμηνεύει ὡς βᾶθρο ἀγάλματος μεταγενέστερης ἐποχῆς: «Les dimensions, du reste, indiquent un piédestal destiné à porter quelque colosse. Là s'est trouvée une tête deux fois plus grande que nature, autour de laquelle senroule une grosse tresse. Elle est déposée aujourd'hui sous le petit portique des Propylées». Ὁ Beulé περιγράφει τὸ μέγεθος τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν κόμμωση ἀκριβέστερα. Δὲν προσδιορίζει τὸ φύλο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια κεφαλὴ πὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Breton καὶ ἡ ὁποία βρισκόταν, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἐκτεθειμένη στὴ «μικρὴ στοὰ τῶν Προπυλαίων», στὴν εἴσοδο δηλαδὴ τῆς Πινακοθήκης, στὴ θέση ὅπου τὴν ἀναφέρουν ἐπίσης ὁ Milchhöfer καὶ ὁ Sybel. Εἶναι μιὰ ὡραία σύμπτωση ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκθεση τῆς κεφαλῆς σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο ἔχουμε καὶ ἓνα φωτογραφικὸ ντοκουμέντο. Πρόκειται γιὰ μιὰ φωτογραφία (άλμπουμίνια) τοῦ J. Robertson, ἡ ὁποία εἰκονίζει τὴν πρόσοψη τῆς Πινακοθήκης. Στὴν πρόσοψη, δεξιά ἀπὸ τὴν πόρτα, εὐκόλα ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴν κεφαλὴ (πίν. 41, 1-2). Σημεῖο λήψης τῆς φωτογραφίας εἶναι ὁ Πύργος τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ἡ χρονολογία λήψης, ὅπως συμπεραίνουν, τὰ χρόνια 1850-1855⁷.

Ἡ πληροφορία τοῦ Beulé καὶ τοῦ Breton ὅτι ἡ κεφαλὴ αὐτὴ, ἡ κεφαλὴ δηλαδὴ *M. Ἀκρ.* 1352, βρέθηκε κοντὰ στὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε στὰ συμπεράσματα καὶ τὶς προτάσεις πὸν θὰ παρουσιάσω ἀναλυτικὰ παρακάτω, γιὰ τὸ πάντοτε θὰ ὑπῆρχε ἡ ἀμφιβολία, μήπως καὶ αὐτὴ ἡ κεφαλὴ, ὅπως ξέρουμε ἢ ὑποπτευόμαστε ὅτι συνέβη καὶ μὲ ὀρισμένα ἄλλα εὐρήματα, μεταφέρθηκε στὴν Ἀκρόπολη στὰ νεότερα χρόνια⁸. Ἡ ἀρχαιολογικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα, τὴν ὁποία συνήθως ἀποφεύγουμε νὰ συμβουλευόμαστε, μᾶς ἐπιφυλάσσει κάποτε τέτοιου εἴδους ἐκπλήξεις.

Ἡ κεφαλὴ πρέπει νὰ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ K. Πιττάκη στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας τὸ 1839⁹. Ἡ πληροφορία τοῦ Beulé, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλεῖ, ὅπως

7. Ἡ φωτογραφία, ἄλλοτε στὴν κατοχὴ τῆς Κυρίας Ρένας Ἀνδρεάδη, βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Τὴν εἶχα ἐπισημάνει στὴν ἐκθεση πὸν εἶχε διοργανωθεῖ στὸ Μουσεῖο τὸ 1985, βλ. *Ἀθήνα 1839-1900. Φωτογραφικὲς μαρτυρίες. Μουσεῖο Μπενάκη. Κατάλογος φωτογραφιῶν* (1985), ἀριθ. 33 εἰκ. 33. Ἡ κεφαλὴ, ὅπως βλέπουμε στὴ φωτογραφία, ἦταν τοποθετημένη πάνω σὲ ἓνα λίθινο πάγκο. Πάνω σὲ τέτοιου εἴδους πάγκους, ὡς γνωστόν, εἶχε ἐκθέσει ὁ K. Πιττάκης ὀρισμένα ἀπὸ τὰ λίθινα εὐρήματά

του. Ὁ E. Breton, *Athènes* (1862) 51 ἀναφέρει τοὺς πάγκους στὴν πρόσοψη τῆς Πινακοθήκης: «Dans le portique, sur des tables de pierre, sont scellés des pieds, des mains, des têtes et autres fragments de sculpture provenant des fouilles de l'Acropole».

8. Πρβ. R. Kekulé, *Die antiken Bildwerke im Theseion zu Athen* (1869) πρόλογος σελ. vii.

9. Ὁ K. Πιττάκης, στὴ σύντομη ἀνακοίνωση τῶν ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, *AE* 1839, 212 κέ. ἀριθ. 217 δὲν

φαίνεται, ὁ Breton, προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πιττάκη. Ὅπωςδήποτε προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀναφορὲς πού ἐπισημάνσαμε ἔμειναν ἀνεκμετάλλευτες ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ, οἱ ὁποῖοι γνώριζαν τὴν κεφαλὴ ἀπὸ τὴν ἐκθεσὶ τῆς στὸ Μουσεῖο. Τὸ ὅτι κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὴν ὀφείλεται, νομίζω, στὸ γεγονός ὅτι ἡ κεφαλὴ πολὺ νωρὶς ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐκθεσὶ¹⁰ καὶ παρέμεινε ἔκτοτε στὴν ἀποθήκη, κυρίως ὅμως στὸ γεγονός ὅτι οἱ παλιότεροι ἀρχαιολόγοι, ὅπως δείχνουν οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς ἕως καὶ τὸν Casson, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι ἡ κεφαλὴ εἶναι ἔργο μεταγενέστερο. Πράγματι ἡ χρονολόγησι τῆς κεφαλῆς ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα, τὸ ὁποῖο θὰ ἐξετασθεῖ παρακάτω, μετὰ ἀπὸ τὴ συζήτησι γιὰ τὴν ἔρμηνεία πού ἀκολουθεῖ.

Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ φύλου καὶ γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῆς κεφαλῆς ἐνδείξεις προσφέρει ἡ κόμμωσις. Τὰ μακριὰ μαλλιά τῆς μορφῆς, χτενισμένα πρὸς τὰ πίσω, πλέκονταν σὲ δύο μακριὲς κοτσίδες, οἱ ὁποῖες τυλίγονταν σταυρωτὰ γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον καὶ δένονταν στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Ἀπὸ τὸν ὄγκον τῶν μαλλιῶν, πού σχηματίζαν τὶς μακριὲς κοτσίδες πού ἀναφέραμε, εἶχαν ἐξαίρεθεῖ τὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπον, τὰ ὁποῖα πλέκονταν σὲ μιὰν ἄλλη, μικρὴ, κοτσίδα πού ἐκτεινόταν πρὸς τὰ πίσω, στὴ μέση ἀκριβῶς τοῦ κρανίου. Σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει πολλὰς ἀποκρούσεις καὶ φθορὰς. Βλέπει κανεὶς τὶς ὁμάδες τῶν βοστρύχων, ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου τοῦ μετώπου, πού συγκλίνουν γιὰ νὰ σχηματίσουν τὴν κοτσίδα τῆς χωρίστρας (Scheitelzopf), ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὴν σώζεται μόνον ἡ ἀρχή. Πάντως, ὅπως φαίνεται, περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὶς ἄλλες πού δένονταν σταυρωτὰ γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως βλέπουμε στὰ παραδείγματα πού θὰ ἀναφέρω παρακάτω, ἀλλὰ δὲν συνεχιζόταν πολὺ πρὸς τὰ πίσω. Σταματοῦσε στὸ πίσω ὄριον τῶν κοτσιδῶν τοῦ κρανίου, τὸ ὁποῖο, ὅπως βλέπουμε, ἦταν ἀδρὰ δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι σὲ ὅλη του τὴν ἔκτασι. Στὴν κόμμωσι ὅμως τῆς κεφαλῆς 1352 θὰ ἐπανεέλθω, ἀφοῦ πρῶτα ἀναφερθῶ στὰ συστατικὰ τῆς στοιχεῖα, τὴν κοτσίδα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπον καὶ τὶς μακριὲς κοτσίδες πού περιβάλλουν τὸ κρανίον.

κάνει λόγο γιὰ τὴν κεφαλὴ. Τὰ μόνα γλυπτὰ πού ἀναφέρει εἶναι τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ ἔνδυμα, «τεμάχια στολίδος», ἐνὸς γυναικείου ἀγάλματος «λίθου Πεντελησίου, κατὰ δὲ τὴν τέχνην τῆς σχολῆς τοῦ Φειδίου», τὸ ὁποῖο βρέθηκε «ὑπὸ τὸ βᾶθρον» τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ ἔνδυμα ἐνὸς δευτέρου γυναικείου ἀγάλματος «μεταγενεστέρως τέχνης», τὰ ὁποῖα βρέθηκαν «πλησίον» τοῦ βᾶθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς. Τὰ θραύσματα ἀναφέρει καὶ ὁ A. Rangabé, *Antiquités Helléniques I* (1842) 36 κέ. ἀριθ. 43 «fragments d'une statue de femme, dont la draperie annonce la belle époque de l'art» καὶ «plusieurs fragments d'une statue de femme d'un style qui répond à l'époque

de l'inscription» (ἐννοεῖ τὴ μεταγενέστερη ἐπιγραφή Σεβαστῆι Ὑγείαι). Θραύσματα ἀγαλμάτων («ἀρκετὰ τμήματα ἀγαλμάτων») ἀναφέρει καὶ ὁ Π. Καββαδίας, ἐπικαλούμενος ἀναφορὰ τοῦ Κ. Πιττάκη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον μὲ ἡμερομηνία 2 Ἰανουαρίου 1840, βλ. P. Canvadias - G. Kawerau, *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890* (1904) 9.

10. Τὸ ὑποθέτω, διότι ἡ κεφαλὴ 1352 δὲν ἀναφέρεται πλέον στὸν νεότερον ὁδηγὸ τοῦ Γ. Σωτηριάδη, *Ἡ Ἀκρόπολις καὶ τὸ Μουσεῖον αὐτῆς*. Ἔκδοσις τρίτη (1914), ὅπου περιγράφονται ἀναλυτικὰ καὶ μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τοὺς ὅλα τὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου.

Ἡ κοτσίδα στῆ χωρίστρα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο (Scheitelzopf) εἶναι βασικὰ παιδικὴ κόμμωση, κοινὴ γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια μικρῆς ἡλικίας. Ἐπιτύμβιες στῆλες, ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα καὶ ἀγαλμάτια μικρῶν ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν, κυρίως ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., μᾶς κάνουν γνωστὴ τὴν κόμμωση σὲ ὅλες τῆς τὶς λεπτομέρειες¹¹. «Παῖς» εἶναι καὶ ὁ Ἔρως ποὺ εἰκονίζεται μὲ τὴν ἴδια κόμμωση¹². Ἡ κόμμωση αὐτὴ ὥστόσο βρίσκεται καὶ σὲ ἄτομα μεγαλύτερης ἡλικίας, σὲ ὀρισμένες ὁμως, συγκεκριμένες, περιπτώσεις. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀπόλλωνα τοῦ τύπου ποὺ ἀποδίδει τὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο¹³. Ἡ κόμμωσή του, νεανικὴ ὅπως χαρακτηρίστηκε, θεωρήθηκε ὅτι παραπέμπει στὶς κομμώσεις τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων καὶ στῆ χρονικὴ στιγμή ποὺ ἀπὸ παῖδες γίνονταν ἔφηβοι. Τὴν κόμμωση αὐτὴ πάντως ἔχει ὁ Ἀπόλλωνας καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ παλαιότερη, ἡ παράστασή του στὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» ἀπὸ τὴ Βραυρῶνα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα¹⁴, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ἴσως κάπως εὐρύτερη τὴ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὰ ἀγόρια τῆς μικρῆς ἡλικίας, τὰ ἀγαλμάτια τῶν ὁποίων στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρῶνας παρουσιάζονται ἀρκετὲς φορὲς μὲ τὴν ἴδια κόμμωση¹⁵.

11. Βλ. κυρίως Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (1983) 20 σημ. 70 (ἡ κοτσίδα στῆ χωρίστρα ὡς στοιχεῖο κόμμωσης τῶν κοριτσιῶν), 20 σημ. 71 (ὡς στοιχεῖο κόμμωσης τῶν ἀγοριῶν), 21 σημ. 79 (γιὰ τὸ ὄνομα ποὺ εἶχε ἡ κόμμωση στοὺς ἀρχαίους), 21 GR 60 καὶ GR 81 (τὰ παλαιότερα παραδείγματα ἀπὸ τὸ 2ο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα), 21 κέ. (γιὰ τὸ κόψιμο τῶν μαλλιῶν τῶν ἀγοριῶν στὴν ἐφηβεία, τὴν τρίτη μέρα τῶν Ἀπατουριῶν, γιὰ τὴν ἀνάθεση τῶν μαλλιῶν στὴν Ἄρτεμη, καθὼς καὶ γιὰ τὸ εὐρύτερα διαδεδομένο ἔθιμο ἀνάθεσης τῆς κόμης στοὺς θεοὺς), 22 κέ. (γιὰ τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ κοτσίδα τῆς χωρίστρας στὰ ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια). Γιὰ τὴν κοτσίδα στῆ χωρίστρα βλ. ἐπίσης H. Kenner, *Der Apoll vom Belvedere*, *SBAk Wien* 279. 3 (1972) 19 κέ. M. Blomberg, *Medelhauseum Bulletin* 20, 1985, 56 κέ. S. Schröder, *AM* 101, 1986, 176 κέ. E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (1988) 49 κέ. A. Leibundgut, *Künstlerische Form und konservative Tendenzen nach Perikles*, *TriererWPr* 10 (1989) 34. Γιὰ τὴν κοτσίδα στῆ χωρίστρα στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια βλ. V. v. Gonzenbach, *Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit* (1957) 27 κέ. καὶ *BCH* 93, 1969, 885 κέ. Cl. Rolley, *BCH* 94, 1970, 551 κέ. N. Himmelmann, *Drei hellenistische Bronzen in Bonn*, *Abh Mainz* (1975) H. 2, 30 σημ. 93. D. Burr Thompson, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography*, 20. Suppl.

Hesperia (1982) 155 κέ. Schröder, ὁ.π. 176 σημ. 58.

12. Πρβ. Kenner, ὁ.π. 19 σημ. 3. Blomberg, ὁ.π. 57. Milleker, ὁ.π. 97 σημ. 144.

13. Schröder, ὁ.π. 167 κέ., 176 κέ. Milleker, ὁ.π. 49 κέ. Ἄλλη γνώμη ἔχει ἡ B. Sissondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* (1990) 105 σημ. 36.

14. Τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ πρόσεξε πρώτη ἡ E. J. Milleker, ὅπως ἀναφέρει ἡ E. Harrison, στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice* (1988) 253 σημ. 48. Πρβ. E. J. Milleker, ὁ.π. 50 σημ. 148. Γιὰ τὸ «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» τοῦ Μουσείου Βραυρῶνας 12 (1180) βλ. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs* (1979) 64 σημ. 41, πίν. 39 b. L. Kahil, *LIMC II* (1984) 716 ἀριθ. 1225 a-b*. L. Kahil, στὸν τόμο: *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of A. Cambitoglou* (1990) 113 κέ. πίν. 25-27, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

15. Ὅλες οἱ ἄλλες παραστάσεις Ἀπόλλωνα μὲ κοτσίδα στῆ χωρίστρα ποὺ ξέρω, εἶναι μεταγενέστερες. Ὅρισμένες ἀπορρέουν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου, ὅπως π.χ. τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο στὸ Λονδίνο, Βρετ. Μ. 987 (W. Lambrinudakis, *LIMC II* (1984) 191 ἀριθ. 16*) ἢ ὁ Ἀπόλλωνας τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας (*LIMC*, ὁ.π. 192 ἀριθ. 18a*). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ σχέση μὲ τὸν τύπο τοῦ Λυκείου δὲν εἶναι σαφῆς, πρβ. π.χ. τὸ ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Χίο στὸ Mariemont

Ἡ κοιτίδα τῆς χωρίστρας πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο βρίσκεται καὶ σὲ κομμώσεις νεαρῶν γυναικῶν, ὅπως π.χ. στὴν κεφαλὴ Ἐθν. Μ. 1571 ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους¹⁶ καὶ στὶς κεφαλὰς τῶν Κορῶν τοῦ Ἐρεχθείου¹⁷. Βρίσκεται ἐπίσης καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες κεφαλές, τὶς ὁποῖες ἀπαριθμῶ ἀμέσως παρακάτω, ὡς τὰ συγγενέστερα παράλληλα στὴν κόμμωση τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀκρόπολης 1352.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὶς δύο κοιτίδες ποὺ δένονται γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο, οἱ ὁποῖες καὶ πάλι εἶναι κόμμωση ποὺ παρουσιάζεται σὲ μικρὰ κορίτσια καὶ σὲ νεαρὲς γυναῖκες¹⁸. Ἡ κόμμωση παρουσιάζεται ὅμως καὶ σὲ ἄνδρες, ὄχι μόνον σὲ ἀγόρια

(*Les antiquités du musée de Mariemont* (1952) 69 κέ. ἀριθ. G 12, πίν. 23. Τὴν ἀποψη τῆς E. Simon, *LIMC II* (1984) 372 ἀριθ. 34* γι' αὐτὸ τὸ ἀγαλμάτιο δυσκολεύομαι νὰ τὴ δεχθῶ). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ κεφαλὴ ποὺ θεωρήθηκε παραλλαγή τῶν ἀντιγραφῶν ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ Ἀπόλλωνα Kassel καὶ ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο ἀντίγραφα, στὴ Φλωρεντία καὶ τὴ Μάντουα (βλ. M. Bieber, *BrBr* 676/ 677, 12 σσμ. 11, εἰκ. 14. K. A. Pfeiff, *Apolon* (1943) 160 σσμ. 228. E. Schmidt, *AntPl V* (1966) 36 ἀριθ. 4. Γιὰ τὴν κεφαλὴ στὴ Μάντουα βλ. ἐπίσης A. Levi, *Sculture greche e romane del Palazzo Ducale di Mantova* (1931) 21 ἀριθ. 10, πίν. 25. Leibundgut, ὅ.π. 34 σσμ. 425). Ἡ κόμμωση αὐτῶν τῶν κεφαλῶν ὅμως παρουσιάζει περισσότερες ὁμοιότητες μὲ τὴν κόμμωση τῶν Καρνατίδων τοῦ Ἐρεχθείου παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνα Kassel.

16. Schröder, ὅ.π. 176 σσμ. 58. Harrison, ὅ.π. 253 εἰκ. 9. Milleker, ὅ.π. 98 σσμ. 146. Leibundgu, ὅ.π. 34 σσμ. 427.

17. Vorster, ὅ.π. 23 σσμ. 98. Blomberg, ὅ.π. 56. Schröder, ὅ.π. 176 σσμ. 58. Harrison, ὅ.π. 253 σσμ. 47. Milleker, ὅ.π. 49 καὶ σσμ. 146. Leibundgut, ὅ.π. 34. Γιὰ τὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν στὴν πλάτη τῶν κορῶν τοῦ Ἐρεχθείου βλ. M. Mangold, *HASB* 12, 1987, 5 κέ. Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα γυναικείας μορφῆς μὲ κοιτίδα στὴ χωρίστρα δείχνει μιὰ προτομὴ σὲ πῆλινο δίσκο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν κάτω Ἰταλία στὴ Λειψία βλ. E. Paul, *Antike Welt in Ton* (χ. χρ.) 73 ἀριθ. 97 πίν. 28. A. Delivorgias, *LIMC II* (1984) 111 ἀριθ. 1113a*.

18. Παραδείγματα συγκεντρώνουν ἡ H. v. Heintze, *Das Bildnis der Sappho* (1966) 19 κέ. καὶ ἡ H. Kenner, ὅ.π. 21 κέ. Δὲν εἶναι πάντοτε δυνατὸ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἡλικία τῶν μορφῶν, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῆς Καλλιστομάχης Χαίρεφῶντος (Conze III ἀριθ. 1666 a, πίν. 353. B. Schmaltz, *MarbWPr* 1979, 26 σσμ. 54. Chr. W.

Clairmont, *Classical Attic Tombstones I* [1993] ἀριθ. 393) ἢ τῆς Θεοφίλης (Conze II ἀριθ. 865. Clairmont, ὅ.π. I, ἀριθ. 083). Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ μορφὲς ποὺ ἔχουν χτενισμένα τὰ μαλλιά τους σὲ μιὰ ἢ δύο κοιτίδες γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο εἶναι κορίτσια μικρῆς ἡλικίας, ὅπως π.χ. ἡ Ἀριστομάχη Εὐφράνορος, ποὺ κρατᾶ κούκλα καὶ πουλάκι στὰ χέρια της (M. Comstock - C. C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston* (1976) 46 κέ. ἀριθ. 66. Chr. Vorster, ὅ.π. 20 GR 58. Clairmont, ὅ.π. I ἀριθ. 328), ἢ τὸ κοριτσάκι ποὺ εἰκονίζει τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Μουσείου Βραυρώνας 62 καὶ 1169 (βλ. Chr. Vorster, ὅ.π. 101 κέ., 231, 331 ἀριθ. 5, πίν. 2, 5 καὶ 12, 2, τελευταῖα B. Sisondo Ridgway, ὅ.π. 338 πίν. 176). Κοπέλες μεγαλύτερης ἡλικίας, νέες γυναῖκες, μὲ δύο κοιτίδες γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο, εἶναι π.χ. ἡ μεσαία Μούσα τῆς πλάκας Ἐθν. Μ. 216 ἀπὸ τὴ Μαντίνεια (Lippold, *Plastik* 238 καὶ σσμ. 2, πίν. 85, 2, τελευταῖα B. Sisondo Ridgway, ὅ.π. 338, 350, πίν. 132 b) καὶ ἡ γονατιστὴ Τρωαδίτισσα τοῦ συμπλέγματος Ἐθν. Μ. 4642 ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο (N. Yalouris, *AntPlastik* 21 (1992) 28 ἀριθ. K 9, πίν. 19). Παντρεμένες γυναῖκες εἶναι, νομίζω, ἡ καθιστὴ τῆς στήλης Ἐθν. Μ. 716 (B. Schmaltz, ὅ.π. 26 σσμ. 55. Clairmont, ὅ.π. III ἀριθ. 130) καὶ ἡ ὄρθια γυναῖκα στὴ Βοστώνη (Comstock - Vermeule, ὅ.π. 48 κέ. ἀριθ. 70. Schmaltz, ὅ.π. 26 σσμ. 54), οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται μὲ τὸ ἱμάτιο ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴν κόμμωση αὐτῆ, μὲ μιὰ δηλαδὴ ἢ δύο κοιτίδες γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο, εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ ἡ Ἄρτεμη, ὅπως δείχνουν ἡ μεγάλη χάλκινη Ἄρτεμη ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (G. Dontas, *AntK* 25, 1982, 15 κέ. πίν. 5. L. Kahil, *LIMC II* (1984) 638 ἀριθ. 161*) καὶ τὸ μαρμάρινο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Ἐφεσο (R. Fleischer, 2. Beiheft *ÖJh* (1971) 171 κέ. εἰκ. 7-13. Τοῦ ἴδιου,

μικρῆς ἡλικίας καὶ σὲ νέους, ἀλλὰ καὶ σὲ ὄριμους, μαρτυρούμενη ἀπὸ πολλὰ μνημεῖα ποὺ καλύπτουν ὀλόκληρο τὸν 5ον αἰώνα π.Χ.¹⁹. Ἀπὸ τὰ νεότερα παραδείγματα ἀναφέρω τὸν Διόνυσο ποὺ εἰκονίζεται πάνω σὲ ἓνα χάλκινο κάδο τοῦ Μουσείου τῆς Φιλιππούπολης²⁰ καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ στὸ Μάζι τῆς Ἡλείας²¹. Στὸν 4ον αἰώνα ἡ κόμμωση αὐτὴ γίνεται σπάνια. Παρουσιάζεται σὲ ἀγόρια μικρῆς ἡλικίας καὶ νέους, ὅπως π.χ. ὁ Σώστρατος Τεισάνδρου τῆς στήλης τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Υόρκης ἢ κάποια ἄλλα μικρῆς ἡλικίας ἀγόρια σὲ ἄλλες ἐπιτύμβιες στήλες τῆς ἐποχῆς²².

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν περίπτωση τῆς κόμμωσης τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀκρόπολης, τὸν συνδυασμὸ δηλαδὴ τῶν μακρῶν κοτσιδῶν ποὺ περιβάλλουν τὸ κρανίο καὶ τῆς κοντῆς κοτσιδᾶς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς βρίσκεται, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐρευνήσω:

Πρῶτον, σὲ μικρὰ παιδιά, ὅπως π.χ. εἶναι τὰ δύο μικρὰ κοριτσάκια, ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτο ἀναθέτη, τοῦ μεγάλου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Βραυρώνας 5 (1151) ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 330 π.Χ. καὶ τὸ παιδάκι, πιθανότατα ἀγοράκι, ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴν Ἀθήνα, Ἐθν. Μ. 1333²³.

Δεύτερον, σὲ κοπέλες, γυναῖκες δηλαδὴ νεαρῆς ἡλικίας, ὅπως βλέπουμε στὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις κεφαλῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἔχω συγκεντρώσει²⁴ ἕως τώρα:

Führer durch das archäologische Museum in Selçuk-Ephesos (1974) 64 ἀριθ. εὐρ. 1572, πίν. 9. B. Vierneisel-Schlörb, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen* II (1979) 301 σημ. 39. L. Kahil, *LIMC* II (1984) 646 ἀριθ. 270*).

19. Ἄ. Ἰ. Τριάντη, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ στὸ Μάζι τῆς Ἡλείας* (1985) 96 κέ. E. La Rocca, *Amazzonomachia. Le sculpture frontonale del tempio di Apollo Sosiano* (1985) 32. Milleker, ὁ.π. (σημ. 11) 51 καὶ σημ. 158-161. M. A. Tomei, *RM* 99, 1992, 185 κέ.

20. I. Venedikov - T. Gerasimov, *Thrakische Kunst* (1973) 339 εἰκ. 105-107. I. Venedikov, *Thracia* 4, 1977, 82 εἰκ. 35. B. Barr-Sharrar, *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. Studies in the History of Art* 10, 1982, 127 καὶ σημ. 22, εἰκ. 10.

21. Τριάντη, ὁ.π. (σημ. 19) 35 κέ. Κατ. I.1, πίν. 4-5.

22. Γιὰ τὴ στήλη τοῦ Σώστρατου βλ. G. Richter, *Metropolitan Museum of Art. Catalogue of Greek Sculpture* (1954) 58 ἀριθ. 85 πίν. 69 a. K. Moser v. Filseck, *Der Apoxyomenos des Lysipp und das Phänomen von Zeit und Raum in der Plastik des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (1988) 77 κέ. Clairmont, ὁ.π. I ἀριθ. 825. Ἀγόρια μικρῆς ἡλικίας μετὰ αὐτὴ τὴν κόμμωση εἶναι τὸ ἀγοράκι τῆς στήλης Conze

II ἀριθ. 960 πίν. 185. Vorster, ὁ.π. (σημ. 11) 20 GR 90. Clairmont, ὁ.π. I ἀριθ. 317, ἢ τὸ ἀγοράκι τῆς στήλης τῆς Ἀρχεσιτράτης Ἐθν. Μ. 722, Conze II ἀριθ. 290, πίν. 68. H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst* (1984) 159 σημ. 242, εἰκ. 66. Clairmont, ὁ.π. II ἀριθ. 820 (ὅπου θεωρεῖται κοριτσάκι).

23. Γιὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Βραυρώνα βλ. τελευταῖα Neumann, ὁ.π. (σημ. 14) 63 σημ. 48, πίν. 40 b. L. Kahil, *LIMC* II (1984) 695 ἀριθ. 974*. E. van Straten, *Entretiens Hardt* 37 (1992) 275 κέ. Γιὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο Ἐθν. Μ. 1333 βλ. Neumann, ὁ.π. 53 σημ. 74 a, πίν. 30 a καὶ 45 b.

24. Τὰ παραδείγματα θὰ γίνουν περισσότερα, ἐὰν ἐρευνήσῃ κανεὶς συστηματικὰ τὰ πῆλινα εἰδώλια καὶ τὰ ἀγγεῖα, πράγμα ποὺ δὲν τὸ ἔκανα. Ἐδῶ ἀναφέρω μόνον τὶς γυναικεῖες κεφαλὲς μετὰ κοτσιδῆς καὶ κοτσιδᾶ χωρίστρας πάνω σὲ ἕναν Guttus ἀπὸ τὴν Canosa, M.-O. Jentel, *Les gutti et les askoi à reliefs étrusques et apuliens* (1976) 200 AP I 29 a, εἰκ. 117 (τέλος 4ου ἢ ἀρχὲς 3ου αἰώνα;) καὶ τὴν κεφαλὴ ἐνὸς πῆλινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, βλ. AW 18, 1983 Sondernummer (Albanien im Altertum), 63 εἰκ. 118 b.

1. Γυναικεία κεφαλή, Ἀθήνα, Ἐθν. Μ. 4848, ἄγνωστης προέλευσης, ἴσως ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους²⁵.
2. Κεφαλή Ἀμαζόνας, Ἀθήνα, Ἐθν. Μ. 140, ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῆς γονατιστῆς Ἀμαζόνας καὶ τοῦ πολεμιστῆ Ἐθν. Μ. 4752 τοῦ Δυτικοῦ αἰτώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο²⁶.
3. Γυναικεία(;) κεφαλή, Ἀθήνα, Ἐθν. Μ. 183 ἀπὸ τὸ Λαύριο²⁷ (πίν. 35, 1-4).
4. Γυναικεία κεφαλή, Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 1027, ἄγνωστης προέλευσης²⁸ (πίν. 34, 3-4).
5. Ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης, Ἀθήνα, Ἐθν. Μ. 1829, μικρότερο τοῦ φυσικοῦ, ἀπὸ τὴν οἰκία τοῦ Διαδουμένου στὴ Δῆλο²⁹ (πίν. 36-38).

25. A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts* (1974) 163 κέ. ἀριθ.1, πίν. 55 a-b καὶ 56 a. Leibundgut, ὄ.π. (σημ. 11) 34 σημ. 428.

26. Delivorrias, ὄ.π. 164. Schröder, ὄ.π. (σημ. 11) 176 σημ. 58. Leibundgut, ὄ.π. (σημ. 11) 34 σημ. 429. Yalouris, ὄ.π. (σημ. 18) 42 κέ. σημ. 157 ἀριθ. Κ 39, πίν. 47 e, 48, 49 a.

27. *ΑΔελτίον* 1888, 52 ἀριθ. 2. G. R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien* (1890) 95 ἀριθ. 269. Π. Καββαδίας, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (1890-1892) 159 κέ. ἀριθ. 183. E. F. Benson, *JHS* 15, 1895, 194 κέ. V. Stais, *Marbres et Bronzes du musée national* (1907) 26 ἀριθ. 183. Π. Καστριώτης, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (1908) 39 ἀριθ. 183. Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque. La sculpture* III (1948) 650 σημ. 5. Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος* (1967) 156 κέ. ἀριθ. 183. A. Stewart, *Skopas of Paros* (1977) 70 σημ. 1, 104 σημ. 2. O. Palagia, *LIMC* II (1984) 194 κέ. ἀριθ. 39 u. Δύο παλαιῆς φωτογραφίες τῆς κεφαλῆς ὑπάρχουν στὸ Foto Marburg, ἀριθ. 134247 καὶ 134248.

Γιὰ τὴν κεφαλή αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ κάνω ὀρι-
σμένες παρατηρήσεις. Ἡ κεφαλή ἔχει ἐρμηνευ-
θεῖ ὡς κεφαλή Ἀπόλλωνα, πού ἀντιγράφει ἢ πα-
ραλλάσσει τὸν τύπο τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου.
Ὅμως τὸ μοτίβο τοῦ ἄκρου δεξιῦ χεριοῦ πού
σῶζεται πάνω στὸ κρανίο καὶ ἡ κόμμωση τῆς κε-
φαλῆς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ μοτίβο
τοῦ ἀντίστοιχου χεριοῦ καὶ τὴν κόμμωση τοῦ
Λυκείου. Ἡ κεφαλή ἐπομένως Ἐθν. Μ. 183 δὲν
ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο. Ἐὰν
δεχτοῦμε ὅτι ἡ κεφαλή εἶναι ἀνδρική, θὰ μπο-
ρούσαμε νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὴ μορφὴ ἐνός
νέου ἀπὸ ἓνα ἐπιτύμβιο ναῖσκο. Ἴσως ὅμως δὲν
πρόκειται γιὰ ἀνδρική κεφαλή, ἀλλὰ γιὰ κεφαλή

Ἀμαζόνας. Τὸ μοτίβο τοῦ ἄκρου δεξιῦ χεριοῦ
πού ἀκουμπᾶ πάνω στὸ κρανίο θὰ μπορούσε νὰ
θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειξη γιὰ μιὰ πληγωμένη Ἀμαζό-
να. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ ἐλα-
φρὰ ἀνοικτὸ στόμα καὶ ἀπὸ τὴν κλίση τῆς κε-
φαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερά. Δὲν ἀποκλείεται ἡ
μορφὴ νὰ ἦταν μέλος συμπλέγματος. Ἀλλὰ καὶ
σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση θεωρῶ πολὺ δύσκολο τὸ
ἄκρο δεξιὸ χέρι πού σῶζεται πάνω στὸ κρανίο
νὰ ἀνήκει στὸν ἀντίπαλο τῆς μορφῆς. Σὲ κάθε
περίπτωση ἡ κεφαλή ἀπὸ τὸ Λαύριο εἶναι ἔργο
πρωτότυπο ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα
καὶ προέρχεται ἀπὸ μιὰ μορφὴ πού βρισκόταν
μπροστὰ σὲ φόντο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ χον-
τρικὰ δουλεμένη πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς.
Ἀδούλευτες ἔχουν ἀπομείνει ἐπίσης οἱ πλάγιες
πλευρὲς τῆς κεφαλῆς, ἡ δεξιὰ, ἐπειδὴ ὁ ἀνυψού-
μενος δεξιὸς βραχίονας τῆς μορφῆς βρισκόταν
πολὺ κοντά, ἡ ἀριστερή, ἐπειδὴ ἡ κεφαλή ἔστρε-
φε καὶ ἔκλινε πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρὰ.

28. Τὸ πρόβλημα χρονολόγησης τῆς κε-
φαλῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συζητηθεῖ ἐδῶ.

29. L. Couve, *BCH* 19, 1895, 481 εἰκ.11. A.
Plassart, *BCH* 40, 1916, 353 κέ. πίν. 11. B.
Στάης, *ΑΔελτίον* 2, 1916, Παράρτημα 79 κέ.
ἀριθ. 4, εἰκ. 3. G. Lippold, *Kopien und Umbil-
dungen griechischer Statuen* (1923) 241 σημ. II
80. R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen
in der hellenistischen Plastik* (1931) 89 σημ. 9
ἀριθ. 7. Lippold, *Plastik* 311 σημ. 10. Καρού-
ζου, ὄ.π. 185 ἀριθ. 1829. J. Marcadé, *Au musée
de Délos* (1969) 223, 276 κέ., 277 σημ. 3, πίν. 36.
G. Gualandi, *RA* 1969, 258 καὶ σημ. 2. A.
Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit* (1976)
113 σημ. 144 A 1. G. Gualandi, *ASAtene* 54/ 55,
1976/77, 81 καὶ σημ. 2. L. Kahil, *LIMC* II (1984)
640 ἀριθ. 181*. S. Schröder, ὄ.π. (σημ. 11) 176
σημ. 58. M. Kreeb, *Untersuchungen zur figürli-*

Στις μικρές διαφορές που παρουσιάζει ή κόμμωση στις κεφαλές που ανέφερα δεν χρειάζεται να υπεισέλθω. Θα σταθώ μόνο στις δύο μικρές κοτσίδες χωρίστρας πάνω από το μέτωπο που παρουσιάζει ή κεφαλή της Ἄρτεμης από τη Δήλο Ἐθν. Μ. 1829 καὶ σὶδ ἑρώτημα, μήπως καὶ ή κεφαλή της Ἀκρόπολης θα πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ με δύο, παρόμοιες μικρές κοτσίδες, τὴ μιὰ δὶπλα σὶτὴν ἄλλη καὶ ὄχι μόνο με μία, ὅπως συμβαίνει σὲ ὄλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἔκταση πὸ ἔχουν τὰ σπασίματα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καί, κυρίως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν βοστρύχων πὸ συγκλίνουν κατευθυνόμενοι πρὸς τὰ πίσω, θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι σὶτὴν κεφαλή 1352 εἶχαμε μία μόνον, κοντὴ καὶ χοντρή, κοτσίδα, γιὰ τὴ συμπλήρωση τὴς ὁποίας θα μπορούσε νὰ ἀνατρέξει κανεὶς σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα πὸ ἀναφέραμε, ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα ἄλλο, τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου, με τὴν κοτσίδα τοῦ ὁποίου ὑπάρχει, ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση τὴς ἀρχῆς τῶν βοστρύχων, παρόμοια ἀντιστοιχία.

Τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ Δήλο Ἐθν. Μ. 1829 δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰκονίζει τὴν Ἄρτεμη. Ἡ ἀποψη πὸ διατυπώθηκε παλιότερα³⁰, ὅτι ή κεφαλή του θα μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἰδεαλιστικὸ πορτραῖτο, δὲν ἰσχύει σήμερα. Ἡ παρουσία σὶτὴν Ἄρτεμη τὴς Δήλου μιὰς κόμμωσης, ὁμοίας κατὰ βάση με τὴν κόμμωση τὴς κεφαλῆς 1352, δὲν εἶναι ἴσως συμπτωματικὴ. Ἡ κόμμωση, ὅπως θεωρήθηκε, χαρακτηριστικὴ γιὰ νέες ἀνύπαντρες γυναῖκες³¹, ταιριάζει πάρα πολὺ γιὰ τὴν παράσταση μιὰς παρθένου θεᾶς. Ἴσως ὁμως γιὰ τὴν κεφαλή τὴς Ἀκρόπολης ή κόμμωση αὐτὴ σημαίνει, ὅπως θα δοῦμε, καὶ κάτι περισσότερο.

Ἡ περίπτωση νὰ μὴν εἶναι γυναικεία ή κεφαλή τὴς Ἀκρόπολης 1352, ἀλλὰ κεφαλή Ἀπόλλωνα ἢ Διονύσου³², ὅπως ἴσως θα μπορούσε νὰ ἐπιμείνει κανεὶς, δὲν ἔχει καμιά πιθανότητα. Τὴν ἑρμηνεία πὸ ὑποστηρίζουμε τὴν ἐπιβεβαιώνει μιὰ λεπτομέρεια: τὸ ὑπόλοιπο μιὰς μικρῆς ὀπῆς, ὀρθογώνιας διατομῆς, διαστάσεων 8×5 χιλιοστῶν καὶ ἀρχικοῦ βᾶθους, ὅπως συμπεραίνω, 2 ἐκ. περίπου, πὸ ἔχει ἀνοι-

chen Ausstattung delischer Privathäuser (1988) 158 ἀριθ. S 7.3. Β. Sismondo Ridgway, ὁ.π. (σημ. 13) 216, 239 σημ. 8.

30. Plassart, ὁ.π. 356. Στάης, ὁ.π. 79. Kahil ὁ.π. 640. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀναιρεῖ ὁ Marcadé, ὁ.π. 276 κέ. Πρβ. Gualandi, *ASAtene*, ὁ.π. 81 σημ. 2. Kreeb, ὁ.π. 158.

31. Schröder, ὁ.π. (σημ. 11) 176 σημ. 58. Ἀπὸ τὸ εἶδος τὴς κόμμωσης σωστὰ συμπεραίνει ἢ Harrison, ὁ.π. (σημ. 14) 253 ὅτι καὶ ή κεφαλή τὴς λεγόμενης Ἡρας ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους Ἐθν. Μ. 1571 δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἰκονίζει τὴν Ἡρα. Παραπομπὴ σὶτὴ νεαρὴ ἡλικία τῶν μορφῶν ἀποτελεῖ ή κοτσίδα τὴς χωρίστρας καὶ σὶτὴν περίπτωση τῶν κορῶν τοῦ Ἐρεχθείου.

32. Ἡ κόμμωση τὴς κεφαλῆς Μ. Ακρ. 1352 δὲν εἶναι, ὅσο ξέρω, γνωστὴ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἡ κεφαλή Ἐθν. Μ. 183 ἀπὸ τὸ Λαύριο (πίν. 35,

1-4) πὸ εἶχε θεωρηθεῖ ὡς κεφαλή Ἀπόλλωνα, εἶναι, ὅπως πιστεύω (βλ. παραπάνω σημ. 27) κεφαλή ἀμαζόνας. Καὶ γιὰ τὸν Διόνυσο ἐπίσης δὲν παραδίδεται αὐτὴ ή κόμμωση. Σημειῶνω ὅτι, ὄχι μόνον ή σύνθετη κόμμωση τὴς κεφαλῆς τὴς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ή κοτσίδα τὴς χωρίστρας, ή χαρακτηριστικὴ δηλαδὴ κόμμωση τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου, εἶναι ἀμάρτυρη γιὰ τὸν Διόνυσο, παρόλο πὸ ὑπάρχουν παραστάσεις Διονύσου πὸ ἔξαρτῶνται ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ Λυκείου, βλ. σχετικὰ S. Schröder, *Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios* (1989). Ἡ κεφαλή με κοτσίδα σὶτὴ χωρίστρα ἐνὸς ἀγαματίου Διονύσου σὶδ Leiden (F. L. Bastet - H. Brunsting, *Corpus signorum classicorum musei antiquarii Lugduno-Batavi* (1982) 12 κέ. ἀριθ. 29, εἰκ. 29) δὲν συναντῆται, οὔτε καὶ εἶναι κεφαλή Διονύσου.

χθεί πολὺ προσεκτικὰ πίσω ἀπὸ τὸν σπασμένο λοβὸ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ προοριζόταν παρὰ μόνον γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἄκρου τοῦ ἀγκίστρου ἐνδὸς κρεμαστοῦ σκουλαρικιοῦ³³. Γιὰ τὸ φύλο τῆς μορφῆς λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία.

Ἀφήνω πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος ὀρισμένες ἄλλες ἐνδείξεις, ποὺ συμβάλλουν στὴν ἐρμηνεία, γιὰ νὰ ἔλθω στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης. Φυσικά, μπορούμε νὰ ἀντιπαρέλθουμε χωρὶς συζήτηση τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε πρώτη ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνάγεται τάχα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Πρέπει ὅμως νὰ σταθοῦμε στὴ σημείωση τοῦ Milchhöfer ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐργασία ἐπίπεδη («flach») καὶ νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σύμπτωση ὅτι καὶ ὁ Sybel, μολονότι δὲν δίνει κανένα ἀρνητικὸ χαρακτηρισμό, δὲν κάνει ἐντούτοις καὶ κάποιον ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα εἶχε ἐδραιωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ ἔργο δὲν ἀνάγεται, ὅπως συνήθιζαν νὰ λένε τότε, στοὺς «καλοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους». Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τὸ ἐπισημαίνει καὶ ὁ Casson, ἀλλὰ ἡ ἐκτίμησή του, τελικά, εἶναι ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνάγεται στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. Μιὰν ἄλλη χρονολόγηση, τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα, ὑποστήριξε ἡ Μ. Μπρούσκαρη. Ἄς δοῦμε αὐτὲς τὶς προτάσεις³⁴ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν τελευταία, ἡ ὁποία μοῦ φαίνεται πιθανότερη.

Πρὶν περάσουμε ὅμως σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέταση, ἄς σταθοῦμε γιὰ λίγο σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες τῆς κεφαλῆς, οἱ ὁποῖες καλὸ εἶναι νὰ διευκρινισθοῦν πρὶν ἀναζητηθοῦν συγκρίσεις γιὰ τὴ χρονολόγηση. Ἀναφέρομαι στὶς ἐνοχλητικὲς, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ τὶς χαρακτηρίσει κανεὶς, λεπτομέρειες ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Εἶναι, κυρίως, οἱ διαφορὲς σὲ ὄγκους καὶ ἀπόδοση μορφῶν ποὺ διαπιστώνονται στὰ μαλλιά τοῦ κροτάφου καὶ στὶς κοιτίδες, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Ὑπάρχει ὅμως γι' αὐτὸ μιὰ πειστικὴ ἐξήγηση. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐπέμβαση, δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες περιορίζονται στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν καὶ ἡ λιγότερο φροντισμένη κατεργασία δικαιολογοῦνται ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρά, ποὺ ἦταν τόση περίπου ὅση στὸν πίν. 30, ἂν ὄχι μεγαλύτερη. Γιὰ τὸν θεατὴ λοιπὸν ποὺ βρισκόταν μπροστὰ στὸ ἄγαλμα οἱ μικρὲς ἀνωμαλίαι ποὺ ἀναφέραμε δὲν γίνονταν ἀντιληπτές.

Μιὰ σύγκριση ποὺ βοηθᾷ νὰ καθορισθεῖ *terminus ante quem* εἶναι ἡ σύγκριση μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Θέμιδας ἀπὸ τὸν Ραμνούντα Ἐθν. Μ. 231³⁵ (πίν. 39, 1-3). Τὰ

33. Τὰ σκουλαρίκια κρέμονταν, ὅπως δεῖχνουν πολλὰ παραδείγματα, ἀπὸ μικρὲς ὀπές ποὺ ἀνοίγονται στοὺς λοβούς. Μιὰ τέτοια ὀπή ὑπῆρχε ἐπίσης καὶ στὸν λοβὸ τοῦ αὐτιοῦ τῆς κεφαλῆς 1352. Γιὰ τὴ μικρὴ ὀπή ποὺ σῶζεται πίσω ἀπὸ τὸ αὐτί, δὲν ξέρω κάποιο ἄλλο παράλληλο. Ἦ ὀπή αὐτὴ πάντως γίνεται κατανοητὴ, ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι σχετίζεται μὲ τὴ στερέωση καὶ τὴν ἀσφάλιση ἐνδὸς ἐνωτίου ποὺ ἦταν μεγάλο, βαρὺ καὶ πιθανότατα ἀπὸ πολύτιμο ὕλικό.

34. Casson, ὁ.π. (σελ. 126) 257. Bruskari, ὁ.π. (σημ. 1) 57 κέ.

35. Lippold, *Plastik* 302 καὶ σημ. 8, πίν. 108.1. Νεότερη βιβλιογραφία: A. Borbein, *JdI* 88, 1973, 134 σημ. 386, 210. J. Frel, *GettyMusJ* 6/7, 1978/79, 75 κέ. καὶ *GettyMusJ* 8, 1980, 206. O. Palagia, *Hesperia* 51, 1982, 105 κέ. σημ. 37 κέ. πίν. 33 d.e. W. Geominy, *Die Florentiner Niobiden* (1984) 243 κέ. σημ. 644 κέ. J.-P. Niemeier, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus*

περιγράμματα τῶν προσώπων μὲ τὸ τριγωνικὸ μέτωπο, μὲ τὴν ὀξεῖα δηλαδὴ κορύφωση στὸ μέσο καὶ τὶς γωνιώδεις καμπὲς στοὺς κροτάφους, βρίσκονται πολὺ κοντά. Τὰ πρόσωπα ἔχουν ἓνα ἐπίμηκες ὠοειδὲς σχῆμα, στὸ ὁποῖο ὁμως ἡ σχέση τῶν ἀξόνων ὕψους καὶ πλάτους εἶναι τέτοια, ποὺ δίνει στὸ πρόσωπο χαρακτηριστικὸ πλάτος καὶ βάρους στὸ ὕψος τῶν ματιῶν. Κοντὰ βρίσκονται οἱ δύο κεφαλὲς καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν φρυδιῶν, τῶν ματιῶν καὶ τοῦ στόματος. Συγγενική, τέλος, εἶναι καὶ ἡ συγκεχυμένη ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ μεγάλα καὶ δυνατώτερα πλασμένα ἐπίπεδα τοῦ μετώπου, τῶν παρεῖων καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ στόματος, καθὼς καὶ τὸ καλύτερα ὀργανωμένο καὶ κλειστὸ σχῆμα τῶν μαλλιῶν ποὺ ἐπιπέφει, ἀνεξάρτητο καὶ ἐπιβλητικὸ, τὸ πρόσωπο, μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀκρόπολης προηγεῖται χρονολογικά. Πόσο μέσα στὸν 4ον αἰῶνα ἀνεβαίνει, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ βάση τὸ ἄγαλμα τοῦ Ραμνούντα, ἢ χρονολόγησι τοῦ ὁποῖου κυμαίνεται μέσα σὲ εὐρύτατα χρονολογικὰ ὅρια, ἀπὸ τὴ δεκαετία 320/10 ἕως καὶ τὸ 280 π.Χ.³⁶

Οἱ κεφαλὲς τῶν χορευτριῶν τοῦ κίονα τῶν Δελφῶν (πίν. 40, 1-4) μᾶς δίνουν, ὅπως πιστεύω, μία ἀκόμη ἔνδειξι γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησι τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι. Ὁ κίονας, ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν ἔρευνα τῶν J. Pouilloux καὶ G. Roux καὶ τὴ σύνδεσσί του μὲ τὴν Ἀτικὴ³⁷, χρονολογεῖται σχεδὸν ὁμόφωνα στὴ δεκαετία 330/20. Οἱ κεφαλὲς τῶν χορευτριῶν βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀκρόπολης. Ὑπάρχει σαφὴς διαφορὰ στὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ τὰ γενικὰ περιγράμματα καὶ οἱ ἐπὶ μέρους μορφὲς τῶν προσώπων μποροῦν νὰ τεκμηριώσουν, πειστικὰ νομίζω, τὴ χρονολογικὴ σχέση. Διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ 1352 εἶναι ἢ ἀπόδοση τῶν βοστρύχων τῶν μαλλιῶν, οἱ ὁποῖοι στὶς χορεύτριες ξεχω-

(1985) 139 κέ. σσμ. 839. K. Dohan Morrow, *Greek Footwear and Dating of Sculpture* (1985) 91 καὶ σσμ. 1. A. Rügler, *Die Columnae Caelatae des jüngeren Artemisions von Ephesos* (1988) 86 πίν. 26, 4. C. Nippe, *Die Fortuna Braccio Nuovo. Stilistische und typologische Untersuchung* (1989) 50 κέ. Ἄ. Μάντις, *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερειῶν καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη* (1990) 104 κέ. πίν. 46 a. Sismondo Ridgway, ὁ.π. (σσμ. 13) 55 κέ., 70 σσμ. 40, πίν. 31. A. Stewart, *Greek Sculpture* (1990) 198 εἰκ. 602-603. M. Flashar, *Apollon Kitharodos. Statuarische Typen des musischen Apollon* (1992) 67 σσμ. 407, εἰκ. 33. L. Todisco, *Scultura greca del IV secolo* (1993) 138 κέ., 472, εἰκ. 306.

36. Geominy, ὁ.π. 243 κέ. σσμ. 646.

37. J. Pouilloux - G. Roux, *Énigmes à Delphes* (1963) 123 κέ. J. Bousquet, *BCH* 88, 1964, 655. A. Borbein, ὁ.π. 207 κέ. F. Schaller, *Stützfiguren in der griechischen Kunst* (1973) 68 ἀριθ. 178, 161 κέ. J. Marcadé, *Mélanges helléniques offerts à G. Daux* (1974) 239 κέ. P.

Amandry, *BCH* 100, 1976, 67 κέ. E. Harrison, *AJA* 81, 1977, 157 σσμ. 86, 158 κέ. J. H. Hicks, *AJA* 84, 1980, 213. C. Vatin, *CRAI* 1983, 26 f. A. Corso, *Prassitele. Fonti epigrafiche e letterarie. Vita e opere I* (1988) 15 κέ., 34 κέ. σσμ. 2-10. B. Sismondo Ridgway, ὁ.π. (σσμ. 13) 22 κέ., 62 σσμ. 9. J. Marcadé - F. Croissant, *Guide des Delphes. Le musée* (1991) 84 κέ. J.-F. Bommelaer, *Guide des Delphes. Le site* (1991) 199 κέ. ἀριθ. 509. L. Todisco, ὁ.π. 137 κέ., 472, εἰκ. 365. M. Maass, *Das antike Delphi* (1993) 202 κέ. εἰκ. 89. Γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ J. Frel, ὁ.π. ὅτι οἱ χορεύτριες εἶναι ἔργο τοῦ Χαϊρεστράτου, τοῦ καλλιτέχνη τῆς Θέμιδας τοῦ Ραμνούντα, πρβ. τὶς ἀντιρρήσεις τῶν Marcadé - Croissant, ὁ.π. 90 σσμ. 7. Τὶς χορεύτριες συνέκρινε πρῶτος μὲ τὴ Θέμιδα ὁ H. Bulle, *Der schöne Mensch im Altertum*³ (1912) 300. Ὁ A. Borbein, ὁ.π. 210 κέ. εἰκ. 97-98 τονίζει τὶς διαφορὲς. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ C. Vatin σχετικὰ μὲ τὶς χορεύτριες βλ. τὶς παρατηρήσεις *Guide des Delphes. Le musée* (1991) 90 σσμ. 8.

ρίζουν μεταξύ τους με βαθιές χαραγές και είναι κάπως σκληροί και άκαμποι. Άσχετα πάντως από αυτές τις μικρές διαφορές, οι συγκρίσεις μπορούν να μας οδηγήσουν, νομίζω, σε μια χρονολόγηση της κεφαλής της Άκρόπολης κοντά στις χορευτρίες, με δυνατότητα χρονολόγησης και λίγο πριν το 330, έξ αιτίας της ποιότητας του έργου.

Στο τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα, στη δεκαετία 330/20 ή λίγο πριν, μας οδηγούν επίσης συγκρίσεις με κεφαλές γυναικών που εικονίζονται σε επιτύμβιες άπτικές στήλες, οι οποίες, παρά τις δυσκολίες ακριβοῦς χρονολόγησης, τοποθετούνται γενικά σχεδόν σε αυτά τα χρόνια³⁸. Τα πρόσωπα είναι ώσειδή, κάπως επιμήκη, αλλά και με τονισμένο τον κατά πλάτος άξονα στο ὕψος των ματιών, τα φρύδια είναι τραβηγμένα και ἴσα, το πλάσιμο γύρω από το στόμα παρόμοιο. Ὡς παραδείγματα ἀναφέρω την κεφαλή της Δημαγόρας της στήλης Ἐθν. Μ. 1957³⁹, την κεφαλή της Καλλιστοῦς της στήλης Ἐθν. Μ. 732⁴⁰, τις κεφαλές της Δημητρίας και Παμφίλης της στήλης του Κεραμειοῦ⁴¹ και άλλες⁴², για να παραμείνω στην Ἄπτική και σε κεφαλές μεγάλων σε μέγεθος μορφών που είναι στραμμένες κατ' ἐνώπιον.

Για τὴ χρονολόγηση που προτείνουμε ἐρείσματα θὰ μπορούσε να ἀναζητήσει κανείς και σε άλλα μνημεῖα, ὅπως π.χ. στην κεφαλή του λεγόμενου Θανάτου στη βάση του κίονα της Ἐφέσου Βρετ. Μ. 1206⁴³ ἢ σε ὀρισμένες ἀπό τις κεφαλές που ἐπισημαίνει και συζητᾷ ὁ W. Geominy για να ὑποστηρίξει τὴν πρόταση χρονολόγησης τῶν Νιοβιδῶν της Φλωρεντίας στὸν 4ο αἰώνα⁴⁴.

Ἐὰν για τὴ χρονολόγηση της κεφαλής της Άκρόπολης θελήσει κανείς να προχωρήσει και σε συγκρίσεις με ἀντίγραφα, μπορεῖ να ἐπικαλεσθεῖ, χωρίς να κατηγορηθεῖ, νομίζω, για ὑπερβολές, τὴν κεφαλή του τύπου του Ἀπόλλωνα Λυκείου, ἔργου που ἀνάγεται στη δεκαετία 340/30. Τὸ πρόσωπό του βρίσκεται πολὺ κοντὰ στο πρόσωπο της κεφαλής της Άκρόπολης. Στὴ συσχέτιση τῶν δύο κεφαλῶν συνεισφέρει ἡ κόμμωση, ἀλλὰ ὄχι μόνον⁴⁵.

38. Παραδείγματα συγκεντρώνει ἡ O. Palagia, ὁ.π. 106 και σημ. 42. Προτάσεις για ἀκριβέστερες χρονολογήσεις κάνει ὁ T. Lygkopoulos, *Untersuchungen zur Chronologie der Plastik des 4. Jhs v. Chr.* (1983) 67 κέ.

39. Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) III ἀριθ. 457.

40. Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) II ἀριθ. 431. Πρβ. Lygkopoulos, ὁ.π. 67 ἀριθ. 34.

41. Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) II ἀριθ. 464. Πρβ. Lygkopoulos, ὁ.π. 67 ἀριθ. 35. Geominy, ὁ.π. (σημ. 34) 248 κέ. και σημ. 673.

42. Π.χ. τὴν κεφαλή της καθιστῆς μορφῆς της ἐπιτύμβιας στήλης στην Καρλορούη (Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) III ἀριθ. 388), τὴν κεφαλή της Ἀρχεστράτης της στήλης Ἐθν. Μ. 722 (Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) II ἀριθ. 820), τὴν κε-

φαλή της Κλεαρίστης, Μουσ. Βραυρώνας 92 (Clairmont, ὁ.π. (σημ. 18) II ἀριθ. 909) κ.ά.

43. Rügler, ὁ.π. (σημ. 35) 54 κέ., 69 κέ., πίν. 27.1-2 (με χρονολόγηση στη δεκαετία 320-310).

44. Geominy, ὁ.π. (σημ. 35) 236 κέ.

45. Για τὸ ἄγαλμα του Ἀπόλλωνα Λυκείου βλ. Milleker, ὁ.π. (σημ. 11) και Schröder, ὁ.π. (σημ. 11) 167 κέ., 173 κέ. (με χρονολόγηση στη δεκαετία 340-330). Πρβ. ἐπίσης Schröder, ὁ.π. (σημ. 32) 29 κέ. Μια χρονολόγηση μετὰ τὸ 330, ὅπως προτείνει ὁ Lygkopoulos, ὁ.π. (σημ. 38), εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπίθανη. Για τὸν τύπο βλ. τελευταῖα M. Fuchs, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI* (1992) 219 κέ. ἀριθ. 32. L. Todisco, ὁ.π. (σημ. 35) 99 κέ.

Οί συγκρίσεις που επιχειρήθηκαν στηρίζουν, νομίζω, την άποψη ότι η κεφαλή της Ἀκρόπολης πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα 330 π.Χ. Ἔτσι, δὲν θὰ ἀναφερθῶ ἀναλυτικὰ στὴν πρόταση τοῦ S. Casson γιὰ μιὰ χρονολόγηση στὸν 2ο αἰώνα. Κεφαλὲς ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα ἢ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου, προερχόμενες ἀπὸ ἀττικὰ ἀλλὰ καὶ ἑξωαττικὰ ἐργαστήρια, συγκρινόμενες μὲ τὴν κεφαλή τῆς Ἀκρόπολης, δείχνουν, τελικὰ, περισσότερες διαφορὲς παρὰ ὁμοιότητες. Ἀναγνωρίζω ὅτι ὀρισμένες φορὲς οἱ συγκρίσεις εἶναι δύσκολες. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀρχικὲς προτάσεις γιὰ χρονολογήσεις στὸν 4ο αἰώνα ἔδωσαν ἀργότερα τὴ θέση τους σὲ προτάσεις γιὰ χρονολογήσεις στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Πέρα ἀπὸ γνωστὰ παραδείγματα ἀναφέρω ἐδῶ τὴν περίπτωση τῆς κεφαλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Κῶ ἀριθ. 10, ἡ ὁποία χρονολογήθηκε πρὶν λίγα χρόνια στὸν 4ον αἰώνα⁴⁶. Εἶναι ὅμως ἔργο τοῦ 3ου αἰώνα καὶ μάλιστα πορτραῖτο, ὅπως εἶδε ἤδη ἡ R. Kabus-Preissshofen⁴⁷.

Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν τελευταία περίπτωση θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ γιὰ λίγο καὶ στὴν ἀπίθανη, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρόταση ἐρμηνείας τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀκρόπολης ὡς πορτραῖτου τοῦ 4ου ἢ τοῦ 3ου αἰώνα. Τὴν περίπτωση αὐτὴ τὴν ἀποκλείω, γιὰτὶ δὲν βλέπω κανένα στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὴν ὑποστηρίξει. Ἐξάλλου ἡ κόμμωση, χαρακτηριστικὴ, ὅπως εἴπαμε, γιὰ κοπέλες, τὸ κολοσσικὸ μέγεθος καὶ ὁ τόπος εὔρεσης τῆς κεφαλῆς, δύσκολα μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν πιθανότητα μιᾶς τέτοιας ἐρμηνείας. Εἶναι πάντως ἐνδιαφέρουσα ἡ σύγκριση μὲ γυναικεῖες εἰκονιστικὲς κεφαλὲς τοῦ 3ου αἰώνα, γιὰτὶ φαίνονται οἱ διαφορὲς⁴⁸.

Ἄλλὰ καὶ γιὰ ὀρισμένες ἄλλες λεπτομέρειες, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν, ἐνδεχομένως, ἐρωτηματικὰ, πρέπει νὰ γίνει σύντομος λόγος. Ἡ κάπως συγκεχυμένη π.χ. ἀπόδοση τῶν μαλλιών στὸν δεξιὸ κρόταφο καὶ τὸ λιγότερο προσεγμένο ἀποτέλεσμα ποὺ προκύπτει, δὲν δυσκολεύουν τὴ χρονολόγηση στὸν 4ο αἰώνα⁴⁹. Τὸ τρυπάνι, ἓνα λεπτότερο καὶ ἓνα πὸ χοντρό, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ξεχωρίσουν οἱ κοσιίδες μεταξύ τους καὶ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ποὺ τὶς ἀπαρτίζουν, χρησιμοποιεῖται κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ξέρουμε ἤδη ἀπὸ παραδείγματα τοῦ 4ου αἰώνα⁵⁰. Καὶ ἡ λείανση τῆς ἐπιφάνειας δὲν δημιουργεῖ πρόβλημα χρονολόγη-

46. H. Lauter, *AntPlastik* XIX (1988) 26 εἰκ. 10-11.

47. R. Kabus-Preissshofen, Die hellenistische Plastik der Insel Kos. 14. Beih. *AM* (1989) 115 κέ., 173, 293 κέ. ἀριθ. 90, πίν. 35. Πρβ. ἤδη L. Laurenzi, *Clara Rhodos* 9 (1938) 17 κέ. εἰκ. 3.

48. Πρβ. π.χ. τὶς κεφαλὲς τῆς Ἀρσινόης II (H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer* (1975) Κατ. ἀριθ. J 6, J 7, J 10, πίν. 74, 75, 80) ἢ τῆς Βερενίκης II (Kyrieleis, ὁ.π. ἀριθ. K 1, πίν. 83. R. R. R. Smith, *Hellenistic Royal Portraits* (1988) 166 ἀριθ. κατ. 54, πίν. 37, 4-5. M. Prange, *AM* 105,

1990, 208 κέ. πίν. 36).

49. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods* (1966) 58. Vierneisel-Schlörb, ὁ.π. (σημ. 18) 376 κέ.

50. Καλύτερα σὺζεταί στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς. Γιὰ τὴ γάνωση βλ. P. Reuterswärd, *Studien zur Polychromie der Plastik. Griechenland und Rom* (1960) 67 κέ. E. Langlotz, *AA* 1968, 470 κέ. Marcadé, ὁ.π. (σημ. 29) 101 κέ. V. v. Graeve - F. Preusser, *JdI* 96, 1981, 153. V. Manzelli, *La Policromia nella statuaria greca archaica* (1994) 101 κέ., 107 κέ.

σης στὸν 4ον αἰώνα. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἡ λείανση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ προσώπου πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀστραφτερῆ γυαλάδα τῶν προσώπων ἄλλων ἀγαλμάτων, ὅπως π.χ. τοῦ Ἑρμῆ τῆς Ὀλυμπίας⁵¹ ἢ τῆς Δήμητρας τῆς Κνίδου⁵², γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκφρασθεῖ κατὰ καιροὺς διάφοροι προβληματισμοί.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ συμβάλλει στὴν ἐρμηνεία τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ κεφαλὴ Μ. Ακρ. 1352 εἶναι τὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλο μέγεθος. Τὸ ὕψος τῆς, 56 εκ., μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπολογίσουμε ὕψος μορφῆς περίπου 3.60 μ.⁵³, ἐφόσον δεχτοῦμε τὴ μορφὴ ὄρθια, πράγμα ποὺ θεωρῶ πολὺ πιθανό, ἐξαιτίας κυρίως τοῦ «νεαροῦ» τῆς ἡλικίας ποὺ δηλώνεται, ὅπως σημείωσα ἤδη, μὲ τὴν κόμμωση. Τὸ κολοσσικὸ μέγεθος τὸ ὁποῖο, ὅπως ξέρουμε, προσιδιάζει σὲ λατρευτικὰ ἀγάλματα⁵⁴, ἀποτελεῖ, νομίζω, μιὰ σημαντικὴ ἔνδειξη.

Ἄς ἔλθουμε ὁμως καὶ σὲ ὀρισμένα καθαρὰ τεχνικὰ ζητήματα τῆς κεφαλῆς. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἀφορᾷ τὸν προορισμὸ καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ μικροῦ ὀρθογώνιου τέρμου στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου (πίν. 34, 2). Ἐχει διαστάσεις 3.3×2.7 ἐκ. καὶ βάθος 7 ἐκ. Ὁ τέρμος, τὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ἀναφέρει ὁ Sybel⁵⁵, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀρχαῖος, ἄγνωστο ὁμως ἐὰν εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴ ἢ μεταγενέστερος. Ἡ κατεργασία δὲν εἶναι ἐπιμελημένη. Μιὰ ιδέα τοῦ Στ. Τριάντη εἶναι ὅτι ἐνδεχομένως σχετίζεται μὲ ἕνα σύνδεσμο σχήματος Πεῖ ποὺ τοποθετήθηκε ἀργότερα, ἐπειδὴ παρουσιάστηκε κάποιο ἄνοιγμα κομποῦ στὸ κεφάλι. Καμιὰ ἐξήγηση δὲν βρίσκω καὶ γιὰ τὴ μικρὴ ὀπὴ διαμέτρου 1.2 ἐκ. καὶ σωζ. βάθους 2.2 ἐκ., ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 7.5 ἐκ. πίσω ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο τέρμο ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως. Ἴσως καὶ αὐτὴ ἡ ὀπὴ νὰ εἶναι ἀρχαία. Οἱ ὀπὲς πάντως ποὺ σώζονται στὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς (πίν. 34, 1) δὲν εἶναι ἀρχαῖες καί, ἐπομένως, δὲν παραπέμπουν σὲ συμπληρώσεις ἀπὸ στοῦκο, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ⁵⁶. Οἱ ὀπὲς αὐτές, ἀνοιγμένες σὲ σπασμένη ἐπιφάνεια, σχετίζονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον μὲ τὴν ἔκθεση τῆς κεφαλῆς τὸν περασμένο αἰώνα⁵⁷. Στὸ μέσο περίπου βρίσκεται μιὰ μεγάλη, τετράγωνη, ὀπὴ, ἡ ὁποία στενεύει καθὼς κατευθύνεται σὲ βάθος. Ἐχει διαστάσεις 9×9 ἐκ. ἐπάνω, 5×4 ἐκ. στὸν πυθμένα καὶ βάθος 12.5 ἐκ. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν βρίσκεται μιὰ μικρὴ, τετράγωνη, διαστάσεων 3.1×2.9 ἐκ. καὶ βάθους 6 ἐκ., ἐνῶ ἐκατέρωθεν δύο κυκλικές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀριστερὴ ἔχει διάμετρο 3 ἐκ. καὶ βάθος

51. Γιὰ τὸν Ἑρμῆ τῆς Ὀλυμπίας βλ. τελευταία Corso, ὁ.π. (σημ. 37) I, 157 κέ. σημ. 998 κέ. (μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Νεότερη βιβλιογραφία: Todisco, ὁ.π. (σημ. 35) 75 εἰκ. 129.

52. Γιὰ τὴν Δήμητρα τῆς Κνίδου βλ. τελευταία Todisco, ὁ.π. (σημ. 35) 106 κέ. εἰκ. 221. Ὁ Β. Ashmole, *Festschrift für F. Brommer* (1977) 15 πίν. 1-2 ἔχει σημειώσει ὅτι ἡ γυαλάδα τῆς ἐπιδερμίδας ποὺ θεωρήθηκε ὡς ἔνδειξη μεταγενέστερης χρονολόγησης, ὀφείλεται κατὰ βάση στὸν καθαρισμὸ ποὺ ὑπέστη ἡ κεφαλὴ τὸν περασμένο αἰώνα.

53. Ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς μπορούμε νὰ

συμπεράνουμε ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶχε περίπου τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης (Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* [1971] 62) ἢ τοῦ Ἀπόλλωνα Πατρώου (βλ. Ο. Palagia, *Euphranor* [1980] 13 κέ. Flashar, ὁ.π. (σημ. 35) 52 κέ.).

54. V. Müller, *RE*, Suppl. V (1931) 494.

55. v. Sybel, ὁ.π. (σελ. 127) 420.

56. Bruskarı, ὁ.π. (σημ. 1) 56.

57. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν ὀπῶν βασίζεται σὲ παρατηρήσεις τῶν τεχνικῶν λεπτομερειῶν ποὺ βρίσκουμε σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ποὺ ἐξέθεσε στὴν Ἀκρόπολι ὁ Κ. Πιττάκης. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν θὰ ἤθελα νὰ μιλήσω ἐδῶ ἐκτενέστερα.

6 εκ., ή δεξιὰ διάμετρο 2.5 εκ. καὶ βάθος 5.5 εκ. Μιὰ ἀκόμα μικρὴ ὀπὴ ὑπάρχει στὴν σπασμένη κάτω πλευρὰ τοῦ σαγονιοῦ (*πίν. 34, 1*), ἡ ὁποία μάλιστα σώζει καὶ τὸ μολύβι, ποὺ περιέβαλλε ἄλλοτε ἓνα μικρὸ γόμφο σιδερένιο ποὺ ἦταν σφηνωμένος μέσα της. Ὅταν ὁ γόμφος ἀφαιρέθηκε, γέμισαν τὴν ὀπὴ μὲ γύψο. Αὐτὴ ἡ ὀπὴ μὲ τὸ μολύβι ποὺ σώζεται στὸ σαγόνι καὶ ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνει μιὰ τεχνικὴ στερέωσης ποὺ χρησιμοποιήθηκε συστηματικὰ στὰ χρόνια τοῦ Πιττάκη, μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι οἱ τέσσερις ὀπὲς στὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς ἀνάγονται σὲ δύο χρονικὲς περιόδους. Εἰδικότερα, οἱ δύο τετράγωνες, ἡ μικρὴ ὀπὴ στὸ σαγόνι καὶ ἐνδεχόμενα ἡ ὀπὴ στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου συνεργάστηκαν γιὰ νὰ συγκρατήσουν τὴν κεφαλὴ πάνω σὲ ἓνα ἀπλὸ σύστημα ποὺ ἐπινόησε ὁ τεχνίτης τοῦ Πιττάκη, γιὰ νὰ στήσει ὄρθιο αὐτὸ τὸ βαρὺ καὶ ἄβολο κομμάτι στὴν πρόσταση τῆς Πινακοθήκης, ὅπως τὸ βλέπουμε στὴ φωτογραφία τοῦ Robertson (*πίν. 41, 1*). Ἀντίθετα, οἱ δύο στρογγυλὲς ὀπὲς σχετίζονται, νομίζω, μὲ τὸ στήσιμο στὸν πρόδομο τοῦ Μουσείου, ὅπου ἐφαρμόστηκε ἓνας τρόπος, ἀνάλογος μὲ αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιοῦμε καὶ σήμερα. Ἡ κεφαλὴ, μὲ δύο χοντροὺς σιδερένιους γόμφους, ἴσως καὶ μὲ ἓνα τρίτο σίδερο ποὺ σφηνώθηκε στὸν μεγάλο τὸρμο τοῦ μέσου, κρεμάστηκε στὸν τοῖχο, ἀκουμπώντας πάνω στὴν ἐπιφάνειά του, ἀφήνοντας ὅμως ἓνα μικρὸ κενὸ ἀπὸ τὴ δεξιὰ καὶ τὴν κάτω πλευρὰ. Ἐκεῖ μέσα εἰσχώρησε τὸ πινέλο τοῦ μπογιατζῆ κατὰ τὸ βάψιμο τῶν κόκκινων, ὡς γνωστόν, τοίχων τοῦ παλαιοῦ Μουσείου, δημιουργώντας ἔτσι πάνω στὸ μάρμαρο τὴ χοντρὴ κόκκινη ταινία ποὺ περιτρέχει τὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς δεξιὰ καὶ κάτω (*πίν. 34, 1*).

Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς κεφαλῆς θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ μιὰ ἄλλη ἐνδειξη. Εἶναι ἡ σχετικὰ καλὴ διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου, εἰδικὰ στὸ πρόσωπο καὶ ἡ ὁποία παραπέμπει, μπορούμε νὰ ποῦμε, σὲ στεγασμένο χῶρο. Ἐὰν τὸ ἄγαλμα ἦταν ἐκτεθειμένο στὸ ὑπαιθρο, θὰ ἔπρεπε ἡ ἐπιδερμίδα νὰ εἶχε διαβρωθεῖ περισσότερο, ἐκτὸς ἐὰν ἡ παραμονὴ στὸ ὑπαιθρο εἶχε διαρκέσει γιὰ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως τὸ κομμάτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε χωθεῖ νωρὶς καὶ ὀψωδῆποτε κάπου ἄλλοῦ καὶ ὄχι στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, κοντὰ στὸν βωμὸ της, σὲ χῶρο δηλαδὴ ποὺ ἐπιχώθηκε ἀσφαλῶς μετὰ τὰ ὑστερορρωμαϊκὰ χρόνια.

Ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ λεπτομέρεια ποὺ ἔχει κάποια σημασία. Τὸ μάρμαρο δὲν εἶναι, ὅπως ἀναφέρεται⁵⁸, πεντελικό, ἀλλὰ παριανό, καλῆς ποιότητας. Αὐτὸ τὸ ὑλικό, γιὰ ἓνα ἄγαλμα χρονολογούμενο γύρω στὰ 330 π.Χ., καμωμένο στὴν Ἀθήνα καὶ στημένο πάνω στὴν Ἀκρόπολη, θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ὡς μιὰ ἐπιπλέον ἐνδειξη, ἐνισχυτικὴ τῆς πρότασης ποὺ θὰ κάμω παρακάτω.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ σταθῶ σὲ μιὰν ἄλλη παρατήρηση ποὺ ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε, ὅπως πιστεύω, τὸν χρόνο καὶ τὴν αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀγάλματος. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἀντικρίζει κανεὶς τὸ κεφάλι προκαλοῦν ἐντύπωση τὰ χτυπήματα στὸ πρόσωπο (*πίν. 29-31*). Δὲν ἀναφέρομαι στὰ σπασίματα

58. Casson ὁ.π. (σελ. 126) 257. Bruskarī, ὁ.π. (σημ. 1) 53.

στη μύτη καὶ τὸ πηγούνι, προεξοχὲς ποὺ εὐκόλα μποροῦν νὰ σπάσουν ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ κεφάλι ἐνὸς ἀγάλματος πέφτει καὶ κατακυλάει. Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀκρόπολης ὅμως βλέπουμε ὅτι χτυπήθηκε μὲ ἓνα βαρὺ σφυρί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴχνη καὶ σὲ δύο ἄλλα σημεῖα, στὰ μάτια καὶ στὸ στόμα. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ συνειδητὴ πράξη, μιὰ προσπάθεια, ὅπως πιστεύω, νὰ βγάλουν τὰ μάτια καὶ νὰ κλείσουν τὸ στόμα τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς. Στὰ σημεῖα αὐτά, ἰδιαίτερα στὰ μάτια, ἐπικεντρωνόταν ἡ μανία τῶν Χριστιανῶν στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀχρηστεύσουν τὰ ἀρχαῖα εἶδωλα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ κεφαλὴ Ἐθν. Μ. 1762⁵⁹. Πρὶν χτυπήσουν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸ μέτωπο τῆς κεφαλῆς, φρόντισαν νὰ τῆς βγάλουν τὰ μάτια, ὅπως δείχνουν σαφέστατα τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ βελόνι στοὺς βολβούς⁶⁰. Τέτοιου εἴδους ἐνέργειες προκαλοῦσαν στοὺς ὀπαδοὺς τῆς νέας θρησκείας, ὅπως ἦταν φυσικό, ἰδιαίτερα τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῶν Ἐθνικῶν.

Ὀλόλιθα ἢ ἀκρόλιθα, λατρευτικὰ ἢ ἀναθηματικά, κολοσσιακὰ ἀγάλματα, τοῦ εἴδους δηλαδὴ καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ ἀγάλματος ποὺ συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ 1352, δὲν ἀναφέρονται ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν. Τὰ μνημεῖα πάντως ποὺ εἶχαν τέτοιο μέγεθος δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν παρὰ ἐλάχιστα. Δὲν θὰ ἀπαριθμήσω ἐδῶ τὶς ἐλάχιστες ἐνδεχόμενες, ὑποθετικὲς στὸ σύνολό τους περιπτώσεις ποὺ μπορῶ νὰ σκεφθῶ. Ἔρχομαι κατευθεῖαν στὴν πιθανότερη, συγκεντρώνοντας προηγουμένως ὅλες τὶς ἐνδείξεις ποὺ τὴν ὑποστηρίζουν καὶ ποὺ εἶναι:

1. Ὁ τόπος εὕρεσης τῆς κεφαλῆς στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας, ἔξω ἀκριβῶς καὶ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας, μὲ τὸ ὁποῖο καὶ συνορεύει.

2. Ἡ ἐρμηνεία τῆς κεφαλῆς, τὸ συμπέρασμα δηλαδὴ ὅτι ἀνήκει σὲ ἄγαλμα γυναικείας θεότητας νεαρῆς ἡλικίας, μὲ βάση τὴν ἐνδειξη ποὺ προσφέρει ἡ κόμωση.

3. Τὸ μέγεθος τῆς κεφαλῆς, διπλάσιο ἀπὸ τὸ φυσικό, στοιχεῖο ποὺ ὑποστηρίζει, ἔως ἓνα βαθμὸ, τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν λατρευτικό.

4. Ἡ διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας, ἡ ὁποία μᾶς κατευθύνει σὲ στεγασμένο χῶρο.

5. Τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς, τὸ παριανὸ δηλαδὴ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο κάνει νὰ ξεχωρίζει τὸ ἔργο μέσα στὴν πλούσια ἀττικὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ 4ου αἰῶνα.

6. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας, γιὰ τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε, ὅπως ἄλλοτε, ἀρνητικὸς χαρακτηρισμοὺς.

Ὅλα αὐτά, συνδυαζόμενα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσουμε στὴν πρόταση τῆς πιθανῆς ταύτισης τῆς κεφαλῆς μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας, γιὰ τὸ ὁποῖο μᾶς κάνει λόγο ὁ Πausanias I 23. 7 μιλών-

59. Lauter, ὁ.π. (σημ. 46) 21 κέ. πίν. 14-19.

60. Ὁ Lauter πιστεύει ὅτι ὁ σταυρὸς στὸ μέτωπο καὶ τὰ κτυπήματα στοὺς βολβούς τῶν ματιῶν ἔχουν κτυπηθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαλεῖο, ἄρα ἔγιναν συγχρόνως. Διαφορετικὴ ἄποψη ἔχει ὁ Ἄ. Δεληβορριάς, στὸν τόμο: *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέ-*

ρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη (1991) 113 καὶ σημ. 33 πίν. 54 γ. Τὰ ἐπιχειρήματά του ὁ Δεληβορριάς ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς παρόμοιες λεπτομέρειες ποὺ σώζονται στὴν κολοσσικὴ γυναικεῖα κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης 571 (Δεληβορριάς, ὁ.π. πίν. 53 α- γ).

τας για τὸ Βραυρώνιο στὴν Ἀκρόπολη⁶¹. Ἐπιμένω στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ταύτισης ὡς πιθανῆς, γιατί δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι γιὰ μιὰ βέβαιη πρόταση ταύτισης πρέπει νὰ βρίσκονται ἀπαντήσεις σὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ταύτιση. Τὶ ἐννοῶ, γίνεται σαφές ἀπὸ ὅσα ἀκολουθοῦν.

Ἄς δοῦμε τὴν πρόταση κάπως ἀναλυτικὰ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πausanias I 23, 7: καὶ Ἀρτέμιδος ἱερόν ἐστι Βραυρωνίας, Πραξιτέλους τέχνη τὸ ἄγαλμα, τῆ θεῶ δέ ἐστιν ἀπὸ Βραυρωνός δήμου τὸ ὄνομα· καὶ τὸ ἀρχαῖον ξόανόν ἐστιν ἐν Βραυρωνί, Ἀρτεμις ὡς λέγουσιν ἢ Ταυρικὴ⁶². Εἶναι σαφές, νομίζω, ὅτι μὲ τὸ ἄρθρο «τὸ» μπροστὰ ἀπὸ τὴ λέξη ἄγαλμα καὶ μὲ τὸ σχῆμα ἱερόν ἐστι Βραυρωνίας, Πραξιτέλους τέχνη τὸ ἄγαλμα, ὁ Πausanias ἀναφέρεται ὁποσοδήποτε στὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ ἱεροῦ⁶³. Ὡς πρὶν λίγα χρόνια θεωροῦνταν βέβαιο ὅτι αὐτὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτεμις τοῦ Πραξιτέλη ταυτιζόταν μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα, μὲ ἕξι διαφορετικὲς ὀνομασίες, ἀγάλματα τῆς Ἀρτεμις σὲς χρονολογημένες ἐπιγραφές ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Βραυρώνιο. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ χρονολογία τῶν ἐπιγραφῶν, προέκυπτε καὶ *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πραξιτέλη⁶⁴. Ὅμως μετὰ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρώνας καὶ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ ἐπιγραφές τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης εἶναι ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἦταν σημεῖνες στὴ Βραυρώνα, θεωρεῖται πλέον σχεδὸν βέβαιο⁶⁵ ὅτι

61. Γιὰ τὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀκρόπολης βλ. γενικὰ Travlos, *Athen* 124 κέ. Α. Ι. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (1990) 232 κέ. Γιὰ τὸ Βραυρώνιο τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων βλ. L. Kahil, *Hesperia* 50, 1981, 255 κέ. πίν. 62. H. A. Shapiro, *Art und Cult under the Tyrants in Athens* (1989) 65 κέ. D. Peppas-Delmousou, *Comptes et inventaires de la cité grecque* (1988) 325 καὶ σημ. 10. Πρβ. ὅμως R. Osborne, *Demos. The Discovery of Classical Attica* (1985) 155. Ἡ ἄποψη ὅτι τὸ ἱερὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν K.-W. Welwei, *Athen. Vom neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Grosspolis* (1992) 237 κέ. Γιὰ τὸ Βραυρώνιο τῶν κλασικῶν χρόνων βλ. παρακάτω σ. 145 σημ. 76.

62. Τὸ κείμενο τοῦ Πausanias συζητᾶ ἀναλυτικὰ ὁ Corso, ὅ.π. (σημ. 37) I, 140 ἀριθ. 61, 148 κέ.

63. Δὲν συμφωνῶ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη στὸ ἀθηναϊκὸ Βραυρώνιο ἦταν ἀναθηματικὸ ἄγαλμα (βλ. Osborne, ὅ.π. (σημ. 61) 155. Corso, ὅ.π. (σημ. 37) I, 148). Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ ἄγαλμα αὐτὸ δὲν ταυτίζεται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, μὲ κανένα ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου καὶ τὰ

ὁποῖα βρίσκονταν ὅλα στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας. Γιὰ τὸν ναὸ ποὺ ὑπῆρχε στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀκρόπολης, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν σημεῖνο τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias, μᾶς βεβαιώνουν, ὅπως πιστεύω, ἔμμεσα ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias. Στὸν Ραμνοῦντα π.χ. ἀναφέρει (I 33, 2) ἱερόν καὶ ἄγαλμα, ὄχι ὅμως τὸν ναὸ, ὅπου ἦταν σημεῖνο τὸ ἄγαλμα. Ἰερὸ καὶ ἄγαλμα, ἀλλὰ ὄχι ναὸ, ἀναφέρει ἐπίσης στὴν περίπτωση τῆς Ἀρτεμις Σώτειρας στὰ Μέγαρα (I 40, 2), τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρείας σὲς Πλαταιές (IX 4, 1) κ.ά. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀθήνας ὁ Πausanias εἶδε ναὸ. Δὲν τὸν ἀναφέρει ὅμως, γιατί γι' αὐτὸν ἡ ἀναφορὰ λατρευτικοῦ ἀγάλματος σήμαινε ταυτόχρονα καὶ ἀναφορὰ ναοῦ.

64. Γιὰ τὴν παλαιότερη ἔρευνα βλ. T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia found in Athens*, *Acta Atheniensia* 19 (1972) 14 κέ. I. Bald Romano, *Early Greek Cult Images* (1980) 86 κέ. Πρβ. A. Corso, ὅ.π. (σημ. 37) I, 226 σημ. 923.

65. Linders, ὅ.π. 16 κέ. Bald Romano, ὅ.π. 88. L. Kahil, *LIMC* II (1984) 620. Corso, ὅ.π. (σημ. 37) I, 226 σημ. 923.

καὶ τὰ τρία⁶⁶, σύμφωνα μὲ μίαν ἄποψη, ἢ τὰ δύο⁶⁷, σύμφωνα μὲ μίαν ἄλλην ἄποψη, ἀγάλματα τῶν ἐπιγραφῶν βρῖσκονταν στὸ ἱερό τῆς Βραυρώνας. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη θὰ μπορούσε νὰ εἶχε στηθεὶ ἀρχικὰ στὴ Βραυρώνα καὶ νὰ μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα⁶⁸, δὲν στηρίζεται σὲ κανένα στοιχεῖο⁶⁹. Ἐνα ἄλλο παρεπόμενο συμπέρασμα εἶναι ὅτι γιὰ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ δὲν τίθεται πλέον περιοριστικὸ χρονολογικὸ ὄριο. Μποροῦμε νὰ κατεβούμε ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 330/20, ἕως τὰ χρόνια δηλαδὴ πού, ὅπως πιστεύεται ἀπὸ τὴ νεότερη ἔρευνα, ζοῦσε ἀκόμα ὁ Πραξιτέλης⁷⁰.

Τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου, ἢ στοὰ κατὰ μῆκος τοῦ Νότιου τείχους καὶ τὰ οἰκοδομήματα στὴν ἀνατολική του πλευρά, κατανέμονται σὲ τρεῖς φάσεις. Διαπιστώνονται ἐπίσης δύο εἴσοδοι. Ἡ εἴσοδος μὲ τὰ σκαλιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ σήμερα ἀνεβαίνουμε στὸ ἱερό, εἶναι ἡ νεότερη, σύγχρονη μὲ τὴ νεότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς φάσεις πού ἀνέφερα⁷¹. Γιὰ τὶς ἀναπαραστάσεις πού πρότεινε παλιότερα ὁ Stevens⁷² καὶ οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν ἕως σήμερα, ὑπάρχουν πολλὲς ἐπιφυλάξεις. Δὲν ἔχουμε, δυστυχῶς, οἰκοδομικὰ λείψανα ἀπὸ τὸ δυτικὸ

66. J. Tréheux, RA 1964, I κέ. Linders ὁ.π. (σημ. 64) 14 κέ.

67. Bald Romano, ὁ.π. (σημ. 64) 88 κέ. καὶ στὸν τόμο: *Early Greek Cult Practice* (1988) 131 σημ. 42.

68. Linders, ὁ.π. 15. Πρβ. Kahil, ὁ.π. 640 ἀριθ.190*.

69. Πρβ. Corso, ὁ.π. (σημ. 37) I, 226 σημ. 923. Γιὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄγαλμα πού ἀναφέρει ὁ Πανσανίας ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη, μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Βραυρώνα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὶς περιπτώσεις μεταφορᾶς ναῶν, μαζὶ καὶ τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τους ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο τῆς Ἀττικῆς στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖες διαπιστώθηκαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Αὐτὴ τὴν ὑπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀποκλείσει κανεὶς. Ἐνδείξεις ὅμως πού νὰ τὴν ὑποστηρίζουν, δὲν ἔχουμε. Ἀντίθετα ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀκρόπολης, ἢ ὁποῖα χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰῶνα βλ. Corso, ὁ.π. (σημ. 37) I, 148, μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πραξιτέλη. Τὸ ἱερό τῆς Ἄρτεμης στὴ Βραυρώνα ἦταν ἀσφαλῶς στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια κατεστραμμένο, ὁ ναὸς ὅμως ἔστεκε ἀκόμα ὄρθιος, ἐὰν ἐρμηνεύω σωστὰ τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία I 33, I (διαφορετικὴ γνώμη ἔχει ὁ R. Osborne, ὁ.π. [σημ. 61] 154 σημ.1). Δὲν βλέπω, λοιπόν, τουλάχιστον ἕως αὐτὴ τὴν ὥρα, καμὶαν ἀναγκαστικὴ ἔνδειξη, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει τὴν

ὑποθετικὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πραξιτέλη ἀπὸ τὴ Βραυρώνα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

70. Κατὰ τὸν G. Lippold, *RE* XXII (1954) 1788 καὶ τὸν J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* (1971) 286 κέ. ἀριθ. 8334 ὁ Πραξιτέλης ἔζησε ἕως τὸ 340 π.Χ. περίπου. Κατὰ τὸν A. W. Byvanck, *Mnemosyne* 4, 1951, 204 κέ., 214 κέ. ἕως τὸ 320. Τὴν ἄποψη ὅτι ὁ θάνατος τοῦ καλλιτέχνη συνέβη στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 330-320 ὑποστηρίζει μὲ πειστικά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπιχειρήματα ὁ H. Lauter, *AA* 1980, 528.

71. Βλ. R. F. Rhodes - J. J. Dobbins, *Hesperia* 48, 1979, 325 κέ. Πρβ. Osborne, ὁ.π. (σημ. 61) 154, 172. A. Corso, *Monumenti Periclei. Saggio critico sulla attività edilizia di Pericle* (1986) 85 σημ. 39.

72. G. P. Stevens, *Hesperia* 5, 1936, 459 κέ. Πρβ. Travlos, *Athen* 124 εἰκ. 168-169. Κατὰ τὸν Stevens δὲν ὑπῆρχε ναὸς στὸ ἱερό. Τὰ ἀναφερόμενα σὶς ἐπιγραφὲς ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα τότε πίστευαν ὅτι βρῖσκονταν σὲ αὐτὸ τὸ ἱερό, τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν Stevens στὰ δύο ἐπιμήκη κτίσματα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς στοᾶς. Τὸ ἀνατολικὸ κτίσμα σώζεται, τὸ δυτικὸ ἀναπαρίσταται ἀπὸ τὸν Stevens. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ τὴν ἀναπαράστασή του δὲν στηρίζεται σὲ καμὶαν ἄλλη ἔνδειξη παρὰ μόνον σὶς ἐπιγραφὲς, οἱ ὁποῖες, ὅπως πιστεύει, ἔκαναν λόγὸ γιὰ δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα. Γιὰ δύο λατρευτικὰ ἀγάλματα λοιπὸν χρειάζονταν δύο κτίσματα.

τμήμα του ιεροῦ. Πάντως, ἐὰν δεχτοῦμε ἐδῶ κάποιο οἰκοδόμημα, αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἕνας μικρὸς ναὸς γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη. Ἐὰν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸ, ὑπῆρχε καὶ ἕνα ἄλλο οἰκοδόμημα, συμμετρικὸ μὲ τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπως ὑπέθεταν παλιότερα, εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ιεροῦ χωράει ἄνετα ἕνας μικρὸς ναὸς γιὰ τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο μαζί μὲ τὴ βάση του δὲν θὰ ξεπερνοῦσε σὲ ὕψος τὰ 4.50 μ.⁷³ Καὶ γιὰ τὸ ἐρώτημα λοιπὸν σχετικὰ μὲ τὸν χῶρο ὅπου ἦταν στημένο τὸ μεγάλο ἄγαλμα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ἡ κεφαλή, βρίσκεται ἀπάντηση⁷⁴. Μὲ τὴν ἀναπαράσταση ἑνὸς ναοῦ

73. Ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ ὅλοι περίμεναν νὰ βροῦν ἐδῶ πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, δὲν βρῆκε ὁ Καββαδίας κανένα ἴχνος. Γιατὶ δὲν βρέθηκαν λείψανα, ἐξηγεῖται στὶς ἀκόλουθες ἀναφορές:

(1) Π. Καββαδίας, *ΑΔελτίον* 1889, 5: «...ὥστε ἀνεσκάφη ἤδη καθ' ὀλοκληρίαν ὁ χῶρος ἐν ᾧ τὸ τέμενος τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος. Θεμέλια ναοῦ οἰουδήποτε ἐνταῦθα δὲν ἀποκαλύφθησαν· ἀλλ' ἂν ὑπῆρχόν ποτε τοιαῦτα θὰ κατεστράφησαν ἐν μεσαιωνικοῖς χρόνοις, διότι ἡ ἐπίχρως ἦτο ἐλαχίστη, μικροτέρα ἐνὸς μέτρου.»

(2) W. Dörpfeld, *AM* 13, 1888, 436: «In der westlichen Hälfte sind keine Mauern gefunden, die einem Tempel angehören könnten. Wenn daselbst früher trotzdem ein Tempel gestanden haben sollte, so sind seine Mauern und Fundamente im Mittelalter zerstört worden, als der Haupteingang zur Burg nach Vermauerung der Propyläen durch den Artemis-Bezirk geführt und in Folge dessen der Boden im westlichen Teile dieses Temenos bedeutend tiefer gelegt wurde.»

(3) W. Dörpfeld, *AM* 14, 1889, 117: «Von dem Artemistempel selbst ist keine Spur gefunden worden. Derselbe wird, wie schon oben (*AM* 13, 1888, 436) angenommen wurde, von den Franken zerstört worden sein, als bei Umwandlung der Propyläen in ein Schloss der fränkischen Grafen der Ausgang zur Burg im Süden um die Propyläen herumgelegt wurde.»

(4) P. Cavvadias - G. Kawerau, *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890* (1906) 144, πίν. Η: «Ναοῦ ἴχνη δὲν εὐρέθησαν ἐνταῦθα, ἀλλὰ τούτου τὰ ἴχνη θὰ ἐσώζοντο μόνον, ἂν ὑπῆρχέ ποτε τοιοῦτος μέχρι τοῦ βράχου τεθεμελιωμένος· ἂν ὅμως ὑπῆρχέ ποτε ἐνταῦθα ναὸς μὴ ἔχων θεμέλια φθάνοντα μέχρι τοῦ βράχου, θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν ὅτι δὲν ἐσώθησαν ἴχνη αὐτοῦ, διότι τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ἀκροπόλεως ὑπέστη πολλές παραλλαγές, καὶ

ἄρκει πρὸς ἀπόδειξιν τούτου νὰ μνημονευθῆ, ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἡ κυρία εἴσοδος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἦγε διὰ τοῦ ἰσοπέδου τούτου. Δὲν προέκυψε λοιπὸν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀσφαλές συμπέρασμα περὶ τῆς ὑπάρξεως ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, εἶνε ὅμως πολὺ ἀμφίβολον, ὅτι ὑπῆρξε τοιοῦτος καὶ ἔνεκα τῶν λοιπῶν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἐξαχθέντων συμπερασμάτων».

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουν κοίτες θεμελιῶν τοῦ ναοῦ, δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα. Τὸ ἐρώτημα εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ, ἐὰν δοῦμε τὴ συμβαίνει στὴ στοά. Τὰ θεμέλια τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός τῆς ἐδράζονται μέσα σὲ λαξευμένες κοίτες. Γιὰ τὰ θεμέλια στὸ ὑπόλοιπο τμήμα δὲν ἔχουν λαξευθεῖ κοίτες. Μὲ τὴν ἄποψη ὅτι στὸ Βραυρώνιο δὲν ὑπῆρχε ναὸς, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξοικειωθοῦν ὀρισμένοι ἐρευνητές. Καταλαβαίνουμε λοιπὸν γιατί ὁ W. Dörpfeld, πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Βραυρωνίου, σχεδιάζει σὲ ἕνα σχέδιο κάτοψης τῆς Ἀκρόπολης ἕνα ναὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὸ ἱερό, λίγο μεγαλύτερο σὲ διαστάσεις ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ὑποθέτουμε καὶ ἐμεῖς τώρα γιὰ τὸ κολοσσικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς (*JdI* 34, 1919, πίν. I).

74. Τὴν Ἀρτεμῆ Βραυρωνία τοῦ Πραξιτέλη ἀναγνωρίζουν πολλοὶ στὸν τύπο τῆς Ἀρτεμῆς Gabii. Τὴν πρόταση αὐτὴ ἔκανε πρῶτος ὁ F. Studniczka, βλ. F. Studniczka, *Vermutungen zur griechischen Kunstgeschichte* (1884) 18 κέ. κυρίως 26 κέ. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Artemis und Iphigenie, *AbhLeipzig* 37 (1926) H. 5, 77 κέ. I. Κοντῆς, *ΑΔελτίον* 22, 1967, Μελέτες 194 καὶ σσημ. 126. L. Kahil, *LIMC* II (1984) 640 ἀριθ. 190*. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Lippold, *Plastik* 239 καὶ σσημ. 7. Picard, ὁ.π. (σημ. 27) IV 2 (1954) 243 κέ. Τελευταῖα βλ. Vierneisel-Schlörb, ὁ.π. (σημ. 18) 334 σσημ. 47. Lygkopoulos, ὁ.π. (σημ. 38) 133 κέ. E. Simon, *LIMC* II (1984) 801 ἀριθ. 16. H. Meyer, *Der weisse und der rote Marsyas* (1987) 26 καὶ σσημ. 90, εἰκ. 3-4. Corso, ὁ.π. (σημ.

καὶ ἑνὸς βωμοῦ, τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε⁷⁵, τὸ τέμενος τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας ἀποκτᾶ τὴν ἐμφάνισή ἐνὸς ὀλοκληρωμένου ἱεροῦ, κάτι ποὺ φαίνεται πολὺ πρὸ πιθανὸ ἀπὸ τὰ ἔως τώρα ἰσχύοντα⁷⁶.

Ἄλλὰ καὶ ἡ κόμμωση, ἐφόσον δεχτοῦμε τὴν ταύτιση, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ πλέον ὡς συνειδητὴ εἰκονογραφικὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη. Ἡ κόμμωση μὲ ἄλλα λόγια, πέρα ἀπὸ τὴ συνεισφορά τῆς στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μορφῆς ὡς νεαρῆς σὲ ἡλικία θεᾶς, θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίζει καὶ τὴν ιδιότητα τῆς συγκεκριμένης θεότητας, τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὰ παιδιὰ τῆς μικρῆς ἡλικίας, κυρίως τὰ κορίτσια, ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀπόλλωνα Λυκείου, ἡ σχέση τοῦ ὁποῖου μὲ τοὺς ἐφήβους ὑποδηλώνεται μὲ μιὰ παρόμοια εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια.

37) I, 148 κέ. Todisco, ὁ.π. (σημ. 35) 72 κέ. εἰκ. 116. Μιὰν ἄλλη πρόταση ἀπὸ τὸν Α. Οἰκονομίδη συζητεῖ ὁ Κοντῆς, ὁ.π. 194 κέ. καὶ σημ. 134. Ἡ Ἄρτεμη τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσ. Βραυρώνας 5 (1151), ἡ ὁποία κατὰ τὸν Οἰκονομίδη ἐπαναλαμβάνει τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη, ἐξαρτᾶται κατὰ τὸν G. Neumann, ὁ.π. (σημ. 14) 63 πίν. 40 ἀπὸ ἑνα ἄγαλμα Ἄρτεμης τοῦ Εὐφράνορα. Τὸν Πραξιτέλη σκεπτεται ὁ L. Beschi, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, τόμ. 4 (1988) 245.

75. Πρβ. O. Walter, *Athen. Akropolis* (1929) 33 «ein eigentlicher Tempel ist nicht nachzuweisen, ebenso wenig der einst sicher vorhandene Altar».

76. Θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ πολὺ σύντομα στὰ ἀναθήματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου. Ἀφήνω κατὰ μέρος ὀρισμένα ὑστεροαρχαϊκὰ γλυπτά, τὰ ὁποία ἔχουν ὑποθετικὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ ἀρχαϊκὸ Βραυρόνιο (π.χ. τὰ δύο σκυλιὰ M. Ἀκρ. 143 καὶ 550, W.-H. Schuchhardt, στὸν τόμο: H. Schrader, *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis* [1939] ἀριθ. 377 καὶ 378, ἡ τῆ Νίκη τοῦ Καλλιμάχου, βλ. E. Simon, *Die Götter der Griechen* [1980] 175 κέ.). Περιορίζομαι στὰ ἀναθήματα ποὺ στήθηκαν στὸ ἱερὸ στὰ κλασσικὰ χρόνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικότερο ἦταν ὁ χάλκινος Δούρειος ἵππος τοῦ Στρογγυλῶνα, ἀνάθημα τοῦ Χαϊρεδήμου Εὐαγγέλου ἐκ Κοίλης (τὶς παλαιότερες ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐκθεση τοῦ ἔργου στὸν συγκεκριμένο χῶρο βλ. H. Hitzig - H. Blümner, *Pausaniae Graeciae descriptio* I (1896) 261. Γιὰ μιὰν ἄλλη πρόταση βλ. F. W. Hamdorf, στὸν τόμο: *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (1980) 235). Στὸ Βραυρόνιο ἦταν ἀσφαλῶς στημένο τὸ μαρμάρι-

νο μικρὸ ἀρκουδάκι M. Ἀκρ. 3737 (βλ. τελευταία L. Kahil, *AntK* 20, 1977, 94 καὶ σημ. 42 a, πίν. 21, 6-7), τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν βρέθηκε ἐδῶ ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ ὀρισμένους παλαιότερους ἐρευνητές (Beulé, ὁ.π. (σελ. 128), I (1853) 298. Breton, ὁ.π. (σελ. 127), 78. J. G. Fraser, *Pausanias's Description of Greece* II [1898] 284). Τὸ ἀγαλμάτιο τὸ βρῆκε ὁ L. Ross, *Kunstblatt* ἀριθ. 45, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνα τὸ ἔτος 1835 (ἑνα μικρὸ θραῦσμα τοῦ βρέθηκε σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Ἀκρόπολης). Ὁ L. Ross, *AdI* 1841, 28 κέ. ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ συσχέτισε τὸ ἀγαλμάτιο μὲ τὴν ἀρκτηία, τὶς ἄρκτους καὶ τὴν Ἄρτεμη Βραυρωνία. Τὸ ἀγαλμάτιο φυλασσόταν γιὰ πολλὰ χρόνια στὴν Πινακοθήκη (βλ. Sybel ὁ.π. [σελ. 127] 436 ἀριθ. 7045). Λίγο μετὰ τὴν ἀνεύρεσή του ὁ L. Ross τὸ ἐξέθεσε πάλιν σὲ μιὰ κολῶνα ἔξω ἀπὸ τὸ τζαμί τοῦ Παρθενῶνα. Πιστεύω ὅτι ἀπεικονίζεται στὴ σύγχρονη ἀκουαρέλλα τοῦ M. Rojbye (βλ. A. Παπανικολάου-Christensen, Ἄθήνα 1818-1835. Ἔργα Δανῶν καλλιτεχνῶν [1985] 173 εἰκ. 200). Ἀπὸ τὸ Βραυρόνιο προέρχονται ἴσως τὰ θραύσματα τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μὲ τὴ μορφή τῆς Ἄρτεμης, σήμερα στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης (O. Walter, *Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum in Athen* (1923) 63 κέ. ἀριθ. 110 καὶ 112), ἀν καὶ ὁ τόπος εὕρεσης δὲν εἶναι γνωστός. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἐπίσης καὶ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μ. 1949+M. Ἀκρ. 13529, ἔαν εἶναι ὡς αὐτὸ ποὺ ὑποστήριξα ὅτι ἡ ὠραία κεφαλὴ αὐτοῦ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι κεφαλὴ Ἄρτεμης (Γ. Δεσπίνης, στὸν τόμο: *Ἀμνηστὸς. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο* (1987) I, 283 κέ. πίν. 58-60).

Ἡ ταύτιση ἑνὸς εὐρήματος μὲ ἓνα ἔργο ποὺ ἀναφέρεται στὴ γραπτὴ παράδοση στηρίζεται κατὰ βάση στὴν ἑρμηνεία τοῦ εὐρήματος καὶ στὸν τόπο ὅπου βρέθηκε. Θὰ μπορούσε νὰ ἀπαριθμήσει κανεὶς τὶς σχετικὲς περιπτώσεις ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς δύο κούρους τῶν Δελφῶν καὶ φτάνοντας στὸ σύνταγμα τῆς Λυκοσοῦρας καὶ στὸν Λαοκρόντα⁷⁷. Ὡστόσο, ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. ἡ περίπτωση τοῦ Ἑρμῆ τῆς Ὀλυμπίας μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ εὐρήματος μὲ τὸ ἀναφερόμενο σὶς πηγὲς ἔργο εἶναι κάποτε κάποιον περισσότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θεωροῦμε ἀταπόδεικτο, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ ἐκπληροῦνται οἱ ὅροι ποὺ τίθενται⁷⁸.

Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρξουν καὶ γιὰ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀκρόπολης ἐνοστάσεις ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ ἔχουν προβληθεῖ καὶ γιὰ τὸν Ἑρμῆ, ἀφοῦ στὴν ἐπιχειρηματολογία στηρίξεως τῆς ταύτισης ποὺ προτείνω ἐμπλέκονται τὰ προβλήματα τοῦ στυλ καὶ τῆς χρονολόγησής τοῦ ἔργου, γιὰ τὰ ὁποῖα φυσικὸ εἶναι νὰ μὴν ὑπάρχει ὁμοφωνία. Σὲ δύο, πάντως, ἀπὸ τὶς ἐνοστάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποβληθοῦν, θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ σύντομα.

Ἡ πρώτη σχετίζεται μὲ τὴ σημασία τῆς διατύπωσης *τέχνη Πραξιτέλους* καὶ ἀκόμα μὲ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγάλματος στὸν μεγάλο γλύπτη ἀπὸ τὸν Πausanias εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πausanias θὰ μπορούσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ποικιλοτρόπως. Θὰ μπορούσε π.χ. κάποιος νὰ συμφωνήσει μὲ τὴ χρονολόγησή τῆς κεφαλῆς καὶ μὲ τὴν ταύτιση, νὰ κάνει ὅμως καὶ γιὰ τὴν προκείμενη περίπτωση τὴ σκέψη ὅτι τὸ ἔργο δὲν ἦταν, τελικὰ, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πραξιτέλη, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς γιούς του ἢ κάποιον ἄλλον καλλιτέχνη τοῦ ἐργαστηρίου του⁷⁹. Θὰ μπορούσε ὅμως ἀμφισβητώντας τὴ χρονολόγησή ποὺ προτείναμε, νὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ Ἄρτεμη Βραυρωνία ἦταν ἔργο ἐν ὄσ Πραξιτέλη, μεταγενέστερου, ἑλληνιστικοῦ, γλύπτη καὶ ὄχι ἔργο τοῦ μεγάλου κλασικοῦ δημιουργοῦ⁸⁰. Ἴσως ἡ περίπτωση θεωρηθεῖ γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ πρόσφορη γιὰ νὰ δοκιμαστεῖ ἡ ἀξιο-

77. Πρβ. F. Brommer, Über die erhaltenen griechischen Standbilder und ihre Erwähnungen in der antiken Literatur, *Gymnasium* 59, 1952, 115 κέ. πίν. 5-8.

78. Ὁ Πausanias I 23, 7 εἶναι ἡ μοναδική μας πηγή γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας τοῦ Πραξιτέλη. Γιὰ τὴν υπόθεση τοῦ Corso, ὁ.π. (σημ. 37) I, 74 καὶ 148, ὅτι ἐνδεχομένως σὲ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ἀναφέρεται ὁ Πετρώνιος, *Satyrikon* 16 (Corso, ὁ.π. 74 κέ. ἀριθ. 36) ποὺ ἐπαινεῖ τὸ μικρὸ στόμα τῆς Ἄρτεμης τοῦ Πραξιτέλη («et osculum quale Praxiteles habere Dianam credit»), εἶμαι πολὺ ἐπιφυλακτικὸς. Τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρεται παριανὸ μάρμαρο, δὲν ἀποτελεῖ ἐνδειξη ἀναγκαστικῆ.

79. Ὅπως π.χ. ὑποθέτουν γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴν Ἀντίκυρα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄγαλμα ρητὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanias X 15, 1 ὡς ἔργο τοῦ Πραξιτέλη, βλ. τελευταία

Fleischer, ὁ.π. (σημ. 18) 184 κέ. Vierneisel-Schlörb, ὁ.π. (σημ. 18) 298 καὶ σημ. 39. Corso, ὁ.π. (σημ. 37) I, 182 κέ.

80. Ἡ διατύπωση ἐπαναλαμβάνει τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου τοῦ C. Blümel, *Der Hermes eines Praxiteles* (1944), στὸ ὁποῖο ὁ Ἑρμῆς, *τέχνη Πραξιτέλους* κατὰ τὸν Πausanias V 17, 3, προσγράφεται σὲ ἓνα γλύπτη τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἐὰν κανεὶς θέλει νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἀπόδοσή τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας ἀπὸ τὸν Πausanias στὸν κλασικὸ δημιουργὸ καὶ ἐὰν χρονολογήσει τὴν κεφαλὴ Μ. Ακρ. 1352 στὸν 2ο αἰώνα, μπορεῖ νὰ σκεφθεῖ αὐτὸν τὸν Πραξιτέλη τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. Ἐναν ἄλλον Πραξιτέλη τοποθετοῦν χρονολογικὰ σὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. (βλ. G. Lippold, *RE* XXII [1954] 1808 ἀριθ. 6. B. Hebert, *Schriftquellen zur hellenistischen Kunst* [1989] 238 κέ. Q 471).

πιστία του Πausανία. Πιστεύω ότι η αξιοπιστία του περιηγητή πρέπει να κρίνεται σε κάθε περίπτωση, αλλά καταλογισμός λάθους επιτρέπεται μόνον όταν υπάρχουν περισσότερες ενδείξεις. Ένδειξεις όμως που θα ενίσχυαν την υπόθεση που ανέφερα, αυτή τη στιγμή, εγώ τουλάχιστον, δεν μπορώ να σκεφθώ. Όσον αφορά τη σημασία της διατύπωσης *τέχνη Πραξιτέλους* ακολουθώ την άποψη που υποστηρίχτηκε πριν λίγα χρόνια⁸¹, ότι δηλαδή ουσιαστική διαφορά από τη διατύπωση *έργον Πραξιτέλους* που χρησιμοποιεί σε άλλες περιπτώσεις ο Pausanias, δεν υπάρχει.

Η δεύτερη ένσταση που αναμένω συνοψίζεται στο ερώτημα: πόσο «πραξιτέλεια» μπορεί να θεωρηθεί η κεφαλή *M. Άκρ. 1352*, συγκρινόμενη με βεβαιωμένα έργα του Πραξιτέλη ή με έργα, τα οποία με πολλές πιθανότητες αποδίδουμε στον γλύπτη⁸²; Θα αποφύγω τη σύγκριση με τον Έρμη της Όλυμπιας, όχι μόνο γιατί υπάρχουν, ακόμη έως σήμερα, άνοικτα ερωτήματα για τη χρονολόγηση, ακόμα και για την πατρότητα του έργου⁸³, αλλά κυρίως γιατί ένα γυναικείο κεφάλι από λατρευτικό άγαλμα και διπλάσιο από το φυσικό⁸⁴, δεν είναι εύκολο να συγκριθεί με ένα ανδρικό κεφάλι φυσικού μεγέθους, το οποίο ανήκει σε άγαλμα που είχε ασφαλώς διαφορετικό προορισμό. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρέπει να πω ότι φωναχτές ομοιότητες δεν διαπιστώνονται.

Όμως με όρισμα άλλα έργα, αντιγραφικούς τύπους στους οποίους αναγνωρίζονται δημιουργίες του Πραξιτέλη, μπορούμε, νομίζω, να σημειώσουμε κάποιες σχέσεις. Αναφέρω π.χ. την κεφαλή της Κνιδίας και συγκεκριμένα την παράδοση που αντιπροσωπεύουν η κεφαλή που συμπληρώνει την Αφροδίτη Colonna του Βατικανού, η κεφαλή στο Λουβρο και η κεφαλή του αγάλματος των αποθηκών του Βατικανού. Η παράδοση αυτή, όπως πιστεύεται σήμερα, βρίσκεται πιο κοντά στο πρωτότυπο από όσο η ύστεροελληνιστική κεφαλή Kaufmann⁸⁵. Οι ομοιότητες

81. R. E. Wycherley, στον τόμο: *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to H. A. Thompson*, 20. Suppl. *Hesperia* (1982) 182 κέ. Διαφορετικά ερμηνεύει τις διατυπώσεις του Pausanias ο Corso, ό.π. (σημ. 37) I, 148, 157, 226 σημ. 926.

82. Τη βιβλιογραφία για τον Πραξιτέλη έως το 1990 συγκεντρώνει ο Corso, ό.π. (σημ. 37) I (1988) 239 κέ., II (1990) 211 κέ., III (1991) 205 κέ. Νεότερη βιβλιογραφία: A. Stewart, *Greek Sculpture* (1990) 277 κέ. Todisco, ό.π. (σημ. 35) 65 κέ., 471 εικ. 101 κέ.

83. Τις απόψεις των παλαιότερων ερευνητών παρουσιάζει ο H.-V. Herrmann, *Olympia* (1972) 173 κέ. σημ. 679-680. Τις τεχνικές λεπτομέρειες, που υπέδειξε ο C. Blümel, ξανασυζητήσε η S. Adam, ό.π. (σημ. 49). Θεωρεί το άγαλμα αντίγραφο ενός πρωτοτύπου του Πραξιτέλη και το χρονολογεί γύρω στα 100 π.Χ. Αντίγραφο θεωρεί το άγαλμα και ο R. Cook, *Festschrift für F. Brommer* (1977) 77 πίν. 23. Αντίθετος είναι ο

Wycherley, ό.π. 182 κέ. Για το πρόβλημα βλ. επίσης Corso, ό.π. (σημ. 37) I, 231 σημ. 1026 και πρόσφατα Stewart, ό.π. 177, 198, 278 άριθ. 13, 279. Todisco, ό.π. (σημ. 35) 75 κέ. εικ. 129.

84. Ο Πραξιτέλης υπήρξε κατασκευαστής κολοσσικών αγαλμάτων και μάλιστα «υποξύλων» (δηλαδή χρυσελεφαντίνων ή ακρολίθων), εάν πιστεύσουμε τον Λουκιανό (Όνειρος ή Άλεκτρύων 24 τοῖς μεγάλοις τούτοις κολοσσοῖς, οἷους Φειδίας ἢ Μύρων ἢ Πραξιτέλης ἐποίησαν). Πρβ. σχετικά Corso, ό.π. (σημ. 37) I, 140, 183 καὶ σημ. 1160. Κολοσσικό πιθανόν ήταν το άγαλμα της Ἡρας Τελείας στις Πλαταιές, κατά τον Pausanias IX 2, 7 ὀρθὸν μεγέθει άγαλμα μέγα. Τὸ άγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴν Ἀντίκυρα μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε, σύμφωνα με την έκφραση του Pausanias X 15, 1 (μέγεθος δὲ ὑπὲρ τὴν μεγίστην γυναῖκα τὸ άγαλμα) ὡς μεγαλύτερο από το φυσικό.

85. Για την Κνιδία βλ. Vierneisel-Schlörb, ό.π. (σημ. 18) 323 κέ. άριθ. 31. A. Delivorrias,

περιορίζονται βασικά στο περίγραμμα του προσώπου. Αυτό το επίμηκες ώσειδες σχήμα⁸⁶ το βρίσκουμε όμοιο και σε άλλες δημιουργίες που αποδίδονται στον Πραξιτέλη, όπως π.χ. στους τύπους των κεφαλών Έθν. Μ. 1762 και Asprenont-Lynden/Arles⁸⁷, για να μην αναφερθώ εδώ και σε άλλα παλαιότερα έργα του καλλιτέχνη. Θα ήθελα να σημειώσω ακόμα μιὰ φορά τις όμοιότητες με τις κεφαλές των χορευτριών του κίονα των Δελφών⁸⁸ και με την κεφαλή του τύπου του 'Απόλλωνα Λυκείου⁸⁹, με έργα δηλαδή που έχουν σχετισθεί με τον Πραξιτέλη. Θα σταματήσω όμως εδώ τις συγκρίσεις που ένδεικτικά έπιχείρησα, γιατί αυτό που προέχει αυτή τη στιγμή είναι ή πρόταση ταύτισης που καταθέτω. Έάν θεωρηθεί σωστή και αποκτηθεί στέρεα βάση, μπορούμε να προχωρήσουμε και στο έποικοδόμημα, άνιχνεύοντας μεθοδικότερα και πιδ έξονυχιστικά συσχετισμούς του έργου με τον καλλιτέχνη και τον κύκλο του. Με τον όρο αυτό έννοώ βασικά τους δύο γιούς του, από τους όποιους ό Κηφισόδοτος φαίνεται ότι έδρασε ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα και πιθανότατα μέσα στο εργαστήριο του πατέρα του⁹⁰. Για την ώρα λοιπόν

LIMC II (1984) 49 κέ. Κεφ. 3α. Μ. Pfrommer, *IstMitt* 35, 1985, 173 κέ. Corso, ό.π. (σημ. 37) I, 127 κέ. (τα χωρία του Λουκιανού) 137 κέ. (ή άντυγραφική παράδοση). Η. v. Steuben, *IstMitt* 39, 1989, 535 κέ. Μ. Fuchs, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI* (1992) 225 κέ. στον άριθ. 33. Μ. Guggisberg, *Antike Kunstwerke der Sammlung Ludwig III* (1990) 211 κέ. άριθ. 236. Todisco, ό.π. (σημ. 35) 71 κέ. εικ. 112-115. Για την κεφαλή βλ. κυρίως Vierneisel-Schlörb, ό.π. (σημ. 18) 325, 330, 331 κέ. Niemeier, ό.π. (σημ. 35) 39 κέ., 99 κέ.

86. Πρβ. C. Blinkenberg, *Knidia* (1933) 76 κέ. («längliches Oval»).

87. Η. Lauter, *AntPlastik XIX* (1988) 21 κέ. εικ. 2- 9, πίν. 14-19. Μεταπραξιτέλεια θεωρούν την κεφαλή Έθν. Μ. 1762 ό Geominy, ό.π. (σημ. 35) 209 κέ. και ό Flashar, ό.π. (σημ. 35) 136 σημ. 83.

88. Πρβ. Corso, ό.π. (σημ. 37) I, 35. Ό Todisco, ό.π. (σημ. 35) 137 κέ. προσγράφει τις χορεύτριες σε άλλον καλλιτέχνη και τονίζει την άπόσταση από τον Πραξιτέλη.

89. Για την άπόδοση του άγάλματος του 'Απόλλωνα Λυκείου στον Πραξιτέλη βλ. Schröder, ό.π. (σημ. 11) 168 σημ. 7 (αναφέρονται οι έρευνητές που δέχονται την άπόδοση), σημ. 8 (αναφέρονται όσοι δέν την δέχονται), σημ. 9 (αναφέρονται όσοι δέχονται άπλως πραξιτέλεια έπίδραση). Η Milleker, ό.π. (σημ. 11) 71 άπορρίπτει την άπόδοση με το άιπολογικό

ότι το κοινό με την Κνιδία ώσειδες πρόσωπο και το ύψηλό τριγωνικό μέτωπο πρέπει να σχετίζονται με το γενικό στυλ της περιόδου. 'Αβέβαιο είναι ό Schröder, ό.π. (σημ. 11) 174 και ό Stewart, ό.π. (σημ. 27) 104 κέ., 133 άριθ. 37-39. Στον Εύφράνορα άποδίδουν τον τύπο ό G. Dontas, *Festschrift für Nikolaus Himmelmann* (1989) 145 κέ. και ό Todisco, ό.π. (σημ. 35) 100 κέ. Οι άπόψεις της Β. Sismondo Ridgway, *AJA* 78, 1974, 11 και της Μ. Nagele, *ÖJh* 55, 1984, 77 κέ., κυρίως 104, ότι ό τύπος ανάγεται στον 2ο αιώνα π.Χ. δέν βρήκαν ύποστηρικτές. Πρβ. Schröder, ό.π. (σημ. 11) 173 και σημ. 45. Fuchs, ό.π. (σημ. 85) 219 κέ. Σημειώνω τη σύμπτωση ότι άνάλογος προβληματισμός με άντίστοιχη πρόταση χρονολόγησης στον 2ο αιώνα έγινε, όπως είδαμε, και για την κεφαλή της 'Ακρόπολης.

90. Για τους γιούς του Πραξιτέλη βλ. τελευταία Ρ. Gercke, *Kanon. Festschrift E. Berger* (1988) 232 κέ. V. Campbe Goodlett, *Collaboration in Greek Sculpture: The Literary and Epigraphical Evidence* (1989) 169 κέ. Stewart, ό.π. (σημ. 35) 295 κέ. Μ. L. Morricone, *Giornate di studio in onore di Achille Adriani, Studi miscellanei* 28, 1991, 183 κέ. Kabus-Preisshofen, ό.π. (σημ. 47) 73 κέ. Κ. Fittschen, *AM* 106, 1991, 273 κέ. Α. Corso, *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* 21, 1992, 131 κέ. Todisco, ό.π. (σημ. 35) 132 κέ., 472.

πολλά από τα προβλήματα που προκύπτουν από την ταύτιση δεν είναι δυνατό να συζητηθούν⁹¹.

Στην αρχαιολογική έρευνα, ιδίως όταν εμπλέκονται μεγάλα ονόματα, καλό είναι να τηρούνται αποστάσεις ασφαλείας, αφού ή περίπτωση να αγνοείται κάτι ή να μην εκτιμάται σωστά, δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Γι' αυτό λοιπόν ή πρότασή μου για τη συσχέτιση της κεφαλής με το άγαλμα της "Αρτεμης Βραυρωνίας *τέχνη Πραξιτέλους* που αναφέρει ο Πausανίας στο Βραυρώνιο της 'Ακρόπολης είναι, όπως συνηθίζεται να λέγεται στην εποχή μας, μιὰ πρόταση για συζήτηση. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης είναι ένδεχομένο κάποιες από τις θέσεις μου, όπως οί απόψεις μου για τη χρονολόγηση και τον καλλιτέχνη, να αμφισβητηθούν και να απορριφθούν. Μιὰ όμως όχι: αναφέρω στη διαπίστωση ότι ή κεφαλή *Μ. 'Ακρ. 1352* προέρχεται από ένα λατρευτικό άγαλμα μιὰς νεαρής σε ήλικία θεᾶς, τὸ ὁποῖο ἦταν στημένο μέσα σε ένα ναὸ τῆς 'Ακρόπολης. 'Εάν λάβει κανείς υπόψη ότι τὰ λατρευτικά άγάλματα νεαρῶν σε ήλικία γυναικείων θεοτήτων πάνω στην 'Ακρόπολη ἦταν πολὺ περιορισμένα σε ἀριθμὸ, εὐκόλα καταλαβαίνει κανείς ὅτι ἀπὸ τις λιγοστὲς δυνατότητες ταύτισης που υπάρχουν, ή ταύτιση με τὴν κεφαλή τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς "Αρτεμης Βραυρωνίας είναι ή πιὸ πιθανή⁹². 'Απὸ τὴ στιγμή που

91. Πέρα ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς χρονολόγησης τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ καλλιτέχνη, τὰ ὁποῖα σύντομα σχολίασα, υπάρχουν καὶ ἄλλα μικρότερης σημασίας, ἀλλὰ ἐξίσου δύσκολα ἐπὶ μέρους ζητήματα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἀπαντηθοῦν. 'Αναφέρω ἐδῶ μερικὰ ἀπὸ αὐτά. Τὸ λατρευτικὸ άγαλμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε μόνο τὴν κεφαλή, ἦταν ὀλόλιθο ἢ ἀκρόλιθο; Καὶ ἐὰν συνέβαινε τὸ πρῶτο, ἦταν ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ὀλόκληρο ἢ μόνο ή κεφαλή του, ἐνῶ τὸ σῶμα του ἀπὸ μάρμαρο πεντελικό, πράγμα πιθανότερο γιὰ ἕνα τόσο μεγάλο άγαλμα; 'Η ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ συνδέεται με ἄλλα ἐρωτήματα. Τὰ θραύσματα πτυχῶν ἢ κάποια ἀπὸ τὰ θραύσματα, τὰ ὁποῖα βρῆκε ὁ Πιπτάκης στὴ θέση ὅπου βρέθηκε καὶ ή κεφαλή, σχετίζονται ἢ ὄχι με τὸ σῶμα τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος που συζητοῦμε; Μπορεῖ νὰ ἐλπίζει κανείς ὅτι θὰ βρεθεῖ τρόπος κάποτε νὰ ταυτισθοῦν;

'Ενα ἄλλο ἐρώτημα ἀφορᾷ τὴ σχέση που ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ λατρευτικὸ άγαλμα τῆς "Αρτεμης καὶ τὸ άγαλμα τῆς "Αρτεμης τῆς Δήλου (Ἐθν. Μ. 1829 (ὀ.π. σημ. 29, πίν. 36, 37, 1-2, 38, 1-3), τὴ μόνη γνωστὴ ὡς τώρα ἀγαμματικὴ παράσταση "Αρτεμης με κόμμωση ὄχι ἀκριβῶς ἴδια, ἀλλὰ παρόμοια με τὴν κόμμωση τῆς κεφαλῆς τῆς 'Ακρόπολης. Τὸ άγαλμα τῆς Δήλου πιστεύεται ὅτι ἔχει ὑπόψη τοῦ πρότυπα τοῦ 4ου αἰῶνα. 'Εὰν αὐτὸ ἰσχύει ἢ ὄχι καὶ ἐὰν τὸ

πρότυπο τοῦ ἀγάλματος τῆς Δήλου ἦταν πράγματι τὸ άγαλμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Βραυρωνίου, εἶναι ζητήματα που δὲν μποροῦν εὐκόλα νὰ ἀπαντηθοῦν.

92. Αὐτὲς τις λιγοστὲς δυνατότητες ταύτισης μπορούμε νὰ τις προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς. Εἶναι βασικὰ μόνον δύο, τὸ λατρευτικὸ άγαλμα τῆς Πανδρόσου, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Πausανία I 27, 3 ναὸ τοῦ Πανδροσείου καὶ τὸ λατρευτικὸ άγαλμα τῆς "Αρτεμης Βραυρωνίας. Τὸ Πανδρόσειο ἦταν, ὡς γνωστὸν, ἕνα πολὺ παλαιὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε μνημειακὴ διαμόρφωση ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα. 'Ο ναὸς ὁμως, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει μόνον ὁ Πausανίας καὶ τὸ λατρευτικὸ άγαλμα, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε μέσα σε αὐτὸν τὸ ναό, δὲν εἶναι γνωστὸ πότε κατασκευάστηκαν. Γιὰ τὸ λατρευτικὸ άγαλμα τῆς Πανδρόσου, λοιπόν, τὸ μόνο που μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ὑπῆρξε. 'Αναπαραστάσεις τοῦ ἱεροῦ τῆς Πανδρόσου καὶ τοῦ ναοῦ βλ. Travlos, *Athen* 218 εἰκ. 281 (τέλος 5ου αἰῶνα), 71 εἰκ. 91 (2ος αἰῶνας μ.Χ.). Γιὰ τὴν πρόταση ταύτισης τῆς κεφαλῆς *Μ. 'Ακρ. 1352* με τὴν κεφαλή αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος δὲν συνηγορεῖ ὁ τόπος εὑρεσης τῆς κεφαλῆς. 'Υπάρχει ὁμως καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη, τὸ ὁποῖο θα ἤθελα νὰ ἀναφέρω. 'Ο 'Α. Παπανικολάου, ὁ ἀρχιτέκτων που ὀλοκλήρωσε τὴ νέα ἀναστήλωση τοῦ 'Ερεχθείου

ξέρουμε ποῦ ἀκριβῶς βρέθηκε τὸ κεφάλι, τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης παύει νὰ σχετίζεται καὶ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς χρονολόγησης τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ καλλιτέχνη τοῦ ἀγάλματος.

καὶ ὁ ὁποῖος προετοιμάζει τώρα τὴ νέα δημοσίευση τοῦ μνημείου, μπόρεσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ναὸς στὸ Πανδρόσειο πρωτοκατασκευάστηκε στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου. Ἐὰν αὐτὸ εἶναι σωστό, ἡ δυνατότητα ταύτισης τῆς κεφαλῆς ποῦ

μᾶς ἀπασχολεῖ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Πανδρόσου μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ἔτσι, ἡ ταύτιση τῆς κεφαλῆς μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμις Βραυρωνίας ἀπομένει ἡ μόνη δυνατὴ, θὰ ἔλεγα ἀναγκαστικὴ, ἐπιλογή.

7.

ΤΟ ΒΡΑΥΡΩΝΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ*

Τὸ σχέδιο ἀναπαράστασης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο παρουσιάζω (πίν. 42, 1), διαφέρει σὲ ἓνα βασικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ παλαιὸ σχέδιο ἀναπαράστασης, ποῦ ἔχει προτείνει ὁ G. P. Stevens¹ καὶ τὸ ὁποῖο (πίν. 42, 2)² ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλους τοὺς νεότερους ἐρευνητές³. Πιστεύω ὅτι στὰ κλασικὰ χρόνια ὑπῆρχε ἐδῶ ἓνας ναός, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν σημμένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη ποῦ ἀναφέρει ὁ Πausanias I 23, 7. Πῶς κατέληξα σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, τὸ ἐξέθεσα ἀναλυτικὰ ἀπὸ ἄλλη θέση⁴. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔρευνα δίνω ἐδῶ μιὰ σύντομη περίληψη, πρὶν προχωρήσω στὴ συζήτηση τῆς νέας πρότασης γιὰ τὴν ἀναπαράσταση ἑνὸς ναοῦ στὸ Βραυρώνιο.

Ἀφειρητῆρά στάθηκε ἡ κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 13601, ὕψους 56 ἐκ. (πίν. 43, 1), ἡ ὁποία εἶχε δημοσιευθεῖ ὡς κεφαλὴ λατρευτικοῦ ἀγάλματος Διονύσου τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνα⁵. Ὡς τόπος εὕρεσης ἀναφέρεται τὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, νότια ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου καὶ ὡς χρόνος εὕρεσης τὸ ἔτος 1953. Ἀλλὰ ἡ κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 13601 δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 1352, τὴν ὁποία ἀναφέρουν ἤδη ὁ S. Casson⁶, ὁ L. v. Sybel⁷ καὶ ἄλλοι ἐρευνητές. Οἱ παραπομπὲς στὴ βιβλιογραφία μᾶς βεβαιώνουν ὅτι αὐτὴ ἡ κεφαλὴ βρισκόταν ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Παλαιᾶς φωτογραφίες – μία ἀπὸ τὸν J. Robertson, χρονολογούμενη μεταξὺ 1850 καὶ 1855⁸ (πίν. 43, 2-3) καὶ μιὰ δευτέρη ἀπὸ τὸν Jacob

* Ἀρχικὴ δημοσίευση: G. I. Despinis, *Zum Athener Braurionion*, στὸν τόμο: W. Hoepfner (ἐκδ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin* (Berlin 1997) 209-217.

Εὐχαριστῶ τὸν Ἀ. Παπανικολάου γιὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου Πίν. 51, 1 καὶ τὸν H. R. Goette γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ γερμανικοῦ κειμένου μου. Ὁ Πίν. 52 εἶναι ἀπὸ φωτογραφία τοῦ Σ. Μαυρομάτη.

1. G. P. Stevens, *Hesperia* 5, 1936, 459 κέ. εἰκ. 20. 21. 22.

2. Βλ. π.χ. J. Boersma, *Athenian Buildings Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (1970) 129 ἀριθ. xii, 214 ἀριθ. 89. Travlos, *Athen* 124 εἰκ. 168-169. J. J. Coulton, *The Architectural Development*

of the Greek Stoa (1970) 222.

3. Ὁ πίν. 42, 2 εἶναι ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν Τραυλό, ὁ.π. (σημ. 2) 125 εἰκ. 169.

4. Βλ. προσεχῶς *AM* 109, 1994 (τυπώνεται). Τὸ ἄρθρο εἶναι μιὰ διεξοδικότερη μορφή τοῦ κειμένου μᾶς διάλεξης ποῦ ἔδωσα στὴ Βόννη στὶς 4 Φεβρουαρίου 1994 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποχώρησης τοῦ καθηγητῆ N. Himmelmann.

5. M. Bruskar, *ÖJh* 58, 1988, 53 κέ. εἰκ. 1-3.

6. S. Casson, *Catalogue of the Acropolis Museum II* (1921) 257 ἀριθ. 1352.

7. L. v. Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (1881) 420 ἀριθ. 6845.

8. Τώρα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, βλ. *Ἀθήνα 1839-1900. Φωτογραφικὲς μαρτυρίες. Μουσεῖο*

August Lorent, χρονολογούμενη στα χρόνια 1861/1862⁹ (πίν. 44, 1), την οποία επισήμανα στο μεταξύ-, δείχνουν την κεφαλή στην πρόσταση της Πινακοθήκης. Έδω την είδαν επίσης ο E. Breton¹⁰ και ο E. Beulé¹¹. Σε αυτούς τους δύο έρευνητές οφείλουμε τη σημαντική πληροφορία ότι η κεφαλή είχε βρεθεί κοντά στον βωμό του ιερού της Ἀθηνᾶς Ὑγείας. Ήταν πιθανότατα εύρημα της ανασκαφής του K. Πιττάκη του έτους 1839 σε αυτή την περιοχή.

Ένδειξεις, όπως (1) ο τόπος εύρεσης της κεφαλής άμέσως έξω από το ιερό της Ἀρτεμης Βραυρωνίας, (2) η βεβαιότητα ότι η κεφαλή ανήκε σε άγαλμα νεαρής σε ηλικία θεᾶς, όπως προκύπτει από την κόμμωση, (3) το μέγεθος της κεφαλής, το οποίο συνηγορεί στην άποψη ότι η κεφαλή προέρχεται από ένα λατρευτικό άγαλμα, (4) η διατήρηση της επιδερμίδας του προσώπου, η οποία παραπέμπει σε στεγασμένο χώρο, (5) το υλικό, - παριανό μάρμαρο -, που κάνει ώστε το έργο να ξεχωρίζει μέσα στην παραγωγή της αττικής πλαστικής του 4ου αιώνα και (6) η ποιότητα της εργασίας, την οποία δεν μπορούμε να κρίνουμε άρνητικά, όπως όρισμένοι παλαιότεροι έρευνητές, μάς επιτρέπουν, κατά τη γνώμη μου, να ταυτίσουμε την κεφαλή 1352 με την κεφαλή του λατρευτικού αγάλματος της Ἀρτεμης Βραυρωνίας, του αγάλματος το οποίο αναφέρει ο Πausanias I 23, 7 στο Βραυρώνιο: και Ἀρτέμιδος ιερόν ἐστι Βραυρωνίας, Πραξιτέλους μὲν τέχνη τὸ ἄγαλμα, τῇ θεῶ δέ ἐστιν ἀπὸ Βραυρῶνος δήμου τὸ ὄνομα· καὶ τὸ ἀρχαῖον ξόανόν ἐστιν ἐν Βραυρῶνι, Ἀρτεμις ὡς λέγουσιν ἢ Ταυρική. Ἀπὸ τὸ κείμενο προκύπτει με βεβαιότητα, νομίζω, ότι ο Pausanias αναφέρεται στο λατρευτικό άγαλμα του ιερού.

Έως πριν λίγα χρόνια θεωρούνταν βέβαιο ότι το άγαλμα του Πραξιτέλη ταυτίζεται με ένα από τα άγάλματα που αναφέρονται στις έπιγραφές του αθηναϊκού Βραυρωνίου. Μετά τις ανασκαφές όμως στο ιερό της Ἀρτεμης στη Βραυρώνα, μετά δηλαδή τη διαπίστωση, ότι οι έπιγραφές από την Ἀκρόπολη αποτελούν αντίγραφα των ενεπίγραφων στηλών που ήταν στημένες στη Βραυρώνα, δεχόμαστε με βεβαιότητα πλέον ότι τα τρία, κατά μία άποψη, τα δύο, κατά μία άλλη άποψη, λατρευτικά άγάλματα των έπιγραφών, βρίσκονταν στο ιερό της Βραυρώνας¹². Το άγαλμα στην Ἀκρόπολη, το οποίο αναφέρει ο Pausanias, δεν είχε καμιά σχέση με αυτά τα άγάλματα, εκτός εάν δεχθούμε ότι έπρόκειτο για μιᾶ μεταγενέστερη μεταφορά. Για την τελευταία αυτή υπόθεση ότι δηλαδή το άγαλμα του Πραξιτέλη είχε κατασκευασθεί αρχικά για το ιερό της Βραυρώνας και είχε μεταφερθεί αργότερα στην Ἀθήνα, θα μπορούσε να επικαλεσθεί κανείς τις μεταφορές όρισμένων ναών μαζί με τα λατρευτικά τους άγάλματα από την ὕπαιθρο της Ἀττικής στην πόλη, όπως έχει αποδειχθεί μετά την ανασκαφή της Ἀγορᾶς της Ἀθήνας. Ὡστόσο

Μπενάκη. Ἀθήνα 1985. Κατάλογος φωτογραφιών, ἀριθ. 33 εικ. 33. Για τις φωτογραφίες εικ. 4 καὶ 5 εὐχαριστῶ τὸν Ἄγγ. Δεληβορριά.

9. F. V. Waller (έκδ.), *Bilder aus Athen. Jacob August Lorent* (1994) 47 πίν. 18.

10. E. Breton, *Athènes* (1862) 75.

11. E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes I* (1853) 284 κ.ε.

12. T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia found in Athens. Acta Ath* 19, 1972, 14 κέ., 16 κέ. I. Bald Romano, *Early Cult Images* (1980) 88 κέ. L. Kahil, *LIMC II* (1984) 620. A. Corso, *Prassitele. Fonti epigrafiche e litterarie. Vita e opere I* (1988) 226 σημ. 923.

ένδειξεις, οί όποίες θα μπορούσαν νά στηρίξουν αὐτή τήν ὑπόθεση, δέν ὑπάρχουν. Τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας ἦταν στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σίγουρα σὲ παρακμή, ὁ ναὸς ὅμως στεκόταν ἀκόμα ὄρθιος, ἐὰν ἐρμηνεύω σωστὰ τὸ κείμενο τοῦ Πausanias I 33, 1. Δέν βλέπω ἐπομένως καμιά ἐνδειξη ποὺ θα μπορούσε νά ὑποστηρίξει τήν ὑπόθεση γιὰ μιὰ μεταγενέστερη μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴ Βραυρώνα.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Πραξιτέλη στὸ ἀθηναϊκὸ Βραυρώνιο ἦταν ἀνάθημα¹³, εἶναι δύσκολα ἀποδεκτὴ. Τὸ ἄγαλμα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias ἦταν ἀσφαλῶς τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο. Ὁ ναὸς, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν στημένο, προκύπτει ἔμμεσα, ὅπως μπορούμε νά συμπεράνουμε ἀπὸ ἄλλα χωρία τοῦ Πausanias. Στὸν Ραμνούντα π.χ. ἀναφέρει (I 33, 2) ἱερὸν καὶ ἄγαλμα, ἀλλὰ ὄχι τὸν ναό, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν στημένο τὸ ἄγαλμα. Ἰερὸν καὶ ἄγαλμα, δηλαδὴ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ὄχι ὅμως ναό, ἀναφέρει ἐπίσης καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἄρτεμης Σωτείρας στὰ Μέγαρα (I 40, 2), τῆς Ἀθηναῖς Ἀρείας στὴς Πλαταιές (IX 4, 1) κ.ά. Μπορεῖ, λοιπόν, κανεὶς νά συμπεράνει ὅτι ὁ Πausanias εἶδε καὶ στὸ Βραυρώνιο τῆς Ἀθήνας ἕνα ναό. Δέν τὸν ἀναφέρει ὅμως, γιὰ τὸν Πausanias ἡ ἀναφορὰ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἀρκοῦσε γιὰ νά δηλώσει ὅτι ὑπῆρχε καὶ ναὸς ποὺ τὸ στέγαζε.

Τὴν κεφαλὴ συνέκρινα μὲ γυναικεῖες κεφαλές ἀτυκῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων καὶ μὲ τίς κεφαλές τῶν χορευτριῶν τοῦ κίονα στοὺς Δελφούς, προτείνοντας μιὰ χρονολόγηση γύρω στὰ 330 π.Χ. Ἐνδέχεται μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση νά μὴ συμφωνήσουν ὅλοι. Γι' αὐτὸ ἀφήνω κατὰ μέρος τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῆς κεφαλῆς στὸν 4ο αἰῶνα. Τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς κεφαλῆς μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας μπορούμε νά τὸ συζητήσουμε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς χρονολόγησης καὶ τοῦ καλλιτέχνη.

Γιὰ τὴν ταύτιση ἀρκοῦν, ὅπως πιστεύω, ὁ τόπος εὔρεσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ κεφαλὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα μιᾶς νεαρῆς σὲ ἡλικία θεᾶς, τὸ ὁποῖο ἦταν στημένο σὲ στεγασμένο χωρὸ. Ἐὰν ἀναλογισθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων νεαρῶν σὲ ἡλικία γυναικείων θεοτήτων ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἦταν πολὺ περιορισμένος, εὐκόλα καταλαβαίνει ὅτι ἀπὸ τίς πολὺ λίγες δυνατότητες ταύτισης ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ἡ ταύτιση μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄρτεμης Βραυρωνίας εἶναι σχεδὸν ἀναγκαστικὴ.

Μία δευτέρη δυνατότητα ταύτισης ποὺ θα μπορούσα νά ἀναφέρω, δέν ἔχει καμιά πιθανότητα. Ἐννοῶ τὴν ταύτιση μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Πανδρόσου, τὸ ὁποῖο πρέπει νά ἦταν στημένο στὸ ναὸ τῆς Πανδρόσου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias I 27, 3. Τὸ Πανδρόσιον ἦταν, ὡς γνωστόν, ἕνα πολὺ παλαιὸ ἱερὸ, τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε μνημειακὴ μορφή ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα. Ὁ ναὸς ὅμως, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει μόνον ὁ Πausanias καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως μπορούμε νά ὑποθέσουμε, ἦταν στημένο μέσα σὲ αὐτὸν τὸν ναό, δέν ξέρουμε πότε κατασκευάστηκε. Ὁ Ἀ. Παπανικολάου¹⁴ πιστεύει ὅτι ὁ ναὸς κατασκευάστηκε γιὰ

13. R. Osborne, *Demos. The Discovery of Classical Attica* (1985) 155. A. Corso, ὁ.π. I 148.

14. Ἡ σχετικὴ δημοσίευση ἐτοιμάζεται.

πρώτη φορά στην εποχή του Αύγουστου. Εάν αυτό είναι σωστό, τότε η ταύτιση με την κεφαλή της Πανδρόσου μπορεί να αποκλεισθεί, αφού η κεφαλή *M. Άκρ. 1352* δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί τόσο όψιμα. Κατά της πρότασης ταύτισης με την κεφαλή αυτού του αγάλματος συνηγορεί επίσης ο τόπος εύρεσης της κεφαλής *M. Άκρ. 1352*, καθώς επίσης και οι περιορισμένες διαστάσεις του ναού: είναι πολύ μικρός για ένα άγαλμα ύψους 3.60 μ., στο οποίο πρέπει να άνηκε η κεφαλή που έχει ύψος 56 εκ. Πιστεύω, λοιπόν, ότι η ταύτιση της κεφαλής *M. Άκρ. 1352* με την κεφαλή του λατρευτικού αγάλματος της Άρτεμης Βραυρωνίας είναι η μόνη δυνατή επιλογή.

Οι σκέψεις που ακολουθούν έχουν σχέση με το κτίριο, μέσα στο οποίο πρέπει να ήταν στημένο το άγαλμα, όπως προκύπτει από την καλή διατήρηση του προσώπου. Τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα του αθηναϊκού Βραυρωνίου, ή στοά κατά μήκος του Νότιου τείχους και τα κτίρια στην ανατολική του πλευρά, χρονολογούνται, σύμφωνα με μία νέα έρευνα¹⁵, σε τρεις φάσεις. Άς σημειωθεί ότι υπάρχουν δύο είσοδοι. Πάνω στον βράχο σώζονται κοίτες θεμελίων, οι οποίες παραπέμπουν σε μία ακόμη κατασκευή, πολλές βαθύνσεις για στήλες και άλλα ίχνη. Η χρονολόγηση των φάσεων δεν είναι εύκολη¹⁶. Το ίδιο ισχύει και για την αναπαράσταση των οικοδομικών λειψάνων. Για το σχέδιο του Stevens, το οποίο ισχύει έως σήμερα, έχουν εκφραστεί ήδη επιφυλάξεις. Συγκεκριμένα, για την αναπαράσταση του δυτικού κυρίου, το οποίο σχεδιάζεται υποθετικά και αντίστοιχα προς το υπάρχον ανατολικό κτίριο της στοάς, ο Stevens¹⁷ στηρίχθηκε στις επιγραφές που ανέφερα, οι οποίες, σύμφωνα με όσα πίστευαν τότε, παρέπεμπαν σε δύο λατρευτικά αγάλματα σε αυτό το ιερό. Μέσα σε αυτά τα δύο κτίρια τοποθετούνται από τον Stevens τα δύο λατρευτικά αγάλματα των επιγραφών. Άλλα οι επιγραφές μιλούν, όπως είπαμε, για τα λατρευτικά αγάλματα της Βραυρώνας, ενώ για το Βραυρώνιο της Αθήνας παραδίδεται ένα μόνο λατρευτικό άγαλμα, το άγαλμα του Πραξιτέλη, το οποίο αναφέρει ο Πausanias.

Ο χώρος του ιεροῦ, στον οποίο τοποθετείται το λατρευτικό άγαλμα, είναι ο ναός και ένας τέτοιος ναός πρέπει να συμπεράνουμε ότι υπήρχε στο Βραυρώνιο στα κλασικά χρόνια. Το κτίριο στο ανατολικό τμήμα του Βραυρωνίου που έρμηνεύτηκε ως πτέρυγα της στοάς, δεν μπορώ να το θεωρήσω ναό. Ο ναός επομένως πρέπει να βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του ιεροῦ. Εάν έδω, εκτός από τον ναό, υπήρχε και κάποιο άλλο κτίριο, αντίστοιχο στο υπάρχον ανατολικό κτίριο της στοάς, δεν θα ήθελα να το συζητήσω τώρα. Τη συμπλήρωση πάντως δεν τη θεωρώ αναγκαία¹⁸. Άλλα ακόμα και με ένα κτίριο στα δυτικά παραμένει αρκετός χώρος για

15. R. F. Rhodes - J. J. Robbins, *Hesperia* 48, 1979, 325 κέ.

16. Ο Μ. Κορρές χρονολογεί κάποια ίχνη στην αρχαϊκή εποχή. Στο βιβλίο του, *Άπό την Πεντέλη στον Παρθενώνα* (1993) 44 κέ. πίν. 17, 106 σχεδιάζει σε αυτή την περιοχή, άρσιτερα από το έργοτάξιο του Παρθενώνα, ένα ναό.

17. Stevens, ό.π. (σημ. 1) 468, 520.

18. Αναγκαία θα ήταν, εάν το ανατολικό κτίριο ήταν σύγχρονο με τη στοά, εάν δηλαδή άποτελούσε τμήμα του αρχικού σχεδίου της στοάς. Άλλα μετά την έρευνα των Rhodes και Robbins, ό.π. το κτίριο ανήκει σε μια δεύτερη οικοδομική φάση.

ένα ναό που στέγαζε ένα άγαλμα ψηλό 3.60 μ.¹⁹. Με την αναπαράσταση αυτού του ναού και ενός βωμοῦ, τὸν ὁποῖο ἐπίσης πρέπει νὰ ἀναπαραστήσουμε μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναό, τὸ Βραυρώνιο ἀποκτᾶ τὴν κάτοψη ἑνὸς ὀλοκληρωμένου ἱεροῦ, τὴν ὁποία, μὲ τὴν ἕως τώρα ἰσχύουσα ἀναπαράσταση, δὲν εἶχε.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1889 σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς περίμεναν νὰ βρεθοῦν θεμέλια ἑνὸς ναοῦ τῆς Ἄρτεμις. Θεμέλια ὅμως δὲν βρέθηκαν. Ἡ ἀπουσία εὐκόλα μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ. Ἔτσι, στὴν πρώτη σύντομη ἔκθεση τοῦ Π. Καββαδία²⁰ διαβάζουμε: «... ὥστε ἀνεσκάφη ἤδη καθ' ὀλοκληρίαν ὁ χῶρος ἐν ᾧ τὸ τέμενος τῆς Βραυρωνίας Ἄρτεμιδος. Θεμέλια ναοῦ οἰουδήποτε ἐνταῦθα δὲν ἀπεκαλύφθησαν· ἀλλ' ἂν ὑπῆρχόν ποτε τοιαῦτα θὰ κατεστράφησαν ἐν μεσαιωνικοῖς χρόνοις, διότι ἢ ἐπίχως ἦτο ἐλαχίστη, μικροτέρα ἑνὸς μέτρου».

Τὴν ἴδια ἐξήγηση δίνει καὶ ὁ W. Dörpfeld²¹: «In der westlichen Hälfte sind keine Mauern gefunden, die einem Tempel angehören könnten. Wenn daselbst früher trotzdem ein Tempel gestanden haben sollte, so sind seine Mauern und Fundamente im Mittelalter zerstört worden, als der Haupteingang zur Burg nach Vermauerung der Propyläen durch den Artemis-Bezirk geführt und in Folge dessen der Boden im westlichen Teile dieses Temenos bedeutend tiefer gelegt wurde».

Διεξοδικότεροι εἶναι ὁ Π. Καββαδίας καὶ ὁ G. Kawerau²²: «Ναοῦ ἵχνη δὲν εὐρέθησαν ἐνταῦθα, ἀλλὰ τούτου τὰ ἵχνη θὰ ἐσώζοντο μόνον, ἂν ὑπῆρχε ποτε τοιοῦτος μέχρι τοῦ βράχου τεθεμελιωμένος· ἂν ὅμως ὑπῆρχε ποτε ἐνταῦθα ναὸς μὴ ἔχων θεμέλια φθάνοντα μέχρι τοῦ βράχου, θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν ὅτι δὲν ἐσώθησαν ἵχνη αὐτοῦ, διότι τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ἀκροπόλεως ὑπέστη πολλὰς παραλλαγὰς, καὶ ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν τούτου νὰ μνημονευθῆ, ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἡ κυρία εἴσοδος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἦγε διὰ τοῦ ἰσοπέδου τούτου. Δὲν προέκυψε λοιπὸν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ τῆς ὑπάρξεως ναοῦ τῆς Ἄρτεμιδος, εἶνε ὅμως πολὺ ἀμφίβολον, ὅτι ὑπῆρξε τοιοῦτος καὶ ἔνεκα τῶν λοιπῶν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἐξαχθέντων συμπερασμάτων». Οἱ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ, ποὺ ἐκφράζονται στὸ παράθεμα ποὺ ἀνέφερα τελευταῖο, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐδραιώθησαν²³. Κάποιοι ὡστόσο ἐρευνητὲς δὲν συμβιβάστηκαν μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη. Ἔνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ W. Dörpfeld²⁴, ὁ ὁποῖος πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Βραυρωνίου σὲ ἕνα σχέδιο κάτοψης τῆς Ἀκρόπολης σχεδιάζει ἕνα ναὸ μὲ ἐρωτηματικὸ, ὄχι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸν ποὺ προτείνουμε (πίν. 42, 1).

19. Τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο μαζί μὲ τὴ βάση του δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 4.50 μ., θὰ εἶχε τὸ ὕψος τῆς Νέμεσης τοῦ Ραμνούνα. Ὁ ναὸς ἐπομένως θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει τίς διαστάσεις τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης.

20. P. Kavvadias, *ΑΔελτίον* 1889, 5.

21. W. Dörpfeld, *AM* 13, 1888, 436. Πρβ. ἐπίσης W. Dörpfeld, *AM* 14, 1889, 117: «Von dem Artemistempel selbst ist keine Spur gefunden worden. Derselbe wird, wie schon oben (s. XIII S. 436) angenommen wurde, von den Fran-

ken zerstört worden sein, als bei Umwandlung der Propyläen in ein Schloss der fränkischen Grafen der Ausgang zur Burg im Süden um die Propyläen herumgelegt wurde».

22. P. Cavvadias - G. Kawerau, *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890* (1906) 144 πίν. Η.

23. Βλ. π.χ. W. Judeich, *Topographie von Athen*² (1931) 244.

24. W. Dörpfeld, *JdI* 34, 1919, πίν. Ι.

Σε ένα τέτοιο σχέδιο θα πρέπει να επανέλθουμε μετά από τη νέα έρμηνεία και την πρόταση ταύτισης της κεφαλής Μ. Ἀκρ. 1352²⁵.

Ίσως θα πρέπει να αναφέρω ακόμα μερικά αντεπιχειρήματα για την ύπαρξη ναού στο δυτικό τμήμα του ἱεροῦ. Θα μπορούσε κανείς λ.χ. να επικαλεσθεῖ τὸ γεγονός ὅτι δὲν υπάρχουν κοίτες θεμελίων. Οἱ κοίτες θεμελίων ὅμως δὲν ἦταν πάντοτε ἀπαραίτητες, ὅπως παρατηροῦμε π.χ. στὰ θεμέλια τῆς στοᾶς: τὰ θεμέλια στὸ ἀνατολικὸ τμήμα πατοῦν σὲ κοίτες, τοῦ μεσαίου ὅμως καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος δὲν ἔχουν κοίτες. Παρόμοια κατασκευασμένα θὰ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε καὶ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ: μικροὺς λίθους μέσα σὲς βαθύνσεις τοῦ βράχου καὶ ἀπὸ πάνω πλατεῖς λιθοπλίνθους, πάνω στοὺς ὁποίους πατοῦσαν οἱ τοῖχοι. Ποιὰ μορφή εἶχε ὁ ναὸς τοῦ Βραυρωνίου, πότε κτίστηκε, ἐὰν ὑπῆρχε παλαιότερος, ἐὰν σώζονται ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ ἀποδοθοῦν, καθὼς καὶ ἄλλα ἐρωτήματα ποὺ ἀνακύπτουν τώρα, εἶναι ἀδύνατο νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ²⁶.

25. Ὁ Dörpfeld σχεδιάζει τὸν ναὸ παράλληλο σὲ τὴν στοᾶ. Στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης ποὺ προτείνω ὁ ναὸς ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ Ἐρέχθειο καὶ τὸν Παρθενῶνα. Ἔτσι εἶναι παράλληλος καὶ μὲ τὰ Προπύλαια.

26. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα συζητῶ σύντομα *AM* 109, 1994, 197 σημ. 91. Ἐδῶ θὰ

ἤθελα νὰ ἀναφέρω μόνο τὴ μελέτη τῆς Υ. Morizot, *REA* 95, 1993, 29 κέ., ἢ ὁποῖα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς «λεοντοκεφαλῆς» Μ. Ἀκρ. 122 ὡς κεφαλῆς ἄρκτου, προσπαθεῖ νὰ ἀναγάγει τὴν λατρεία τῆς Ἀρτέμις Βραυρωνίας πάνω σὲ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη στὰ χρόνια τῆς πρώτης τυραννίας τοῦ Πεισιστράτου.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- ἄγαλμα 14, 16 καὶ σημ. 20, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 30, 37, 38, 47, 53, 60, 142 σημ. 63
 ἄγαλμα ἐστῆκός 14, 16 καὶ σημ. 22, 17, 20, 21, 22, 37, 38
 ἄγαλμα ὀρθόν 14, 16 καὶ σημ. 21, 17, 20, 21, 22, 37, 38
 Ἄγαμέμνων 73
 Ἄγκυρα, ναὸς Αὐγούστου καὶ Ρώμης 56 σημ. 257
 Ἀγλαΐα 95
 Ἀγοράκριτος 77 σημ. 79
 Ἀθηνᾶ 23 σημ. 77, 69, 74 καὶ σημ. 62
 Ἀθηνᾶ Ἀρεία 48, 142 σημ. 63
 Ἀθηνᾶ Παρθένος 45
 Ἀθήνα, θέατρο Διονύσου 125
 Ἀθήνα, ναὸς Ἄρτεμης Ἀριστοβούλης 56
 Ἀθήνα, Ὡδεῖο Περικλέους 126 σημ. 4
 Ἀθηνᾶς Νίκης ἀρχαῖον ἄγαλμα 38 σημ. 140
 Αἰγιῆς Λακωνίας, ἄγαλμα καθιστῆς θεᾶς 51
 Αἶγινα, ἄγαλμα Ἄρτεμης 49
 Αἶγινα, ἄγαλμα Διονύσου 49
 Αἶγινα, ἀκρόλιθο ἄγαλμα Ἀφείας 24 καὶ σημ. 84
 Αἶγινα, ναὸς Ἄρτεμης 56 σημ. 256
 Αἶγινα, ἱερὸ Ἀπόλλωνα 56 σημ. 256
 Αἶγιο, ἄγαλμα Εἰλειθυίας 49
 Αἶγιο, ναὸς Ἀθηνᾶς 23 καὶ σημ. 77
 Αἶγιο, τέμενος Διὸς Σωτήρος 23 καὶ σημ. 76
 Αἰσχύλος 56
 ἀκρόλιθον 54 σημ. 238
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Ἀρχαῖος ναὸς 41, 42
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Βραυρώνιον 14 κέ., 53, 142 κέ., 151 κέ.
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, ἱερὸ Ἀθηνᾶς Ὑγείας 15, 127, 128 καὶ σημ. 9
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Πανδρόσειον 149 σημ. 92, 153
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Παρθενῶν 42, 45
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, ζωφόρος Παρθενῶνα 36
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Πινακοθήκη 15 σημ. 13, 127, 128 σημ. 7
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Προπύλαια 127
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, χαλκῆ Ἀθηνᾶ 48 σημ. 202
 Ἀλαῖ Ἀραφηνίδες 39, 40, 58 κέ., 74 κέ.
 Ἀλαῖ Ἀραφηνίδες, θέατρο 59, 102
 Ἀλαῖ Ἀραφηνίδες, ἱερὸ Ἄρτεμης Ταυροπόλου 39, 40, 74 κέ., 82
 Ἀλαῖ Ἀραφηνίδες, ἱερὸ Διονύσου 58 κέ., 102
 Ἀλαῖ Ἀραφηνίδες, μικρὸ ἱερὸ 75 σημ. 64
 Ἀλέξανδρος 127
 Ἀλκιβιάδης 107 σημ. 11
 ἀμπέχομαι 18 σημ. 26
 ἀμπέχονον 16 σημ. 17, 19
 Ἀντίκυρα, ἄγαλμα Ἄρτεμης 147 σημ. 84
 Ἀντίμαχος Ἀρχεμάχου 58
 Ἀντιφάτης Θοραεὺς 106 κέ., 108 κέ.
 Ἀπόλλωνας Ἀγυειῦς 25 καὶ σημ. 88
 Ἀπόλλωνας Ἀλαῖος 24 σημ. 84
 Ἀπόλλωνας Ἀμυκλαῖος 20
 Ἀπόλλωνας Ἀρχηγέτης 25
 Ἀπόλλωνας Δεκατηφόρος 25
 Ἀπόλλωνας Λύκειος, ἀγαλματικὸς τύπος 80, 130, 134 σημ. 32, 137 καὶ σημ. 45, 148 καὶ σημ. 89
 Ἀπόλλωνας Πατρῶος 139 σημ. 53
 Ἀπόλλωνας Πύθιος 25
 Ἀπολλωνία Σαλβάκη 46 σημ. 189
 Ἄργος 73
 Ἀριάδνη 91
 Ἀριστονίκη 52, 106 κέ., 108 κέ.
 Ἀριστοτέλης 113
 Ἀριστοφάνης 91, 98
 ἀρκτεία 56

- Ἄρτεμη Ἀγροτέρα 51 σημ. 220
 Ἄρτεμη Ἀριστοβούλη 56
 Ἄρτεμη Αὐλιδία 23 σημ. 78, 41
 Ἄρτεμη Δηλία 51, 55
 Ἄρτεμη Ἐνοδία 70
 Ἄρτεμη Ἐφεσία 26, 56
 Ἄρτεμη Ἡμέρα 56
 Ἄρτεμη Κιθώνη 18
 Ἄρτεμη Κινδυὰς 45
 Ἄρτεμη Κολαινὶς 82
 Ἄρτεμη Κυνηγέτις 20
 Ἄρτεμη Λαφρία 72
 Ἄρτεμη Λευκοφρυηνή 45, 56
 Ἄρτεμη Λιμνάτις 120
 Ἄρτεμη Μουνιχία 120
 Ἄρτεμη Ὀρθία 24, 25, 74
 Ἄρτεμη Σώτειρα 142 σημ. 63
 Ἄρτεμις ἢ Ταυρικὴ 74, 152
 Ἄρτεμη Ταυροπόλος 39, 40, 57 κέ., 74
 Ἄρτεμη Gabii, ἀγαλματικὸς τύπος 53 σημ. 236, 144 σημ. 74
 Ἄρτεμίσιον Θάσου 51 σημ. 223
 Αὐλίδα, ναὸς Ἄρτεμις 23 καὶ σημ. 78, 41
 Ἀφροδίτη 20 σημ. 44, 23 σημ. 73, 25
 Ἀφροδίτη Ἀρεία 23 σημ. 75
 Ἀφροδίτη Κνιδία 147 κέ.
 Ἀχινὸς Φθιώτιδας 18 σημ. 22
- Βαργύλια** 45
 Βενετία, San Nicolò dei Gesuati 50 καὶ σημ. 213
 Βενετία, San Nicolò dei Mendicoli 50 καὶ σημ. 213
 Βούρα, ἀγαλμα Δημήτρας 20,
 Βραυρῶν, “Μικρὸ Ἱερὸν” 40 καὶ σημ. 149, 44, 45 σημ. 182, 77
 Βραυρῶν, Ἅγιος Γεώργιος 42 κέ., 44, 54, 56
 Βραυρῶν, Ἀρχαῖος ναὸς 42 κέ., 43, 44 κέ.
 Βραυρῶν, βάση ἀναγλύφου θεῶν 68 κέ.
 Βραυρῶν, ἐπιγραφή 3ου αἰ. 17 καὶ σημ. 23, 44, 69
 Βραυρῶν, ἐπώνυμος ἥρωας 71, 81 καὶ σημ. 105
 Βραυρῶν, ἡ λεγόμενη παραστάς 68 σημ. 27, 77 σημ. 81
 Βραυρῶν, ἱερὴ πηγὴ 47 σημ. 195, 56 καὶ σημ. 248
- Βραυρῶν, μεγάλο θεμέλιο 54 κέ.
 Βραυρῶν, μέγας βωμὸς τοῦ ἱεροῦ 101
 Βραυρῶν, Ναὸς 40 κέ., 43,
 Βραυρῶν, Παρθενῶν 42, 44, 45 κέ.
 γάνωση 29, 138 σημ. 50
- Δαίδαλος 23 σημ. 71
 Δαμόφιλος 111 σημ. 32
 Δαμοφῶν 24, 49
 Δαύλεια, ἱερὸ Ἀθηνᾶς 23 καὶ σημ. 72
 Δελφοὶ 92
 Δῆλος 18 σημ. 25, 67
 Δήμητρα 20 σημ. 44, 23 σημ. 79
 Δήμος 71
 Δημοσθένης 107
 Δίας 69, 71
 Διονύσιον Ἀλῶν 58 κέ., 102
 Διόνυσος 20 σημ. 44, 25, 26, 58, 70, 87 κέ., 91, 95, 97, 101 κέ., 103
 Διόνυσος Αἰσυμνήτης 25
 Διόνυσος Ἀνθεὺς 25
 Διόνυσος Ἀροεὺς 25
 Διόνυσος Μεσατεὺς 25
 διπτέρυγον 16 σημ. 17, 19, 50
 Δούρειος ἵππος 145 σημ. 76
- ἔγκυκλον 16 σημ. 22, 19, 20, 38, 50
 ἔδος 16 σημ. 19, 17, 19, 22, 37, 38 καὶ σημ. 136, 39
 ἔδος ἀρχαῖον 14, 16 σημ. 17, 17, 19, 21, 22, 26, 37, 38, 39, 40, 47
 ἔδος λίθινον 14, 16 σημ. 18, 17, 19, 21, 22, 37, 40
 Εἰλείθια 20 σημ. 44, 49
 Εἰρήνη 88, 91, 95, 97, 103
 Ἐκάτη 70
 Ἐμποριὸ Χίου, ἱερὸ λιμανιοῦ 53
 ἔνδυση ἀγαλμάτων 49 κέ.
 ἐπίβλημα 101
 Ἐρασίνοσ 41 σημ. 154
 ἔργον 142, 147
 ἐρμαϊκὲς στήλες 80
 Ἐρμηρακλῆς 80
 Ἐρμῆς 80, 82, 87, 91, 97, 103
 Ἐρμῆς ἐναγώνιος 80
 Ἐρμιόνη 46 σημ. 189

- Ἐρμογένης 45
 ἔσθης 20 σημ. 44 καὶ 46, 49
 Ἐφεσος, ναὸς Ἄρτεμης 26, 56
 Εὐβίος 23 σημ. 71
 Εὐκλείδης 20 σημ. 44
 Εὐνομία 95 σημ. 46
 Εὐριπίδης 74 κέ.
 Εὐφράνωρ 144 σημ. 74
 ἔχω 18 καὶ σημ. 25
- Ζεὺς Καππώτας** 63 σημ. 9
Ζεὺς Σωτήρ 23 σημ. 76
- Ἥβη**, ἄγαλμα Ναυκύδη 25
 Ἥλέκτρα 69 σημ. 36
 Ἥλιδα, ἄγαλμα Ποσειδῶνα 20 σημ. 46
 Ἥλιόδωρος 38 σημ. 140
 Ἥλιος 56
 Ἥραϊο Ἄργους, ναὸς Ἥρας καὶ ἀγάλματα
 24, 25 καὶ σημ. 85, 25 σημ. 90
 Ἥρα Τελεία 147 σημ. 84
 Ἥρα, ἄγαλμα Πολυκλείτου 25
 Ἡρακλῆς 23 σημ. 71, 80
 Ἡρόδοτος 46
 “Ἡρῶν” Ἰφιγένειας 40
 Ἡοίοδος 70
 Ἡχῶ 90, 97
- Θάλεια** 95
 Θάσος, Ἄρτεμῖο 51
 Θάσος, ἀνάγλυφο Ἡρακλῆ
 Θάσος, πύλη Σιληνοῦ 67
 Θάσος, ἀνάγλυφο Διονύσου καὶ Μαινάδων
 67
 Θάσος, πύλη Ἡρακλῆ καὶ Διονύσου 67
 Θάσος, ἀνάγλυφα διόδου θεωρῶν 67 καὶ
 σημ. 23
 Θεανὼ 16 σημ. 17
 Θεωρία 95 σημ. 46
 Θῆβαι, Ἡράκλειον 23
 Θησεάς 91
 Θόας 74 σημ. 62
- ἱερὸν 142 σημ. 63
 ἱερὸν κυνηγέσιον 18
 Ἰέρων Σφήτιος 106
 ἱμάτια ἱερὰ 19
 ἱμάτιον 16 σημ. 18, 16 σημ. 20, 19
 Ἰφιγένεια 46 καὶ σημ. 193, 69 κέ., 72 κέ., 81
 “Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις” 74 κέ., 83
 Ἰώσηπος 15 σημ. 14
- Καλλίμαχος** 91, 98 καὶ σημ. 62, 100
 κάνδυσ 16 σημ. 20, 18 καὶ σημ. 37, 19, 50
 κάρπασος 18 σημ. 25
 καταληπιτήρες 55
 Κηφισόδοτος 148
 Κίμων 41
 Κνιδία βλ. Ἀφροδίτη Κνιδία
 κόγχη 67 κέ., 76
 Κόλαινος 82 καὶ σημ. 106
 Κρατοῦσα 106
 κτενωτὸς χιτωνίσκος 19
 Κυβέλη 46 καὶ σημ. 189, 56
 Κύζικος 46 σημ. 189
 Κύμη 54 σημ. 238
 κυνηγέσιον 19
 Κυρήνη 49
 Κωνσταντίνου Δ. 15 σημ. 14
- Λαοδίκεια** 39 σημ. 146
 Λειπίνης 106
 λευκώματα 77 σημ. 81
 Λεωσθένης 16 σημ. 20
 Λητῶ 69, 90 κέ., 95 κέ., 97, 103
 Λουκιανὸς 147 σημ. 84
 Λουσοὶ Ἀρκαδίας 56
 Λυκολέων 112 κέ.
 Λυκόσουρα, ναὸς Ἀφροδίτης 23 καὶ σημ. 73
 Λυκοσούρας σύνταγμα 146
- Μαγνησία ἐπὶ Μαιάνδρω** 45, 56
 Μαινάδων ἀνάγλυφα 98 καὶ σημ. 62, 100
 Μακρυγιάννη οἰκόπεδο 125
 Μαραθῶν 73
 Μεγαλόπολη, ἱερὸ Ἀφροδίτης καὶ ἀγάλματα
 25
 Μέγαρα, ναὸς Ἀπόλλωνα 25
 Μέγαρα, ἄγαλμα Ἄρτεμης Σώτειρας 142
 σημ. 63
 Μερέντα βλ. Μυρρινοῦς
 Μεσσήνη, κόγχη ἀρκαδικῆς πύλης 67
 Μεσσήνη, ἄγαλμα Ἄρτεμης 24
 Μεσσήνη, ξόανο Ἄρτεμης Ὀρθίας 24 καὶ
 σημ. 82, 25 σημ. 91

- Μεσσήνη, Ἴ�σκληπιεῖο 24
 Μητρόπολη Θεσσαλίας 26
 Μίλητος 18
 Μνησίθεος 107 καὶ σημ. 16
 Μνησιστράτη 16 σημ. 18
 Μόσχος 16 σημ. 20
 Μυρρινοῦς, ἱερὸ Κολαινίδος Ἀρτέμιδος 82
 Μύρων 147 σημ. 84
- Νάξος 91
 Ναυκύδης 25
 Νεοπτόλεμος Ἀντικλέους 52 σημ. 232, 107
 Νικήρατος 111 σημ. 32
 Νικολέα 16 σημ. 19
 Νικόμαχος 58
 Νύμφες 94, 96 κέ., 97, 103, 107
- Ξάνθος, Λητῶν 45 κέ.
 Ξενοκρίτος 23 σημ. 71
 Ξέρξης 39 καὶ σημ. 144, 74
 Ξόανον 23, 39
- Ὀλυμπος 46 σημ. 189
 Ὀλυμπία, ἄγαλμα Διὸς 15 σημ. 14, 48
 ὄμφαλός 92
 Ὀνομακλῆς 106
 Ὀπώρα 90
 Ὀρέστις 69 καὶ σημ. 36, 73 κέ., 78 κέ., 82 κέ.
- Παναγίας ἀγάλματα 50
 Πάνδροσος 149 σημ. 92, 153
 Πανδρόσειον 149 σημ. 92, 153
 Παρθένος 46
 Παρθενῶν 44 κέ.
 Πάρος, ἱερὸ Ἄρτεμης Δηλίας 51, 55 κέ.
 παριανὸ μάρμαρο
 Πάτραι 25, 72
 Παιουανίας 14 κέ., 20, 23, 24, 25, 38, 39, 48, 49, 73 74 κέ., 83, 141 κέ., 152, 153
 Πείσις Λυκολέοντος 112 καὶ σημ. 38
 Πεισίστρατος 41, 42 καὶ σημ. 164, 43, 142 σημ. 61, 156 σημ. 26
 Πεντετηρὶς 16 σημ. 17
 πέπλος 19 καὶ σημ. 40, 20 σημ. 43
 Πεσσινοῦς, ναὸς Κυβέλης 56 σημ. 257
 Πετρώνιος 146 σημ. 78
 πλαγγόνες 115 κέ., 119 κέ.
- Πλακία 46 σημ. 189
 Πλαταιές, ἄγαλμα Ἀθηνᾶς Ἀρείας 48, 142 σημ. 63,
 Πλαταιές, ἄγαλμα Ἦρας Τελείας 147 σημ. 84
 Πολύκλειτος 25
 Ποσειδῶνας 20 σημ. 46, 69
 Πραξιτέλης 14 κέ., 142 κέ., 152 κέ.
 Πραξιτέλους υἱοὶ 148 καὶ σημ. 90,
 Πριήνη, ἄγαλμα Ἀθηνᾶς Πολιάδος 30, 48 καὶ σημ. 203
 Πριήνη, πύλη τῆς πηγῆς 67
 “προκατασκευασμένα” ἀνάγλυφα 108 καὶ σημ. 20, 114
 Πρόκνη 23 σημ. 72
 Πυθία 92
- ράκος 16 σημ. 20 καὶ 22
 Ραμνοῦς, ναὸς Νέμεσης 142 σημ. 63
 Ραμνοῦς, ἄγαλμα Νέμεσης 36, 139 σημ. 53, 155 σημ. 19
- Σάμος, ναὸς Ἦρας καὶ ἀγάλματα 21 σημ. 51, 24 καὶ σημ. 80, 25
 Σάρδεις, ναὸς Ἄρτεμης 56
 Σάτυρος, Σάτυροι 94
 Σειληνός, Σειληνοὶ 94, 97 κέ.
 Σέλευκος 39 σημ. 144 καὶ 146
 Σελήνη 56
 σημεῖον 101
 σινδῶν 18 σημ. 25
 Σίσυφος II 80
 σκοπή 55
 Σοῦσα 39 σημ. 144 καὶ 146
 Σπάρτη 74, 76
 Σπάρτη, ξόανο Ἄρτεμης Ὀρθίας 74
 Σπάρτη, ναὸς Ἀφροδίτης Ἀρείας 23 καὶ σημ. 75
 Στεῖρις, ἱερὸ Δήμητρας 23 καὶ σημ. 79
 Στράβων 48
 Στράτων Ἐροιάδης 106
 Στρογγυλίων 145 σημ. 76
 συγγραφαὶ 17
 Σωναῦτης Ναυσιστρατίδου 58
- ταραντῖνον 16 σημ. 17, 19
 ταυροπόλια 59

Ταῦροι 46, 74 κέ., 82
 Τεγέα 25
 τέχνη 142, 146 κέ.
 Τηλεφάνης 111 σημ. 32
 Τιμαρέτη 119 κέ.
 Τιμαρχίδης 49 σημ. 207
 Τιμόκριτος Τιμοκράτους 107

Ὑγίεια 53 σημ. 236
 ὑπόξυλος 15 σημ. 14, 39

Φειδίας 77 σημ. 79, 147 σημ. 84
 Φιλαϊδῶν δῆμος 42 σημ. 164, 102 καὶ σημ.
 76
 Φιλέταιρος 54 σημ. 238
 Φιλεταίριον 54 σημ. 238
 Φίλη 16 σημ. 20,
 Φιλόξενος Φρασικλέους 59

“φιλοξενούμενος” θεός 58, 101 κέ.
 Φώπος 42 σημ. 165

Χαβρίας 113
 Χάρις 95
 Χάριτες 95 κέ., 97, 103
 Χαιρέδημος Εὐαγγέλου 145 σημ. 76
 Χαιρέστρατος 136 σημ. 37
 Χίος 53
 χιτών 16 σημ. 19, 19
 χιτώνας χειριδωτός 50
 χιτωνίσκος 16 σημ. 20 καὶ 21, 19, 21 καὶ
 σημ. 51, 38
 χιτωνίσκος κτενωτός 19
 χιτωνίσκος περιηγητός 19 καὶ σημ. 38
 Ὠρες 92, 95 κέ., 97, 103

*

Beulé E. 128
 Breton E. 127
 Candia, ἀγαλαματικός τύπος πεπλοφόρου 51
 σημ. 220
 Cirò Καλαβρίας, ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα 24
 σημ. 84, 31
 Dunam... 127
 Fides 49 σημ. 207
 Fortuna huiusce diei 48
 Garaguso 48
 ID 1417 18 σημ. 25
 ID 1425 18 σημ. 25
 IG I³ 64 A 38 σημ. 140
 IG I³ 110 99 σημ. 67
 IG I³ 113 99 σημ. 67
 IG I³ 403 16 σημ. 17, 16 σημ. 18, 21, 22, 37,
 38, 40, 59
 IG I³ 1292 99 σημ. 67
 IG I³ 1315 99 σημ. 67
 IG I³ 1321 99 σημ. 67
 IG I³ 1341 bis 99 σημ. 67

IG I³ 1407 bis 99 σημ. 66
 IG II² 1514 16 σημ. 17, 16 σημ. 18 καὶ 19,
 59, 101
 IG II² 1515 16 σημ. 17, 16 σημ. 18 καὶ 19,
 59, 101
 IG II² 1516 16 σημ. 17, 16 σημ. 18 καὶ 19,
 59, 101
 IG II² 1517 16 σημ. 17, 42 σημ. 166 καὶ 167,
 59
 IG II² 1522 16 σημ. 21, 59
 IG II² 1523 16 σημ. 20, 30, 59
 IG II² 1524 16 σημ. 20, 16 σημ. 21 καὶ 22,
 20, 21, 42 σημ. 167, 49 σημ. 210, 59
 IG II² 1534 119 σημ. 36
 IG II² 1622 106
 IG II/III² 341 47 σημ. 197
 IG XII 6,1 18 σημ. 25, 21 σημ. 51
 Lorent J.-A. 15 σημ. 13, 152
 Robertson J. 15 σημ. 13, 128 καὶ σημ. 7, 151
 Rorbye M. 145 σημ. 76

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

- ΑΘΗΝΑ, Μουσείο Ἀγορᾶς
 I 7154 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 52 σημ. 232, 107
 S 1251 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 114 σημ. 42
 S 2154 ἄγαλμα Ἀπόλλωνα Πατρῶου 139 σημ. 53
 P 14793 ἐρυθρόμορφη οἰνοχόη 99 σημ. 64
 P 15850 ἐρυθρόμορφη οἰνοχόη 99 σημ. 64
- ΑΘΗΝΑ, Μουσείο Ἀκρόπολης
 122 κεφαλὴ λιονταριοῦ 156 σημ. 26
 143 σκύλος 145 σημ. 76
 550 σκύλος 145 σημ. 76
 679 ἄγαλμα πεπλοφόρου 15
 690 Νίκη Καλλιμάχου 145 σημ. 76
 1312 γυναικεία κεφαλὴ 126 σημ. 5
 1320 γυναικεία κεφαλὴ 126 σημ. 5
 1332 ἀνάγλυφο Ἐνδοίου 107
 1352 κεφαλὴ Ἄρτεμης Βραυρωνίας 15, 53, 125 κέ., 151 κέ.
 2576 θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου 145 σημ. 76
 2674 θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου 145 σημ. 76
 3737 ἀγαλμάτιο ἄρκτου 145 σημ. 76
 7262 γυναικεία κεφαλὴ 126 σημ. 4
 13529+Εθν. Μ. 1949 θραύσματα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου 145 σημ. 76
 13601 βλ. 1352
 Κόρες Ἐρεχθείου 116 καὶ σημ. 6, 131 καὶ σημ. 17, 134 σημ. 31
- ΑΘΗΝΑ, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
 126 μεγάλο ἐλευσινακὸ ἀνάγλυφο 76 σημ. 77, 107 σημ. 11
 140 κεφαλὴ Ἀμαζόνας 133
 183 γυναικεία(;) κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Λαύριο 133 καὶ σημ. 27, 134 σημ. 32,
 199 ἀγαλμάτιο Λυσικλείδη 77 σημ. 79
 216 πλάκα ἀπὸ τῆ Μαντίνεια 131 σημ. 18
 231 ἄγαλμα Θέμιδας ἀπὸ τὸν Ραμνούντα 135 κέ.
 307 κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο 115
 714 ἐπιτύμβια στήλη 64 σημ. 11,
 716 ἐπιτύμβια στήλη 131 σημ. 18
 722 στήλη Ἀρχεστράτης 13 σημ. 22, 137 σημ. 42
 732 στήλη Καλλιστοῦς 137
 818 ἐπιτύμβια στήλη 64 σημ. 11,
 910 ἐπιτύμβια στήλη 98 σημ. 60
 1016 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 114 σημ. 42
 1329 ἀνάγλυφο Ἀρχάνδρου 97 σημ. 53
 1332 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἴ�σκληπιεῖο 107, 111 σημ. 32
 1333 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἴ�σκληπιεῖο 132 σημ. 23
 1341 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀμαξᾶ 66 σημ. 16
 1377 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἴ�σκληπιεῖο 112
 1384 τμῆμα ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνούντα 110, 111 σημ. 32
 1429 τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ 114
 1429α θραῦσμα ἀναγλύφου ἀπὸ τῆ Λουκοῦ 111 σημ. 33
 1455 ἀνάγλυφο Ἐλικώνα 97 σημ. 53
 1500 ἀνάγλυφο Διονύσου ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ 66 σημ. 16
 1519 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα 116
 1571 γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους 131, 134 σημ. 31
 1762 κεφαλὴ Ἀφροδίτης 141 καὶ σημ. 60, 148 καὶ σημ. 87,
 1822 ἐπιτύμβια στήλη 98 σημ. 59, 99 σημ. 63

- 1829 άγαλμα Ἄρτεμις ἀπὸ τῆ Δῆλο 133, 134, 149 σημ. 91
- 1949 τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, βλ. Μ. Ἄκρ. 13529+Ἐθν. Μ. 1949
- 1957 στήλη Δημαγόρας 137
- 2477+ ἄλλα θραύσματα ἀνάγλυφο Τηλεμάχου 77
- 2743 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τῆ Νεμέα 111 σημ. 33
- 3444 ἄκρα πόδια ἀκρολίθου ἀπὸ τὸν Θορικὸ 33 καὶ σημ. 121
- 3473 στήλη Κτησίλεω καὶ Θεανοῦς 99 σημ. 63
- 3624 ἐπιτύμβια στήλη Ἡγησοῦς 99 σημ. 63
- 3845 στήλη Μνησαγόρας καὶ Νικοχάρους 99 σημ. 67
- 3967 θραῦσμα βωμοῦ Βραυρώνας 86 σημ. 4
- 4465 ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πεντέλη 111 σημ. 32
- 4642 σύμπλεγμα ἀπὸ τὸ Ἄ. ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν Ἐπίδαυρο 131 σημ. 18
- 4752 σύμπλεγμα Ἀμαζόνας καὶ πολεμιστῆ ἀπὸ τὸ Δ. ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν Ἐπίδαυρο 133
- 4848 γυναικεία κεφαλή, ἴσως ἀπὸ τὸ Ἡραῖο Ἄργους 133
- ΚΑΡ 1053 θραῦσμα ἐπιτύμβιας στήλης 99 σημ. 63
- στήλη Θεοφίλης Clairmont CAT 1.083 131 σημ. 18
- ΑΘΗΝΑ, Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο
12807 ἐπιγραφὴ 59
- ΑΘΗΝΑ, Μουσεῖο Κεραμεικοῦ
109 θραῦσμα ἀγαλματίου 118 σημ. 22
- 685 ἐπιτύμβια στήλη 99 σημ. 63
- 687 ἐπιτύμβια στήλη Δημητρίας καὶ Παμφίλης 137
- 695 ἐπιτύμβια στήλη Ἀμφαρέτης 99 σημ. 67
- ΒΟΛΟΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνα ἀπὸ τῆ Μητρόπολη 26 καὶ σημ. 93α
- ΒΡΑΥΡΩΝΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ΓΕ 86+1140/NE 1233 κορμὸς μαρμάρινης πλαγγόνας 115 κέ.
- ΓΕ 314 / NE1404 δάκτυλο ποδιοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος 32 καὶ σημ. 119
- ΓΕ 404 δεξιὸ χέρι παιδικοῦ ἀγαλματίου 118 σημ. 22
- ΓΕ 508/NE 1218 γυναικεία κεφαλή μὲ σάκκο 118
- ΓΕ 788 θραῦσμα ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ἀκρολίθου ἀγαλματίου 32 καὶ σημ. 114
- ΓΕ 792/NE 1258 κορμὸς πλαγγόνας 117
- ΓΕ 886 τμήμα δακτύλου χεριοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος 28 σημ. 96
- ΓΕ 887 ἀριστερὸ χέρι ἀκρολίθου ἀγαλματίου 32 καὶ σημ. 116
- ΓΕ 981 θραῦσμα 93
- ΓΕ 1118 τμήμα γυμνοῦ μέλους ἀκρολίθου ἀγάλματος 29 καὶ σημ. 100
- ΓΕ 1151/NE 1286 μάσκας πάνω σὲ πλίνθο 101 καὶ σημ. 73
- ΕΛ 5/NE 1151 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 52, 57, 105 κέ., 132, 144 σημ. 74
- ΕΛ 32+32α/NE 1153 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 57, 113 κέ.
- ΕΛ 9/NE 1179 γυναικεία κεφαλή ἀπὸ ἀνάγλυφο 62 καὶ σημ. 3, 63 σημ. 4, 65, 71, 72
- ΕΛ 12/NE 1180 “ἀνάγλυφο τῶν θεῶν” 61 κέ., 69 σημ. 34, 82, 130 σημ. 14,
- ΕΛ 35/NE 1204 γυναικεία κεφαλή ἀπὸ ἔξεργο ἀνάγλυφο 65 σημ. 13
- ΕΛ 36+ΓΕ 744/NE 1176 ἀγαλμάτιο Ἄρτεμις
- ΕΛ 45/NE 1220 ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου 118 σημ. 25
- ΕΛ 62/NE 1169 ἀγαλμάτιο κόρης μὲ περιστέρι 68 σημ. 31, 131 σημ. 18
- ΕΛ 76+ΓΕ 70/NE 1170 ἀγαλμάτιο νέου μὲ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα 78 κέ., 83
- ΕΛ 83/NE 1152 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 57, 68 σημ. 31, 109 σημ. 22, 112 κέ.
- ΕΛ 120, ΕΛ 132, ΕΛ 203, ΕΛ 248, ΕΛ 469 + ΓΕ 934, ΓΕ 1066, ΓΕ 1069, ΓΕ 1083, ΓΕ 1084, ΓΕ 1170 θραύσματα βωμοῦ/NE 1177 μαρμάρινος βωμὸς Διονύσου 57, 85 κέ., 103
- ΒΕ 92 ἐπιτύμβια στήλη Πενταρίστης καὶ Κλεαρίστης 137 σημ. 42
- ΒΕ 119 σφυρήλατο ἔλασμα 39 καὶ σημ. 147

- BE 2925 ἐνεπίγραφη στήλη ἀπὸ τῆ Λούτσα 58
- K 2616+2452 ἀνάγλυφο πλακίδιο 51 σημ. 225
- κεφαλή πήλινου εἰδωλίου 118 καὶ σημ. 27
- ξύλινο ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου 21 σημ. 53
- χ. ἄ. τμήμα ἀπὸ τὴν παλάμη καὶ τὸν δείκτη ἀριστεροῦ χεριοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 1, 1-4 27
- χ. ἄ. τμήμα δακτύλου χεριοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 3, 1-4 28
- χ. ἄ. τμήμα δακτύλου χεριοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 3, 5 28
- χ. ἄ. τμήμα παλάμης καὶ ἀρχὴ δακτύλου χεριοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 3, 6 καὶ 4, 1 28
- χ. ἄ. τμήμα στήθους μὲ τὸν λαιμὸ ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 4, 3-6 καὶ 5, 1 31
- χ. ἄ. τμήμα μὲ γυμνὴ ἐπιφάνεια καὶ μέρος κοιλότητος ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 7, 1 34
- χ. ἄ. τμήμα ἀκρολίθου ἀγάλματος μὲ βάθυνση ὑποδοχῆς πρόσθετης λεπτομέρειας πίν. 7, 2-3 35, 36
- χ. ἄ. τμήμα ἀκρολίθου ἀγάλματος συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα πίν. 7, 4-5 35
- χ. ἄ. τμήμα ἀκρολίθου ἀγάλματος συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα πίν. 8, 1-2 35, 36
- χ. ἄ. τμήμα ἀκρολίθου ἀγάλματος συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα πίν. 8, 3 35
- χ. ἄ. τμήμα ἀπὸ γυμνὸ μέλος ἀκρολίθου ἀγάλματος πίν. 8, 4 35
- χ. ἄ. τμήμα ἐμβόλου πίν. 9, 1 36
- χ. ἄ. τμήμα ἐμβόλου(;) πίν. 9, 2 36
- χ. ἄ. θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ κεφαλὴ Σειληνοῦ πίν. 19, 2 93
- χ. ἄ. θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ γυναικεία κεφαλὴ πίν. 19, 1 92
- ΔΕΛΦΟΙ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
446+1423+4851 κίονας μὲ χορεύτριες 136, 137, 148, 153
1551+1435+11785 ἄγαλμα Σισύφου II (;) 80
σύνταγμα Δαόχου 79 καὶ σημ. 86
Κλέοβις καὶ Βίτων 146
- ΕΛΕΥΣΙΝΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
25 τμήμα ἀναγλύφου 66 σημ. 15
5122 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 114 σημ. 42
- ΘΑΣΟΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
1474 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 51 σημ. 223
3720 μαρμάρινη κεφαλὴ 118
μελανόμορφο πινάκιο 51 σημ. 223
πήλινο εἰδῶλιο καθιστῆς Ἄρτεμης μὲ ἐλάφι 51 σημ. 223
- ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
877 θραύσματα ἀκρολίθου ἀγάλματος Ἀθηνᾶς Medici 30 σημ. 104
887 κεφαλὴ καὶ τμήμα στήθους ἀκρολίθου ἀγάλματος 30 σημ. 104
1027 γυναικεία κεφαλὴ 133 καὶ σημ. 28
- ΚΩΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
10 γυναικεία κεφαλὴ 138
- ΛΑΜΙΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Ἄχινὸ 18 σημ. 22
- ΛΑΡΙΣΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
105 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ ἀπολλώνεια τριάδα 81 σημ. 103
- ΟΛΥΜΠΙΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
48 σύμπλεγμα Ἑρμῆ καὶ Διονύσου 139, 146, 147 καὶ σημ. 83
- ΠΑΡΟΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ἄγαλμα Ἀρτέμιδος Δηλίας 51
- ΠΑΤΡΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
206 κεφαλὴ Δία ἀπὸ τὸ Ἄ. ἀέτωμα τοῦ ναοῦ στὸ Μάζι Ἡλείας 132 σημ. 21
- ΠΕΙΡΑΙΑΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
405 ἀνάγλυφο Ἀσκληποῦ 66 σημ. 16
2555 ἐπιτύμβια στήλη 90 σημ. 16
3776 ἄγαλμα χλαμυδοφόρου 79
στήλη Νικοβούλης καὶ Φυρκία 99 σημ. 67
χάλκινο ἄγαλμα Ἄρτεμης 131 σημ. 18

- ΡΟΔΟΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ἐπιτύμβια στήλη Χαριτίμου 80 σημ. 98
- ΣΠΑΡΤΗ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
571 γυναικεία κεφαλὴ 141 σημ. 60
- ΤΡΙΠΟΛΗ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
5767 ἀνάγλυφο Κυβέλης ἀπὸ τῆ Λουκοῦ
111 σημ. 33
- ΧΑΛΚΙΔΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
10 ἄγαλμα χλαμυδοφόρου 79
- ΧΙΟΣ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
13008-13012, θραύσματα ἀκρολίθων ἀγαλ-
μάτων Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμης 53
13019 θραῦσμα δακτύλου δεξιοῦ ἄκρου
ποδιοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος 33 σημ.
122, 53
- *
- ARLES, Musée départemental Arles antique
92.00.405 κεφαλὴ Ἀφροδίτης 148
- BERLIN, Staatliche Museen, Antikensam-
mlung
1864 μαρμάρινη πλαγγὸνα 116, 121
586 ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης στὸ Βερολίνο
64 σημ. 11
662 ἄκρο δεξιὸ πόδι ἀκρολίθου ἀπὸ τὴν
Αἴγυπτο 48
1708 ἐπιτύμβια στήλη 78 σημ. 84
- BONN, Akademisches Kunstmuseum
D 200 πήλινη πλαγγὸνα 117 σημ. 13, 119
σημ. 38
- BOSTON, Museum of Fine Arts
98.642 γυναικεία μορφὴ ἀπὸ ἔξεργο ἐπιτύμ-
βιο ἀνάγλυφο 131 σημ. 18
66.971 ἐπιτύμβια στήλη Ἀριστομάχης
Εὐφράνορος 131 σημ. 18
MA 00.346 κρατήρας 73 σημ. 58
- BRUXELLES, Musées Royaux d'Art et
d'Histoire
- A 1315 στήλη 64 σημ. 11
A 1408 στήριγμα ἀγάλματος 102 σημ. 75
- BRUXELLES, ἰδιωτικὴ συλλογὴ
κεφαλὴ Aspremont-Lynden 148
- BUSCHHOVEN,
ξύλινο σύμπλεγμα τῆς Παναγίας μετὸν μι-
κρὸ Χριστὸ 20, 50
- CHATSWORTH, Chatsworth House, Colle-
ction of the Duke of Devonshire
48 ἄκρο ἀριστερὸ πόδι ἀκρολίθου ἀπὸ τὴν
Αἴγυπτο 48
- DURRËS (ΔΥΡΡΑΧΙΟΝ), Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο
κεφαλὴ πήλινου εἰδωλίου 132 σημ. 24
- FIRENZE, Museo Archeologico
κεφαλὴ Ἀπόλλωνα, παραλλαγὴ Ἀπόλλωνα
Kassel 130 σημ. 15
- FIRENZE, Galleria degli Uffizi
σύνταγμα Νιοβιδῶν 137
- FRANKFURT AM MAIN, Liebieghaus-
Museum alter Plastik
469 πήλινη πλαγγὸνα 117 σημ. 13
- GENÈVE, συλλογὴ G. Ortiz
χάλκινο ἀγαλμάτιο πεπολόφορου 118
μαρμάρينو ἀγαλμάτιο Ἑρμῆ 81
- HAMBURG, Museum für Kunst und Ge-
werbe
1991.136 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὴν
Ἄρτεμη 21 σημ. 50
- ISTANBUL, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
598 κεφαλὴ Ἀρσινόης II 138 σημ. 48
- KASSEL, Staatliche Kunstsammlungen
140 κεφαλὴ Βερενίκης II 138 σημ. 48
- KARLSRUHE, Badisches Landesmuseum
66/64 ἐπιτύμβια στήλη 137 σημ. 42

- KOPENHAGEN, Ny Carlsberg Glyptotek
205 ἐπιτύμβια στήλη Καλλιστομάχης 130
σημ. 18
234 ἀνάγλυφο 111 σημ. 32, 114 σημ. 43
1430 ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ 66
481+482 σύμπλεγμα Ἄρτεμης καὶ Ἴφιγέ-
νειας 70
- LEIPZIG, Antiken-Museum der Universität
T 3157 πῆλινος δίσκος 131 σημ. 17
- LEYDE, Rijksmuseum
AM 60 ἀγαλμάτιο Διονύσου 134 σημ. 32
- LONDON, British Museum
633 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 77 σημ. 79,
814+θραῦσμα στῆ Βρετ. Σχολῆ Ἀθηνῶν,
ἀνάγλυφο 107 σημ. 11
987 χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνα 130 σημ.
15
1059 θραῦσμα πλίνθου ἀπὸ τὸ Μαυσολεῖο
102 σημ. 75
1150 θραῦσματα ἀγάλματος Ἀθηνᾶς Πο-
λιάδος ἀπὸ τὴν Πριήνη 30, 48 σημ. 203
1206 βάση κίονα ἀπὸ τὴν Ἐφεσο 137
1300 ἄγαλμα Δήμητρας ἀπὸ τὴν Κνίδο 139
καὶ σημ. 52
- MALIBU, P. Getty Museum
74.AA.33 κεφαλὴ ἀκρόλιθου 31
82.AA.135 ἐπιτύμβια στήλη 117 κέ.
- MANTOVA, Galleria e Museo di Palazzo Du-
cale
10 κεφαλὴ Ἀπόλλωνα, παραλλαγὴ Ἀπόλ-
λωνα Kassel 130 σημ. 15
- MARIEMONT, Musée Royal
G 12 ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Χίο 130 σημ. 15
κεφαλὴ Ἀρσινόης II 138 σημ. 48
- ΜΟΣΧΑ, Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν Puschkin
II Ia 33 ἐπιτύμβια στήλη 78 σημ. 84
II Ib 504 ἀπουλικὸς κρατήρας 81
- MÜNCHEN, Staatliche Antikensammlungen
und Glyptothek
209 ἐπιτύμβια λήκυθος Χαίρεα, Εὐκολίνης
καὶ Ὀνησίμου 99 σημ. 67
552 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Διόνυσο
52 σημ. 229, 57 κέ., 60, 101 κέ.
- NAPOLI, Museo Archeologico Nazionale
ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Mondragone 79
ἄγαλμα Ἀπόλλωνα ἀπὸ τὴ Formia 81 σημ.
104
81908 ἐρυθρόμορφη πυξίδα 51 σημ. 219, 73
σημ. 58
80504 guttus ἀπὸ τὴν Canosa 132 σημ. 24
- NEW YORK, Metropolitan Museum of Art
08.258.41 στήλη Σώστρατου Τεισιάνδρου
132 καὶ σημ. 22
- OLBIA (OLBIA), Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 111 σημ. 32
- PARIS, Musée du Louvre
421 κεφαλὴ Κνιδίας 147
529 ἄγαλμα Ἄρτεμης ἀπὸ τοὺς Γαβίους 53
σημ. 236, 144 σημ. 74
696 A, B, C ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ δίοδο τῶν
θεωρῶν στῆ Θάσο 67
956 νεκρόδειπνο 111 σημ. 33
3063 ἐπιτύμβια στήλη 78 σημ. 84
3109 κεφαλὴ ἀκρόλιθου ἀγαλματίου Ἀθη-
νᾶς ἀπὸ τὴν Αἴγινα 31
3518 κεφαλὴ Ἀφροδίτης Kaufmann 147
MNB 1321 πῆλινο εἰδῶλιο ἀγοριοῦ 101 σημ.
74
LY 1504 πῆλινο εἰδῶλιο 101 σημ. 74
MYR 299 πῆλινο εἰδῶλιο ἀγοριοῦ 101 σημ.
74
MYR 300 πῆλινο εἰδῶλιο ἀγοριοῦ 101 σημ.
74
MYR 1205 πῆλινο εἰδῶλιο ἀγοριοῦ 101 σημ.
74
MYR 981 πῆλινο εἰδῶλιο ἀγοριοῦ 101 σημ.
74
- PARIS, ἄλλοτε συλλογὴ Raoul Rochette
ἐρυθρόμορφη πελίκη ἀπὸ τὸ Ruvo 95
- PLOVDIV (ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ), Ἀρχαιο-
λογικὸ Μουσεῖο

- χάλκινος κάδος με καθιστό Διόνυσο 132
σημ. 20
- POTENZA, Museo Nazionale
μαρμάρινος ναΐσκος από τὸ Garaguso 48
- PRINCETON, Art Museum, Princeton Uni-
versity
γ1978-3 θραῦσμα ἀναγλύφου 111 σημ. 32
- REGGIO CALABRIA, Museo Nazionale
Archeologico
6499 θραῦσματα ἀκρολίθου ἀγάλματος
Ἐπόλλωνα ἀπὸ τὸ Cirò 24 σημ. 84, 31,
33, 35
- ROMA, Museo Barracco
129 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 107
- ROMA, Centrale Montemartini. Musei
Capitolini
Π 66 τμήματα ἀκρολίθου ἀγάλματος τῆς
Fortuna huiusce diei 48
ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀγάλματος τῆς Fides 49
σημ. 207
- ROMA, Museo dei Conservatori
τμήματα ἀγάλματος Κωνσταντίνου 48 σημ.
205
- SELÇUK (ΕΦΕΣΟΣ)
1572 ἀγαλμάτιο Ἄρτεμης 131 σημ. 18
- SHANAT (ΚΥΡΗΝΗ) Ἀρχαιολογικὸ Μου-
σεῖο
δάκτυλο ποδιοῦ ἀκρολίθου ἀγάλματος Διὸς
49
ἀνάγλυφο χλαμυδοφόρου 79
- SOFIA, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο
1588 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο 130 σημ. 15
- VATICANO, Musei Vaticani
74 σύμπλεγμα Λαοκόοντα 146
812 Ἀφροδίτη Colonna 147
905 κεφαλὴ ἀκρολίθου 31
256 Ἀφροδίτη ἀποθηκῶν Βατικανοῦ 147
- VENEZIA, Museo Archeologico Nazionale
140 κεφαλὴ Ἄρσινόης II 138 σημ. 48
- WIEN, Kunsthistorisches Museum
IV 1024 καλυκωτὸς κρατήρας ζ. τοῦ Δίνου
95
- ΑΛΛΟΤΕ σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Ἀθήνα
ἐπιτύμβια στήλη Conze II ἀριθ. 960 πίν.
185 132 σημ. 22
- ΑΛΛΟΤΕ στὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων στὴν
Ἀθήνα
πήλινο εἰδώλιο Winter, Typen II 288,6
101 σημ. 74
- ΑΛΛΟΤΕ στὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων στὴν
Ἀθήνα
πήλινο εἰδώλιο Winter, Typen II 288,9
101 σημ. 74

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. 1. Βραυρών, Μουσειό. Τμήμα από τον δείκτη και την παλάμη άριστερου χεριού, πλάγια έξωτερική πλευρά.
2. Το ίδιο, πλάγια έσωτερική πλευρά.
3. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
4. Το ίδιο, επάνω πλευρά.
2. 1. Βραυρών, Μουσειό. Τμήμα δακτύλου χεριού, επάνω πλευρά.
2. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
3. Το ίδιο, πλάγια έξωτερική πλευρά.
4. Το ίδιο, πλάγια έσωτερική πλευρά.
3. 1. Βραυρών, Μουσειό. Τμήμα δακτύλου χεριού, επάνω πλευρά.
2. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
3. Το ίδιο, πλάγια πλευρά.
4. Το ίδιο, πλάγια πλευρά.
5. Τμήμα από δάκτυλο χεριού.
6. Τμήμα από δάκτυλο χεριού, επάνω πλευρά.
4. 1. Βραυρών, Μουσειό. Τμήμα από δάκτυλο χεριού πίν. 3, 6, κάτω πλευρά.
2. Τμήμα με γλυπτή επιφάνεια, όψη λοξά από πάνω.
3. Έμβολο ένθεσης κεφαλής με τμήμα του στήθους και το κάτω μέρος του λαιμού. Πρόσθια όψη.
4. Το ίδιο, όψη από πάνω.
5. Το ίδιο, όψη λοξά από εμπρός και πάνω.
6. Το ίδιο, πίσω πλευρά.
5. 1. Βραυρών, Μουσειό. Έμβολο ένθεσης κεφαλής με τμήμα του στήθους και το κάτω μέρος του λαιμού πίν. 4, 3, κάτω πλευρά.
2. Τμήμα από το μετατάριο άκρου δεξιού ποδιού, επάνω πλευρά.
3. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
4. Μεγάλο δάκτυλο άκρου άριστερου ποδιού, επάνω πλευρά.
5. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
6. 1. Βραυρών, Μουσειό. Κάτω τμήμα πήχη και άκρο άριστερο χέρι, επάνω πλευρά.
2. Το ίδιο, κάτω πλευρά.
3. Το ίδιο, πλάγια έξωτερική πλευρά.
4. Το ίδιο, πλάγια έσωτερική πλευρά.
7. 1. Βραυρών, Μουσειό. Θραύσμα με ύπολείμματα κόγχης άριστερου αυτιού(;)
2. Θραύσμα με το κάτω μέρος κοιλότητας για την ένθεση πρόσθετου όφθαλμού(;)
3. Το ίδιο, όψη λοξά από πάνω.
4. Τμήμα έμβόλου(;), κάτω πλευρά.
5. Το ίδιο, επάνω πλευρά.

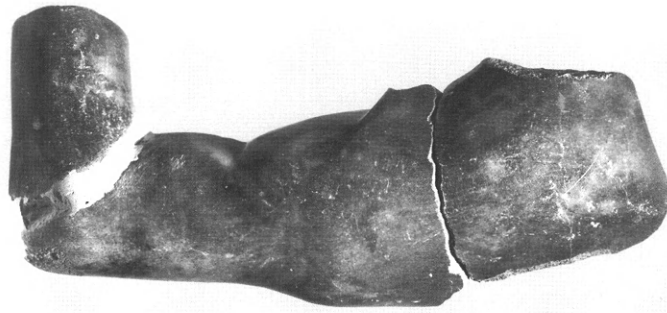

8. 1. Βραυρών, Μουσείο. Τμήμα από έμβολο κεφαλής(ς), επάνω πλευρά.
2. Το ίδιο, όψη λοξά από πάνω.
3. Τμήμα με ύπολείμματα γυμνής επιφάνειας.
4. Τμήμα με γυμνή επιφάνεια.
9. 1. Βραυρών, Μουσείο. Τμήμα έμβόλου.
2. Τμήμα έμβόλου, κάτω πλευρά.
3. Ή Παναγία με τον Χριστό. Ξύλινο άγαλμάτιο. Buschhoven, Landkreis Bonn (ανάτύπωση από F. Oelmann, BJB 157, 1957, 18 σημ. 31 πίν. 1, 1)
4. Το ίδιο (ανάτύπωση από Oelmann ό.π. πίν. 1, 2)
10. 1. Βραυρών, Μουσείο. Το «ανάγλυφο των θεών» άριθ. NE 1180.
2. Βραυρών. Βάσεις στη Στοά του ιεροῦ.
11. 1. Βραυρών, Μουσείο. Το «ανάγλυφο των θεών» άριθ. NE 1180, όψη λοξά από τὰ δεξιά.
2. Το ίδιο. Το επάνω μέρος του σώματος της καθιστής άνδρικής μορφής.
3. Το ίδιο. Το επάνω μέρος του σώματος της γυναικείας μορφής με τον άργεϊτικο πέπλο.
4. Το ίδιο. Το επάνω μέρος της γυναικείας μορφής με τον άργεϊτικο πέπλο, όψη λοξά από τὰ άριστερά.
12. 1. Βραυρών, Μουσείο. Το «ανάγλυφο των θεών» άριθ. NE 1180. Το επάνω μέρος του σώματος του ιστάμενου θεοῦ, όψη λοξά από τὰ άριστερά.
2. Το ίδιο. Το επάνω μέρος της γυναικείας μορφής με τον άττικῶ πέπλο, όψη λοξά από τὰ άριστερά.
3. Γυναικεία κεφαλή άριθ. εύρ. 1179, πρόσθια όψη.
4. Το ίδιο, πλάγια άριστερή πλευρά.
13. 1. Βραυρών, Μουσείο. Άγαλμάτιο νέου άριθ. NE 1170, πρόσθια όψη.
2. Το ίδιο, λεπτομέρεια με τὸ στήριγμα.
14. 1. Βραυρών, Μουσείο. Άγαλμάτιο νέου άριθ. NE 1170, πλάγια δεξιά πλευρά.
2. Το ίδιο, πλάγια άριστερή πλευρά.
15. 1. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Ή θέση των θραυμάτων 1-28.
2. Το ίδιο. Θραύσματα 19-22.
3. Το ίδιο. Θραύσματα 1-3.
16. 1. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Θραύσματα 7-9.
2. Το ίδιο. Θραύσματα 10-12.
3. Το ίδιο. Θραύσματα 13-14.
4. Το ίδιο. Έπιγραφή EPM[ΗΣ]
17. 1. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Έπιγραφή ΔΙΟΝΥΣΟΣ
2. Το ίδιο. Έπιγραφή -]ΛΗ[-
3. Το ίδιο. Έπιγραφή ΕΙΡΗΝΗ
4. Το ίδιο. Έπιγραφή -]ΧΩ
5. Το ίδιο. Έπιγραφή ΛΗΤΩ
18. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Ή καθιστή γυναικεία μορφή.
19. 1. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου. Γυναικεία κεφαλή χ. ά.
2. Το ίδιο. Κεφαλή Σειληνοῦ χ. ά.
3. Το ίδιο. Θραῦσμα με πτυχές άριθ. ΓΕ 981.
20. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Θραύσματα 18-25.
21. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Θραύσματα 7-16.
22. Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου άριθ. NE 1177. Θραύσματα 1-6, 17, 26-28.
23. 1. Βραυρών, Μουσείο. Άναθηματικὸ ανάγλυφο άριθ. NE 1151.
2. Το ίδιο, λεπτομέρεια.

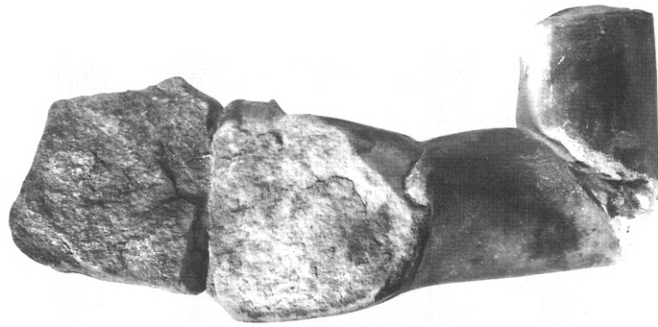
3. Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.
24. 1. Βραυρών, Μουσείο. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1151, λεπτομέρεια.
2. Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.
3. Τὸ ἴδιο. Λεπτομέρεια.
25. 1. Βραυρών, Μουσείο. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1151, λεπτομέρεια.
2. Βραυρών, Μουσείο. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1152.
26. Βραυρών, Μουσείο. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1153.
27. 1. Βραυρών, Μουσείο. Ἄνω τμήμα γυναικείου ἀγαλματίου ΝΕ 1233, δεξιὰ πλευρά.
2. Τὸ ἴδιο, πρόσθια ὄψη.
3. Τὸ ἴδιο, ἀριστερὴ πλευρά.
4. Βερολίνο, Antikenmuseum. Μαρμάρινη πλαγγόνα, πρόσθια ὄψη (ἀνατύπωση ἀπὸ Blümel 1966, 95 ἀριθ. 113 εἰκ. 180).
5. Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρὰ (ἀνατύπωση ἀπὸ Blümel 1966, 95 ἀριθ. 113 εἰκ. 181).
28. 1. Βραυρών, Μουσείο. Ἄνω τμήμα γυναικείου ἀγαλματίου ἀριθ. ΝΕ 1258, δεξιὰ πλευρά.
2. Τὸ ἴδιο, πρόσθια ὄψη.
3. Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρὰ.
4. Τὸ ἴδιο, ἀριστερὴ πλευρά.
5. Γυναικεία κεφαλὴ ἀριθ. ΝΕ 1218, πρόσθια ὄψη.
6. Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρὰ.
7. Τὸ ἴδιο, δεξιὰ πλευρά.
8. Τὸ ἴδιο, ἀριστερὴ πλευρὰ.
29. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.
30. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.
31. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.
32. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πλάγια δεξιὰ πλευρὰ.
33. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ.
34. 1. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσικὴ κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πίσω ὄψη.
2. Τὸ ἴδιο, ὄψη ἀπὸ πάνω.
3. Θεσσαλονίκη, Μουσείο. Γυναικεία κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1027, πλάγια δεξιὰ πλευρὰ.
4. Τὸ ἴδιο, πρόσθια ὄψη.
35. 1. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσείο. Γυναικεία(;) κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Λαύριο ἀριθ. εὐρ. 183, πρόσθια ὄψη.
2. Τὸ ἴδιο, πίσω ὄψη.
3. Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρὰ.
4. Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ.
36. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσείο. Ἀγαλμάτιο Ἄρτεμης ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πρόσθια ὄψη.
37. 1. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσείο. Ἀγαλμάτιο Ἄρτεμης ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πλάγια δεξιὰ πλευρὰ.
2. Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ.
38. 1. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσείο. Κεφαλὴ ἀγαλματίου Ἄρτεμης ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πρόσθια ὄψη.

2. Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά.
3. Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερῇ πλευρά.
39. 1. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Κεφαλὴ ἀγάλματος Θέμιδας ἀπὸ τὸν Ραμνούντα ἀριθ. εὐρ. 231, πρόσθια ὄψη.
  2. Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά.
  3. Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερῇ πλευρά.
40. 1. Δελφοί, Μουσεῖο. Κεφαλὴ χορεύτριας ἀπὸ τὸν κίονα μὲ τις χορεύτριες, πρόσθια ὄψη.
  2. Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά.
  3. Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερῇ πλευρά.
  4. Τὸ ἴδιο, ὄψη 3/4 ἀπὸ τὰ δεξιὰ.
41. 1. Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson.
  2. Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.
42. 1. Ἀκρόπολη, Βραυρώνιο. Νέα πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ ἱεροῦ.
  2. Ἀκρόπολη, Βραυρώνιο. Σχέδιο ἀναπαράστασης ἀπὸ τὸν G. P. Stevens (ἀνατύπωση ἀπὸ J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* [1971] 125 εἰκ. 169).
43. 1. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀκρόπολης. Γυναικεία κεφαλὴ ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.
  2. Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson, λεπτομέρεια.
  3. Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson.
44. 1. Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. A. Lorent, λεπτομέρεια.
  2. Ἀκρόπολη, Σχέδιο W. Dörpfeld, λεπτομέρεια (ἀνατύπωση ἀπὸ *JdI* 34, 1919, πίν. I).
45. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὴ Βραυρώνα. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ (ἀνατύπωση ἀπὸ J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* [1988] 61 εἰκ. 58)

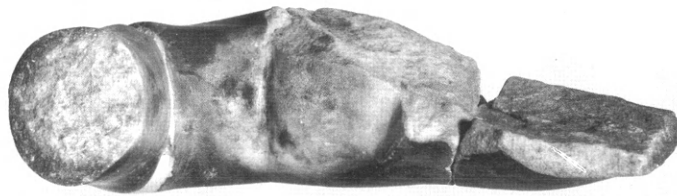
ΠΙΝΑΚΕΣ

1

2

3

4

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τμήμα από τον δείκτη και την παλάμη άριστερου χεριού, πλάγια έξωτερική πλευρά. 2 Τò ίδιο, πλάγια έσωτερική πλευρά. 3 Τò ίδιο, κάτω πλευρά. 4 Τò ίδιο, επάνω πλευρά.

1

2

3

4

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τμήμα δακτύλου χεριού, επάνω πλευρά. 2 Το ίδιο, κάτω πλευρά. 3 Το ίδιο, πλάγια εξωτερική πλευρά. 4 Το ίδιο, πλάγια εσωτερική πλευρά.

1

2

3

4

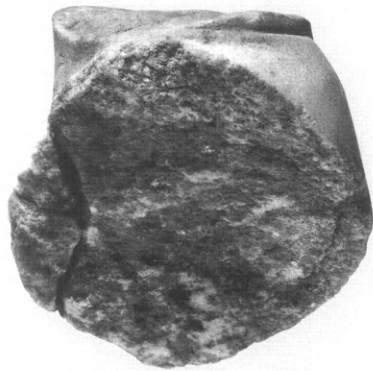

5

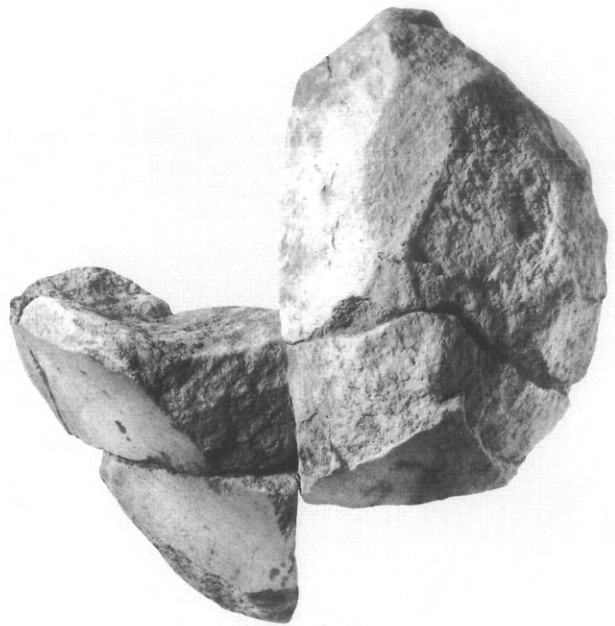

6

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τμήμα δακτύλου χεριού, επάνω πλευρά. 2 Τὸ ἴδιο, κάτω πλευρά. 3 Τὸ ἴδιο, πλάγια πλευρά. 4 Τὸ ἴδιο, πλάγια πλευρά. 5 Τμήμα ἀπὸ δάκτυλο χεριού. 6 Τμήμα ἀπὸ δάκτυλο χεριού, επάνω πλευρά.

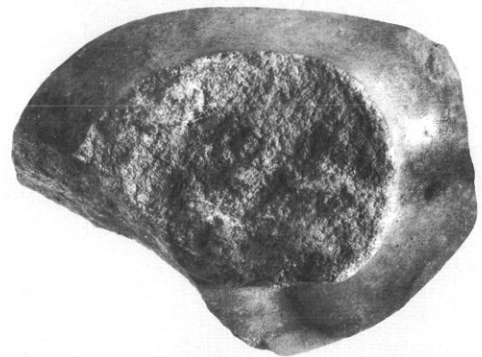
1

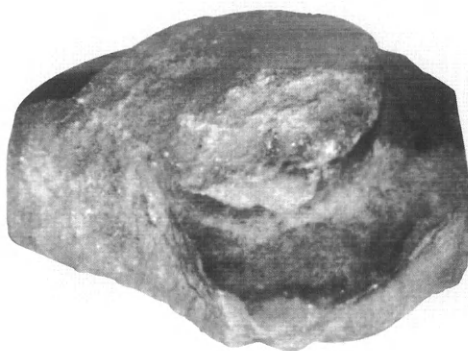
2

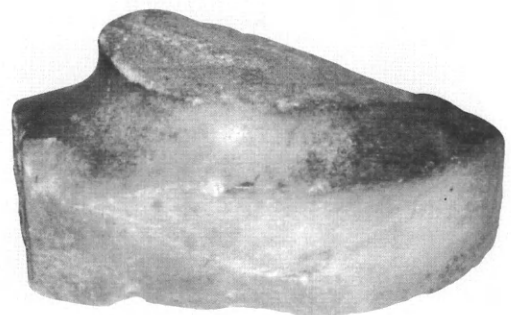
3

4

5

6

Βραυρών, Μουσείο. **1** Τμήμα από δάκτυλο χεριού Πίν. 3, 6, κάτω πλευρά. **2** Τμήμα με γλυπτή επιφάνεια, ὄψη λοξὰ ἀπὸ πάνω. **3** Ἐμβολο ἔνθεσης κεφαλῆς με τμήμα τοῦ στήθους καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ λαμποῦ. Πρόσθια ὄψη. **4** Τὸ ἴδιο, ὄψη ἀπὸ πάνω. **5** Τὸ ἴδιο, ὄψη λοξὰ ἀπὸ ἔμπρὸς καὶ πάνω. **6** Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρά.

1

2

3

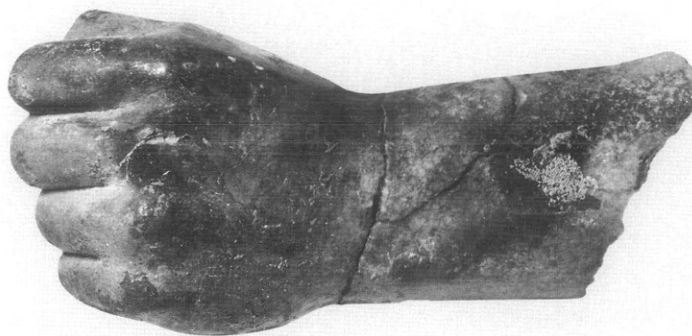

4

5

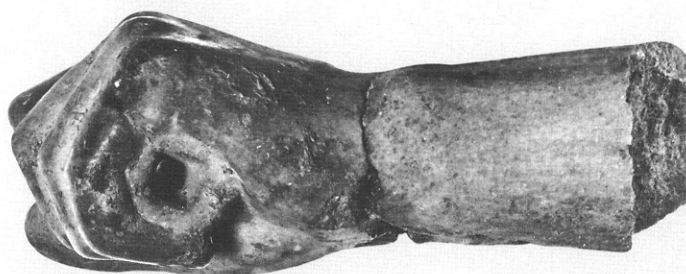
Βραυρών, Μουσειό. 1 Έμβολο ένθεσης κεφαλής με τμήμα του στήθους και το κάτω μέρος του λαιμού Πίν. 4, 3, κάτω πλευρά. 2 Τμήμα από το μετατάρσιο άκρου δεξιού ποδιού, επάνω πλευρά. 3 Το ίδιο, κάτω πλευρά. 4 Μεγάλο δάκτυλο άκρου άριστερου ποδιού, επάνω πλευρά. 5 Το ίδιο, κάτω πλευρά.

1

2

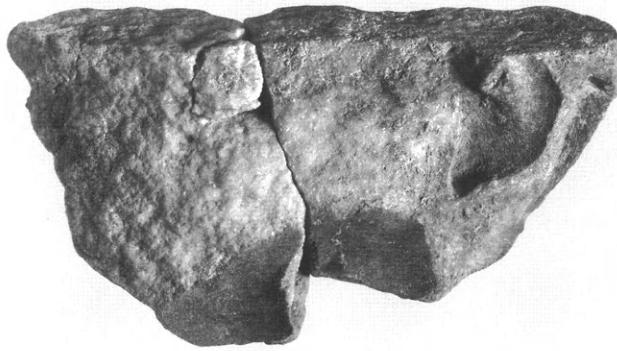

3

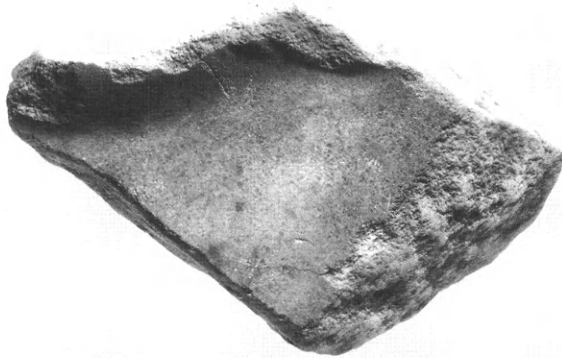

4

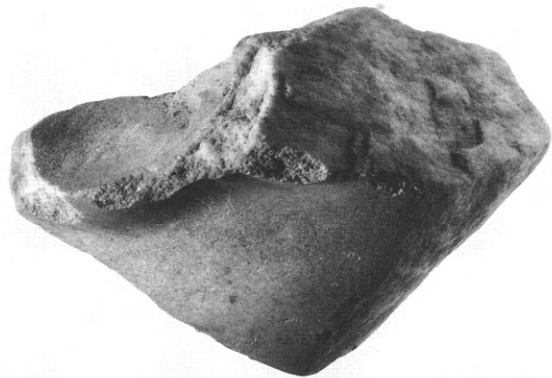
Βραυρών, Μουσείο. 1 Κάτω τμήμα πήχη και άκρο άριστο χέρι, επάνω πλευρά. 2 Τò ίδιο, κάτω πλευρά. 3 Τò ίδιο, πλάγια έξωτερική πλευρά. 4 Τò ίδιο, πλάγια έσωτερική πλευρά.

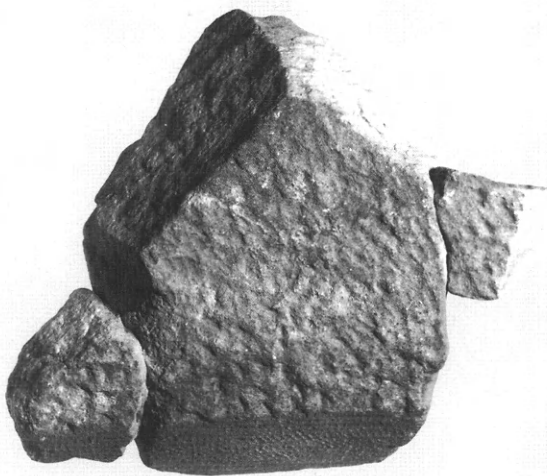
1

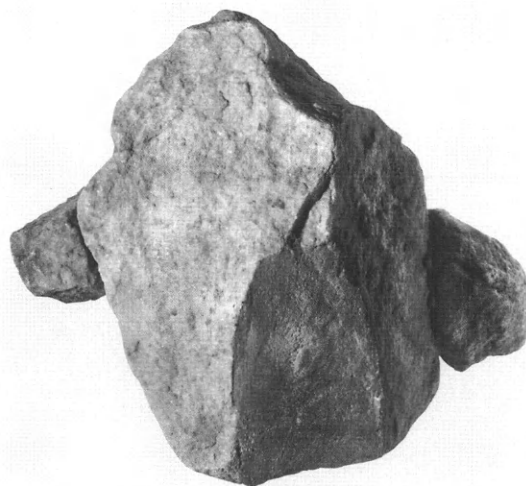
2

3

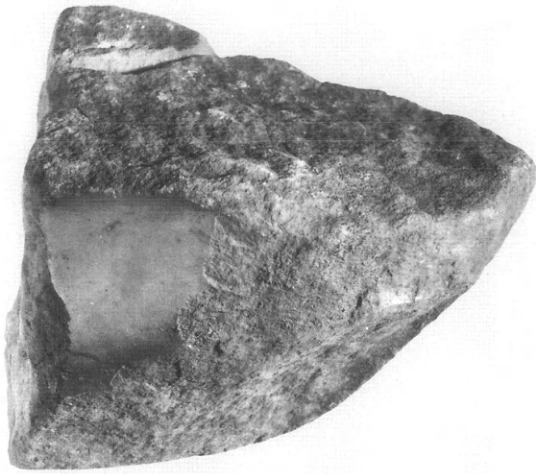

4

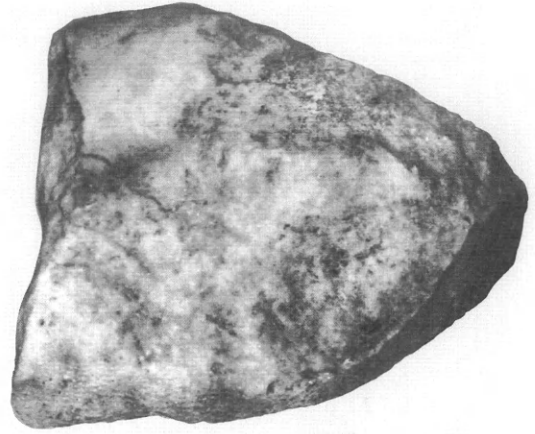

5

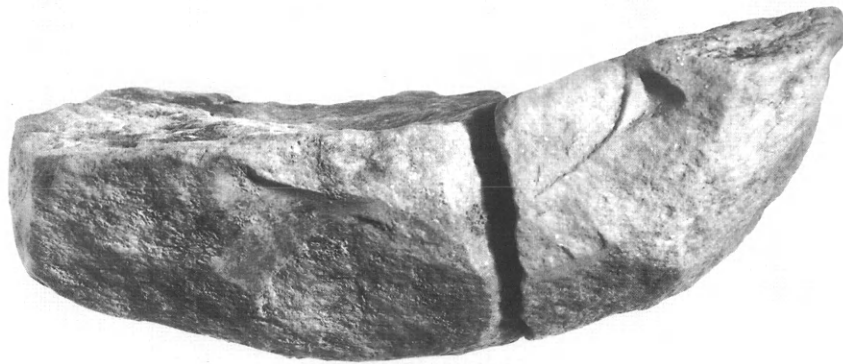
Βραυρών, Μουσεϊο. 1 Θραύσμα με υπολείμματα κόγχης άριστερου αὐτιοῦ(;). 2 Θραύσμα με τὸ κάτω μέρος κοιλότητας γιὰ τὴν ἔνθεση πρόσθετου ὀφθαλμοῦ(;). 3 Τὸ ἴδιο, ὄψη λοξὰ ἀπὸ πάνω. 4 Τμῆμα ἐμβόλου(;), κάτω πλευρὰ. 5 Τὸ ἴδιο, ἐπάνω πλευρὰ.

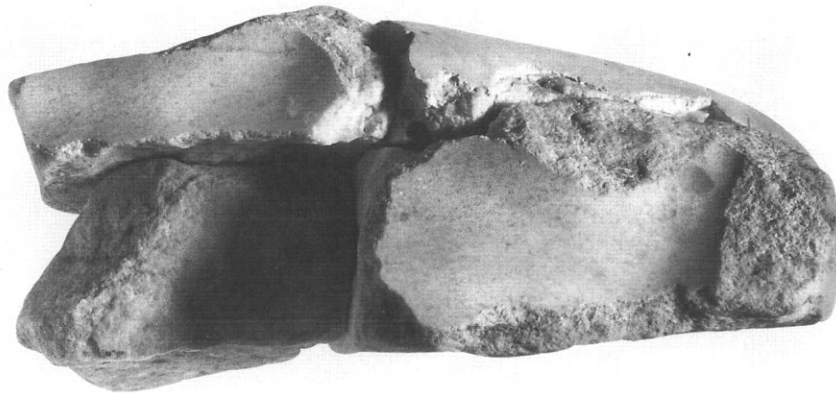
1

2

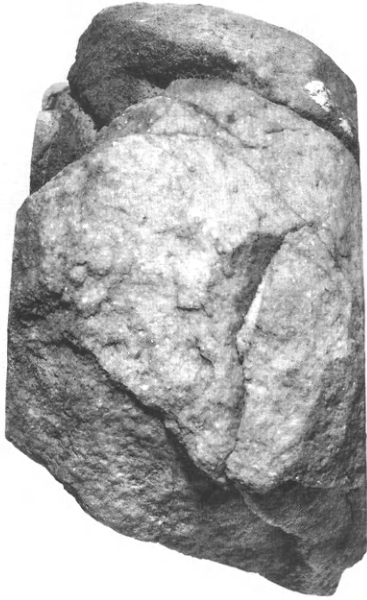

3

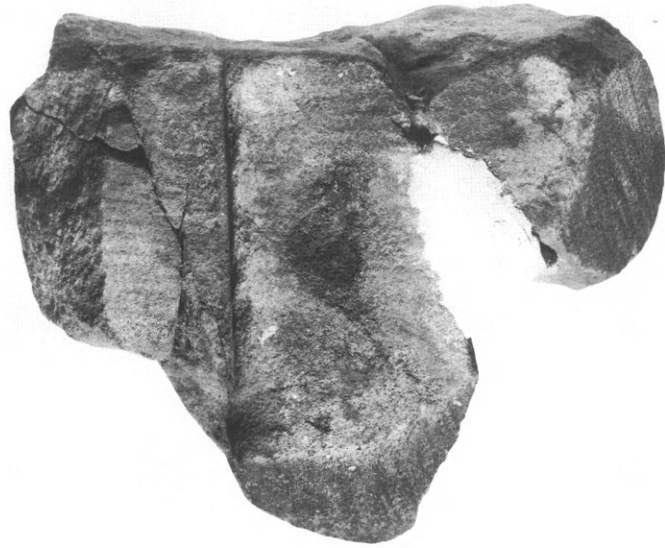

4

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τμήμα από ἔμβολο κεφαλῆς(ς), ἐπάνω πλευρά. 2 Τὸ ἴδιο, ὄψη λοξὰ ἀπὸ πάνω. 3 Τμήμα μὲ ὑπολείμματα γυμνῆς ἐπιφάνειας. 4 Τμήμα μὲ γυμνὴ ἐπιφάνεια.

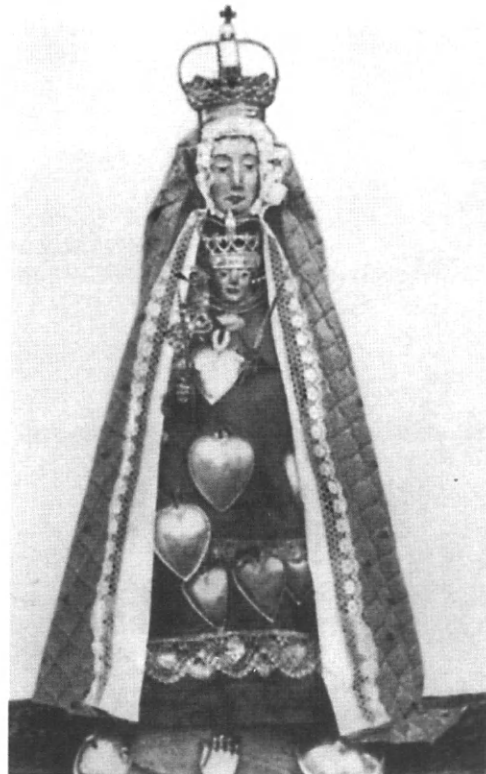
1

2

3

4

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τμήμα έμβόλου. 2 Τμήμα έμβόλου, κάτω πλευρά. 3 Ἡ Παναγία με τὸν Χριστό. Ξύλινο ἀγαλμάτιο. Buschhoven, Landkreis Bonn (ἀνατύπωση ἀπὸ F. Oelmann, *BJb* 157, 1957, 18 σημ. 31 πίν. 1, 1). 4 Τὸ ἴδιο (ἀνατύπωση ἀπὸ Oelmann, ὁ.π. πίν. 1, 2).

1

2

Βραυρών, Μουσείο. 1 Τό «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» ἀριθ. ΝΕ 1180. 2 Βραυρών. Βάσεις στή Στοά τοῦ ἱεροῦ.

1

2

3

4

Βραυρών, Μουσείο. **1** Τό «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν» ἀριθ. ΝΕ 1180, ὄψη λοξὰ ἀπὸ τὰ δεξιὰ. **2** Τὸ ἴδιο. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος τῆς καθιστῆς ἀνδρικῆς μορφῆς. **3** Τὸ ἴδιο. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος τῆς γυναικείας μορφῆς μετὸν ἀργεῖτικο πέπλο. **4** Τὸ ἴδιο. Τὸ ἐπάνω μέρος τῆς γυναικείας μορφῆς μετὸν ἀργεῖτικο πέπλο, ὄψη λοξὰ ἀπὸ τὰ ἀριστερά.

Βραυρών, Μουσείο. **1** Τό «ανάγλυφο τῶν θεῶν» ἀριθ. ΝΕ 1180. Τό ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἱστάμενου θεοῦ, ὄψη λοξά ἀπό τὰ ἀριστερά. **2** Τό ἴδιο. Τό ἐπάνω μέρος τῆς γυναικείας μορφῆς μέ τὸν ἀττικὸ πέπλο, ὄψη λοξά ἀπό τὰ ἀριστερά. **3** Γυναικεία κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1179, πρόσθια ὄψη. **4** Τό ἴδιο, πλάγια ἀριστερῆ πλευρά.

1

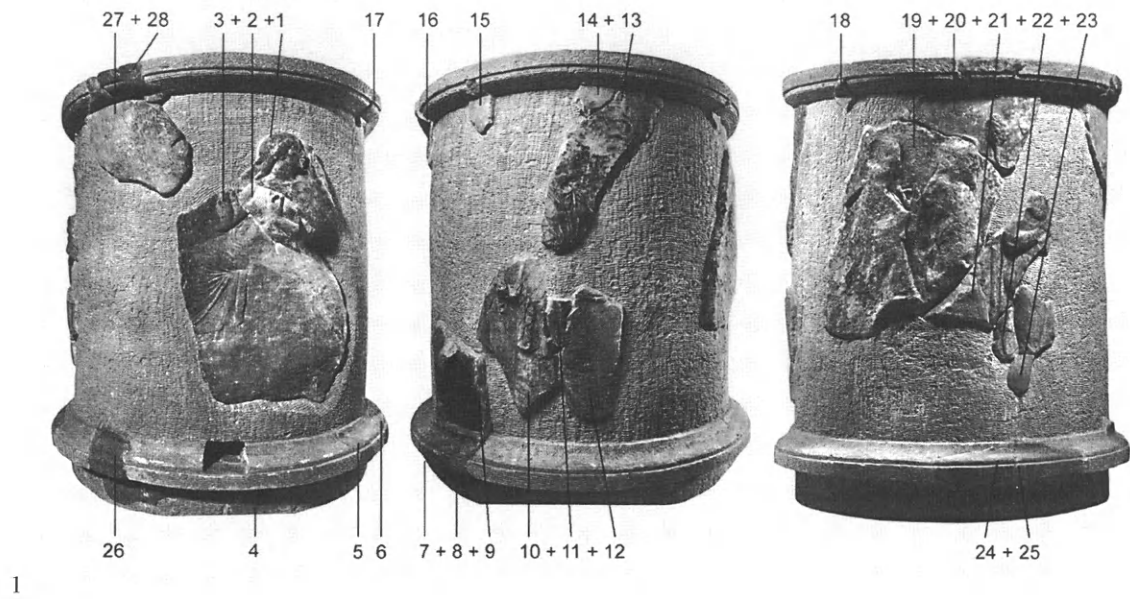

2

Βραυρών, Μουσείο. 1 Άγαλμάτιο νέου αριθ. ΝΕ 1170, πρόσθια όψη. 2 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια μετὸ στήριγμα.

Βραυρών, Μουσείο. 1 Ἀγαλμάτιο νέου ἀριθ. ΝΕ 1170, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 2 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρά.

Βραυρών, Μουσείο. 1 Βωμός Διονύσου αριθ. ΝΕ 1177. Η θέση των θραυμάτων 1-28. 2 Τὸ ἴδιο. Θραύσματα 19-22. 3 Τὸ ἴδιο. Θραύσματα 1-3.

1

2

3

4

Βραυρών, Μουσείο. 1 Βωμὸς Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Θραύσματα 7-9. 2 Τὸ ἴδιο. Θραύσματα 10-12. 3 Τὸ ἴδιο. Θραύσματα 13-14. 4 Τὸ ἴδιο. Ἐπιγραφή ΕΡΜ[ΗΣ].

1

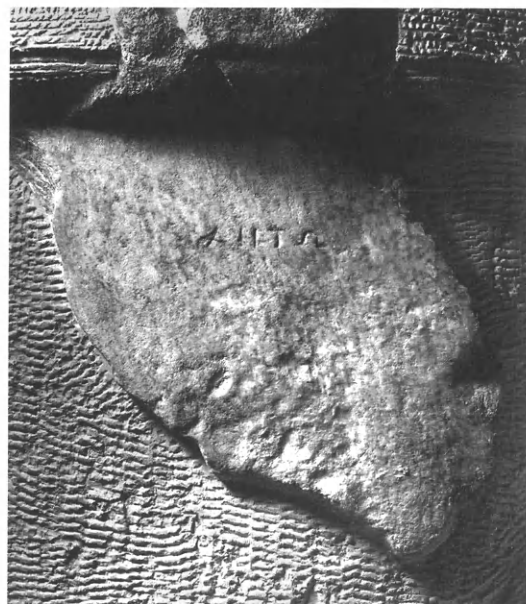
2

3

4

5

Βραυρών, Μουσείο. 1 Βωμός Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Ἐπιγραφὴ ΔΙΟΝΥΣΟΣ. 2 Τὸ ἴδιο. Ἐπιγραφὴ -]ΛΗ[-. 3 Τὸ ἴδιο. Ἐπιγραφὴ ΕΙΡΗΝΗ. 4 Τὸ ἴδιο. Ἐπιγραφὴ -]ΧΩ. 5 Τὸ ἴδιο. Ἐπιγραφὴ ΛΗΤΩ.

Βραυρών, Μουσείο. Βωμός Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή.

1

2

3

Βραυρών, Μουσείο. 1 Βωμὸς Διονύσου. Γυνακεία κεφαλὴ χ. ἀ. 2 Τὸ ἴδιο. Κεφαλὴ Σειληνοῦ χ. ἀ.
3 Τὸ ἴδιο. Θραῦσμα μὲ πτυχές ἀριθ. ΓΕ 981.

Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Θραύσματα 18-25.

Βραυρών, Μουσείο. Βαμὸς Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Θραύσματα 7-16.

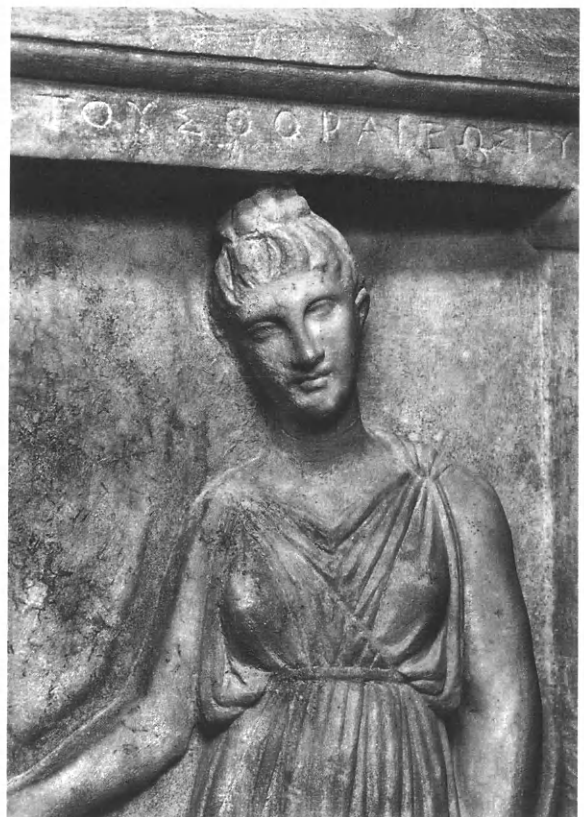
Βραυρών, Μουσείο. Βωμὸς Διονύσου ἀριθ. ΝΕ 1177. Θραύσματα 1-6, 17, 26-28.

1

2

3

Βραυρών, Μουσείο. 1 Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1151. 2 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια. 3 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.

1

2

3

Βραυρών, Μουσείο. 1 Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1151, λεπτομέρεια. 2 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια. 3 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.

1

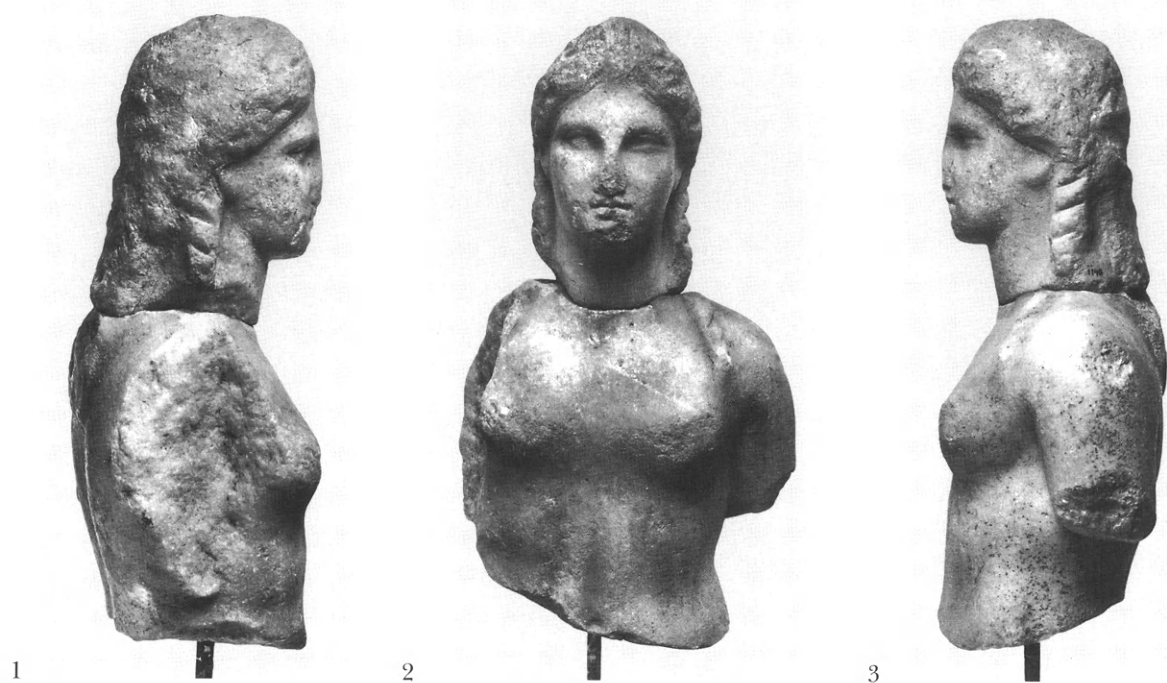

2

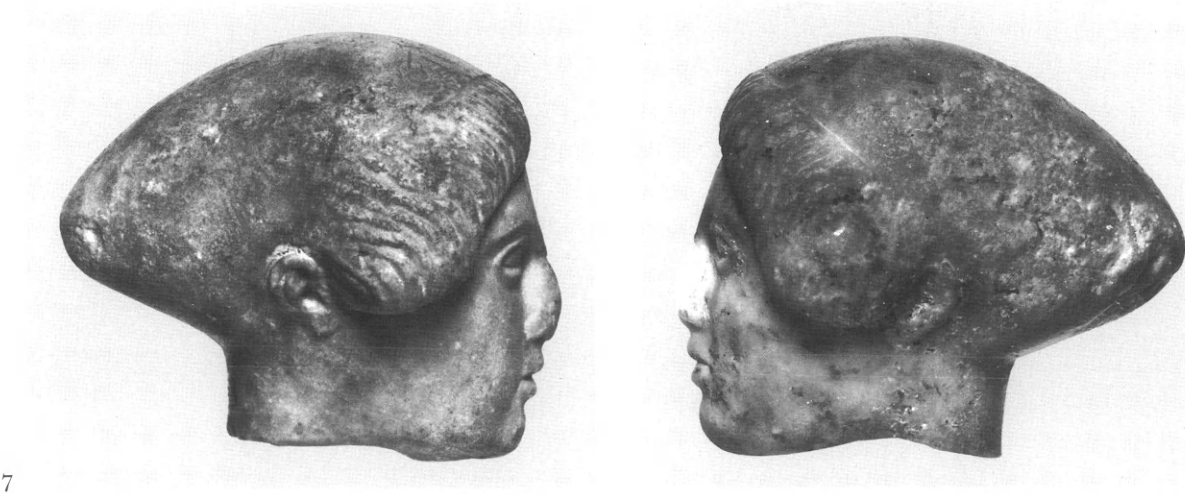
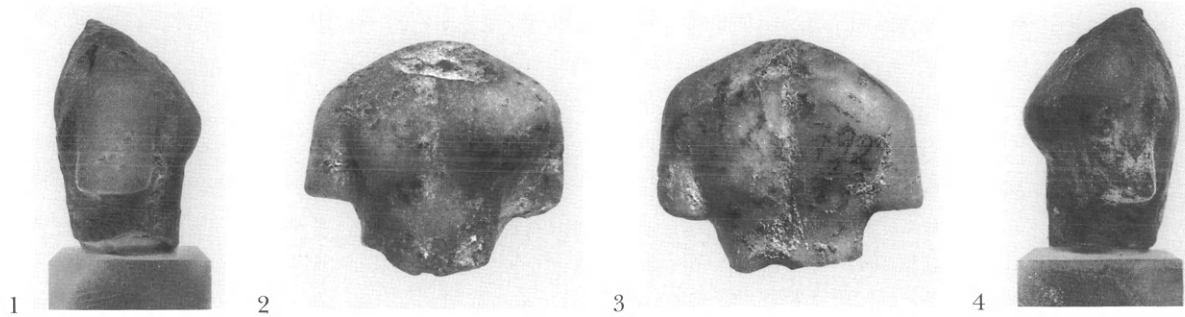
Βραυρών, Μουσείο. 1 Ἀναθηματικό ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1151, λεπτομέρεια. 2 Ἀναθηματικό ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1152.

Βραυρών, Μουσείο. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀριθ. ΝΕ 1153.

Βραυρών, Μουσείο. **1** Άνω τμήμα γυναικείου άγαλματίου NE 1233, δεξιά πλευρά. **2** Τò ίδιο, πρόσθια όψη. **3** Τò ίδιο, άριστερή πλευρά. **4** Βερολίνο, Antikemuseum. Μαρμάρινη πλαγγόνα, πρόσθια όψη (ανάτύπωση άπό Blümel 1966, 95 άριθ. 113 εικ. 180). **5** Τò ίδιο, πίσω πλευρά (ανάτύπωση άπό Blümel 1966, 95 άριθ. 113 εικ. 181).

Βραυρών, Μουσείο. 1 Άνω τμήμα γυναικείου αγαλματίου ἀριθ. ΝΕ 1258, δεξιά πλευρά. 2 Τὸ ἴδιο, πρόσθια ὄψη. 3 Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρά. 4 Τὸ ἴδιο, ἀριστερὴ πλευρά. 5 Γυναικεία κεφαλή ἀριθ. ΝΕ 1218, πρόσθια ὄψη. 6 Τὸ ἴδιο, πίσω πλευρά. 7 Τὸ ἴδιο, δεξιά πλευρά. 8 Τὸ ἴδιο, ἀριστερὴ πλευρά.

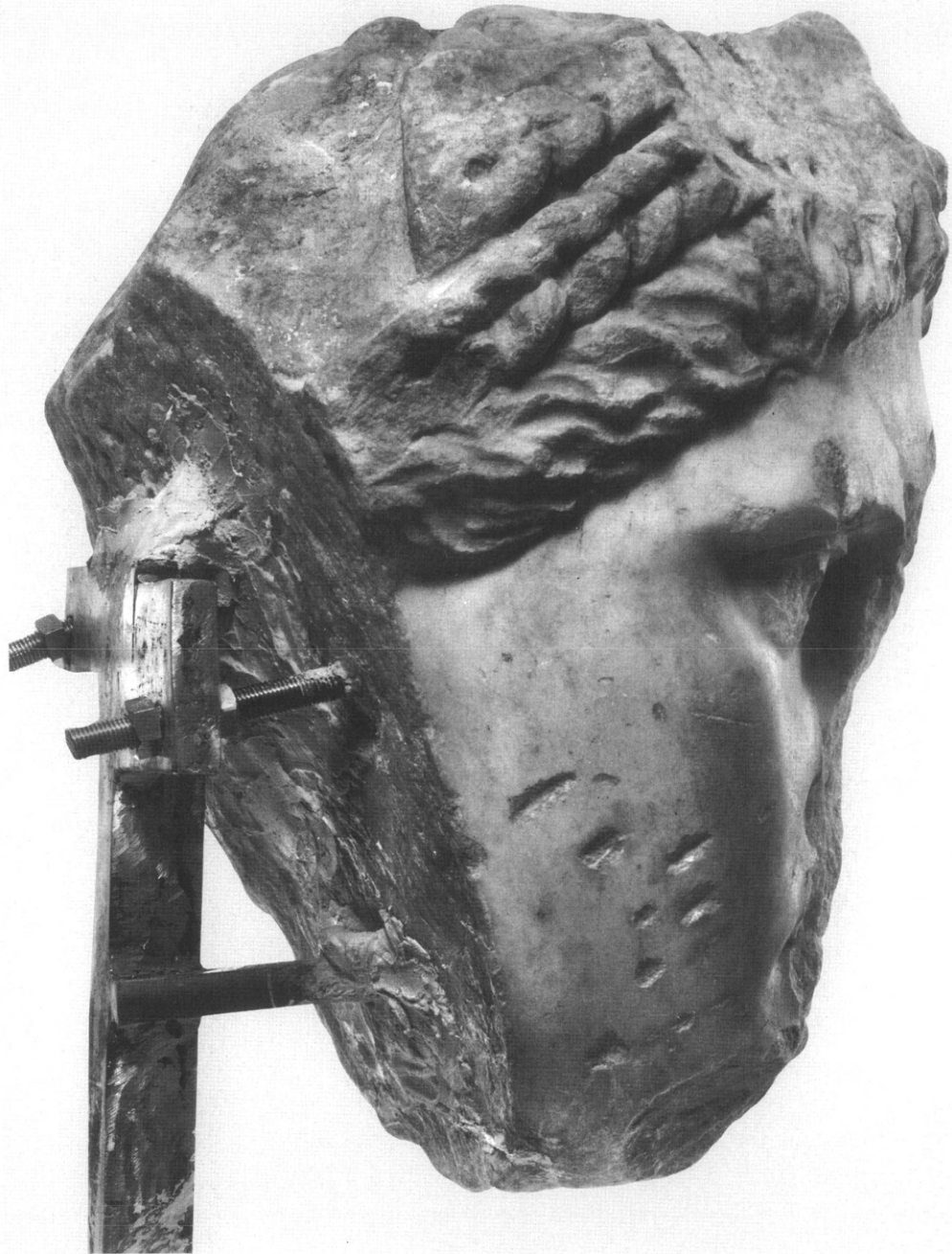
Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη.

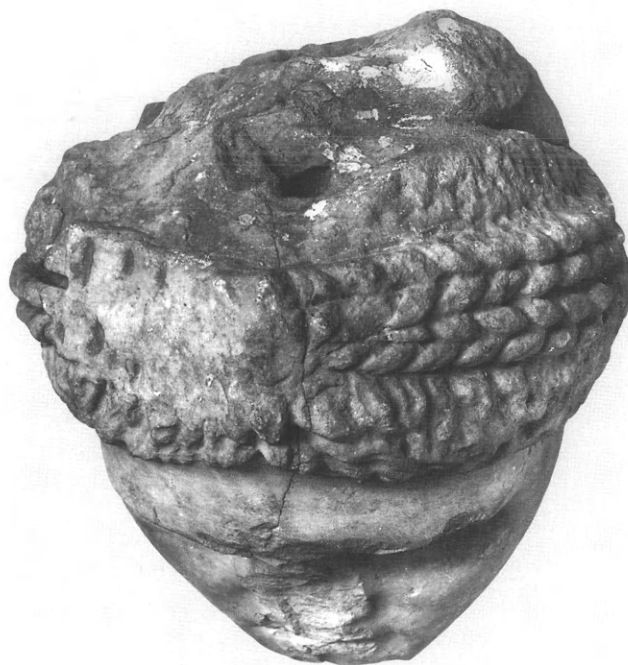
Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πλάγια δεξιὰ πλευρά.

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πλάγια ἀριστερῆ πλευρά.

1

2

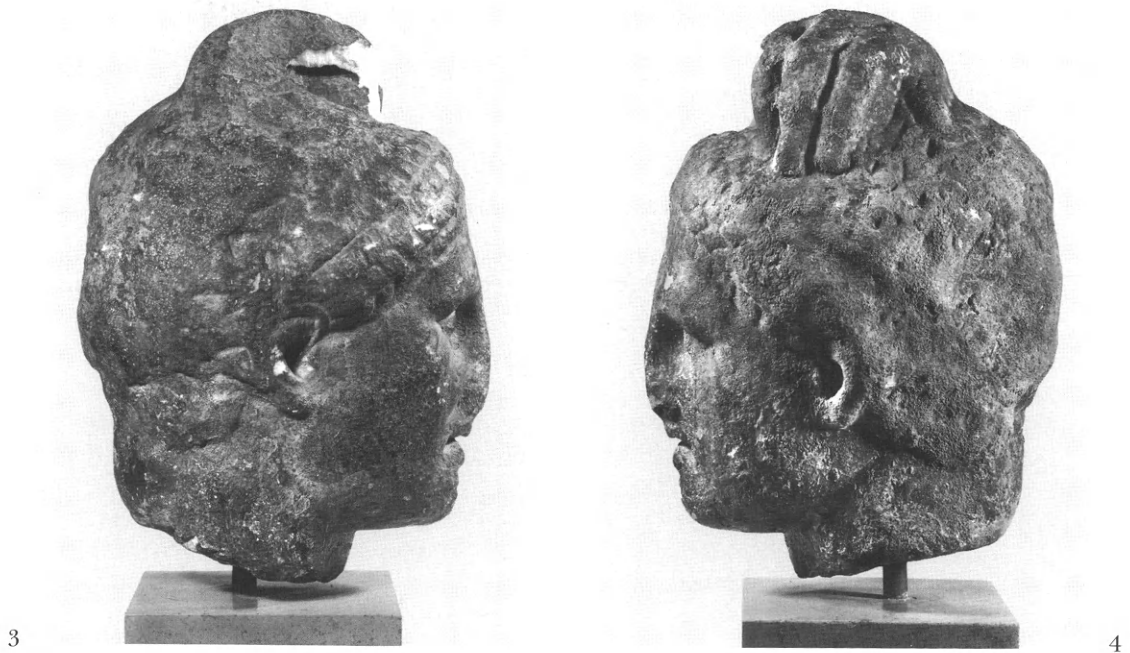

3

4

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης. 1 Μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πίσω ὄψη. 2 Τὸ ἴδιο, ὄψη ἀπὸ πάνω. 3 Θεσσαλονίκη, Μουσείο. Γυναικεία κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1027, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 4 Τὸ ἴδιο, πρόσθια ὄψη.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. 1 Γυναικεῖα(;) κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Λαύριο ἀριθ. εὐρ. 183, πρόσθια ὄψη. 2 Τὸ ἴδιο, πίσω ὄψη. 3 Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 4 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρά.

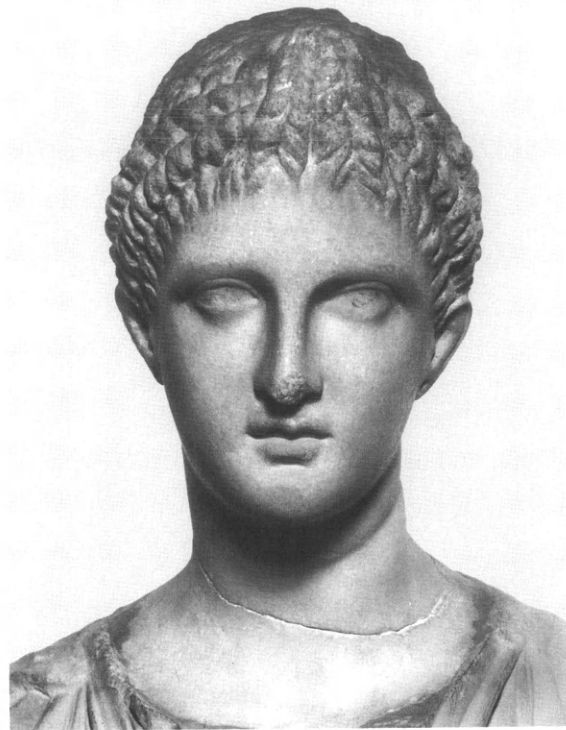

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ἀγαλμάτιο Ἄρτεμις ἀπὸ τῆ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πρόσθια ὄψη.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. 1 Ἀγαλμάτιο Ἄρτεμις ἀπὸ τῆ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 2 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερῆ πλευρά.

1

2

3

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. 1 Κεφαλὴ ἀγαλματίου Ἄρτεμις ἀπὸ τῆ Δῆλο ἀριθ. εὐρ. 1829, πρόσθια ὄψη. 2 Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 3 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρά.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο. 1 Κεφαλὴ ἀγάλματος Θέμιδας ἀπὸ τὸν Ραμνούντα ἀριθ. εὐρ. 231, πρόσθια ὄψη. 2 Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 3 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρά.

1

2

3

4

Δελφοί, Μουσείο. 1 Κεφαλή χορεύτριας από τὸν κίονα μὲ τις χορεύτριες, πρόσθια ὄψη. 2 Τὸ ἴδιο, πλάγια δεξιὰ πλευρά. 3 Τὸ ἴδιο, πλάγια ἀριστερὴ πλευρά. 4 Τὸ ἴδιο, ὄψη 3/4 ἀπὸ τὰ δεξιὰ.

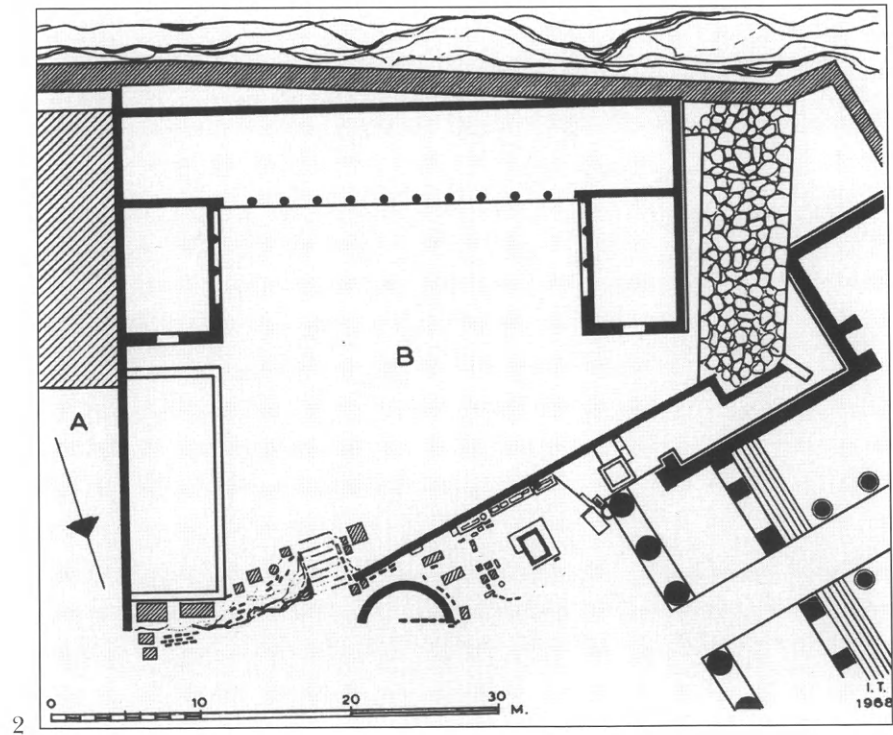
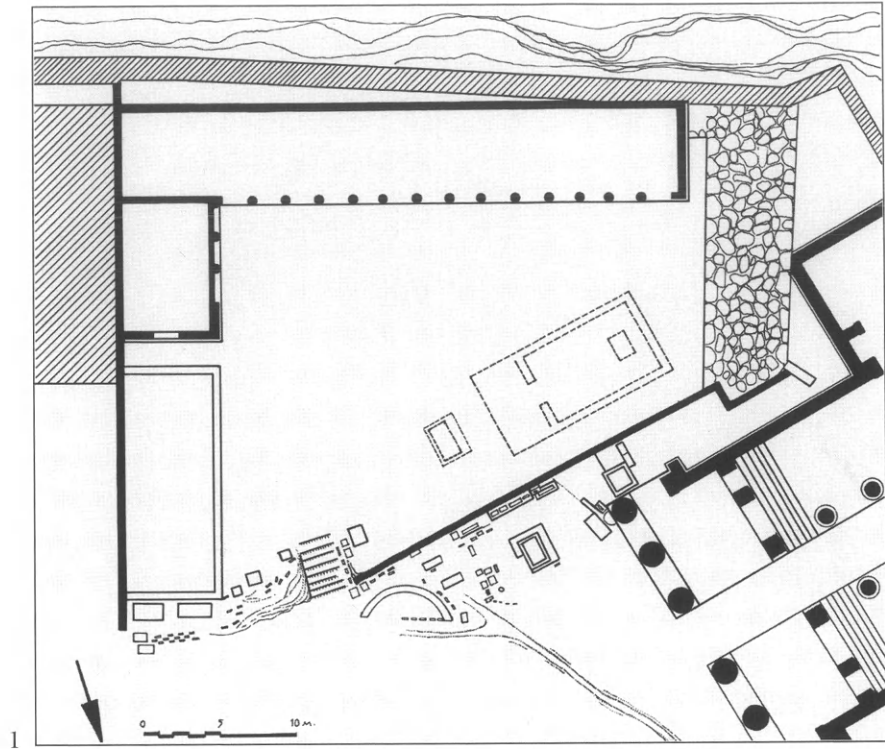

1

2

1 Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson. 2 Τὸ ἴδιο, λεπτομέρεια.

Ἀκρόπολη, Βραυρώνιο. 1 Νέα πρόταση αναπαράστασης τοῦ ἱεροῦ. 2 Σχέδιο ἀναπαράστασης ἀπὸ τὸν G. P. Stevens (ἀνατύπωση ἀπὸ J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* [1971] 125 εἰκ. 169).

1

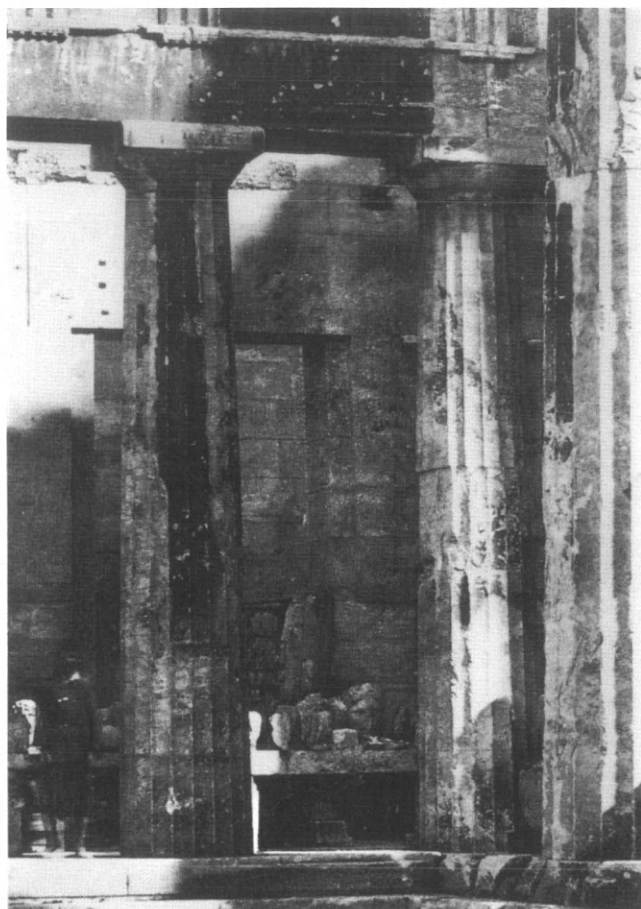

2

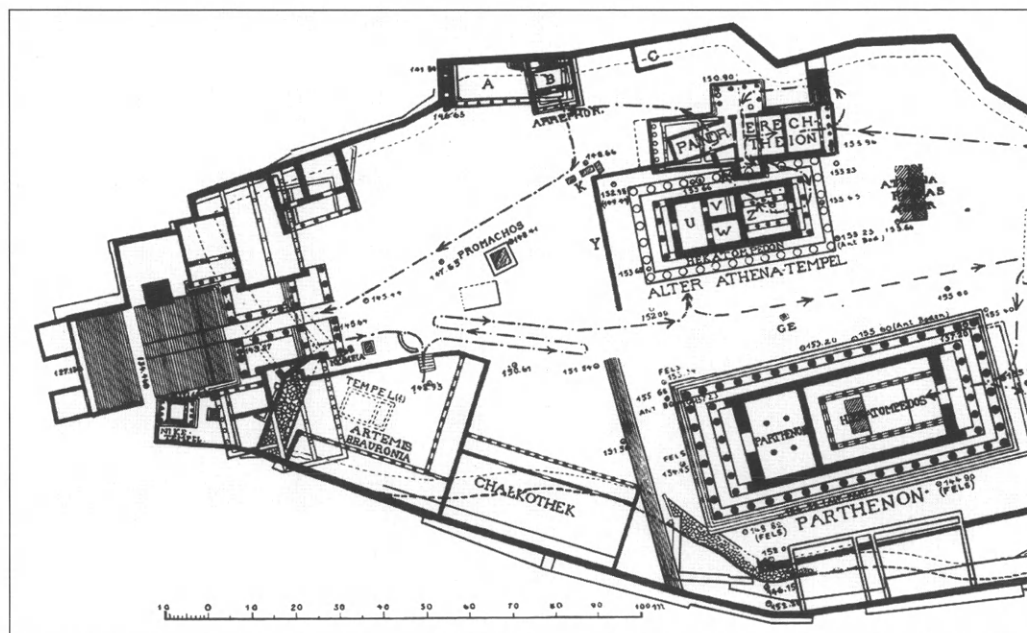

3

Ἀθήνα, Μουσείο Ακρόπολης. 1 Γυναικεία κεφαλή ἀριθ. εὐρ. 1352, πρόσθια ὄψη. 2 Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson, λεπτομέρεια. 3 Ἀκρόπολη, Πινακοθήκη. Φωτογραφία J. Robertson.

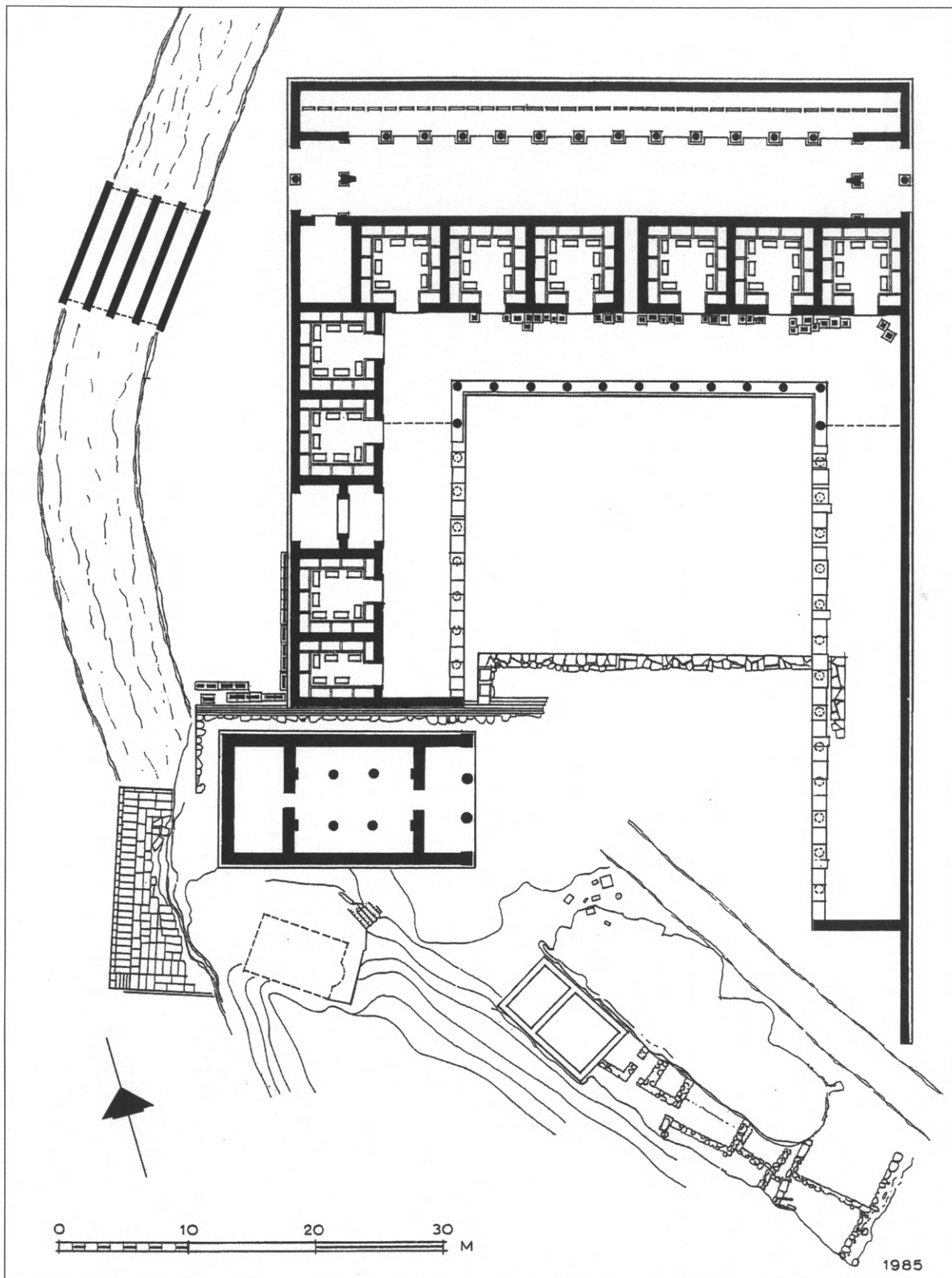
1

2

Ἀκρόπολη, Πνακοθήκη. 1 Φωτογραφία J. A. Lorent, λεπτομέρεια. 2 Ἀκρόπολη, Σχέδιο W. Dörpfeld, λεπτομέρεια (ἀνατύπωση ἀπὸ *JdI* 34, 1919, πίν. I).

Τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρώνια. Σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ (ἀνατύπωση ἀπὸ J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* [1988] 61 εἰκ. 58).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΡΤΕΜΙΣ ΒΡΑΥΡΩΝΙΑ
ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΣΤΗ ΒΡΑΥΡΩΝΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ
ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ Ι. ΔΕΣΠΙΝΗ
ΑΡΙΘ. 268 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010
ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΜΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ

ISBN 978-960-8145-82-5